Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ՋԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Ա — Բ ԳԻՐՔ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
1945

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Ա — Բ ԳԻՐՔ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
1945

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Սրտառուչ սովորութիւն մը որ հասարակաց է մեր ձեռագիրներուն ու խոովիչ ցոյն ատեն, գրելու արարքին, կիրքին վրայ իր արձակած լոյսովը, յանախաճիի մը նման կը նեղէ զիս երբ *ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ*ին անդրանիկ հատորը կը յանձնեմ իր հասարակութեան: Մեր գրիչները իրենց էջերը կը սկսին կամ կը փակեն մարդկային ծանր ապրումներու խոստովանանքը ընելով, իրենց տունէն, վանքերէն, պատպան սուրբերէն: Գրեթէ բոլորն ալ խորունկ գոհունակութիւնը ունին իրենց գործը աւարտած տեսնելու *«ընդ հովանեաւ»* աս ու ան վեհասանին, աս ու ան իշխանաւորին, նպաստովը աս ու ան համեստուկ դպիրին, «մեղօք լցեալ տիրացուին»: Գիրք մը, այդ դարերուն համար բացառիկ, հրաբխի մօտեցող վաստակ մըն էր, յաղթանակ մը: Երկինքին ու երկրին պատպանութիւնը ես շատ չեմ տեսներ այդ մարդոց տողերուն տակ:

Ու երբ կը փորձեմ վերադարձ մը այդ դարերու հոգեբանութեան, յարգանքի որքան խորունկ յուզումի ըզգացումներով ինձ կը թուի թէ կը լեցուիմ:

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ձեռնարկը թէ՛ իբր յղացք, թէ՛ իբր գործադրում անյաղթելի դժուարութեանց պիտի մնար ենթակայ, եթէ չունենար պատպանութիւնը Սրբոց Յակոբեանց Ս.ռաքելական Ս.թոռոյն, ուրկէ անիկա գտած է ոչ միայն դասական *«հովանին»*, այլ իր իսկ նախատարր սնունդը: Ս.ռանց Ս. Ս.թոռոյ Մատենադարանին, ձեռնարկը անկարելիութիւն մըն էր:

Ասկէ՝ իմ պարտքերը, պարզ որքան իրաւ

ա) — Նորին Ս.մենապատուութիւն Պատրիարք Սրբազանին, որ, տարիներ առաջ, իբրեւ Տեսուչ Մատենա-

դարանի, անձանձիր բարեկամեցողութեամբ մը ընդառաջեց իմ աշխատանքը, աղբիւրներու մատուցումով, հանդէսներու, գիրերու, նախանիւթերու հսկայ մթերք մը տրամադրելով իմ սեղանին.

բ) — Հոգեշնորհ Տ. Սրբուն Վրդ. Հասիտեանին.

գ) — Հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր Սբեղայ Ոսկանեանին որոնք իբրեւ Մատենադարանի Տեսուչներ եռանդով իրենց աշխատակցութիւնը բերին իմ սեղանին, միշտ աղբիւրներու, նախանիւթերու հայթայթման հարցին մէջ.

դ) — Հոգեշնորհ Տ. Թորգոմ Սբեղայ Մանուկեանին, որ իբրեւ Տպարանի Տեսուչ, յուզիչ ու խղճահար ջանադրութեամբ մը, կարելին ըրաւ անվնաս դարձնելու իմ ձեռագրին անհրեւակայելի պակասութիւնները, չափազանց արագ աշխատանքի արդիւնք անխուսափելի մոռացումները, շարադրական վրէպները մատնանիշ ընծայի կրկին բերելով, արբագրութեան համար: Սրանց այս թանկագին օժանդակութեան *ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին* շատ մը գիրերը ապահովաբար պիտի կրկնէին այն խղճալի պատկերը — արդիւնք ձեռագրին սխալ ընթերցումին, մանաւանդ սխալ հասկցուելուն — որուն մէջէն լո՛յս են տեսած իմ գործերը, ստեղծելով մթին, անհասկնալի Օշականի մը հէքիաթը.

ե) — Տիրացու Սրամայիս Միրզայեանին, Պ. Պ. Սրշակ Խաչատուրեանին, Ստեփան Տարագճեանին, Լեւոն Սլթունեանին, Յակոբ Սարգիսեանին, Սարգիս Կտանեանին, Տիրան Թաճեանին, Մանուկ Սմբատեանին եւ բոլոր այն տղաքներուն որոնք *խօսուած* դասերը ընդօրինակելու իրենց սիրայօժար աշխատանքովը իմ պակսող ուժերէն կարեւոր խնայողութիւն մը իրագործեցին:

Ու, ըլլալու համար աւելի մօտ հին գրչագիրներու հոգիին, ինչն զգացումը հանդէպ

զ) — Սարգիս Խաչիկեանին որ իբրեւ գրաշար դրաւ աւելի խղճմտութիւն, իր ժամանակէն աւելին տրամադրելով գործը արագ բերելու համար իր աւարտին:

է) — Ռաճայէլ Ս.ւագեանին եւ Տպարանի աշխատաւորներուն որոնք հաւասար չափով փոյթ ունեցան հաւաքական այս աշխատանքին մէջ:

Ընթերցողը այս յիշատակութեանց եթին թող բարի ըլլայ գտնելու երախտագիտական պարզագոյն սա զգացումէն դուրս ոչ մէկ / նկատում: Մեր օրերուն մարդիկ հազիւ կը բաւեն իրենց զբաղումներուն: Ս.ոնցմէ դուրս ամէն ձեռնարկ, նպաստ, ուրիշներու աշխատանքը դիւրացնող, այդ իսկ հանգամանքով, կը դառնան երախտագիտական սուրբեր:

Գիրքը կը յանձնեմ իր իրական տիրոջը՝ կարդացող հասարակութեան, որ սա էջին վրայ չի նշանակեր հմուտը, գրողը, փղշացին, այլ այն պարզ դասը մարդոց որոնք հաւատքը ունին իրենց ժողովուրդի արժէքներուն, ու կարոտ՝ այդ արժէքներուն հարազատ, արդար փառքին: Զհասկցուելու, սխալ հասկցուելու վա՞խ մը: Մեծ կէտ մը չառաւ այդ վախը իմ աշխատանքի համբուն վրայ: Գիտեմ թէ գիրքերն ալ մարդոց կը նմանին, իրենց հակատագիրը իրենց հետ բերող: *ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը* իմ ժողովուրդի հարիւրամեայ *ապրումներուն* կարելի խտութեամբ մատուցումն է դարձեալ իմ ժողովուրդին: Ս.ուրբ հեղինակը, այդ աշխատանքը կատարած ըլլալու, իր ժողովուրդին շնորհներուն հանդէպ իր պարտքը վճարած ըլլալու գոհունակութենէն դուրս ուրիշ փառք կամ բարիք չէ սիրած:

Վկայութիւնները վկայութիւն են, Քրիստոսի օրերէն:

1945 Օգոստոս 3,
Երուսաղէմ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Գրական այն ճիգը զոր մեր ժողովուրդը, երկու հատուածներով, (արեւելահայ և արեւմտահայ), նոյնաժամանակ բայց տարբեր պայմաններու հանդէսի մը մէջ, իրագործեց՝ իր պատմութեան վերջին երկու դարերուն, (երկրորդը իր կէսին մէջն է. առաջինին կէսը կրնանք առանց անտեղութեան ընդունիլ իբր վերջին չորեքհարիւրամեակումը տասնըհինգ դարու տեւողութեամբ ուրիշ ստեղծագործ ճիգի մը, պարզ բառով՝ հին մատենագրութեան, որով կ'ուննենանք լման դար մը գրական գործունէութեան.) կուտայ նիւթը ներկայ աշխատասիրութեան, մասնաւորուած՝ անոր մէկ թեւին, արեւմտահայ գրողներու երկունքովը պսակաւոր։

Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ այդ ճիգին արդիւնք զոյգ մեր գրականութիւնները մեր ժողովուրդի պատմութեան ազնուագոյն փաստերը կը նկատեմ, — դժուար բացատրուող բայց ակնբախ իրականութիւն մը ըլլալէ չդադրող հարուստիւնը, տալով հանդերձ պատշաճ արժեւորում այդ ժողովուրդին իմացական այլապէս հպարտ, աղուոր, կենդանի միւս արտայայտութիւններուն՝ լեզուին, երաժշտութեան, ճարտարապետութեան, չինարար հռչակուած տուրքերուն և ամէնէն աւելի իր հոգեխառնուածքեան որ գինքը կ'ընէ տարբեր, ինքնատիպ ու խրալի նոյն ատեն։ Արեւելահայ գրականութեան լիակատար վերլուծում մը ինծի պիտի պարտադրէր իմ ուժերէս վեր աշխատանք մը։ Այդ է պատճառը որ սահմանափակեմ ինքզինքս ու ձգեմ ուրիշներու այդ շատ քաղցր պարտքին վճարումը։

Նպատակս է ուրեմն, արեւմտահայ հատուածով իրագործուած գրական արդիւնքը՝ դարու մը կեանքի բիւրեղացում, գնել ընթերցողի աչքին, համապատկերի մը ձեւով: Այսքան պարզ թուող սա աշխատանքը, իրականին մէջ, պայմանաւոր է բազմատեսակ տագնապներով։ Խառն, խակ, ծփացուած, ուրացուած, իր ճիշտ կերպարանքէն աղճատուած նոյնիսկ, զանազան ճաշակներու, ազդեցութեանց, բռնութեանց նշաւակ դէզ մը կայ իմ առջեւ գործերու եւ չքահոյլ մը անուններու։ Ատոնց մէջէն կատարել արդար ընտրումը, տալ արժանաւորին իր վարձքը, ու ապարժէք արդիւնքն ալ թաղել պատմութեան փոշիին տակ, գործ մըն է որ կը պահանջէ խանդավառութիւն, թափանցում, ու անաչառ, կորովի անկեղծութիւն մը։ Մեր տկարութիւնը՝ թերեւս պատճա՛ռ, որպէսզի մենք գուրգուրանք դողդղացին մեր նուաղագոյն արժէքներուն ալ վրայ ու անոնց մասին անգամ մը կազմուած մեր հիացումները վերածենք սրբութեան։ Դպիլ՝ օրինակի մը համար, Ալիշանի մը բանաստեղծական վարկին, մեզմէ շատերուն համար ազգադաւութեան մօտեցող կատարեալ սրբապղծութիւն մըն է. տակաւին այսօր, երբ հարիւրի մօտ տարիներ կը ծանրանան պատուական աբբային գործին վրայ՝ շատոնց մոխրացած, իր ամէնէն ազնուական կենսախորշերուն իսկ ներսը։ Չեմ զարմանար, քանի որ վարժութիւնը, իմացական անգործութիւնը հզօր մղումներով միայն կը պղտորուին իրենց պանդոյր փառքին մէջ։ Բացէք ընթացիկ, նոյնիսկ որոշ վարկի բարձրացած գրականութեան պատմութիւններ, այս անգամ օտարներէն։ Ձեր գտնելիքը մտաւոր վիճակ մըն է անոնցմէ ալ ներս։ Ինչ փոյթ որ անգլիացի մատաղ երիտասարդի մը համար այսօր անկարելի ըլլայ օրինակի մը համար Պայրընէն **Մանֆրէդը** աւարտել. ինչ փոյթ որ հանրահռչակ գիրք մը՝ **Ֆաուստը**, այսօր մեզի թուի հիմնովին կեղծ. կամ Հիւկոյի ութսունը անցնող բանաստեղծական հատորները գրականութեան դասախօսները միայն հետաքրքրեն, ըսել կ՚ուզեմ՝ շատ քիչ բան պատմեն մարդոց կեանքէն։ Մարդոց միջինը լսած է այդ անուններուն փառքը ու չի կրնար մոռնալ։ Նոր հեղե՛ղ մը որ աւլէր այդ պատմութիւնները իրենց փոշիներէն։ Կը հաւատամ թէ մօտ է այդ օրը։

Մեր մէջ, դժբախտութիւնը ունի ուրիշ երես։ Մենք, ինչպէս ըսի քիչ վերը, մեր գրականութեան՝ աւելի ճիշտը մեր գրողներուն պաշտամունքը նոյնացուցած ենք ազգասիրութեան պարտքի մը հետ։ Չենք յօժարիր ընդունիլ որ վաւերական տաղանդը չի վախնար տաքէն ու պաղէն ու կը դիմաւորէ սերունդներուն արհամարհանքը, հերիք է որ ըլլայ օժտուած այդ կարծրութեամբ։ Աւելի քան ստոյգ է որ հարիւր տարի առաջ ընթերցողը խանդավառող քերթուած մը հարիւր տարի վերջ չի կրնար մեռնիլ, եթէ երբեք իր մէջը ունի կեանքի յաւիտենական խմորէն փշրանք մը բան։ «Նորահրաշ Պսակաւոր»ը գիս կը տպաւորէ երէկ գրուած բանաստեղծութիւն մը ինչպէս, հակառակ անոր որ զայն լեցնող հոգեխառնութեան մէկ որոշ բաժինը ինծի ըլլայ հիմնովին օտար, մինչ անոր մէկ ուրիշ մասը կը պատկանի իմ այսօրուան ապրումներուն։ Կրնաք վստահ ըլլալ որ «Երգ» (Յօրինութիւն Վ. Հ. Գէորգայ Վարդապետի Աբբայ Մխիթարեան Ուխտին, Մ. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ) վերնագրուած ընդարձակ բանաստեղծութիւնը ինչ միապաղաղ ու հզօր հիացում է ապ-

բած իր ժամանակին։ Բայց կը ղրկեմ ձեզ **Տաղք եւ Թատերգութիւնք**ին որպէսզի համոզուիք թէ որքան ընդարձակ բառակոյտ մը կը պառկի այդ էջերուն մէջ։ Տրտումը սա կացութեան մէջ կուգայ անկէ որ այդ քերթուածին նիւթը իմ պատմութիւնն է, իմ պապերուն վաւերական փառքն ու ողբերգութիւնը, բայց վարդնջրուած, կեղծ, տաղաչափներու բռիւքներով սպառազէն։ Այս օրինակը կը բաւէ թելադրելու ամբողջ վարանքը, խղճահարութիւնը, տագնապը որոնք գրականութեան պատմիչը կը համակեն երբ անիկա մտնէ շփումի՝ նման փորձերու, փորձանքներու հետ։

Ընդարձակ ծիրով սա աշխատասիրութեան մուտքին աւելորդ չեն սա զգուշաւոր ճշդումները։ Չեմ ձեռնարկած իմ գործին՝ կաղապարեալ, կազմ ու պատրաստ կարծիքներ, հիացումներ, դատումներ ու բաջաղանք մէկ ձեռքէն առնելով միւսին անցընելու, ինչպէս սովորաբար կ'աշխատին գրականութեան պատմիչները։ Ի յառաջագունէ կը մերժեմ ինծի ամէն նկատում, հիացում, պարսաւի կիրք։ Գործերուն հետ անձնական շփո՛ւմը: — Ահա թէ ուր է արդարացումը իմ աշխատանքին։ Գրականութիւնը գիտութիւն մը չէ։ Զայն չենք սորվիր, կ'ապրինք: Վտանգը, անշուշտ, միամիտ չեմ վարագուրելու, անձնականին վստահելով բաներ որոնք անձէն վեր են, առնուազն ցեղինը: Բայց կը փութամ յայտնել միենոյն ատեն որ իմ տպաւորութիւնները, գործերէն, չեն նմանիր այն միւսներուն տպաւորութեանց որոնք գիրքերու յաճախանքը, դասաւորումը բաւ կը համարեն դատումի արտօնութեան մը։ Վէպ, թատրոն, քերթուած, քրոնիկ, քննադատական վերլուծումներ — այսինքն արեւմտահայ գրականութեան հիմնաւոր սեռերը ես փորձեր եմ, գալէ առաջ անոնց գնահատման։ Հոս կը զատուիմ ուրեմն դատողներու հասարակաց փաղանգէն ու իրենց կշիռներէն։ Ուրիշ խնդիր՝ տեսակարար տարողութի՛ւնը իմ տպաւորութեանց։ Կը վստահիմ սակայն անոնց առնուազն վաւերական ապրումներ ըլլալու արժէքին, մանաւանդ զանոնք արտայայտելու մէջ իմ կողմէ խղճմտօրէն փնտռուած, պաշտպանուած անկեղծութեան։

Աւելորդ չէ հոս յիշել թէ հազիւ քանի մը հեղինակի համար անձնական շփումը (գործին ի հարկէ) անկարելի եղած է ինծի գործադրել։ Ատոնք ալ Զարթօնքի սերունդին այն դէմքերն են որոնց վաստակը արձանագրուած է առաւելապէս հանրային, կրթական, լեզուական մարզերու գլխուն։ Արփիարեան այդ սերունդին շուրջ իր Թռուցիկ Նօթերուն մէջ (**Գեղունի, Ռանբեր**) գործադրած է կարելի արդարութիւն, թերեւս առանց ալ գիտակցելու, երբ Ն. Ռուսինեանի կենդանագիրը յօրինելու համար սրտագին նուիրած է մեծադիր չորս էջեր, ու չէ տառապած իր միամտութեան ալ որակէն, նոյն շարքին, չորս հինգ տող միայն շնորհելով ... Պետրոս Դուրեանին։ Արդ, Նահապետ Ռուսինեան վստահաբար գիտեմ թէ յաջորդ սերունդին նկատառմանը մէջ պիտի դադրէր, արեւմտահայ գրականութեան պատկանելէ, գտնելու համար փառքի իր արժանաւոր պատուանդանը հայոց պատմութեան մէջ։ Այնպէս որ աղբիւրի անբաւարարութիւնն է պատճառ որպէսզի Ն. Զօրայեան, Ն. Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան մնան ուրուագրային վիճակի

մը մէջ։ Այս զանցումը զրկանք մըն ալ չի կազմեր արդէն արեւմտահայ գրականութեան յեղաշրջումը ընդգրկող ախորժակի մը մէջ։ Մարդեր էին, իրարու ժամանակակից, շատ մը կէտերու մէջ իրարու ներհակ մտայնութիւններով, նկարագրի չեշտ հակադրութիւններով բայց ունէին նոյն ատեն հասարակաց ալ հակումներ։ Ու այդ հակումները կը սնանէին գործօնութեան ակերէն, քիչ անգամ արուեստին ջուրերէն։ Այսպէս պատճառաբանելէ վերջ սա զեղչը, դիտել կուտամ որ ԿԵԱՆՔԻՆ ու անոր անդրփոխանցումը (transposition) կազմող ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ միջեւ այս կորուստը պարտադրեալ դժբախտութիւն մըն է, ինչ համեմատութեամբ որ իրարմէ կը տարբերին միսերուն մարմարը եւ թուղթը, նոյն համեմատութեամբ իրարմէ հեռու բաներ են յաճախ մարդկային կսկիծ մը ու ահիկա թուղթին սեւեռել յաւակնող . . . քերթուած մը։

Կը կրկնեմ ուրեմն.

Նպատակս է դարու մը կեանքին (արուեստի ելած իր կերպարանքին մէջ) համապատկերը դնել ընթերցողի աչքին։ Իր ճիշդ առումին մէջ ներկայ աշխատանքը թերեւս ուղղափառ պատմութիւնը չէ արեւմտահայ գրականութեան, ինչպէս չի կրնար ըլլալ այդ բանը ամէն համապատկեր ոեւէ մարդի վրայ. ըսել կ'ուզեմ՝ հաւատարիմ անդրադարձ մը, մանրամասնութեանց հարազատ հանդէսով այն իրողութեան որ կեանքն էր այդ պատկերներուն ետին։

Ու կը ճշդեմ. —

Պէտք չէ շփոթել գրականութեան պատմութիւնը, ասոր համապատկերը, այն միւս՝ դուրսէն բոլորովին նման թուող բայց ներքնապէս հիմնովին տարբեր գիտութեան հետ զոր կ'անուանենք մատենագրութիւն: Այս վերջինը գիրքերու գիտութիւն մըն է եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը։ Անիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ, կարելի մանրամասնութեամբ, ստուգութեամբ որեւէ լեզուով լոյս տեսած բոլոր գործերուն տեսակ մը հաւատարիմ, քիչ ընդհատով անուանացանկը։ Այսպէս է որ մտապատկերուած է անիկա մերիններուն մօտ, մանաւանդ մեր հին գրականութեան մթերքին դիմաց։ Ու մեր նոր մատենագրութիւնները տեսակ մը կրկնութիւնն են հին այդ յղացքին։ Բայց եւրոպացիք այդ աշխատանքին համար ունին արդար բառը՝ bibliographieն։ Ուրիշ է histoire littéraireը։

Հասկնալի է որ յաջորդող էջերը, գիրքերը, հատորները, ներկայ ընդարձակ աշխատասիրութեան ընթացքին, չունենան նման առաջադրութիւն մը, նախ հիմնական իսկ մտայղացքէն ղեկավարուած՝ որ կը ձգտի հմտութենէն անդին՝ անշուշտ առանց զայն արհամարհելու, բայց անկէ ձերբազատ մնալու հաստատ փառասիրութեան մը, հասնելու համար կեանքին վերարտադրումին որ կանխող դարուն կէսերէն ասդին նորոգած է, այնքան բարեբաստ արդիւնքներով, բոլոր պատմող կերպարները եւ որուն սկզբնական փորձերը հազիւ մուտք ունին արեւմտահայ մանաւանդ գրական վերկառուցումներու մէջ։ Երկրորդաբար, այս աշխատանքը դարձեալ կը մնայ ենթակայ նիւթական կարելիութեանց ճնշումի մը։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ արեւմտահայ գրականութեան առաջին շրջանին

յատկանշական էջերը կը քնանան հանդէսներու, օրաթերթերու հաւաքածոներուն ծոցը։ Երուսաղէմի Մատենադարանին մեծագոյն դժբախտութիւնն է այդ կողմէն անհաւոր կերպով պակասաւոր ըլլալը։ Կը հետևի թէ հիմնականին ձգտումը անիրագործելի աշխատանք մը պիտի պարտադրէր ինծի։ Վիէննա, Վենետիկ, հայ ներկայ իրականութեան մէջ այն բացառիկ կայքերը կը կազմեն ուր խնամքով ամփոփուած են արեւմտահայ լեզուով լոյս տեսած գրեթէ բոլոր գիրքերը, պարբերական հրատարակութիւնները, հարիւր տարուայ ընթացքով։ Երկու հաստատութիւններն ալ (Մխիթարեան) կատարած են արեւմտահայ գրականութեան հոլովոյթը պատկերել ջանացող աշխատասիրութիւններ. գլխաւորաբար Վենետիկը՝ որ իր մէկ միաբանին գրիչովը Զարթօնքի սերունդին և Ռոմանթիկներուն վրայ ծաւալով պատկառելի բայց որակով անտարազելի գիրքեր չէ վախցած լոյս ընծայելէ։ Խորունկ ցաւ է ինծի որ այսքան նպաստաւոր պայմաններէ պաշտպանուած այդ ընդարձակ վաստակը (Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆԻ **Պատկեր Հայեր չարքը**) ըլլայ այդքան անիմաստ թղթավաճառութիւն։ **Բազմավէպի** դժբախտ խմբագիրը կարելի ընող մտայնութի՞ւնը։ — Հոս է արդէն ողբերգութիւնը, քանի որ Վենետիկէն դուրս, այդ գրականութեան իրաւապէս տէր ու տիրական Պոլիսը իր կարգին չէ տառապած, այդ հարիւրամեայ ճիգը լրջութեամբ, արժանաւորութեամբ, քիչ շատ խելքով համադրել(*) ձգտող փառասիրութեամբ մը։ Ներկայ աշխատասիրութիւնը փորձ մըն է այդ պակասը դիմաւորելու։

(*) Արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան՝ ձգտումներուն շուրջը ինծի ծանօթ աշխատանքներն են. —

ա) Անանուանելի Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան (Ի. Վ. Դուրեան, 1885ի տպագրութիւն) այն մասը ուր կը խօսուի աշխարհաբար գրող քանի մը հեղինակներու վրայ։ Դուրեան Սրբազանի անունով իր մահէն յետոյ լոյս տեսած հատորը ուրիշ ողբերգութիւն։

բ) Հ. Աճառեանի Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան ուր Զարթօնքի սերունդին քանի մը դէմքերուն շուրջը անբաւարար թափանցումով բայց հետաքրքրութեան խօսող հանգամանքով էջեր քով քովի կուգան, գրական զգայարանքէն խոշոր չափով մը պակասաւոր բանասէրի մը առնուազն պարկեշտ տրամադրութեանց յայտարար։ Պէտք չէ մոռնանք որ հանդիպողը գրիչ առնէր իրեն օտար մրցանքներու սիրոյն ու մեզի տար, ինչ որ Վենետիկ ու Վիէննան բերին այնքան անգամներ, առնէ ու նանէ գիրքեր։

գ) Գ. Օզանեանի Պատմութիւն Հայ Գրականութեան դասագիրքը որ մեղքն ունի աւելիին ձգտելու։

դ) Յովհ. Գազանճեանի Պատմութիւն Հայ Գրականութեան ձեռագիր երկը դարձեալ դպրոցական կարիքներու սպասարկու. (Իզմիրեանց Գրական Մրցումին համար խմբագրուած այդ աշխատանքը, երբ շատ թանկագին բան մը, թռցուած է Պոլսեցի խաչագողներու կողմէ. քանի որ Երուսաղէմ դրկուած ուրիշ շատ մը ձեռագիրներուն մէջ (նոյն մրցանքին ներկայացող գործերու) կարելի չեղաւ գտնել։

ե) Վ. Փափազեանի Պատմութիւն Հայ Գրականութեան դարձեալ դպրոցական գործին երկրորդ մասը որ առանձին ալ հրատարակուած է Պոլիս և կը կարծէ ներկայացնել արեւմտահայ ճիգը մինչև 1910։

զ) Մ. Յովհաննէսեանի Պատմութիւն Տաճկահայերէն Դպրոց Հայ Գրականութեան, որ ո՛չ բանասիրութիւն է, ոչ ալ գրականութիւն։

է) Յ. Աւագեանի Գրական Դէմքերը։

ը) Արփիարեանի յօդուածները, արեւմտահայ գրականութեան առաջին մշակներուն շուրջը (Պէշիկթաշլեան, Թունեան)։

թ) Արշակ Չօպանեանի դէմքերը, Դիմանկարները (Պ. ԴՈՒՐԵԱՆ, Մ. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ), ԴԻՄՔԵՐԸ։

ժ) Հանդէսներու մէջ հարիւրաւոր թռուցիկ նօթեր։

ժա) Հրանդ Ասատուրի Դիմաստուերները։

Ամբողջ այս աշխատանքները, իրենց տեղը, պիտի լինան նկատառման։ Հոս կը բաւականանամ դիտել տալով որ անոնք կը ձգտին այլազան նպատակներու գոհացումին։

Այս յայտարարութեանց զոպանակը ան է որ իմ աշխատասիրութեան մէջ իմ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է քանի մը հիմնական (ինծի համար) նկատուած ուղղութիւններու վրայ։ Մատենագիտութիւնը (որմէ գեղեցիկ նմոյշ մըն է Հ. Ա. Ղազիկեանի ընդարձակ հաւաքումը, ժբախտաբար կէս մնացած) ամէնուն մատչելի գբաղանք մը, նոյնիսկ արդար փառասիրութիւն մը երբ կը նկատեմ, չեմ նանրամտիր իմ ընելիքը ոսկեզօծելու։ Ուրիշ բան է գրականութիւնը, արարքը՝ ի՛նքը, ուրիշ՝ այդ արարքին չուրջ վիճակագրական, հմտական թէկուզ որոշ ճաշակով պաշտպանուած կառուցում մը։ Պատկառելի բանասէր մը (Հ. Աճառեան) իմաստասիրական որոշ ալ ախորժակներու իր երևան բերած փաստերովը, հակառակ պըպտման, անտիպին հանդէպ իր չեշտ, ջերմ սիրոյն, անբաւական է դուրս եկած գրական յորդութիւնը նուաճելու, անոր հասնելու որոշ իր ցանկութիւնը ազատագրած չըլլալով հրապարակին պահանջներէն։ Այս դարուն սկիզբը, անկէ առաջ, տակաւին անոր կէսերուն, գրականութեան պատմութիւնը արևելահայերուն համար ուրիշ բան չէ եղած ոչ գիրքերուն պարունակութիւնը համառօտել, անոնց հեղինակները կենսագրել։ Ուրիշ օրինակ մը հակառակ եղբէն, ուր գրական թափանցումը կը մնայ տիրական բայց չի պաշտպանուիր իմաստին ճնշումովը, ես կուտամ խառն աշխատող Արշակ Զօպանեանը որ մենագրութիւններու վրայ սիրած է դնել չեշտը՝ արևմտահայ գրական վաստակը երբ կը դատէ, անտեսելու չափ մեծին զարկը որ ժողովուրդի մը հոգին էր երբ կ'ապրէր անիկա. ու այդ հոգիին վկայութիւնը իբրև՝ կ'ապրի իրմէն վերջ, իր հետ աղերս պարզող բաներուն ներսը, գիրք, տպաճար, երգ, դոյն. — ինչ որ կ'ախորժինք մշակոյթ անուանել։ Կա՞յ ուրիշ կերպ մը որ արտօնէր համադրողը, գտնելու՝ գիրքերու և կամ ուրիշ նախանիւթերու ճամբով, հոգեկան տարողութիւնը տրուած ժողովուրդի մը։ Պատասխանը, առջի բերան դիւրին, բայց հեռու է այդքան պարզ ըլլալէ։ Գիրքերը դատողները, համադրական փորձերու ճարտարապետները, յաճախ գրադարանի առնէտներ կամ ընդհանուր տեսութեանց օգահեմ ասպետներ են։ Մտադրած եմ հմտութիւն չհոսիլ, ինչպէս՝ աւելորդ, կասկածելի ընդհանրացումներու լպրծուն հմայքը հարուածել, ամէն անգամ որ գործեր, անուններ, վիճակներ դիս մօտիկը դնեն ամէն քննադատի համար այդքան հաճելի, բայց այնքան ալ վտանգալից առիթներու, — լքելու իրողութեանց դաշտը ու ... զառածելու։

Հիմնական այն ուղղութիւնները որոնց մտադիր հետևող մը սիրած եմ ըլլալ, իմ ձեռնարկի ընթացքին, վերածելի են սա տեսակ քանի մը ինքնին պարզ տարազներու, իրենց կարգին բաւական հաստ ու հաստատ, գրեթէ ամէն չրջանի վրայ գործադրելի ըլլալու հանգամանքներով ալ այլապէս բարերար։ Այսպէս դիս կը հետաքրքրեն.—

ա) ԳՈՐԾԵՐԸ անչուշտ, ու ամէնէն առաջ. առաջ նոյնիսկ քան զիրենք երկնողները որոնք աւելի կորստական կաւէ յօրինուած, կ'ապականին յաճախ իրենց արդիւնքներուն հետ խոտոր համեմատող արագութեամբ մը։ Գործեր բայց վճռական տարողութեամբ, արժէքով՝ հոգ չէ թէ համբաւէն չփացուած, դէրցած, անճանաչելի ըլլալու չափ այլանդակուած և կամ հակառակէն՝ բախտէն լքուած, ուրացուած, մոռցուե-

լու, մեռնելու աստիճան։ Այս քմայքները բան չեն փոխեր իմ հետաքրքրութենէն, հերիք է որ անոնց մէջ մեր հաւաքական զգայնութեան, ցեղային ապրումներուն մէկ սարուածը (թէկուզ հատուածական), մեր միտքին մէկ քանդակը, մեր երևակայելու ուժին ու մեր անդրադարձելու չնորհներուն, աւելի պարզ բանաձևով՝ մեր արուեստի զգայարանին կնիքն ու վաստերը, մեր պատմութեամբ յօրինուած կեանքէն մեր ներսը իբրև հոգեղէն մարմին մեր մէկ յատկանշական հայեացքը (աշխարհա), մեր խառնուածքը ըլլան սևեռուած։ Այդ գործերը, խղդուած իսկ ըլլան ահաւոր խառնակոյտովը գրական անոտիքին, նանրամտութեան, իմ մէջ ունին անառարկելի արժէք։ Այսպէս, ամենուն հիացումը, հետաքրքրութիւնը, առնուազն համակրութիւնը չահած գործեր են, օրինակի համար, **Միսմիսի մը Ուրկածները**՝ որուն մէջ սակայն իմ ժողովուրդին ոչ մէկ ընդունակութիւնը զիս չի մղեր զիջումի. **Պիլիկեան Արհաւիրքը**՝ որ զարհուրագին վիճակներու հանդէս մը ըլլալուն հակառակ, հազիւ ինքզինքը կ'աղատագրէ սարսափի սեռին նոյնքան զարհուրագին անոտիքէն։

բ) Դէմքեր, հասկնալի՝ գրողներու, դարձեալ վճռական կնիքով. աւելորդ է ըսել՝ վաւերական տաղանդով։ Որոնց հայեցի հարազատութիւնը ինքնին գրաւական մը պիտի կազմէր եթէ ոչ հիմնական գէթ մասնակի անբաւարարութեան մը գրականին մէջ։ Դժուար է արդարօրէն արժևորել Գ. Սրուանձտեանցի դէմքը, տրուած ըլլալով բազմերախտ եկեղեցականին բազմազանակ հետաքրքրութիւնները, բայց նոյնքան դժուար՝ ուրանալ անոր խորունկ, հարազատ զգայնութիւնը, մինչ աւելի կոկ, ներդաշնակ, գրականին մէջ ներկուռ վայելչութեան տիրացած Թումաս Թէրզեանին համար վճիռ մը, որքան ալ անգութ, կրնայ արձակուիլ, ընդդէմ ընկալեալ, գինանիշով պատկառոր մագաղաթեայ վկայութեանց, դրուատանքի պատկառանքին։ Իրենց լիութեան ամբողջ գեղեցկութիւնը բանալու չհասած, չըսելու համար իրենց մատաղունակ չըբջանին իսկ ճակատագրէն խղդուած իրաւ պատկերը վահան Մանուէլեանի մը, արտառուչ ուրուանկարը Շաքարեանի մը, հալումաշ բայց անաւարտ կիսադէմքը Օհան Կարօյի մը, իրաւունքն ունին փառքի եթէ ոչ պսակներուն, գոնէ պատուանդանին ուր իրենց անդրիները ահա կէս դար է՝ խարխուած կը պահեն Թումաս Թէրզեան, Մկրտիչ Ազէմեան, Մինաս Զերազ, Նար-Պէյ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, բոլորն ալ հեղինակներ որոնց խեթիւ չէ հայած բախտերուն ամենէն անհեթեթը՝ գրականութեան բախտը։

գ) Մտայնութիւններ, որոնք գրական գործերու մէջ բիւրեղանալէ առաջ ապրեր են իրենց խուլ, անթեղեալ, չըսելու համար աստեղային, միգամածային դրութիւնները, քալեր՝ իրենց թաւալումները կեանքին մեծ զարկերուն ներքև, պեղեր՝ զանգուածներուն անյարիր զգայութիւններուն մթին բաւիղները, ստեղծեր բռնկումներ, փլուզումներ, ժայթքումներ, աղէտներ ու հարստութիւններ, ու կերպով մը յարդարեր են, իր մեծ գիծերուն իմաստին մէջ, ճակատագիրը մեր ժողովուրդին։ **Եղիշէն** վկայութիւնն է մտայնութեան մը, այն տարողութեամբ զոր կը պահէ իր մէջ քսաներորդ դարու գիրք մը՝ տիկին Եղայեանի **Աւերակներու մէջը**, մէկ ու նոյն հոգիէն վրթծած, հակառակ այսքան դարերով անջրպետուած, այլակերպուած ըլլալուն։ Ան որ ուշադիր, երազուն, տրտում բայց իմաստուն պարկեշտութեամբ մը թափառեր է այս ժողովուրդին

գիրքերուն, դարէ դար, չի կրնար չայցուիլ ակնբախ, իրենք իրենց համար հետևողական, գրեթէ անխուսափելի մտածական, զգացական կարգ մը կերպերէ, կերպարանքներէ։ Այսօր, այնքան դառն փորձերու գինով կրնանք դատել Ե. դարու մեր շարժումը պարսիկ կայսրութեան դէմ. ատոր մէջ ոչ միայն խելք մը, բարիք մը, նպատակ մը չգտնելնուս, այլ այն ահաւոր փաստին իսկ սիրոյն որ մեր ճակատագիրն է, յաճախ մեր մատուըներով, յիմարութեամբը ճարտարապետուած։ Ե. դարուն թերևս լեռնախորշի մատուռին մէջ իր Աստուածը պաշտող վանական մը միայն կը մտածէր այդ պայքարին մէջ երկնայինին նպաստին։ Ամբողջ երկիրը գիտէր սակայն թէ ինչ կ՚արժէին արքայից արքային բանակները, բայց ուրիշ բան չըրաւ քան ինչ որ իրեն կը թելադրէր իր արեան մութ ձայնը։ Ամէն փաստ հերքում մըն էր այդ մտայնութեան, ի յառաջագունէ դատապարտուած աղէտի։ Բայց ուրի՞շ կերպ ըրինք վեցերորդ դարուն, եօթներորդին, ութերորդին, իններորդին; . . . քսաներորդին։ Ահա թէ ինչ կը նշանակէ մտայնութիւնը։ Ուր որ արևմտահայ գրականութեան մէջ վարդապետներու, վարժապետներու, վանականներու խնամակալութեամբ սնած հռետորութիւն, բառամոլութիւն, սեթևեթ, հոռհոռութիւն, պոլսեցիութիւն միայն կը յաւակնի տեսնել (ուրիշ բան չըրաւ արևելահայ քննադատութիւնը, աչուըները բացած օրէն մինչև հիմա), իր անհասկացողութիւնը, անբաւարարութիւնը կ՚ըլլայ ապացուցած իր պապերուն պատգամներէն։ Նոր տարազներ, իմաստասիրական կասկածելի postulatներ չեմ առաջարկեր դատելու համար արևմտահայ գրականութիւնը։ Բայց կը մերժեմ աժան, արագ, հաստ, տափակ ընդհանրացումներուն ալ պորտաբոյծ արհամարհանքը։ Արևմտահայ գրականութիւնը մտայնութեանց շատ սրտառուչ հանդէս մըն է ամէն լուրջ պրպտողի։ Մտայնութիւններ են՝ 1. Զարթօնքի սերունդին բոլոր առաջադրութիւնները, 2. սահմանադրական պայքարները, 3. Մխիթարեան ազգայնականութիւնը, 4. Իրապաշտներու գրական կեցուածքը, 5. յեղափոխական հռետորութիւնը, 6. ժողովրդապաշտ ձգտումները մեր մեծ գրողներուն, 7. արուեստի հզօր հակումներու հետևանքը մեր Արուեստագէտ սերունդին, անոր նրբահիւս ձգտումները, 8. գաւառիկ գրականութիւնը փառաբանող իմացական ճակատումը, 9. հայ հոգին ազատագրելու աւելի ձախ որոնումները, — բոլորը այս ու այն կերպով հաստատելի՝ այս ժողովուրդին բազմադարեան գրական ոգորումներուն մէջ, երբեմն ոգիով ինքզինքը յայտնաբերող, երբեմն ձևով, երբեմն լեզուական մտահոգութիւններով, երբեմն աշխարհին ընդլայնումովը։

դ) ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, աւելի մեզամօտ, աւելի իրաւ, զգալի, սևեռելի, քան կանխող երեք բարակրաֆներուն մէջ վերլուծուած իրողութիւնները. — քանի որ գործերը առնցմէ վկայութիւններ են առաւելապէս, դէմքերը՝ յաճախ անվաւեր (չփացուած, ուրացուած ըլլալուն), մտայնութիւնները՝ իրենց ծփուն, միգամածային կեդրոնախոյս հակումներուն մեզի թելադրած անորոշութեանց պատճառներով՝ նուազ յատկանշող։ Դժուար է ազատագրել Մ. Պէշիկթաշլեանի Երգերուն մէկ մեծ մասը, Ազգային Երգարաններու մէջ մոխրացած բառերուն այսօրուան տիրական վրիպանքը, մեր Ռոմանթիկ թատրոնին սպառսպուռ կորանքը։ Բայց որո՞ւ համար կասկածելի՝ չըսելու համար անդիմամարտ ստուգութիւն չէ նոյն ատեն այն միւս իրականութիւնը, որ բոլոր այդ

գործերուն հոգեյատակը կը կազմէր կանխող դարու կէսերուն։ Անոնք որ 1860ին կամ աւելի վերջերը, հանդիսավայրերու, դպրոցներու, արձակ խաղավայրերու մէջ խելագարային տենդով մը՝ պոռացին պոռպռացին, ծափեցին ու եօթը երկինքները մինչև հասցնել ուզեցին իրենց խռովքը, հրայրքը, հաւատքն ու ակնկալութիւնները, այսօր այնքան ծիծաղելի, անկարելի Թուող երգերուն Թևերովը — («Իմ սիրելի զաւակունքս», «Բա՛մ Փորոտան», «Արիք Հայկազունք», «Հայրենեաց սիրով», «Հայ ապրիմք եղբարք», յիշելու համար ամէնէն փարթամ փառքերը այդ բարեխառնութեան).— ապահովաբար կտրուկ կամ երկարաձիգ յիմարներ չէին, այդպէս պարպելու համար իրենց կոկորդներէն ինչ որ հոգիին ներքնատունը կը գոյաւորուի դարերու ծորումներով, այլ վկայները, հերարձակ ու հպարտ որքան խռովիչ՝ հոգեկան շրջանի մը: Ու մի կարծէք թէ այդ գիծէ խռովքները սանկ դանդաղ ծփանքներու կշռոյթովը կուգան ու կ'երթան։ Իր հարիւր տարիներու կեանքին մէջ, գրեթէ տասը տարին հեղ մը, չըսելու համար ամէն հնգամեակի, արևմտահայ գրականութիւնը ապրած է իրարմէ հզօր, իրարմէ գերազանց սարսուռներ, — ըսել կ'ուզեմ իմ ժողովուրդին կեանքը անցած է տագնապանքէ տագնապանք, բոլորն ալ աւելի կամ նուազ ուժգնութեամբ իրենց արձագանգը ունեցող՝ գրողներու հոգիին խորը։ Այսօր դժուար է ձեզի համար մտապատկերել անդոհը որ 1880ի մարդոց էութիւնն է պարաւանդած։ Ազգը կը գիտակցի իր բնաջնջումը սարքող, զայն սառնութեամբ հետապնդող քաղաքականութեան զոր որդեգրած են Թուրքերը մեր հայրենիքը մեր բազուկներէն ու կրունկէն կորզելու, ու կը ստեղծեն հողային հարցը, իր անխուսափելի հակադարձովը՝ մեր գեղերուն վրայ, — պանդխտութիւնը դէպի Պոլիս, այսինքն այդ հողերուն առանց պաշտպանի լքումը Թշնամիին ախորժակներուն։ Ու երևան կուգայ Հրանդը, որ, պաշտօնական արտայայտիչը տագնապին, իր **Պանդուխտներու Կեանքէն** քրոնիկներով, է նոյն ատեն ամբողջ արևմտահայ միտքին, մտաւորականութեան խորհրդանիշ բերանը. վասնզի 1884ին տպուած **Թորոս Աղբար** յուշագրութեան սկիզբը Սրուանձտեանց վարդապետ իր առաքելութեան (Ուղեւորութիւն ի հայրենիս) բուն իմաստը մեզի կը պարզէ . . . յորդորելով ժողովուրդը որ վստահի Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան ու չգաղթէ։ Ի՛նչ խուճապ է հոգին Արփիարի սերունդին, երբ կ'իջնէ կրկէս վտարելու հայոց երկինքէն լուսինն ու զեփիւռը, սոխակն ու վերջալոյսը, հեշտանքն ու Մայիսը որպէսզի հոն ուրուանան ցաւերը միլիոններուն, ձգուած՝ Թուրքին, հայ-Թուրքին, էֆէնտիին ու քիւրտին ճիրաններուն . . .։ Ինչպէս կը տեսնէք, արևմտահայ գրականութեան մէջ ոչ միայն իրաւ գործերը, այլ նոյն իսկ օդային հանգանակները, գրական դպրոցնե՛րը այդ ապրումներուն չուրջը, վրան, տիրական վկայութիւններ են, հերիք է որ անոնց մօտեցողը գիտակցի իր ըրածին, տեսնէ այդ շարժումները ոչ իբրև հոսհոսներու ռազմախաղ, այլ արժևորէ զանոնք իրենց վաւերական կենսանիւթին մէջ, այսինքն՝ միշտ ու միշտ ապրումները իր ժողովուրդին, անոր ալեկոծեալ կեանքին ամէնէն քաղցր, սիրտ առնող, լացնելու չափ իրաւ բիւրեղացումները։ Այն ատեն կրնան այդ դատողին համար ներկայանալ շատ մը տրտմութիւններ երբ անիկա չգտնէ իր ուզածը սերունդէ մը իրեն ժառանգ ինկած մթերքին ծոցը. Ինչո՞ւ

այնքան քիչ՝ իրաւին բաժինը, Խրիմեանի մը ընդարձակ վաստակին մէջ։ Ինչո՞ւ այնքան մօտիկը մնայ Սրուանձտեանց վարդապետը այս ժողովուրդի հոգեկան հարստութեան գանձարանին ու գոհանայ փչրանքներով երբ այնքան դիւրին էր իրեն համար լման գանձը գտնել, դասաւորել ու փրկել կորուստէ . . . ։ Ինչո՞ւ մեր ժողովուրդին ցաւը մեր գրականութենէն ներս առնելու առաջադրութեամբ ճամբայ ինկած սերունդը — իրապաշտները — այդքան քիչ բան է կրցած ազատել այդ ժողովուրդին ապրումներէն . . . ։ Ասոնք, կը հաստատեմ, տրտմաւէտ հարցումներ են։ Ու կայ տակաւին միւսը. — ինչո՞ւ Մշոյ Գեղամը, Վանի Զիթունին, Խարբերդի Զարդարեանը, Կարինի դպրոցը ըլլան այդքան անհանճար, իրենց ժողովուրդին հարազատ ապրումները այդ թերեւ, անբաւարար մշակումով մը սնեռելու գոհանալով երբ ամէն պատեհութիւն ունէին հայ հարազատ գրականութիւն մը ճարտարապետելու։ Ահա իրարմէ տրտում, խռովախոյզ տագնապներ որոնք կը պաշարեն դիս, երբ կը մտնեմ իմ գործէն ներս։ Բայց խելք մը կայ, միջին ողջմտութիւն մը որ կը միջամտէ կարելի ամոքումը բերելու։ Ատով ես ինծի կ'արտօնեմ պահ մը ներելի անտարբերութիւն մը հանդէպ այդ ժառանգութեան գեղարուեստական արժէքին բայց չեմ կրնար ինքզինքս անպարտ ղգալ, առնուազն փղշտացիօրէն սուտ, կեղծ, պատեհապաշտ՝ եթէ երբեք այդ ժառանգութեան յատակը կազմող հոգեղէն բարեխառնութիւնը ձգեմ ծաղրի, արհամարհանքի տակ, ինչպէս չի վախնար ընելէ այսօր, Խորհրդային Հայաստանի պաշտօնական քննադատութիւնը, կամ արեւմուտքի ոստաններուն մէջ իր միտքը կազմած (գլխաւորաբար Բարիզ) այն երիտասարդութիւնը որ չամչնար յայտնելէ իր ցաւը հայը չկրնալ սիրելուն (Շահան Շահնուր)։ Իր ժողովուրդը չկրնալ սիրող արուեստագէտը։ Բայց ասոնք աւելի են քան տրտմութիւնը, հոգեկան պոռնկութիւնը։ Գրականութիւնը թերեւս ներուի ազատագրել բարոյականէն, ան ալ որոշ բարոյականէ մը։ Բայց զայն անջատել արիւնէն. — ահա անմարդկայինը։ Ան ալ բարեխառնութիւն մը, իր կարգին։ Արեւմտահայ գրականութիւնը այսպէս իրարմէ խռովիչ պատգամներու հանդէս մըն է, բարեխառնութիւններու մրցարան մը։ Գտնել այդ բարեխառնութեանց յայտաւ ծածուկ բաղադրիչները, չարժումներու սիրտը, գործերուն յատակը, դէմքերուն աճպարարութեանց ու մտայնութեանց թոհ ու բոհին ետին, գիտեմ որ կ'ընդարձակէ այս աշխատանքին ծիրը։ Բայց աւելի պարկեշտ է առատութեան մէջ տկարանալ քան սուվի լլկանքին։

Ե) ԴԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, որոնք, հակառակ իրենցմէ անբաժան ալմուկին, շանթաժին, վերիվարումներուն (ուրացում, նոր կուռքերու ամբարձում, նոր տախտակներու մոլեռանդութիւնը, քաոսը որ կը հետեւի ամէն հզօր դղրդումներու) դարձեալ աւելի արտայայտիչ են քան գիրքերու յաճախանքին մէջ իւրացուած վարժութիւնները ու ասոնց արդիւնք անկնիք, խելօք, տափակ գործերը։ Զարթօնքի սերունդը չունեցաւ գրական բեմ մը, բայց իր խտէալները պաշտպանեց խորհրդարանական ատենաբանութեանց լրջութեամբը։ Մինաս Չերազի ճառերը, Պէրպէրեանի ճաճանչաւէտ բանախօսութիւնները՝ սանկ 1875ի դռներուն, Նալեանի նշումները, որոնումները իրաւ է թէ անխառն կերպով չեն պատկանիր գրականութեան, բայց ունեցած են մեծ տարողութիւն այդ

գրականութեան յեղաշրջումին մէջ։ Մօտ քսան տարի (1870–1890) արեւմտահայ գրականութիւնը չէ տուած ցեղային արժէքով (խորքէ ինչպէս ձեւէ) գործեր՝ ազդեցութեանը տակ Եղիա-Զերազ-Պէրպէրեան գաղափարագրութեանց, նոր բառով մը՝ էսթեթիխային։ Ամբողջ դպրոցի մը լրջութիւնը ունին իրապաշտներու բանաւիճական, կիսով քննադատական ելոյթները զիրենք մօտէն կանխող, գրեթէ խլդող սուտ ու փուտ ճաշակին դէմ որ գրականութիւնը ճիղճ իրերու, յիմար խոյանքներու, քաղցրանուագ մեղեդայնութեանց սպասին է ենթարկած։ Ուրի՛չ ելոյթ՝ տիկին Տիւսաբի վէպը, որ հակառակ գրական խոշոր fiasco մը ըլլալուն, կազմակերպուած մտածողութեան մը թելադրանքը չի դադրիր արթընցնելէ, երբ դատուի պատշաճ հեռաւորութենէ։ Նոյն իսկ այսօր այնքան անիմաստ ու անխելք թուող գրաբար–աշխարհաբար վէճը իր կարգին փաստ մըն է ծանր, խուլ, խօլ կիրքերու։ Գաւառական գրականութիւն քիչիկ մը գեղջուկ տարազին ետին սիրելի է ինծի տեսնել դարձեալ ծանրակշիռ իրողութիւններ։ Մեհենականներու ելոյթը հայ հոգին գըտնելու՝ ուրիչ գաղափարագրութիւն։ Քանի քանի անգամներ նորոգուած է մեր գաղափարագրութիւնը, դարու մը ընթացքին, անշուշտ գրական ստեղծումին իբրև ծնունդ ու ծնուցիչ նոյն ատեն։

գ) Վիճակներ, որոնք այս ժողովուրդին կեանքին վրայ բացուած լուսառատ, արիւնոտ, թուխպ կամ մեռելական համապատկերներ են, գրողը ինչպէս հասարակ զանգուածը միանգամայն իր առքին, տեսիլքին, ճնշումին ու կիրքին մէջը ընդքարշող։ Միայն սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսները հսկայական պատկերներ կը թելադրեն ինծի, միշտ իմ ժողովուրդէն։ Կրնա՞ք իր ամբողջ եղերական ծանրութեանը մէջ ապրիլ ինչ որ 1895ի չարդերը դիզեցին մեր հոգիին չիլերուն, մեր մտքին հպարտութիւններուն, մեր հաւատքին ընդերքներուն։ Ու կիլիկեան եղեռնը։ Ու 1915ը։ Ու Լոզանի դաշնագիրը։ Բոլոր այս ապրումները, լման ցեղը խեղդեցնող ուժգնութեամբ, արձագանգած են անտարակոյս գրողներու հոգեւտունը մինչեւ։ Ահա թէ ինչու արեւմտահայ գրականութիւնը ըլլալով հանդերձ ծնունդը մէկ ու նոյն ժողովուրդի, մէկ ու նոյն չրջանի, այնքան տարբեր կերպարանք մը պարզէ արեւելահայ գրականութեան մեզի ընտանի տեսիլքէն և ըլլայ ինքիր մէջ ողբերգութիւն մը։ Կրնաք առարկել որ գրական գործը ինքնագլուխ, ինքնատիպ մնալու գինով է որ ինքզինքը կ'ազատագրէ իր ժամանակէն։ Ջեզի հետ եմ երբ ժամանակ բառին տարողութեանը շուրջ համաձայն գըտնուինք։ Ժամանակը ընդհանուր ապրումներուն գումարն է, կաղապարը։ Ատկէ զարտուղումը կը նշանակէ ինծի համար գտնել այդ գումարին, այդ կաղապարին այն մասերը, երեսները որոնք ուրիչներէ չեն սեւեռուած։ Այդպէսով է որ **Աւետարկներու** մէջը կ'արժեւորուի այնքան թանկ ու իրաւ չափերով երբ կը բռնուի մօտիկը **Նիլիկեան Աւետիրբին**, երկուքն ալ մէկ ու նոյն վիճակներու անդրադարձ։ Ատ է պատճառը որ **Սիլիհտարի Պատէզները** այնքան սուղ կշռեն իմ նժարին մէջ ո՛րքան ատիկա չի կրնար ընել այնքան փքուած, փառաբանուած **Ներաշխարհը**, երկուքն ալ նոյն հոգեվիճակէն բխող տպաւորութեանց պատկերներ, բայց որոնցմէ առաջինին մէջ ամբողջ չրջան մը բիւրեղատիպ կը պատկի, որոնցմէ երկրորդին մէջ զմայլելի արուեստագէտ մը ինքն իր գըլ-

խուն մանր ասեղնագործութիւններու վրայ հազիւ քանի մը պուտ գոյն կը յաջողի կորզել ցեղային հոգիին միջինէն։

Ուրեմն.

— Գործեր, դէմքեր, մտայնութիւններ, բարեխառնութիւններ, գաղափարագրութիւններ, վիճակներ, կարճ՝ ամէն տագնապները, երազանքը, կսկիծները, քաղցրութիւնները, ձգտումները, խոյանքները, կիրքն ու խանդը, տրտմութիւններն ու լքումները որոնք գրական կերպարանքներու տակ կը սեւեռեն իրենք զիրենք սերունդի մը տեսողութեան մէջ, կը կերպաղրեն շրջանը, ու ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խորութեան ակօս մը կ'ապահովեն — կը կազմեն իմ աւագ մտահոգութիւնները։

Ինչպէս կը թելադրեն արագ սա տողերը, նման ձգտումներով ու ծրագրով հետապնդուած աշխատանք մը, պէտք է որ նկատի ունենայ առաւելապէս այս պայմանները համախմբող գործեր ու անձնաւորութիւններ ու մանաւանդ շրջանային հոգեխառնութիւն։ Հասկնալի՝ այս խոստովանութենէն յետոյ, որ ըլլամ կարճ՝ հեղինակներու կենսագրութեան չուրջ, բայց կարելի չանքը չխնայեմ սեւեռելու համար հեղինակին մէջէն, ետեւէն, մարդը որ միշտ արժանի է խորունկ ուշադրութեան (ո՞ր հայը ապրեր է մարդու պէս որպէսզի անոր վրայ մեզի չըլլար անկարելի արտամարդկային ճնշումներուն ամբողջ դատակնիքը ճանչնալ։ Մի մոռնաք թուրքը, այսինքն մեր գերութիւնը։ Մի մոռնաք հայը, այսինքն այդ թուրքին յօրինումը եղող հոգեկան որոշ բաժին մը որ կը բացատրէ մեր անհուն, ահաւոր հակասութիւնները, անկումները։ Բայց մի մոռնաք մանաւանդ հայը որ վեր է թուրքէն ինչպէս թուրքէն յօրինուած հայէն, ու աւելի։ Արեւմտահայ գրականութեան մէջ նրբամոլութիւն է ֆրանսական ազդեցութիւնը ընդարձակել իր ճիշտ իմաստէն անդին [ատիկա միայն այսօրուան Բարիզի տղոց գրականութեան մէջ է որ նկարագիր է ստացած] ու աժան ընդհանրացումներ բանաձեւել։ Արեւմտահայ գրականութիւնը խորունկ ազդեցութեան տակն է proustին, որ ազդած է մանաւանդ իր ստեղծած չարիքովը մեր հոգիներուն վրայ)։ Հասկնալի՝ որ չվերլուծեմ, դասական մեթոտին համեմատ, հեղինակներու բոլոր գործերը, անոնց ամփոփումը քանի մը էջի վրայ չմատուցանեմ պանդոյրներու վայելումին, չփառաւորուիմ թուականներու ճըշդումին այնքան լո՛ւրջ, այնքան փառաւոր սնոտիքին անձնատուր, չգովեմ կամ չպարսաւեմ պատրաստ օրէնքներով, գոհացում ճարելու համար այս ու այն նախապաշարումներու ասպետներուն։ Ու ծանրանամ այն գործերուն, դէմքերուն, երեւոյթներուն վրայ ուր այս ժողովուրդին մէկ արժանիքը, մէկ թերութիւնը, մէկ առաքինութիւնը ըլլայ տեղաւորուած, սեւեռուած, կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատառման պարտադրող։ Ահա թէ ինչո՛ւ չյարգեմ պատկերացման, անդրադարձումի, թուումի և առաքումի աւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու ա՛լ կաղապար դարձած կերպարանքները ու չինեմ ինծի յատուկ գաsroններ, հոն զետեղելու համար ամէն ինչ որ որոշ չափով հարազատ է իմ ծրագրած համապատկերին, առնուազն անոր լիութեան նպաստ մը կրնայ հայթայթել, թէկուզ թերի, անբաւարար։ Թող չըսեն

ինձի թէ պարտքեր ունիս պարկեշտութեան, հաւատարմութեան եւ գրականութեան պատմութիւնը չի դադրիր պատմութիւն մը ըլլալէ եւ ըստ այնմ կը պահանջէ իր մշակման օրէնքներուն հանդէպ յարգանք։ Այդ ամէնը անո՛նց համար, որոնք բանասիրական փառասիրութեան կը մնան ենթակայ։ Իմ փառասիրութիւնը գիւտն է իմ ժողովուրդին, հայ հոգիին։ Ու ասիկա, տակաւին Մեհեանի (1914) օրերէն։ Հետեւաբար կը նեբեմ ինձի լայն, կարեւոր չեղումներ։

Ցետոյ, խոշոր պատրանք մը կը միշամտէ անցեալը խտացնել յաւակնող ամէն ձեռնարկի շուրջը, ըլլա՛յ գործադրող, ըլլայ մանաւանդ ղայն ընդունելու կանչուած միտքերուն համար։ Ատիկա ընթերցողին սպասումն է սանկ կոկիկցած, չափ ու ձեւի մտած կերպարանքի մը ներքեւ այն ամէնուն որոնք որեւէ չրջանի ամէնէն ընթացիկ խռովքները, ապրումները իբրեւ, ունեցան իրենց գլիւէները։ Յայտարարել մէկուն թէ Թովմաս Թէրզեան բանաստեղծը հազիւ թէ կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան, ստեղծել է անոր մէջ խորունկ յեղաշրջում, քանի որ այդ մէկը սանկ կէս դարէ ի վեր վարժուած էր այդ անունին հետ իր մտքին մէջ յառնումը հաստատելու այլապէս պերճ, փարթամ արժանիքներու։ Չէ՞ որ ազնուական, բարձրաթռիչ, հեզասահ ու գերազանցապէս բանաստեղծ արուեստագէտի մը որակականները կրկնուեր էին քանի մը սերունդի մուննետիկներու բերնով։ Հասկցնել այդ մէկուն թէ այդ ամէնը հազիւ թէ աղերս մը ունին այդ պարկեշտ, քիչ անգամ, շատ քիչ անգամ իրաւ տաղաչափին ներքին՝ տեսակարար արժէքին հետ, պիտի նշանակէր մանրամասն վերլուծման մը տաժանքը յանձն առնել։ Այդ գինով միայն մենք պիտի հրաժարէինք մեր գլիւէներէն։ Մի՛ւս կողմէն հասկցնել դարձեալ այդ ընթերցողին թէ քերթուածներ կան որոնց համադրած խռովքները երբ բացուին բաւարար չափով, ինք պիտի ուրնենայ իր առջեւ կենդանի հայոց պատմութիւնը, գրեթէ ամբողջ, — գործողութիւն մըն է որ կը դիմաւորուի խորունկ սկեպտիկութեամբ, չըսելու համար արհամարհանքով։ Հոս կը յիշեմ այդ կարգի փորձառութիւն մը։

— 1921 ին թէ 22 ին, կեդրոնական վարժարանի մէջ (Պոլիս) կը վերլուծէի դասարանի մը առջեւ «Յարութեան օտնչն է աիա» քերթուածը։ Թէքէեանի խծբծողները, գչերողները, կերպը գտած էին դասը ունկընդրել արտօնուելու։ Չհարցուցի հիւրերուն իրենց դիտաւորութիւններէն (Թերթի մը խմբագիրն ու կուսակցութեան մը վարիչ դէմքերն էին իմ պատուական այցելուները) ու շարունակեցի բանալ։ Առաջին երկու քառեակը ինձմէ առած էր դասապահը։ Վրայէ վրայ երեք պահ յատկացուցինք քերթուածին թափանցումին։ Իմ հիւրերը վերջին անգամ մեկնեցան անասելի տպաւորութեանց տակ։ Իրենց խոստովանութիւնն էր — Բայց ատիկա Թէքէեան չէ»։ Ու չէին գիտեր թէ հայոց պատմութիւնն էր որ կը մատուցուէր դասարանին։ Հազիւ թէ խօսք անցնէր հեղինակին արժանիքներէն, ուժէն ու տաղանդէն որոնք ամէնէն լռելի տարրերն են արդէն գրական պատմութեան մէջ։

Այս օրինակը համոզի՞չ բաւական։

Ամէն ընթերցող երբեք քաջութիւն պիտի չգտայ իր մէջ, մտածելու թէ այն քսան երեսուն ցտանաւորները որոնց մէջ պատանութեան երեք

չորս տարիներու կրակներն ու սարսուռները կը քնանան երբ կը կարդայ Պետրոս Դուրեանի Դիւանը (**Տպիտ եւ Թաւարիզուբիւճ**) ո՛ր աստիճան ընդարձակ յոյզերու, արցունքներու, երազանքի, բիւրազան զգայութիւններու գինն էին, գրուելէ առաջ։ Մէկ քերթուած, այդ պատանիէն, երկու տարուան հազ ու արիւն, տասը տարուան կարօտ ու պապակ, թերևս մեր ժողովուրդին ալքերէն յառնող տասը ու աւելի դարերու եղերական հանդէս մըն է իրարմէ նուրբ, խորունկ, այրող զգացումներու։ Գրականութեան պատմիչը, ամէն մէկ արժանաւոր հեղինակի հետ ստիպուած է այս ապրումները ապրիլ իր կարգին ու ... թուղթին յանձնել, աւա՛ղ, ոչ իսկ մոխիրը այդ կրակներուն։ Ահա թէ ինչու գրականութեան ամէն պատմութիւն միշտ անկատար մնալու է սահմանուած։ Դժուար չէ այս հաստատումին հետևանքը. — ՋԵՂՋ։

Կարելի չափով հաւատարիմ կենալու համար իմ ծրագրին, իրագործելի արդիւնքներու սիրոյն ես ստիպուած եմ անտեսել, այսինքն ուրիշներու նկատառմանը ձգել շատ ու շատ բաներ։ Կեանքը նուաճել չի նմանիր շուքի վրայ աշխատելու անծակ երանութեան։ Ու որքան չա՛տ են այդ երանելիները որոնք կը հաւատան թէ մատենագրութեան պատմութիւն կը գրեն վաստնզի գիտեն մեր բոլոր հեղինակներուն ծննդեան, մկրտութեան, ամուսնութեան, մահուան թուականները, անոնց գործերուն տպագրութեան վայրերը, անոնց վրայ հոս ու հոն լինակած յիշատակութիւնները։ Ինչի մը տարի առաջ բախտը տրուեցաւ մեզի, նման ողբերգութիւն մը հանդուրժելու։ Պատուական՝ մատենագրութեան մասնագէտ մը, նիւթ ունէր մեզի բերելու մեր միջնադարեան աշխարհիկ գրականութեան, ուրիչ խօսքով աշուղներուն գործին վրայ քանի մը տիրական հաստատումներ։ Ձեմ կրնար մոռնալ տագնապը (զոր կը բաժնէր ամբողջ սրահը) ժամը անցնող թուումէ մը յառաջացած, թուում, մեր գիրքերուն մէջ յիշատակուած անուանի կամ համեստ բոլոր աշուղներուն։ Դարէ դար, իրենց ծննդեան ու մահուան թուականներով լուսապսակ։ Ու անուններու այդ խաժամուժէն ոչ իսկ մէկ հատիկ ապրող կայծ որ դպէր մեր հոգիներուն։ Ասիկա սպաննելն էր մեր աշուղներուն սխրալի բանաստեղծութիւնը։ Ու այս սրբապղծութեան հեղինակը համալսարանական մըն էր, ազգին մէջ ահաւոր հռչակի հասած իբր մատենագրութեան մասնագէտ (դէպքը տեղի կ'ունենար Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Կիւլպէնկեան Մատենադարանին մէջ)։ ... Ահա թէ ինչու կը կենամ ամէնէն վճռական անուններու ու ամէնէն հզօր ու կարկառուն իրողութեանց առջև միայն։ Իր **Անգլիական Դրականութեան Պատմութիւն** գործին հինգերորդ հատորը, ԻՐՈՒԻԹ ԹԷՆ, նուիրած է ... հինգ հեղինակներու միայն։ Ու մենք գիտենք թէ տասնըիններորդ դարուն այդ գրականութիւնը առնուազն տալանդաւոր յիսուն գրագէտ, ու միջակ տաղանդով ալ թերևս հինգ հարիւր գրչի վաստակաւոր կը համրէր իր տարեգրութեանց մէջ։

Անխուսափելի այդ ղեղչով ստեղծուելիք անպատեհութիւնը սիրայօժար ես նախամեծար կը համարիմ, քան բարիքը ճշգրտութեան, պատմական հարազատութեան, մատենագրական հաստատ, անհերքելի

թուումներուն։ Չեմ ուրանար այդ բարիքին ալ տարողութիւնը որ. կը հաւատամ, մատչելի է սակայն ամէն յամառ, գործ աշխատողի, պըրպըտումէ, թիւէ, վկայութենէ համ առնողի, ու այն բոլոր միտքերուն որոնք հաճոյք կը զգան թիւերուն ապահովութեանը փաստէն ու արժէքէն։

* * *

Իր շրջափոխութեան ու հասակին մէջ այսպէս նկատի առնուած, մանաւանդ իմ ժողովուրդի հոգեդաշտէն իմ վերբերելիք պարզ, խորոմնկ, իրաւ առաջադրութեանց սիրոյն, ես կը վերածեմ արեւմտահայ գրական վաստակը չորս գլխաւոր շրջանակներու, — հարիւրամեայ համապատկերը այն իրողութեան որ անուն ունի ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ։ Մտքէս անցաւ իմ աշխատասիրութիւնը նուիրել անոր հարիւրամեակին։ Բայց հերետիկոսները յաւ կ'ընեն հեռու կենալով հասարակայ հարկինքներէն։ Մենաւոր, հերձուածող իր մէկ ղաւկին, մէկ մշակին վկայութիւնն է ուրեմն այս գործը։

Իմ **Ձամապատկերը**, ինչպէս ըսի, կ'ընդգրկէ հետեւեալ չորս մեծ բաժանումները.

ա) **ՋԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ ԵՒ ՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ**։ Շրջանը ներկայացնող հատորը կամ հատորները կը պարունակեն արեւմտահայ գրականութեան նախաձագ, սկզբնական օրերը։ Հասկնալի է որ այդ ժամանակամիջոցը ուրուագրային(*) կերպարանքի մը տակ միայն մուտք ունենայ գործէն ներս։ Այդ գրականութեան առաջին աշխատաւորները, որոնք հազիւ թէ կը մտածեն գրելու փառասիրութեան, գրական անոտիքին ու այս անտարբերութեամբ ալ կը հաւատան ու կը գրեն։ Այդ շրջանին կը պատկանի համապատկերը սերունդին որ տուաւ մեզի Ազգային Սահմանադրութիւնը, մեր Մամուլը, կազմակերպեց՝ իր հասարակութեան ծիրին մէջ, մեր դպրոցները, ազգային վարչական մեքենան, կարծես հիմը ըլլալ դրած գրական քանի մը սեռերու, վճռաբար թեր կեցաւ աշխարհաբարին, ու տուաւ՝ իր ընկերային անթուելի բարիքներու շարքին, մեր հոգիին քանի մը քաղցրագոյն ձայները, մեր մըտքին քանի մը սրտառուչ կայծերը և գետին պատրաստեց մեր պատմութեան հզօրագոյն սարսուռին(**)։ Մեր մեծագոյն քերթողը՝ Պետրոս Դուրեան, ամբողջովին կ'իյնայ այդ սերունդին գօտիին (zone)։

(*) Համոզուած եմ որ այդ շրջանը, ազգային ընդհանուր մշակոյթին պատմութեան մէջ, խղճամիտ, սիրուցաւ և իրաւ պատմիչի մը համար թերևս ամէնէն թելադրական համադրումները կարելի ընծայող տուեալներ ունի իր ալքերուն խորը ծրարուած։ Ի՛նչ մարդեր են այդ երիտասարդները որոնք, ընդհանրապէս գաւառէն, բոպիկ, կամ պոլսոյ թաղերէն որք որք, կը վազեն արեւմուտք, ու լեցուելէ վերջ անոր լոյսովը ու հուրքովը, կը դառնան իրենց ժողովուրդին, անոր ճակատագիրը սրբագրելու ամենավսեմ առաջադրութիւններով։ Միակ սա ստոյգ հաստատումը, կ'ընէ բոլոր այդ մարդերը հարիւր անգամ աւելի մեծ քան դիրենք չափորդող յաւակնոտ գրագէտները։ Բայց, ինչպէս ըսի, իմ աշխատանքը արդիւնքներու վրայ և մէյայն ու մէյայն գրական արդիւնքներու վրայ կը դնէ իր չեշտը։

(**) Դիտելի է որ սերունդներու վրայ սա բաժանումը չըլլայ պայմանաւոր մաթեմաթիքական ճշտութեամբ տարիներու թիւով մը։ Թովմաս Թէրզեանի առաջին քերթուածները

բ) **ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ**: *Որոնք առաջին անգամ կ'երեւին 1880ի շրջաններուն, վարանոտ, վախկոտ, աննպատակ. բայց* **Մասիսը** *ձեռք անցընելով եւ* **Արեւելքը** *հիմնելով տակաւ կը վերնան իրենց լիութիւնը, համատրոփ ու համակամ աշխատանքի սրտառուչ պատկերի մը մէջ, համախմբելով իրենց ուժերը մէկ ու նոյն սպասին, — գրականութիւնը ժողովուրդին դարձնելու գեղեցիկ մտադրութիւններով. կը տապալեն իր մեծ կախարդներուն մահուամբ իր իմաստէն ալ դադրած մեր Ռոմանթիզմը ու անոր խորթ զաւակը նկատուող եսապաշտիկ, եսակեդրոն անորակելի այն գրականութիւնը որուն քրմապետը կը հանդիսանայ Եղիա. կը կոծանեն գրաբարը իրենց գրքուներուն պատուանդան ծառայեցնող դպրոցին յաւակնութիւնները, միանգամ ընդմիշտ ապատագրելով աշխարհաբարը. կը հիմնեն մեր վէպը, մեր քննադատութիւնը, իր փառքին կ'առաջնորդեն մեր պատմուածքը, կը ժողովրդականացնեն մեր օրագրութիւնը, մանաւանդ անոր խորքին տարօրոշութիւնը ու ձեւին (լեզուին) կապապարումը. ամէն ճակատի վրայ, կ'ընդարձակեն գրականութեան դգայարանքը. ձեռք կը փորձեն երկարել արեւելահայ գրականութեան, և կը ձգեն յաջորդներուն՝ նոյնատարր ու նոյնամէտ սերունդի մը գեղեցիկ պատկերը։ Անոնք են դարձեալ որ մեր մէջ կուտան առաջին անգամ կազմակերպուած, իր ըրածին գիտակցող գրական փաղանգը, դպրոցը(*), իրենցմէ վերջ ա՛լ չերեւցող։*

լոյս տեսած են Բազմավէպի մէջ (1855)։ 1849ին Խրիմեան նոյն այդ «Բազմավէպ»ին մէջ կը տորագրէ Բաբերտոնէն Ողբերգ եւ 1901ին ալ Գահիրէ կ'արտօնէ տպագրութիւնը իր քերթուածներուն։ Թէրզեան քանիերորդ դարուն ալ ոտանաւորներ կը գրէ։ Միտք բանին սա թուականներուն՝ ան որ, Զաբլօնէ պերոնը, Ռոմանթիզիները, Դիկէ Իւպալէոնները, Իւպալէոնը, Աբոլեսփէր պերոնը յորջորջուած գրական կրթանքները (տնտիպլին) նոյն առեն իրենք զիրենք կը թելադրեն երկու անուններուն ալ ընդմէջէն։ Շրջափոխութիւն։ — Անխուսափելի անշուշտ։ Ուրիշ խնդիր՝ երբ հեղինակը ինքն իրեն միայ հաւատարիմ այդ բոլոր փոփոխութեանց ընթացքին, ինչպէս է պարագան Թովմաս Թէրզեանի։ Դարձեալ ուրիշ խնդիր երբ հեղինակ մը իր պոէ, իր ղրճոնոյ, իր վերլուսորոթ, քանի մը սերունդներու ընդհանուր ձգտումներուն հաղորդ ու հարկաւոր, թելադրելու աստիճան գրեթէ առանձնանալի կերպարանքներ։ Այս երեւոյթեան շքեղ մէկ օրինակը կուգայ օր. Խոնճէնէն որ իբր վաւերական ռոմանթիկ պիտի հեշտագին բառերով ողջունէ Լուսինը (Ողջոյն քեզ, անհուն պերով, ո՛ լուսնեակդ իմ, 1885), 1890 ական թուականներուն պիտի հեղինակէ Աղբիւր մը Սէրբէ վէպը, օբէորդ Աւլէս ծածկանունով, ու պիտի տորագրէ պատնաստեան բանաստեղծութեան նմոյշներ նկատուող իր մէկ քանի ոտանաւոր պատմուճանները (Թրովէրբիի հէոնդը, ժոնեֆինեբը), այս անգամ, Սէղէլ գրական ալ նուիրականացած անունով, ու 1900ին վերջը պիտի շարունակէ բազմաթիւ քերթուածներ; արձակներ խմբագրել որոնց տիրական գոյնը կուգայ Արուեստագէտ սերունդի բարեխառնութենէն։ Այս ցուցմունքներս զիս կը մղեն իմ գործքերը ներկայացնելու բաւարար առաձգութեամբ մը որպէսզի ներուի մեզի իւրաքանչիւր հեղինակի հետ յարդարել ակնթարթ հակադրութիւնները։ 1883ին, Զօհրապ ոտանաւորող բանաստեղծ մըն է. 1910ին՝ տպաւորապաշտ մը, արուեստագէտներու հանգանակներուն հաւատարիմ։

(*) Իմ աշխատանքիս մէջ պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս, տեղ բանալու Դիկէ Իւպալէոնները վերնադրով ուրիշ ալ խմբակի մը, ուր գլխաւոր դէմքերն են արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն ինքնատիպ, անտարազելի, անզետեղելի (գրական դպրոցի մը մէջ որ ունենար իր հանգանակները) անուններ։— Մ. Մամուրեան, Ե. Տէմիրճիպաշեան, չնորհով մը՝ Մինաս Զերազ, անհաւատարելին Պարոնեան և տակաւին քանի մը ուրիշներ։ Արդարև յիշուած անուններէն երկուքը (Եղիա և Զերազ) մեզի կուգան բացարձակ Ռոմանթիզմէն, կը սպասարկեն իրենց եսին, ունայնամտութեան, փառասիրութեան, նորածագ տաղանդներու բոլոր շքեղութեամբը, խառնուելով ամէն շարժումի. ոչ մէկին մէջ կանգ առնելու նոյնքան շքեղ անկարողութեամբ մը, է պէտ, իրապաշտներու ահաւոր անտարբերութեանը ընդմէջէն, անբացատրելի որքան անօրինակ, կ'երկարաձգուին Արուեստագէտ սերունդին բոլոր տարա-

գ) ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ. որուն ծագումը կրնանք իջեցնել մինչև առաջին ջարդերը ու քիչ մըն ալ վար տակաւին (Յովհաննէս Յարութիւնեան, Ռուբէն Զարդարեան, Ռուբէն Որբերեան, Եղիշէ Դուրեան կ'երևին իննսունական թուականներուն), բայց որուն զարգացումը, լիալիր փթթումը կը զուգադիպին 1895-1915ի քսանամեակին։ Այսպէս տիտղոսեցի այդ մարդերը որոնք հասարակաց ունէին գրուածքի (écriture) պաշտամունքը, արտայայտութիւնը խնամելու հզօր կամք մը, ուրիշ խօսքով ոճին հրայրքը, — պարագայ՝ որուն հանդէպ անտարբեր էին Իրապաշտները. զոր սխալ, յիմար սեթևեթի վերածած էին եսապաշտները (Եղիայի դպրոցը). ու աստուածացուցած՝ Ռոմանթիկները։ Աւելորդ չէ հոս ընդգծել որ այդ սերունդն ալ համատարր դպրոցի մը կերպարանքը չի պարզեր հեռուէն դիտողի մը։ Երուանդ Օտեան, Երուխան, Թլկատինցի, զօրաւոր, չեշտուած ախորժակները կը պահեն իրապաշտ պարզութեան։ Տիկին Եսայեան անտարբեր է, իր լաւ երակին մէջ, արտայայտութեան հարցերուն հանդէպ, գէշ երակին մէջ պատկանելով հանդերձ Սիպիլին սեթևեթին, արձակ քերթուածներու բառակոյտին հմայքին։ Տիրան Չրաքեան կ'ուրանայ խորքը ու կ'ապաստանի ձևին կարելի խնամքին։ Մեծարենց ու Թէքէեան, Պարթևեան ու Զարդարեան փոխն ի փոխ կը նուաճուին ձևէն ու խորքէն։ Բայց ինչպէս դիտել տուի, հասարակա՛ց՝ բոլորին համար ալ գրեթէ, գրական խնամքին մտահոգութիւնը։ Յետոյ բացի Պարթևեանի խորքի ռոմանթիզմէն ու Զարդարեանի ձևի ռոմանթիզմէն, միւսները պարկեշտ աշխատանքը նախասիրած են իրենց գործին յատակ ընծայելու։ Սովորութիւն է այդ սերունդին համար յանգումի թուական նկատել Ապրիլ 24ի (1915) եղեռնը ուր այդ սերունդը սպառապէս ջնջուեցաւ գրեթէ (մազապուր ազատողներու շատ փոքր թիւ մը միայն)։ Միւս կողմէն տրտում է, ինծի՛, հոս, ստիպուած ըլլալս յայտարարելու որ արևմտահայ գրականութիւնը — այսինքն մեր ժողովուրդի կէսին հոգեկան կնիքովը ամբողջէն կնքուած ստեղծագործութիւն մը — իր աւարտը գտած է արդէն անոր մշակներուն զանգուածովի փողոտումովը ու զայն կարելի ընող հոգեղէն իրականութեան՝ ժողովուրդին չիջումովը։ Պատերազմէն վերջ հասակ առնող գրականութիւնը հազիւ թէ անունով միայն կը մնայ հաւատարիմ՝ յղացքին, տրուած ըլլալով այն տխուր փաստը թէ ցանցառ վերապրողները անընդունակ եղան յարմարելու նոր պայմաններու։ Նոր ծլող տաղանդները, իրենց կարգին, շատ քիչ բացառութեամբ մը, ենթարկուեցան այն հողերուն ուրկէ կ'առնէին իրենց

ծութիւններէն ալ ներս, միշտ անկատար, միշտ խռովիչ, միշտ անհասկնալի։ Ո՞ւր դնել տիկին Տիւսաբի վէպը։ Ո՞ւր՝ Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի բանաստեղծութիւնը։ Եթէ երբեք այդ խումբին գրական մեծ արդիւնքները (Մամուրեանի Հէգն ու Նամակները, Չերազի Խոհերը, Պարոնեանի Նամակները) անկանգնելի ռոմանթիզմով մը կը մնան վիրաւոր, միւս կողմէն իր քրօնիկները (Մամուրեանի երկու Նամականիները՝ Հայկականն ու Անգլիականը, Արեւելեան Մամուլի երեսնամեայ հաւաքածոն, Ծերենցի և Հրաչեայ վէպերը) չեն գտած Իրապաշտներու քրօնիկին գեղեցիկ, զուսպ, գեղարուեստական կատարելութիւնը (Արփիարեան, Բաշալեան, Հրանդ)։ Գիտենք անշուշտ նաև որ Յակոբ Պարոնեան կը պատկանի բոլոր ժամանակներու։ Այնպէս որ գլխաւոր այս տաղանդներուն սա այլազանութիւնը, ծրագրէ, խառնուածքէ, արդիւնքէ, կ'արդարացնէ իմ բաժանումը՝ այդ անունները տեղաւորելու համար իրենց յատուկ շրջանակի մը ներսը։ Կը կրկնեմ. — դպրոց մը չէ Դէպի Իրապաշտները, այն գլխաւոր պատճառով որ հաւաքական յղացք մը կը պակսի իրենց։

անունդը, Եւրոպական, Ափրիկեան, Ամերիկեան ոստաններու մէջ, իրենց գործիքը միայն ձիչելով պահել, իրենց ապրուստները ապեռելու աշխատանքին համար, ու ասկէ դուրս՝ փոքրութիւններով, փոքրոգութիւններով միայն յիշելով իրենց ցեղը, անոր խոր իմաստը, իրենց վայրաւատին կենցաղին պատասխանատուները փնտռելով ու գտնելով ահաւոր անսրբութեամբ։ Այն չատ քիչերը որոնք կապ մը պահեցին այդ ցեղին ընդհանուր զգայութեանց մթերքին հետ, իրենց կարգին ձիս կը ստիպեն որ բացուի ուրիշ բաժանում մըն ալ։

դ) **ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՄ ՍՓԻՒՌՔԻ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.** 1919էն ասդին, նոր ճակատագիր մը ընդգրկող։ Սխալ չըլլար զայն անուանել տիասբորայի գրականութիւն, քանի որ, հետևելով մեր մնացորդացի տարտրղնումին աշխարհի չորս ծագերուն, պարտքին տակն է անիկա յարմարելու աւելի քան դժնդակ, զարհուրելի պայմաններու, լոկ ինքզինքը կանգուն պահել կարենալու համար։ Կարճ, չատ կարճ շրջանի մը մէջ, մօտաւորապէս երեք տարի (1919 - 1922) անիկա մշակուելով Պոլիս, կը փորձէ վերանորոգել ցանկութիւնները ու ճիգերը նահատակներուն, աւելի քան յուսալից, կորովի, մոլեռանդ, բայց դարձեալ հալածուելով քաղաքական անողոք հարկերէ, կ'ենթարկուի մեր ժողովուրդի բախտին, ցիրուցանումին։ Ու մենք կը տեսնենք արևմտահայ բարբառով մշակուած գրականութիւն մը, այդ թուականէն ասդին; Բարիզ, Եգիպտոս, Սուրիա, Պաղեստին ու գլխաւորաբար Նոր աշխարհը, կեդրոններ ասոնք ուր այդ գրականութիւնը դեռ կը յամառի ապրիլ միս մինակը, գրեթէ թողլքուած իր բոլոր սուրբերէն, ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու, ներսէն ու դուրսէն, քանի մը նուիրեալներու, խենդերու բուռն, սրբատաշարժ հերոսութեամբը։ Խայտաբղէտ կարաւա՞նը՝ ուր եօթանասնամենի աղերսեկ ու կործանուած մարդեր, իրենց երիտասարդութեան դրօշները, բզիկ բզիկ, ուսամբարձ կը քալեն՝ անմօրուս, ըրածնին չճանչցող տղոց առջևէն, կուլ տալով իրենց արցունքները՝ իրենց ծիծաղելին փրկելու վսեմ պարզութեամբ մը . . .։

Ահա, մեծ իր գիծերուն ու կարկառին մէջ այն համապատկերը որուն իրագործումը պիտի դառնան հետագայ հատորները, վերը պարզուած ծրագրին համաձայն։ Միանգամընդմիշտ կը յայտարարեմ թէ այս գործը ոչ յայսմաւուրք մըն է հեղինակներուն վարքն ու բարքը կենսագրող, ոչ ալ բառարան մը՝ յատուկ անուններու, գիրքերու տիտղոսները, հրատարակման թուականները համառօտակի ցուցակագրող։ Անիկա ապրուստներու հանդէս մըն է, հեղինակէ հեղինակ անձնացող բայց խորքին մէջ մէկ ու նոյն զգայնութեան մը — իմ ժողովուրդի մէկ թևին զգայնութեան։ Մի վախնաք որ միօրինակ վերլուծումներու չարան մը կը խոստանամ ձեզի։ Մեր գրականութիւնը կազմող անձնաւորութիւնները օժտուած են կեանքէն պարտադիր զանազանութեամբ մը, ու այդ անձնաւորութեանց գործը անօթն է ուր կաղապարի ինկած է անոնց հոգին։ Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած (մէկ դարը քիչ, փոքր տևողութիւն է երբեմն հոգիները պաղեցնել կարենալու համար իրարմէ), այս ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ չի վախնար ինքզինքը հերքելու, աղաւաղուելու վտանգէն ալ։

Աւելորդ կը նկատեմ հոս ընթացք տալ ուրիշ ալ մանրամասնութիւններու՝ մեթոտը, մշակման դրութիւնը, արդիւնքները, տեսակարար կշռի գարնող միջոցները պարզաբանող, բոլորն ալ հանդիպելի՝ գործին մարմինն ի վար, ի յառաջագունէ, կ'ենթադրեմ որ այս հատորները ձեռք առնող մը կը ճանչնայ արևմտահայ գրական վաստակը իր ամբողջութեամբ, ասոր վրայ կազմած ալ է իր դատաստանը անձնական կամ միջնորդուվի վկայութիւններով, ունի արևելահայ գրականութեան ձգտումներուն մասին որոշ ընտանութիւն, ու մեր օրերու օտար գրականութեանց վրայ ալ քանի մը հաստատ, լայն նշմարանքներ։ Այս տողերը կարող են թելադրել գրողները, որոնք իրենց բաժինները կը հալածեն նման աշխատանքներու մէջ (իմ գիրքին ընդհանուր տարողութիւնը կը հասնի մինչև 1915, ու իբր այդ զգուշաւոր կ'ընէ սփիւռքի քանի մը հարիւրը անցնող գրական մշակները) բայց առաւելապէս ուղղուած են այն հասարակութեան որ հաղիւ թէ կ'այցուի գրելու փառասիրութենէն, ունենալով զօրաւոր համակրութիւն մը իր ժողովուրդին իմացական ճիգին, արժէքներուն, իր մտակոյտին։ Սփիւռքի մէջ մենք գիտենք թէ որքան մեծ է թիւը այն մարդիկներուն որոնք ի վիճակի են եղած համեստ մատենադարան մը կազմելու, օտար ընտրելագոյն հատորներու կողքին հայ լեզուով ալ բախտաւոր գիրքեր հիւրընկալող։ Հերոսական է՝ այս ընտրանիէն դուրս, կեցուածքը պարզ մարդոց դարձեալ, որոնք կարելի ըրին օրինակի մը համար, Ամերիկայի մէջ, Հայրենիք հանդէսին հրաշքը, չախչախիչ մեծամասնութեամբ մը բանուորներէ գոյաւոր ընթերցողներու բանակ մը հանդերձելով։ Ուրիշ խնդիր՝ այդ գրականութեան ներքին, տեսակարար տարողութիւնը։ Փաստը չի դադրիր փաստ ըլլալէ։ Սփիւռքի պայմաններու ծնունդ, ներկայ աշխատանքը իր տեղը կ'ուզէ այդ մատենադարաններէն ու այդ սիրտերէն ներս։

* * *

Նկատի ունենալով այն իրողութիւնը որ նման մտահոգութիւններու սպասարկու աշխատանք մը չէր կրնար յամենալ, թափառիլ մանրամասնութեանց շուրջ (ինչպէս չէր կրնար զուարճութիւն, հաճելի մարսողութեան էրզաց մը ճարել իմացական ծոյլերուն, հեշտախոյզներուն՝ գործերուն ընթերցումէն խուսափող, ու անոնց միջուկը պատրաստ դեղահատներու նման ճաշակելու ակնկալող), համոզիչ ըլլալու համար՝ վիճարկել, փաստերը կուտակել, տրամաբանել ու խօսակցութեան թօնի մը մէջէն տարտղնել կարելի չահեկանութիւնը դէպի թուլացում, թափում (ընթերցումը յաճախ ուրիշ քիչ բան է մեզմէ չատերուն համար), զգոյշ եմ եղած լայն մէջբերումներէ, ուրիշներու կողմէ կատարուած վկայութեանց չահագործումէն։ Կը զգամ անպատեհութիւնը պատգամաբեր, մարգարէաշունչ գրելու կերպի մը։ Բայց գիտեմ որ սիրոյ, կիրքի կեանքանակերպէն հասնող գործեր, այդ իսկ հանգամանքով կը ներուին, հերիք է որ չնեռեն-չբռնեն երաններլի անպատասխանատուութեամբ մը որ բոլոր մարգարէները կը վիրաւորէ, կազմելէ ետք անոնց ուժն ու համբաւը։

Եթէ երբեք, տեղ տեղ, դուք կը գտնէք մէջբերումներ, անշուշտ՝

չափաւոր, ատիկա արդիւնքն է յստակութեան, պայծառութեան պահանջի մը։ Տիրան Զրաքեանը հեղինակ մըն է որ իր **Ներաշխարհը** ստիպուած եղաւ լուսաբանել գիրքին ծաւալին հասնող բացատրականով մը։ Միւս կողմէն պղտոր, իր դիրտերէն իսկ ծանրաբեռն իր ոճը ուրիշ մշո՛ւշ՝ թափանցումը խանգարող։ Նման պարագայի մը, մէջբերումը ոչ միայն անհրաժեշտ լուսաբանութիւնն է, այլև միակ կարելի եղանակը որպէսզի ընթերցողը ուներնայ աչքին առջև հեղինակին մերկութիւնը(*)։ Ցետոյ, հեղինակէ հեղինակ, մանաւանդ նոյն դպրոցին ու ժամանակին պատկանող, երբեմն հոգեյատակի, ձգտումներու ու նոյնիսկ թէքնիկի հանգիտութիւններ բացառութիւն չեն անշուշտ։ Այսպիսի ղոյգեր են Պէչիկթաշլեան և Դուրեան, Վարուժան և Սիամանթօ։ Զըրի մէջբերումներ Վարուժանէն, զայն վաւերական վարպետը ընդունելով պատկերի և բանի հռետորութեանց։ Բայց մեծ կղերիկոս մը ըլլալու հարկ չի կայ ըմբռնելու համար թէ տարաղը նոյնութեամբ կը պատշաճի նաև Սիամանթոյի։ Օրինակը, օրինակները միայն կրնային այդ երկու հռետորութեանց ընդմէջ տեսանելի, չօշափելի ընել միտքին համար տիրական զանազանութիւնը զուտ բառական և խառնուածքի ծնունդ հռետորութիւններուն։ Ահա թէ ինչու Սիամանթոյէն պիտի դանէք բաւարար մէջբերումներ։ Այս բացատրութիւնները բաւ, անցնելու համար ուրիշներու։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կազմող մենագրութիւններէն. —

ա) Միսաք Մեծարենցը լոյս է տեսած **Ձայրենիք** հանդէսին մէջ 1924ին, ուրեմն քանի տարի առաջ ներկայ աշխատանքէն։ Գրական ուսումնասիրութիւն մըն է անիկա, մանրամասն վերլուծումով մը զարգացող։ Զայն կրկին ձեռք առնել, համադրական tenue մը տալու նպատակով, պիտի նշանակէր չարաչար վարուիլ իմ արդէն սպառած ուժին հետ։ Ատ է պատճառը որ այդ մենագրութեան մէջ դուք կը հանդիպիք առատ փաստի, ապացուցումի, ինչպէս կ'ըսեն։

բ) Վահան Թէքէեանը գրուած է 1934ին, ուրեմն տասը տարի առաջ, մերբ բանաստեղծութիւնը չահագրգռող հարցերու իբր հանդէս ու նոյն ատեն մեր հոգիին մէկ պատմութիւնը խորհրդանշող վկայութիւն, որ դարձեալ գրական ուսումնասիրութիւն մըն է, Միսաք Մեծարենցի թէքնիկով։ Աւագ պատճառը որ զայն այդ կերպարանքին տակ ներս կ'առնէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐէն, հարկ չի կայ կրկնելու, նոյնն է միշտ։

գ) Ռուբէն Զարդարեանը, լոյս տեսած՝ 1925-26 **Ձայրենիք** հանդէսին մէջ, դարձեալ, մենագրութիւն մը իր կարգին։

դ) Տիրան Զրաքեան, ընդհանուր կաղապարին մէջ քիչ մը կը զատուի միւսներուն ճարտարապետութենէն, վասնզի սկսուած է ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐի յղացումէն առաջ։ Ցետոյ, Զրաքեան տակաւին չէ պաղած։ Անիկա կը նշանակէ թէ իր գրականութեան յարուցած հարցերը մաս կը կազմեն օրուան հետաքրքրութեանց, գէթ անոնց համար որոնք գրա-

(*) Այս եղանակը չփոթել դպրոց կազմած միւս չարաշահութեան հետ (մասնաւորաբար արեւելահայ քննադատութեան մէջ որ ուրիշներուն գիրքերը կը պատմէ իր կարգին) երբ հեղինակէ մը՝ տեղի անտեղի, կը դիզէ դրուագներ, կտորներ, ժժան գաղափար մը իբր թէ ապացուցանելու դժուար վիճաբնի ի խնդիր։ Հ. Ս. Երեմեան տուած է այդ չարաշահութեան ծանր օրինակները, իր հատորները (Գրական Հայեր) լեցնելով... հեղինակներուն որ և է յօդուածներովը, նոյնիսկ առանց աղերսի՝ իր պաշտպանած տեսակէտին։

գէտին մտերիմները եղան, և կամ անոր համբաւին դրօշակիրները, և կամ նորէն, այս ու այն նկատումներով, աս ու ան վոքրելու, ստուերելու թաքուն հաշիւներով կը խօսին ու կը վտառաբանեն իր հէքիաթը, հազիւ հաղ համարձակելով կամ հանդուրժելով քանի մը գլուխ բան կարդալ **Նեռաշխարհիէն**։

Ե) Թէև կաղապարները պատրաստ են յետ-պատերազմեան սերունդին վրայ կատարուելիք աշխատանքին, իրը շարունակութիւնը երէք սերունդներու նուիրուած սա վկայութեան, բայց կը տարակուսիմ թէ լինի պլուի տրուի ժամանակ այդ կաղապարները վերածելու գործի։ Համասեղ, Զարեան, Շահան Շահնուր, Հրաչ Զարդարեան, Նարդունի, Փայլակ Միքայէլեան անուննները, այդ սերունդին աւագ ներկայացուցիչներն են։ Ասոնցմէ Զարեան ու Համասեղ ինկած են բաւարար վերլուծման. գտած՝ դէմքի մը շնորհը, դպրոցական աշխատութեան մը մէջ որ ձեռագիր կը գործածուի ժառանգաւորացէն ներս։ Այդ երկու կտորները կրնան կցուիլ այս ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին, իրը լրացուցիչ։ Ցաւելուածական այդ հատորին մուտք կրնայ ծառայել բաժինը այն համապատկերին որ «**Հայ Գրականութիւն**» գիրքին մէջ յետ-պատերազմեան գրողներէ ընտրեալ կտորները կը նախաբանէ **ԱՆԱՀԻՏԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ** տիտղոսին ներքև։

Ժամանակով իրարմէ հեռու, գործադրութեան թէքնիկով բաւական տարբերութիւններ հաստատող վկայութիւնները, որոնք կը կազմեն սա երկար ու ընդարձակ շարքը, ոչ այլայլում են, ոչ ալ նուազում կամ զանցում։ Բոլոր գրողներու խորքին, դատողութեան, արժէքին չուրջը իմ կշիռը կը մնայ հաւատարիմ իր հիմնական չափերուն։ Երեսուն տարի առաջուան գնահատանքը կը պահէ իր ուժը՝ էականին մէջ, ժամանակին հետ խորացման ու արձակութեան նորոգումներով։ Ի՛նչ որ գրեր եմ **Հին Նամուծներ** տառամային վրայ, օրինակի համար, **Մեհեան** (1914) հանդէսին մէջ, կը պահէ իր էական սկզբունքները նաև այն աշխատանքին ներսը որ Լևոն Սեղբոսեանին է նուիրուած, ներկայ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին շարքին։

Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը, կը կրկնեմ անգամ մըն ալ, վկայութիւն մըն է։ Պատերազմէն յետոյ, մեր երիտասարդութիւնը՝ հասկնալի տագնապներու ենթակայ, ամէնէն առաջ ուրացաւ իր երէք երէց սերունդներուն ժառանգութիւնը։ Չհարցուց թէ ի՞նչ էր շահը այդ ապերախտութեան։ Միւս կողմէն երէցներէն վերապրողները իրենց լքումը կրելու հերոսութիւնը չհամարձակեցան իրենց արժէքները սա կոտորածէն ազատելու այլապէս դժուար հերոսութեան։ Տարիքը իր օրէնքները ունի։ Ամէնէն կորովին, Պ. Արշակ Զօպանեան, որ աւելի քան կէս դար սպասարկեց արեւմտահայ գրականութեան, ու կը հասկցուի՝ անոր պատմութեան նոյն ատեն, երկրորդ մեծ պատերազմէն անմիջապէս առաջ ձեռնարկած էր իր գործերուն ամբողջական տպագրութեան, ինչ որ անոր տրամադրելի ուժերուն ամբողջական վատնումը կը նշանակէր։ Վահան Թէքէեան՝ երկրորդ մեծ դէմքը՝ մնլ սերունդին վրայ արդար ու խորունկ դատաստաններ, անոնց հոգեյատակէն վերբերումներ ընելու ընդունակ, լրագրութեան թիապարտ մըն է չատոնց, ու չունի կարևորութիւն յիշատակներ իսկ

պատմելու։ Ուրի՞չ։ Բայց ոչ ոք, քանի որ երբորդ վերապրող Լևոն Սեղբոսեանը, իր կարգին, վարժապետութեան տաժանքներուն պարտաւոր է աւելցնել ուրացումին ու լքումին ալ տրտմութիւնները։ Ցամառ, արի, տաքէն ու պաղէն չազդուող, ու քիչ շատ չարժուէն անձնապէս մաս առնող գեղացի մը պէտք էր այդ խաչակրութեան համար։ Այդ տխուր պատիւը կը ներեմ ինծի։ Իմ սերունդիս բոլոր անձնաւորութիւնները մօտէն ճանչցած եմ, ու ասիկա պարզ բարիք մը չէ որ և է մէկու համար, երբ կը պատրաստուի պատմութիւն, պատկեր(համա) գրելու։ Իրապաշտներէն ինծի հետ չփոխում չէ ունեցած միայն Արփիարեանը։ Միւս յատկանշական անուննները գիրքերէն չէ որ ազդած են իմ վրայ։ Բոլորին հետ ալ իմ յարաբերութիւնները բաւարա՛ր՝ որպէսզի իմ տպաւորութիւնները անձնանային։ Ռոմանթիկներէն քիչեր կը ճանչնամ։ Բայց արդէն, անոնց անձին ու գործին շուրջ, արևմտահայ գրականութիւնը կը համրէ առատ վկայութիւններ, պատասխանատու մարդոց գրիչով։ Այս լուսաբանութիւնները անոր համար՝ վասնզի կը հաւատամ իմ աշխատանքին մէջ առնուազն անձնականին արժէքին։ Մեր գնահատումները, դատաստանները գրական գործերու շուրջ միշտ կը մնան վերաքննելի, փոփոխելի, նոյնիսկ հիմնովին մերժելի։ Բայց գրողներէ մեր անձնական տպաւորութիւնները ունին վաւերագրական տարողութիւն։

Ձեմ գրած, սա տողերու սևնալու պահուն, չորրորդ սերունդին կչիռը։ Նախ, թիւին չատութիւնը բացառիկ յոգնութիւն մըն է, ճիգէն առաջ։ Միւս կողմէն գիտեմ որ երկու հարիւրի մօտ մեծ ու պզտիկ գրողներ այս գործը ձեռք առած միջոցին ամէնէն առաջ իրենց անուննները պիտի փնտռեն անոր մէջ։ Ձեմ զարմանար։ Բայց «ի՛նչ արած», կ'ըսեն մեր պատուական եղբայրները՝ արևելահայերը։ Անշուշտ սիրելի փափաք մըն է ինծի համար յետ-պատերազմեան սերունդին վրայ ըսել իմ խօսքը, ու գտնել իրաւին, անկեղծին, գեղեցիկին բաժինը դէզին տակը այն մեծամտութեանց, արտառուչ միամտութեանց, անծակ տգիտութեան կամ վաւերական ապրումներուն, նուաճուած արժէքներուն, որոնք միշտ կ'ապրին քով քովի, ամէն սերունդի փորձառութեանց մէջ։ Կը հաւատամ թէ այդ սերունդն ալ ձգած է՝ ցեղին հարստութեան գանձարանին, մէկէ աւելի արբութիւններ։ Բայց փափաքին ու ասոր իրականացումին ընդմէջ անդունդը անդունդ է յաճախ։ Ես իմ պարտքս ըրի իմ ու զիս կանխող սերունդներուն հանդէպ։ Իրենք երիտասարդ են։ Ունին ամէն պատեհութիւն իրենց սերունդը վկայելու երբ այդպիսի պէտք մը զգալի դառնայ իրենց։

Գրեթէ լուռ անցած եմ բոլոր ոչ-արտայայտիչ թէկուզ մեծահամբաւ անուններուն վրայէն։ Տաղանդին չափ՝ դերը, կատարուած վաստակին տարողութիւնը, իմ ժողովուրդը պատկերելու մասնայատկութիւնները վարած են զիս իմ ընտրութեանցս մէջ։ Այսպէս 1900ը լեցնող երկու անուններ, մէկը՝ Յովհաննէս Ասպետ, միւսը՝ Արտաշէս Յարութիւնեան, թերևս իրարու հաւասար գան իրենց տաղանդներուն տեսակարար կշռին մէջ, որ իմաստով, պատմումով հարթ բարեխառնուած լրագրականութիւն մըն է։ Բայց զեղչած եմ Ասպետը, այն պարզ պատճառով որ իր

պատմուածքը չի պատկանիր մեր ժողովուրդի ապրումներուն, ու լրագրողի իր իմաստութիւնն ալ պանդոյրներուն անունդն է եղած իր ատենին, ճիշդ ինչպէս է պարագան Բիւզանդ Քէչեանին որ չանցնիր հայ գրականութեան պատմութեան։ Արտաչէս Ցարութիւնեան՝ գէշ բանաստեղծ, անբաւարար դատող, բայց մեր գրականութեան համար բազմերախտ մշակ մըն է։ Անկէ՝ իր դերը։ Նմանապէս վահրամ Թաթուլ և վահան Մալէզեան, տաղանդի նոյն եզրերով մօտ են իրարու։ Բայց վահրամ Թաթուլ ինքզինքը զլացած է մեր գրականութեան, գրած՝ ըլլալով հանդերձ մեր լեզուին ամէնէն նրբին քանի մը քերթուածները։ Վ. Մալէզեան իր տեղը ունի չարքին մէջ սա մենագրութիւններուն, վասնզի ունի վկայութիւններ մեր գրական չրջափոխութիւնը լուսաւորող։ Այս քանի մը օրինակները կը բացատրեն թերևս իմ զանցումներուն ներքին դասակարգները։ Մնաց որ բոլոր զանցուածները չունին տառապելիք, քանի որ «կուշ ու կուռ» ապրած են իրենց փառքը։ Կար ժամանակ երբ ենովք Արմէն ըսուած մէկը Արամազդն էր հայ գրականութեան, և Հրանդ Նազարեանց անունով ուրիշ փարթամ անուտիք մը՝ մեծ, աստեղահեղ բանաստեղծ։ Բարի ուրեմն իրենց քունը՝ մոխրածածուկ իրենց փառքերուն անկնճիռ, անայց խաղաղութեամբ, ծոցին մէջը լայն մոռացումին, մռայլութեան արդար բաժինին, որոնցմէ պահ մը զիրենք անջատեց, ուրիշ կայքերու առաջնորդեց մեր յիմարութիւնը։ Փառքն ալ բարոյական մը ունի հարկաւ, ու պատիժի սարիք մը։ Աստուած ողորմի անոնց գլխուն, դժբախտութեան, բայց չփորձուի յարութիւն տալ անոնց գործին։ Նմանապէս լուռ եմ անցած մանաւանդ 1900ը չքազարդող շատ մը փառքերու վրայէն, որոնք մեր բանասիրութեան, պատմագրական ուսումնասիրութեանց մէջ աչխատանք են վատնած, բայց գրագէտ մը ունալու համեստութիւնը չեն արժևորած։ Այս տողերուն հետ ինծի կ'այցելէ ուրուականը Մատաթիա Գարագաչի, որ, ատեն մը, սկսող մեր գրականութիւնը ահաբեկ պահեց իր ոսկեդարեան գրաբարին գիւտովն ու սպառնալիքով, մեր պատմութեան երկարեց շատ գիտցուկ, յաւակնոտ իր տրամաբանութիւնը, ու կարծեց գտած ըլլալ այս ժողովուրդին պատմութիւնը։ Թէոդիկի բոլոր մեղքերը անչուշտ անկարող պիտի գային իր կնոջ՝ Արշակուհիին անունը ընկղմելու մոռացումին ծոցը, եթէ երբեք ինք՝ Տիկինը, չըլլար արհամարհած գրականութիւնը, սահմանափակելով իր չատ իրաւ զգայնութիւնը լրագրական սպասի մը։ Ու թող չտառապի փաղանգը մեր կին գրողներուն որոնք ինը հարիւրէն վերջ այնքան աղմուկով սիրեցին, սիրերգեցին մեր գրականութիւնը, ասոր բառակոյտի մեղքերը այնքան տրտում յորդումի հանելով։ Վահան Մանուէլեան, Տիգրան Արփիարեան, Գալուստ Անդրէասեան, Գրիգոր Շահինեան, Շաքարեան, Աղեքսանդր Շաքլեան, Գ. Պէօշկէօթիւրեան, Գր. Եսայեան, Շ. Միսաքեան, Ահարոն դարձեալ չունին իրենց մենագրութիւնները, հակառակ վաւերական իրենց տաղանդներուն, տրուած ըլլալով իրենց գործին անբաւարարութիւնը, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ իրենցմէ գալիք նպաստին նիհարութիւնը։ Իմ ուժերուս սպառումն է գլխաւոր պատճառը սա զանցումներուն։

Այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ արևմտահայ գրականութեան սա

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը, անիկա ծնունդ է պարտքի զգացման, երախտիքի հատուցման զօրաւոր պէտքի մը։ Վերը խօսեցայ չարժառիթէն որ իմ տկար ուսերուս կը բարդէր այս պարտահատոյց վաստակը։ Երբեք մտքէ չեմ անցուցած քրմութիւն, մոգպետութիւն, քահանայապետութիւն, օրէնքներ ու տախտակներ բերողի ունայնամիտ մարգարէութիւն։ Ոչ ալ իմ գնահատումներուս, կշիռներուս ի պաշտպանութիւն՝ փաստաբանական կորովի տիալէկտիք: Ես է որ վստահ եմ դատելու արարքին հիմնական խօթութեան՝ բոլորէն աւելի։ Գրական նորոյթը, ճաշակը, որ և է գրականութեան միշտ մահացու մեղքերը կազմեցին։ Անոնք որ Նար-Պէյը ստուածացուցին, 1860ին, անկեղծ էին նախ իրենք իրենց հաշւոյն, երկրորդաբար շրջանին հաշւոյն։ Դատելը իր ուժը կը քաղէ դժբախտաբար այդ միջակ տարրէն։ Քննադատութիւնը շատ շատ նպաստ մը կրնայ բերել մշակոյթի մը պատմութեան։ Շատոնց է որ ես անոր ուրացած եմ որ և է դրական դեր, գրական ուղղութիւնները, պատրանքները, կիրքերը և յիմարութիւնները սանձահարող։ Ոչ մէկ գրող կ՚ազդուի իրեն ուղղուած ու բոլորովին արդար Թելադրանքներէն։ Ու բարեբախտաբար այսպէս է կարգը: Այլապէս աշխարհ պիտի ըլլար ողողուած իրարու նման, իրար արժող բիւրաւոր փառքերով։

Մի հարցնէք ուրեմն իմ հերոսութեան գինը։ Այս գործին հեղինակը քառորդ դարէ աւելի կայ որ էնտէքսի է ենթարկուած։ Ատ՝ իր յիմարութիւնը անշուշտ։ Բայց կը խոստովանի որ բան մըն ալ չէ տուժած։ Իր մօտէն անցեր են դրուատիքը (շատ ժլատ) ու պարսաւը (յորդառատ), բայց չեն խորտակած իր պարիսպը, ուրկէ անիկա ցաւեր է միայն մարդոց անսպառ ու անծայրածիր սնապարծութեան ու փոքրոգութեան։ Այսչափ։

Կը յայտարարեմ որ իմ վրայ գրուած որ և է ուղղակի էջ՝ (անուղղակիները միշտ տեսեր եմ) դրուատող կամ կործանող, չեմ կարդացած։ Անիկա արհամարհանքէն աւելին առաքինութիւն մըն է, քանի որ երկու պարագային ալ բարիք մըն է տուողին ինչպէս ընդունողին։ Սիրած եմ հեռւէն կեանքին հանդէսին երբ անիկա Թուղթերու պողոտաներով կը յառաջանայ։ Հրապարակի սապոններուն, մունետիկներուն, փառք ու պարսաւ շահագիտողներուն ախորժակները երբեք չեն խօսած ինծի։

Օշական կը նկատուի մութ գրող մը, բարդ ոճաբան մը, բնաւ գրել չգիտցող մը, ամէնէն շատ՝ դժուար կարդացուող մը։ Ձեմ պաշտպաներ իմ ոճը, զոր չեմ փոխած անշուշտ ներկայ գործին մէջ։ Շապիկ միայն կը փոխեն մարդիկ, առանց տառապանքի։ Հոգ տարած եմ սակայն որ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կարդացուի, եթէ ոչ վէպի մը պէս, գէթ առանց քիթ ու պռչի, պռկունքի, ինչպէս կ՚ըսեն։ Ուրիշ խօսքով՝ ստիպուած եմ եղեր նիւթին չորութիւնը, օդայնութիւնը, վերացականութիւնը ամոքելու համար կենալ հիմնական իրողութեանց պարունակին, ինչ որ համազօր կուգայ տեսութիւններ չկաստակերտելու։ Կեա՛նքը: Ամէն տեղ, ամէն առիթով, նոյն իսկ մեռելներու աշխարհին մէջ՝ որ կը կոչուի գրականութեան պատմութիւն։ Ամէն մէկ հեղինակ ինծի համար հատոր մըն է,

քանի որ իր գործը համառօտութիւնն է արդէն հազարաւոր ղեկոյութիւններու, բոլորն ալ բանտուած՝ բառերուն ծոցը, բայց ընդունակ՝ կեանքին դառնալու։ Ամէն մէկ հեղինակ նոյն ատեն հերոս մըն է ընդարձակ վէպի մը որուն անունն է դարձեալ արեւմտահայ գրականութիւն։ Դուք թերեւս չատ ալ յստակ չտեսնէք տարբերութիւնը որով կը զատուի մեր գրականութիւնը ուրիշներէ, նոյնիսկ արեւելահայ գրականութենէն։ Այս վերջինին մէջ գրագէտը գոնէ վստահ էր թէ կեանքի մը բանուորն էր, կեանքի մը որուն բոլոր լարերը կը մնային իր հասողութեան։ Արեւմտահայ գրականութեան անդրանիկ գործաւորները միայն, մահուան մղձաւանջէն զերծ հոգիներով աշխատեցան։ Իրապաշտները, Արուեստագէտները այսինքն այդ գրականութեան ամէնէն արժանաւոր անուններն մէկ կողմէն մահուան դէմ ճակատեցան, միւս կողմէն կեանքէն հալածուեցան։ Ու դուք գիտէք անոնց մեծ մասին վախճանը։ Կա՞յ աւելի սրտառուչ վէպ քան այն զոր մեր երկու սերունդները ապրեցան, յօրինեցին իրենց արցունքներովը, ոռոգեցին իրենց արիւնովը։

Ո՛վ պիտի գրէր վէպը Օշականի մը։

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆՔ

ՌՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ

ՓՈՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա

ՏԱՐԱԾՈՒԱԾ սովորութիւն է արեւմտահայ գրականութեան համար սկզբնաւորման իբր թուական ընդունիլ ԺԹրդ դարու ճիշտ կէսը, քանի որ 1852ին կը զուգադիպի Մասիսի հրատարակութիւնը։ Թեթեւ զիջում մը, ինծի կ'ընէ կարելի, այդ սկիզբը ընդունիլ Բազմավէպի հրատարակութիւնը, տաս մը տարի առաջով։ Անշուշտ ընթերցողը միամիտ չէ այնքան, այս զիջումին մէջ գրականութիւն մը սկսելու փառքը, մենաշնորհը ընծայելու Վենետիկան Մխիթարեաններուն, տրուած ըլլալով հզօր փաստը որ այդ հանդէսը, գրական հասկացողութիւն մը՝ հարիւր տարի վերջն ալ իր հիմնարկումէն, դեռ չէ իրագործած, ծփալով ընդմէջ աշխարհագրութեան, պատմութեան, հնագիտութեան, թուաբանութեան, տեղագրական պարզուկ, մանր՛ ուսմունք գիտելիքներու, ճաճանչաւոր քերթողութեան, մանկավարժական սնոտիքին, խոհանոցային տարազներու, բարձր բանասիրութեան, կարճ՝ այն բոլոր հազար ու մէկ բարձր ու չնչին ախորժանքներուն որոնք ամէն մխիթարեանի հեշտանքն ու երջանկութիւնը կազմեցին։

Վասնզի, ստոյգը ան է որ 1843էն առաջ ալ, ու այդ թուականին շատ մօտիկ, մենք ունինք հանդէսներ, գիրքեր, շքեղ գրաբարով ու պարզուկ աշխարհաբարով, տպուած Վենետիկ՝ որքան Պոլիս, Իզմիր, ու Կալկաթա։ Ուրիշ հարց՝ այդ աշխատանքներուն ներսը գրական յղացքը արդարացնող բանի մը իրականութիւնը։ Այնպէս որ ընթերցողը պարտաւոր է այսօր-

ուան գրական իր հասկացողութիւնը վերապահել խստօրէն, չտառապելու համար այդ հասկացողութեան հետ աղերս չունեցող ու նոյնիսկ զայն հերքող արդիւնքներու փաստէն։ Բազմավէպ կրնայ, խորունկ բնականութեամբ մը, հիւրընկալել քիմիական սիւնակ մը տեղեկութիւն և ... Հ. Ղ. Ալիշանի ազամանդակուռ գրաբարով կերտուած մէկ տարուընի։ 1846ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը իր այնքան խայտաբղէտ աշխատանքներու կարգին, լրջութեամբ ու հաւատքով կը նախաձեռնէ հրատարակումը Հայաստան շաբաթաթերթին (որ 1852ին պիտի վերածուի Մասիսին), անոր խմբագրումին պարտքը յանձնելով Աղաթօնի՝ Եւրոպա ուսում ըրած (երկրագործական), իր ժողովուրդին համար տնտեսական, արդիւնաբերական քաղաքականութեան մը բարիքովը խանդավառ, և Տէրոյենցի՝ որ միշտ այդ ժողովուրդին բարիքը կ'ըմբռնէ ազգային աւանդութիւններու, եկեղեցիին, բարքերու ամրաբազուկ պահպանումին մէջ։ Պոլսոյ Բազմավէպն է այդ Հայաստանը ուր կ'երևան Ն. Զօրայեանի անդրանիկ յօդուածները երբեմն սեպհական, երբեմն՝ Օ. Բ. (օգնական բանասէր) կեղծ ստորագրութիւններով, ընդհանրապէս դպրոցավարական, տնտեսական հարցերու շուրջ, և որուն մէջ գրական հասկացողութիւնը այնքան նախնական է որքան Բազմավէպին մէջ, եթէ նկատի չառնուին, ու ատիկա արդարութեամբ, հոն լոյս տեսնող գրաբար քերթուածները մինչև 1860։

1851ին Ցովհաննէս Հիսարեան կը հրատարակէ ուրիշ հանդէս մը, Բանասէր որ քայլ մը աւելի է անշուշտ քան յիշուածները, քանի որ անոր խմբագիրը արևմտահայ առաջին ինքնագիր վէպն է որ կը ստորագրէ Խորով եւ Մարուհի որակուած (այս վէպը երկրորդ անգամ հրատարակուած է 1903ի Ծաղիկին մէջ)։ Հարկ կա՞յ ըսելու թէ բացի անունէն (վէպ), այդ գրուածքը չի պատկանիր գրականութեան։ 1861ին ունինք, իզմիր, Ծաղիկ հանդէսը զոր կը հրատարակեն Գր. Զիլինկիրեան և Սրմենակ Հայկունի։ Այս վերջինը կը ստորագրէ Էլիզա անունով երկրորդ ինքնագիր վէպը։ Երկուքն ալ, գէթ իրը ձգտում, գրական գործեր են, աւելի ճիշտ՝ նմոյշները սեռի մը որ ժ-թրդ դարուն պիտի պարզէր աճման այնքան տարօրինակ հանդէս մը, աշխարհի բոլոր գրականութեանց մէջ։ Երկու այդ վէպերը առնուած են օրուան իրադարձութիւններէն։ Հիսարեանի հերոսն ու հերոսուհին քաղուած են faits divers որակուած պատահար-

ներէ։ Հայկունի 1854ի ռուս ու թուրք պատերազմէն իր փորձառութիւնները կ'օգտագործէ սիրային փոքր պատահար մը զարգացնելու, իր կարգին անկարող՝ դուրս գալով գրական նուաճում մը կատարելու։ Իմ կարծիքով, վրիպանքին պատասխանատու կը մնան վէնետիկը, զայն կապկող Պոլիսը, գրական զգայարանքին ըմբռնելի նախնականը։ Սբովեան մը — բացի հանճարային իր հանգամանքէն — պաշտպանուեցաւ ընդդէմ նման չարիքի մը որ չունէր գոյութիւն Երեւան, ու իր վէպը (Վէրք Հայաստանի) կրելով հանդերձ հետևանքները վարանքին՝ անծանօթ ջուրերու վրայ նաւորդի հոգեբանութեան, պարզ իր ներքին կենդանութեամբը բաւարարած է ինքզինքը, սկսելու համար արևելահայ գրականութիւնը։ Էջմիածինը և Կալկաթան այնզօր մնացին Բանաքեռցի տէրտէրի տղուն բնական տաղանդին դէմ։

Սկզբնական նկարագիրներու սա արտագրումին հետ կ'այցուիմ յիշատակէն Սրապիոն Հէֆիմեանին որ տասնեակներով ողբերգութիւնները տաղաչափած է չքեղ գրաբարով(*) (մէկ հատիկ ալ՝ աշխարհիկ բարբառով), և սակայն խորունկ, հերոսական բե-

(*) Իր կարգին չատ չահեկան աշխատանք մըն է լիակատար հատոր մը, որ զբաղէր Սրապիոն Թղլեանի, Սրապիոն Հէֆիմեանի, ինչպէս Թադիադեանցի, Ալամդարեանցի, Վանանդեցիի ու մանաւանդ Բագրատունիի, Հիւրմիւզի, Ալիշանի, Խրիմեանի, Խ. Միսաքեանի գրաբար ստեղծագործութիւններով, — դիւցազներգութիւն, ճառական ճերքուածներ, վէպ, ողբերգութիւն։ Այսօր այդ պարտքէն խուսափելու համար ունինք պատրաստ վճիռներ՝ կեղծ-դասական, ռոմանթիկ, չաճախակի գործածուած այդ ստեղծումներու հասցէին. վճիռներ՝ որոնց վերաքննութեան ժամը չատոնց է հնչած, քանի որ սանկ յիսուն մը տարի վերջը մարդիկ նոյն տարազները պիտի չվարանին գործածել արևմտահայ գրականութեան ամէնէն մեծահամբաւ փառքերուն — Վարուժանին ու Զարեհանին գործերը երբ պիտի չանան կարդալ — ու պիտի արգիլուին ատկէ, իրենց համար չաւէտ մեռած գրելու ձևերէն իրենց զգացած դառնութեան պատճառով։ Ի՞նչն էր այդ գրաբարով ստեղծող մարդոց մէջ արուեստի զգայարանքը, ի՞նչ կը հասկընային այդ մարդերը գրականութիւն չղացքէն։ Դիւրին է վճիռը բայց ոչ արդար։ Ցետոյ անհրաժե՛շտ ալ՝ այդ թափանցումը, աւելի վերջի երևոյթները հասկնալու։ Ո՞ր իրաւունքով մեր ամէնէն մեծ բանաստեղծը՝ Պետրոս Դուրեան, պիտի չանդգնէր գէթ արձակ ողբերգութիւններ թխմելու, երբ առնուազն իր հանճարէն պիտի ըլլար, պարտաւոր էր ըլլալ պաշտպանուած. ըսել կ'ուզեմ՝ այդ հանճարէն փշրանք մը պիտի իյնար անկէ յօրինուած թատերգութիւններուն մէջ։ Ու տարօրինակութիւնը մասամբ կը լուսաբանուի երբ աչքի առջև բերենք Ալիշանի մը, Հէֆիմեանի մը, Բագրատունիի մը սխրալի փառքերը, վարկերը։ Ուրիշ խօսքով երբ ընենք թափանցումը գրական բարեխառնութեան, ժթրէ դարու կէսերուն։

կումն է հանդուրժած, ինքզինքը կործանելու, երբ իր ողբերգութիւնները բեմ հանելու համար յօժարած է զանոնք վերածել աշխարհիկ լեզուին, և ... Իտալերէնի։ Աւելի անդին ուրիշ փաստեր՝ գրական ամէն գործի ենթահողը յատկանշող, — ժողովուրդ, միջավայր, շրջան, հոգեկան բարեխառնութիւն — կ'իյնան բաւարար վերլուծման, որպէսզի իրաւ տաղանդներու սա վրիպանքը, զառածումը, ըլլայ հասկնալի։ Ամէն դարու կրկնուած են նման զեղծանումներ՝ աս ու ան անհաւատալի ազդեցութեանց ծնունդ։ ԺԱ. դարուն, քիչ մնաց մեր լեզուն պիտի

Գրականութիւն մը Արամազդի ուղեղէն կազմ ու պատրաստ չի բխիր, գործածելու համար մաշած բայց արդար շրջաբանութիւն մը։ Անիկա առնուազն գումարն է սերունդներու խանդավառ, չարչարագին, յամառ վաստակներուն։ Ու մտիկ ըրէք դեռ ուրիշ տարօրինակութիւններ. — Սր. Հէքիմեան՝ ուժով, կազմակերպուած, ինքզինքը պարտադրելու բոլոր հնարաւորութիւններով օժտուած (նիւթական, ընկերային, իմացական պայմանները այս մարդուն զայն կ'ընեն անկախ մտաւորականը, բարձրաթռիչ ու ազնուական գրագէտը որ գիտնալով հանդերձ իր դատին դժուարութիւնը եթէ ոչ անկարելիութիւնը, կը շարունակէ ստեղծել Պոլսոյ մէջ բաներ որոնք Վենետիկի վանքին մէջ ըմբռնելի, սիրելի էին, բայց հեռու՝ օտա՛ր՝ ցնորական՝ Վոսփորի ափերուն, այս անգամ այս ափունքը տեսնելով առանց ռոմանթիզմի, այլ իբրև շատ իրաւ հանդիսարան մը իր ժողովուրդին առօրեայ ապրումներուն), պիտի գրաւէ արևմտահայ Թատրոնին առաջին շրջանը, գործելով՝ մինչև լոյս տեսնալը Դուրեանի առաջին քերթուածներուն, այսինքն 1866, ու պիտի քաշուի աշխարհին բեմէն երբ լոյս կը տեսնէ **Աղջկան մը Սիրտը** վէպը (1891-92), այսինքն լայնօրէն հաղորդ ըլլալէ ետք արևմտահայ գրականութեան երկու հզօր հոսանքներուն բոլոր տագնապներուն, բայց պիտի չձգէ այդ գրականութեան մէկ հատիկ իսկ անառարկելի արժէքով հրխտակ։ Տխո՞ւր՝ սա հաստատումը։ Բայց կը շարունակեմ. — **Հայկ Դիւցազնը**, իր կարգին, արևմտահայ գրականութեան ամէնէն մատաղ օրերուն (այդ գիրքը լոյս է տեսած 1858ին) պատրաստ, հոյակերտուած ու դիւցազներգուած փառք մըն է, Աստուած միայն գիտէ՝ ո՛ր ժողովուրդին համար։ Դժուար չէ այդ կոթողը ոտքի նետող փառասիրութիւնը հասկնալ (Վենետիկ, գրաբար, դասական գրականութեանց յաճախանք, տաղաչափութեան ոսկեդար ևայլն) բայց դժուար՝ հաշտուիլ խելքի, Թափանցումի սա նուաղման, չըսելու համար բացարձակ պակասին՝ բանաստեղծութեան զգայարանքով այնքան քիչ օժտուած սա աբբային քով, որպէսզի ներէր այդ մարդը իրեն, բառերով կեանք նուաճելու սա հսկայ արկածախնդրութիւնը, երբ գիտէր միւս կողմէն թէ արուեստի գործը կեանքով միայն կ'ազատի, ոչ թէ ածականով, քերականական օրէնքներով, մակբայներով ու ... կուռ գրաբարով։ Յետոյ, աշխարհ ճանչցող, խորունկ ապրումներէ անցած, խելացի, առնուազն Պոլսեցի (ըսել կ'ուզեմ իր զգայութիւններուն չաղը Թարմ պահած երիտասարդ) ուրիշ մարդ մը, 1865ին պիտի Թարգմանէ Լամարթինի

կործանէը Գրիգոր Մագիստրոսի մը քմայքներուն երեսէն, եթէ չըլլար կորովի կերպով պաշտպանուած Շնորհալիէն, յիսնամեակ մը վերջը։ Արեւմտահայ գրականութիւնն ալ Մանտարիներու սնափառ խաղարկութիւն մը դառնալու վտանգները քանի քանի անգամներ զգաց իր մատաղ օրերուն իսկ, ոչ միայն լեզուական (գրաբարը աշխարհաբարին բռնադրելու կիսադարեան փորձերը), այլ գաղափարագրական մարզերէ։ Եղիա մը ուրե՞ր պիտի առաջնորդէը զայն...։ կը հաւատամ թէ Զարթօնքի Սերունդին աւագ

Les Harmoniesն ... *ոսկեճամուկ ու դարձեալ ադամանդակուռ գրաբարով*, 1868ին, *գեղազուարճ ալումնքներէն* (Վոսփորի) *իր բացակայութիւնը գրական թեմայի վերածելու իր նանրամտութիւնը պիտի պարպէ* **Քնար Պաճդխոյի** *անունով դիւանի մը մէջ, մեզի տալով տրտում վկայութիւնը թէ ի՛նչպէս, մեր ամէնէն իրաւ ապրումները, խաթարուն, տգեղ ու ճիւաղային կը դառնան, երբ աս ու ան կերպով բռնանանք ա-նոնց վրայ։ Խորէն Նար-Պէյ սիրային դիւան մըն ալ հրատարակած ունի՝* **Վարդենիի** (1863), *միշտ այդ գրաբարով։ Այս տեղեկութիւնները, սա էջերուն վրայ, համոզեցան փաստեր չկարծէք երբեք։ Անոնք կը չանան թելադրել գրական յղացքը որ արեւմտահայ գրականութեան հոգեյատակը կը կազմէ, իր սաղմնաւորման օրերուն իսկ։ Ու կը ճղդեմ իմ նկատումս։ Լեզուն, կեղծ-դասականութիւնը (ճիւաղ բառը զոր ֆրանսացիներէն փոխ առնելով բռնաշապիկի մը պէս հագցուցին մեր գլխուն՝ իմաստակ դատողները արեւելահայ քննադատութեան, առանց խորհելու որ դասականութիւնը դիմակ չէ որ կեղծը ունենար) չեն հեղինակը սա հասարակաց վրիպանքին։ Ալիշանի Նուագք քերթուածաշարքը մեղաւոր չէ գրաբար տաղաչափուած ըլլալուն, այլ սկզբնական և մահացու մեղքը ունի ... բանաստեղծութիւն չըլլալուն։ Ու չեմ խանդավառ դարձեալ Խրիմեանի Հրաւիրակներով, այսինքն մատի չեմ փաթթեր անոնց գրաբար գրուելուն մեղքը (այդ գիրքէն կէս դար վերջը գրուած* **Ծփացիները** *(Ռ. Որբերեան), ժամանակին մէջ պիտի սառի, ոսկրանայ ճիշտ ու ճիշտ մէկ ու նոյն մեղքին՝ բանաստեղծութիւն չըլլալու մեղքին համար), Բոլոր այս իրողութիւնները ղիս կը մղեն դնելու՝ յստակ ու վերջնական, հարցումը.— ի՞նչ գրական-գաղափարագրական սկզբունքներու, չըսելու համար հանգանակներու կը սպասարկէը սերունդը որ 1848ի ուսանողութեան կը պատկանէը (Հէքիմեան, Թղլեան, Շիշմանեան, Թէրզեան, Ահէմեան, Նար-Պէյ, Պէշիկթաշլեան, Մամուրեան)։ Ու անմիջապէս կ'աւելցնեմ.— ինչո՞ւ նոյն այդ խումբին ժամանակակից բայց անոր կողմէ որդեգրուած գրական ուղղութեան լրջօրէն հակադրուող գաղափարագրութիւն մը նշանաբան պիտի ունենար իրեն ուրիշ փաղանգ մը, անոր պէս Եւրոպա ըրած. կ'ակնարկեմ Զօրայեանի, Ռուսինեանի, մանաւանդ Ստեփան Ոսկանի։ Ո՞ւր դնել Իւթիւճեանը որ իր կարգին աշակերտն է անզետեղելի Միսաքեանին։ Ի՞նչպէս հասկնալ Գր. Օտեանը։ Այս անգամ՝ իրենց գրական զգայարանքներուն տեսակարար կշիռովը։ Ասոնցմէ՝ Միսաքեան, Բագրատունիին հետ գրաբար ոչ միայն կը թղթակցի, այլ անոր քերթուածները կօտելու չափ համոզութիւն է պարզած։ Ասոնցմէ՝ Օտեան, իր*

դէմքերը եթէ երբեք մեր նկատառման մէջ դեռ կը պահեն իրենց որոշ վարկը, ատիկա կուգայ այն ընդհանուր իրողութենէն թէ սերունդի մը իտէալները՝ թէկուզ մեռած, ապացոյցներ, վկայութիւններ են, շատ թանկ այս անգամ, երբ վրայէ վրայ կ'աւելնան, կազմելու համար այն շատ ծփուն, բայց շատ ալ իրաւ, անտարազելի իսկութիւնը՝ ցեղի մը հոգիին ինչպէս կ'ըսեն։

Բ

Գրականութեանց պատմութիւնները մասնակի ախորժանքով մը կը սիրեն լայննալ, թելադրական ընդհանրացումներու ճամբով, տրուած ժողովուրդի մը հոգեյատակը քարտիսագրելու աշխատանքին, կազմելու համար նկարագիրներու հանդէս մը որ մերձեցումներ արտօնէր իրենց համադրումներուն, հոգիին գտնելու իրենց առաջադրութեանց, փառասիրութեանց մէջ մեծ նպաստ մը ճարելով իրենց տեսութիւններուն։ Բացէք ոևէ դասական գրականութեան պատմութիւն։ Պիտի հանդիպիք այս մեթոտին։

Անշուշտ դժուար է, առաջին ակնարկով, այդ շատ սիրուն, յաջող (ingénieux) սևեռումներուն տարողութիւնը ձգել կասկածի ներքև, ու հերքել՝ տրուած գրական վկայութեան մը վրայ կնիքը զայն կտակող ոգիին, անհատ անշուշտ, բայց որ, իր կարգին, խորհրդանիշն է ցեղին։ Բայց նոյնքան դժուար՝ այդ կնիքը վերածել անխուսափելի, աննահանջ ստուգութեան մը չափանիշին։ Մեր փաստոսին մէջ քաղցր հրաշալի մը, թանձր երկնայնութիւն մը, շատ իրաւ մարդեր, մանկական ըսուելու չափ միամիտ երևակայութիւն մը, հզօր կիրքերու ամբողջ հանդէս մը, մահ ու արիւն ու ասոնց մռայլ յաճախանքը, և տակաւին ուրիշ այս գիծէ նրբին ոգեղէն իրականութիւններ, մեզ կը թուին առաւել քան իրաւ, ցեղային, քանի որ այդ գիրքէն հազար հինգ հարիւր

քնքուշ արձակը կարծես ճարած է հիացումին մէջը Ալիշանեան դպրոցին։ Ահա փաստեր, իրողութիւններ։ Կը կրկնեմ. մեր գրականութեան այս շրջանը վերակազմել, կը նշանակէ չիջած հոգեխառնութիւն մը կեանքին դարձնել։ Ի՞նչպէս չցաւիլ որ այդ հրաշքը իրագործելու ընդունակ պայմանները չեն օգտագործուած անոնցմէ որոնք պահակներն էին այդ թանգարանին։ Վենետիկի ճիգը (Հ. Ս. Երեմեանի բաջաղանքը՝ **Դրագէտ Հայեր** շարքը) տրտում բայց քաւելի վրիպանք մըն է։ Պիտի գա՛յ վերջապէս երիտասարդ Մխիթարեան մը որ մոնէր այդ թանգարանը ու մաքրէր մոռացումին փոշին մեծ մեռեալներու յիշատակէն։

տարի վերջն ալ այդ իրականութիւնները արտահանելի են արևմտահայ քրոնիկագիրներէն շատ շատին մէջ։ Նոյն թանձր երկնայնութի՛ւնը՝ Խրիմեանի մը, Սրուանձտեանցի մը, Թլկատինցիի մը աշխարհիկ մեղքերու մօրուտքին վերև, կամարակապ ու սրտայոյզ։ Նոյն իրաւ մարդերը՝ Զօհրապի, Երուխանի, Բաշալեանի, Կամսարականի վէպին մէջ։ Նոյն մանկունակ երևակայութիւնը՝ Դուրեանին ու Մեծարենցին մէջ։ Նոյն հզօր կիրքերը՝ Զ. Եսայեանի, Օշականի, Վ. Շուշանեանի, Հրաչ Զարդարեանի աշխարհներուն մէջ։ Բա՛յց։ Պիտի ներուի՛ այս հանգիտութիւնները ընդարձակել աւելի քան իրենց տարողութիւնը, ու տարածել զանոնք կարելի ընդգ բարեխառնութիւնը ցեղին նկարագիրներու հանրական վառարանին։ Ահա՛ խնդրականը՝ արկածախընդրականը նոյնիսկ։ Ինչպէս որ կուշտ եմ իմաստասիրութիւնէն, մանաւանդ պատմութեան վրայ իր յաւակնութիւնը արժևորել ձգտող նեոդղական, յախուռն բարիքներէն, նոյնքան մըն ալ անտարբեր եմ այդ ցեղային որակուած շատ ընդհանուր տարազներուն շատ յոխորտ, պահանջկոտ բարիքներէն։

Կայ առջիս հարիւր տարուան վաստակ մը։ Այդ արդիւնքին մէջ ես պիտի ուզէի կանգ առնել միայն ու միայն քանի մը շատ յստակ իրողութեանց փաստին առջև. իրողութիւններ՝ որոնք այդ շարժումը շրջանակէին, ոչ աւելի ոչ պակաս, այսինքն ըլլային այդ գրական արդիւնքը կարելի ընծայող ժողովուրդին հարազատ մարմնառութիւնները։ Այսպէս, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան սա նկատումները. — այդ արդիւնքը քանի մը կարևոր կեդրոններու (Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վասպուրական և Ծոփաց Աշխարհներ) աշխարհագրական կնիքը կը կրէ։ Այդ արդիւնքին մէջ, իմ ժողովուրդին նորագոյն ընկալչութիւնները, ինչպէս իր արեան վաղնջաւոր մղումները, ճակատագրին անողոք մոլեգնութիւնը, ինչպէս զայն դիմաւորելու մեր նոյնքան անողոք կիրքը, ապրելու գերագոյն իր իմաստութիւնը, դարձեալ ներելի հաստատումներ են։ Այդ արդիւնքը ինծի կ'արտօնէ իմ ժողովուրդի քսան դարերուն մասնակի խռովքներ — սիրտէ և ուղեղէ, աչքէ և ականջէ, թռիչքէ և կորանքէ առաջացած — նորէն լսել յաւակնիլ, փառպեցիլ գրեթէ ճանչնալ, ինչպէս և Եղիշեի՝ Սրուանձտեանցի և Զապէլ Եսայեանի մէջ, Նարեկացիի՝ Զրաֆեանի և Սիամանթոյի մէջ, Շնորհալիի՝ Մեծարենցի մէջ։ Այսինքն՝ այս անուններուն բոլորին հետ մեր ներսը արթնցող յոյզերը ընդունիլ հասարակաց ակունքներէ ծորուած, շատ խորունկ, շատ վար մթութիւններէ պուտ պուտ վերբերուած։ Այս

ամէնը, այո՛։ Բայց նոյն ատեն վախը՝ ընդհանրացումներու սոսինձին։ Ատոր համար է որ ստիպուած եմ մնալ զուսպ ու գոհանալ քանի մը ընդարձակ ցուցմունքներով.

ա) Գաղթային գրականութիւն.

բ) Մեր պատմութեան ընդհանուր բօճալիքէին հետ անոր հաշտութիւնը.

գ) Մեր ճակատագրէն իր պարզումները.

դ) Մեր նոր պատմութեան կնիքը.

ե) Մեր ցեղային քանի մը հզօր ստորոգելիները — երեւակայութիւն, ոգեղէն հարստութիւն, իրապաշտութիւն ու fմայf, ձայնի եւ գոյնի խեղդ մեր ախորժակները, մեր մէկէ աւելի միսթիֆները (յեղափոխական, հռետորական, գրական, կրօնական), մեր նրբամոլ հարստահաճութիւնները (մեր լեզուին, ասոր քերականական ընկալչութեանց ու յատկանիշներուն հաստատ փաստերը), մեր fաղցրութիւն ու պայծառութիւնները, մեր անյարիր կամեցողութիւնը, մեր տրտմութիւններն ու անկարողութիւնները, շատ ուզելու մեր յիմար յամառութիւնը, մեր վերադարձի հզօր տուրբերը, բանաստեղծի մը բառերով՝ յարութիւն առնելու մեր ապահով առաքինութիւնը: Դեռ կարելի է երկարել ցանկը սա սեղմ տարազներուն։ Բացէք զանոնք։ Դուք պիտի գտնէք ոչ միայն արեւմտահայ գրականութեան ընդերկրեայ ձգտումները, այլ եւ այդ ժողովուրդին հոգիին վրայ ամուր, գրեթէ անվրէպ վկայութիւնները։ Ինծի կ'այցելեն անուններ, միշտ այդ գրականութենէն, որոնք այդ ամէնէն անմահն կը թուին, բայց պատրանքի մը չղարշին մէջէն։ Մի մոռնաք որ մեր առաջին երեք սերունդներուն յիսունը անցնող անուններէն քառասունը կրնաք յարգալից բառերով վերածել իրենց իմաստին, պարզ ու մարդկային։ Ամենուն տրուած չէ ըլլալ խորհրդանշական անձնաւորութիւն։ Ամէնէն վիճելի անուններէն մէկն է Թոլմաս Թերզեանը։ Կ'ընդունիմ։ Բայց զայն վտարելէ առաջ այդ գրականութենէն, փորձ մը կը ներուի ինծի անոր դիւանը տեսնել անյարիր շնորհներու հանդէս մը իբրեւ — ի՛նչ որ ցեղային էր արդէն, ինչպէս ըսի քիչ վերը։ Ջունիմ ժամանակ՝ բանալու մէկիկ մէկիկ այդ տարազները։ Բայց որոնք՝ պիտի կազմեն հէնքը իմ վերլուծումներուն արեւմտահայ գրականութեան ամէն արժանաւոր մշակներուն անձէն ու գործէն։

Ուրեմն՝ քիչ ձրի տարազ։ Ուրեմն քիչ իրաւ տարազ։ Արեւմտահայ գրականութիւնը ո՛չ բառակոյտ է, ո՛չ ալ հոսհոսութիւն։ Անիկա իմ ժողովուրդին կեանքն է, իր հայրենիքին ան-

միջական պաշտպանութենէն, այո՛, զրկուած, բայց այդ դըժբախտութիւնը դարմանելու իր ճիգին մէջ յաճախ յաջողած։ Արեւմտահայ գրականութիւնը անդուլ պայքարի չքեղ որքան տրտում փաստ մըն է ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու, և այս իսկ հանգամանքով՝ դարձեալ այս ժողովուրդին պատմութեան հարազատ վկայութիւն մը։ Անոնք որ զայն կը դատեն պատրաստ հանգանակներով (գլխաւորաբար արեւելահայ հին ու նոր մուննետիկները արժէքներու չուկային) իրենց պատրանքները կը ջանան արժեւորել երբ զայն արժեզրկելու իրենց մոլեռանդութեանը մէջ, կ՚արժեզրկեն ցեղային անդրագոյն ալ գեղեցկութիւնները, մասնայատկութիւնները։ Անշուշտ թերութիւնները միշտ կը սկսին առաւելութենէ։ Աւելին փոյթն ու տագնապը յաճախ զսպանակներն են գեղծանումներուն։ Զրաքեանի մը, Եղիայի մը, Մեծարենցի մը քիչ մը շատ ձեւապաշտութիւնը երկինքէն ինկած մոլութիւն մը չէ։ Ի՞նչ անիկա մէկ նոր կերպարանքը ձեւի տագնապին որ այս ժողովուրդին ամէնէն հեռու չրջաններուն ալ իրականութիւն էր դարձեալ։ Այո՛, դասական գրաբարին (վիէննական առումով) չքեղ յիշատակարանները մեզ կը տպաւորեն բարձրորակ քաղաքակրթութեան մը վրայ իրենց արձանացուցած վճիտ, հաստատ, ներդաշնակ ու արուեստի զգայարանքի մը ամուր կնիքովը պաշտպանուած իրագործումները ինչպէս։ Բայց կարելի՞ է չտպաւորուիլ այլապէս, միւս փաստէն ալ որ Կորիւնի մը գրքոյկն է, դեռ այդ օրերէն իսկ Զրաքեանը թելադրող. Փարպեցիէն՝ որ պատկանելով հանդերձ Ըրդ դարու հոգեբանութեան, մտայնութեան, կարճ տարազով մը՝ արուեստին, մեր օրերու եռապատկեր արտայայտութեան այնքան յաջող նմոյշներ կը դարբնէ, այնքան պարզուկ, միամակարդակ (uniplan) ոճէն(*) (թարգմանութեանց) բարձրանալով

(*) Բոլոր սկսող, միջին ու դասական գրականութիւնները, ինչպէս արուեստի միւս ձեւերը, չատ ուշ պիտի յանդգնին բազմամակարդակ (գէշ է բառը, գիտեմ, բայց չունիմ ժամանակ յարմարագոյնը փնտռելու) արտայայտութեան։ Մեր ճարտարապետութեան սկզբնական չրջանները գեղեցիկ նմոյշներ են այդ ոճէն. մինչ՝ Ըրդ դարէն վերջ, մանաւանդ Անիի կարգ մը ներքիններըը (intérieur) տաճարներէ՝ քանի մը պատիկ զգայութիւններու յարադրումներ են։ Ռոման եկեղեցիները՝ բաղդատուած գոթականներուն, կը թուին միամակարդակ։ Սաղմոսներու թարգմանութիւնը մեր մէջ միամակարդակ արտայայտութիւն մըն է, մինչդեռ Կորիւնի վերագրուած Մակաբայեցւոց գիրքը արդէն երկմակարդակ արտայայտութեան տարրեր կը պարունակէ։ Միամակարդակ ոճեր են՝ Նորերուն մէջ, Պէշիկթաշլեանի, Պէրպէրեանի, Բաշալեանի, Արփիարեանի ոճերը։ Բազմամակարդակ՝ Եղիայի, Զրաքեանի ոճերը։

բազմամակարդակ (սենճիգը՝ ձայներու աշխարհին համար. բոլիբլանը՝ ձևերու աշխարհին համար) գրելու կերպի մը, պահելով սկզբնականին քաղցը, առողջ, իրաւ, ամուր բարիքը (դուք ըսէք գեղջուկ խորբը) բայց չվախնալով այդ հաստատ եղանակին քովէն ի վեր ուրիշներէ ալ. ըսել կ'ուզեմ՝ չատ զարգացած գրականութեանց մօտ միայն հանդիպելի այն նորութիւններէն որոնք աչքի կը զարնեն մէկէ աւելի մտածումներ միակ կաղապարի մը (բառ) վստահելու յաճախանքով մը, ու կը ներկայացնեն միտքի մասնաւոր յօրինուածութիւն մը, համադրականին համար լաւ տրամադրուած, նետելով ածանցումներն ու բարդումները տարօրինակ դիւրութեամբ, բնականութեամբ, այնքան որ մարդ կը փորձուի իմացական սա չնորհները, սա aisanceը՝ մտածումին հետ խաղալու, ձգել կասկածի տակ, իբրև օտարամուտ, բռնազբօսեալ աճապարարութիւն մը (տրուած ըլլալով ե. դարու դըպրոցին օտար մշակոյթի արդիւնք ըլլալու պարագան. եթէ երբեք երևոյթը չկրկնէր ինքզինքը այնքան անգամներ) մինչ պատմութիւնը մեր նկատառումին կը պարտադրէ դարձեալ Օձնեցին, Ֆռթենաւորը, յունաբան դպրոցը, Խորենացին, Արծրունին, Նարեկացին, Մագիստրոսը, — բոլորն ալ ձևի հզօր տագնապի մը արկածեալները, գրելու արարքը կիրքի, բռնութեան հեշտագին հիւանդութեան մը վերածելու չափ ապրուած իրենց դերէն, վտանգելով պարզութեան բարիքը, անգիտելով մթութեան, անհասկնալի մնալու չարիքները, զոհելով յաճախ իմաստն իսկ այդ տարօրինակ յանդգնութեանց թոհուբոհին մէջ, բայց այդքան հեռուներէն ըլլալով յստակ, սրտառուչ ալ վկայութիւններ մեր ժողովուրդին իմացական բազմասարուած առաքինութեանց, ընկալչութեանց: Զգոյշ եմ անշուշտ ձրի տարազներէ: Ըսի վերը: Բայց կը ներեմ ինծի խելքը, արտայայտութեան սա զանցումները հասկնալու իբրև տագնապներ զգայնութեան, և ոչ թէ անխելքութեան՝ անմշակ իմացականութեան փաստեր իբրև դատապարտելու: Քերականութիւնը արժանիք մըն է անշուշտ: Բայց վոխաբերութեան մը, սիրոյն նոր ըլլալն ալ չի դադրիր ուրիշ արժանիք մը ըլլալէ: Կարելի է երկարել, ու չա՞տ, չարքը սա գիծէն նկատումներու, որոնք արևմտահայ գրականութիւնը կը հաշտեցնեն մեր ժողովուրդին հեռանկեալ չնորհներուն, կ'ազատագրեն մանաւանդ, արևելահայ մոգական տարազով մը՝ Ֆրանսիականին վրայ ձևուած կապկութեան մը նսեմ, ապուշ ճակատագրէն (աւելի. անդին ես կը զբաղիմ մանրամասն, այս ամբաստանութեան իրական տարողութեամբը)

ու զայն կ'ընեն արդար հանդիսարան մը իմ ժողովուրդի ընդունակութեանց։ Չի կրնար այս ժողովուրդը — ծնունդ՝ այնքան տարբեր բլաններով հոգեկան ցանցերու, որոնք իր հողերուն, լեռներուն, դաշտերուն, երկինքներուն անդրադարձն են իր արեան անմահ պաստառին վրայ, ինչպէս զայն ծեծող հազարաւոր յոյզերուն խտղտանքը, եթէ կը ներուի այս փոխաբերութիւնը — իր արտայայտութեան մէջ գոհանալ անմիջականով, նախնականով։ Ինչե՞ր կան թաղուած խորերը մեր հաւաքական զգայնութեան։ Երեսուն տարի առաջ, *Մեհեւնականներդ* (*) (1914) երբ կ'առաջարկէին վտարել արեւելահայ ու արեւմտահայ տարազները, ու հրապարակ կը նետէին Հայաստանեայց Գրականութիւն աւելի հանգամանաւոր տարազը, գիտակ էին իրենց ըրածին ամբողջ լրջութեան։ Անոնք կ'ընդգայլին թէ այս ժողովուրդին իմացական ճիգը սխալ էր դատել նոր ցուցմունքներով. աւելի սխալ՝ հասկնալ փորձել անոր զգայնութեան փաստերը աս ու ան համալսարանին չէզոք կամ ներքինի ուսումներուն ամբարտաւան պատգամներովը։ Սխալներուն սխալը՝ եւրոպական արժեւտախտակներու վրայ միամիտ՝ չըսելու համար ապուշ հաւատքը որ 1850ի մեր մարդոց (Թիֆլիս ինչպէս Պոլիս) ինքնագոհացման փաստեր ճարեց զարթօնքը, լուսաւորմանն պապակը չփոթելով գրական բխումին հետ, բոլորովին տարբեր իրողութի՛ւն, tellurique ու անտարազելի։ (Ահա թէ ինչո՛ւ այդ սերունդը այնքան քիչ ստեղծումի ձգած է ցեղային հարստութեան գանձարանին)։ Կը բաւականանամ հոս արձանագրելով իմ հաստատ առաջադրութիւնը արեւմտահայ գրականութիւնը հաշտեցնելու իր դարաւոր պատմութեան հետ. հոն ծնունդ առած գործերուն ու իմ ժողովուրդի հաւաքական զգայնութեան՝ որ չի դադրիր իր արեան սենսիպիլ կերպարանքը դնելէ անկէ բխող ամէն իրաւ ստեղծումի վրայ, փոյթ չէ թէ Հայաստանի լեռներէն դէպի արեւմուտք տարագրուած չիլերու սարուած մը ունենայ ինքզինքը կերպադրելու։ Ա՛ն՝ որ ԺԱ.րդ դարուն կը կոչուի Գր. Մագիստրոս, չի՛ նմանիր արդեօք այն միւսին որ ԻԲ դարուն կը կոչուի Տիրան Զրաքեան։ Առաջինը կայսերական դղեակներու վրայ իր տարագրութիւնը (Մագիստրոս իր հօրենական կալուածները լքած է յունաց կայսեր, փոխարէն

(*) Խմբակը՝ որ հրապարակ իջաւ **Մեհեան** հանդէսով ու դրաւ մէկէ աւելի բարդ հարցեր, մեր գրական խղճմտանքը խռովող (Դ. Վաղարշեան, Կ. Զարեան, Գ. Բարսեղեան, Ահարոն Տատուրեան և այս տողերուն հեղինակը)։

առնելով կայսրութեան մէջ ուրիշ հողամասեր) երբ կը ջանայ մոռնալ, կը ստեղծէ աբստայայտութեան իր կերպը, այնքան նման Զրաքեանի կերպին որուն նախահայրերը ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ քիչ մը շատ աւելի արեւմուտք քաշուիլ։

Արեւմտահայ գրականութիւնը (այն ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը զոր ծրագրած եմ գլուխ հանել) իբր յղացք կը մերժէ բոլոր այն անուննները և գործերը ուր այս ժողովուրդին ո՛չ մէկ ստեղծագործ չնորհը, ո՛չ մէկ տագնապը լրջօրէն չեն ինկած սեւեռման։ Բիւզանդ Քէչեան ըսուած մարդը կրնար իր քառասնամեայ վաստակը կատարել ... թուրքերէնով. այնքան այդ լրագրողը հեռու է իր ժողովուրդէն։ Գալուստ Կոստանդեան մը, Ստեփան Ոսկան մը ուրիշ բան չըրին, երբ քանի մը փորձերէ վերջ, լքեցին իրենց ժողովուրդին գաղը, մէկը անցնելով յոյներուն, միւսն ալ գաղիացիներուն սպասին։ Իմ վերլուծումները, ճակատագրաբար, կ'ընդգրկեն առաւելապէս այն անձերն ու արդիւնքները որոնք փաստեր աւելցնէին Հայ Հոգիի տարողութեան, և ոչ թէ՝ առհասարակ սանկ ու նանկ արժէքներու ըլլային յայտարար։ Ողջմտութիւն, յամառութիւն, յարմարուելու ընդունակութիւն անշուշտ որ առաքինութիւններ են որոնք բաւ են Բիւզանդ Քէչեան մը ոտքի նետելու։ Բայց կա՞ն իմ ժողովուրդին միջինը յօրինող տարրերուն մէջ այնպիսիներ որոնց մօտ չըլլային ասոնք հաստատելի։ Ցետոյ, իմ փոյթը պիտի ըլլայ խնամով կատարել ոչ թէ մեր գրականութեան զտումը ինչպէս կ'ըսեն։ Ատիկա վերջ է որ և է քննադատի ուժէն, ու պայմանաւոր է միայն ժամանակով։ Ո՞վ կործանեց մեր 900ի դպրոցը եթէ ոչ ինքը՝ 910ը։ Ու մենք տեսանք որ չքեղ, ամրակառոյց համբաւներ իրենք իրենց նստան իրենց սիւներուն վրայ, իրենց փառքը կրելու անկարող, առանց որ մէկ հատիկ քննադատական յօդուած դպէր անոնց վարկին։ Անոնք որ մեր 1900ը կը թափօրէին, չմեռան անշուշտ 1910ին. բայց կը պտտէին առանց չուրջառի, և ոչ ոք՝ որ զբաղէր իրենցմով։ Իմ փոյթը պիտի ըլլայ ուրեմն փնտռել ու գտնել անձերու արժանիքին ընդմէջէն մանաւանդ ցեղային արժանիքները, ասիկա՝ ոչ աժան ցեղապաշտութեան մը սիրոյն, այլ դարձեալ արուեստին իսկ հաճեցումին համար։ Որքան ալ լայնենք գնահատման չափերը, չենք կրնար Տիկին Տիւսաբի վէպը, Մամուրեանի քրոնիկները, Ծերենցի պատմական կռոյցները դնել իրենց անձնականով միայն պայմանաւոր առաւելութիւններէն դուրս, ուրիշ խօսքով տարածել այդ գործերը ցեղին ընդհանուր արժանիքներուն թէկուզ փոքր վառարանին։

Բայց, ըսել, օրինակի մը համար թէ Պետրոս Դուրեան կը պատկանի այս ժողովուրդին, այնքան արդար հարազատութեամբ մը, որքան՝ Հրանդը, Թլկատինցին կամ Ծովհաննէս Թումանեանը, չի նշանակեր բանաստեղծական բացառիկ շնորհներ ազատագրել, ասոնք օգտագործելու մտքով իրենց իմաստէն ու յարգէն վեր բաղադրութեանց մէջ, և կամ չողչողուն բայց ոսին բարատոքս մը ճամարտակել, այլ այդ տղուն զգայնութեանը մէջ հաստատել այն տաք, խորունկ, սրտագրաւ թախիծը որ իրական է մեր ժողովուրդին՝ գրեթէ բոլոր դարերուն համար: Այդ կսկիծն է որ ես ապրեր եմ Եղիշէին, Օձնեցիին, Կոմիտասին (կաթողիկոս), Ղեւոնդ Երէցին (պատմիչը), Խորենացիին, Սրծրունիին, Նարեկացիին, Շնորհալիին, Լաստիվերտցիին . . . Դարանաղցիին, Դաւրիժեցիին, մանաւանդ մեր աշուղներուն այնքան աղեխարշ լացերուն ընդմէջէն: Մեր արեան մշուշն է կարծես այդ մելամաղձութիւնը: Պետրոս Դուրեանի չեչտին մէջ զգալ տրոփը գլխագրուած Զրկանքին, զգալ է դարձեալ անտարազելի միւս իրողութիւնը որ մեր բաժինն է կարծես աշխարհի երեսին, գրուած՝ ճակատագրին մատուրներովը, մի՛ հարցնէք մեր ո՞ր մեղքերուն ի քաւութիւն: Խորհած ունի՞ք թէ ինչպէս ապրեր են ձեր նախնիքները, իրենց առաքինութեանց, շնորհներուն, արժանիքներուն ընդարձակ բանակներուն հակառակ . . .: Եթէ ասիկա իրաւ է ձեր ժողովուրդին համար, իրաւ է դարձեալ տաղանդներուն համար: Ըսել նոյն ատեն թէ Տիրան Զրաքեան կը պատկանի այս ժողովուրդին, կը նշանակէ այդ Պոլսեցիին խորունկ հետաքրքրութիւնները՝ ձայնէ, գոյնէ, ձևէ, հաչտեցնել դարերու վրայով մեզի երբեք չպակսող խենդերուն (նոյն բաներէն) մէկ ու նոյն տագնապանքին հետ: Վերը խօսած եմ այդ մասին: Բայց մերժել Ռ. Որբերեանը, Ի. Պէրպէրեանը, Մ. Մամուրեանը այդ գրականութեան իրաւ ու արդար փառքերուն հանդէպէն, կը նշանակէ արժեզրկել թեթեւ շնորհներ միայն, մէկուն մօտ քաղցրահնչութեան զգայարանք մը, միւսին մօտ հաստատ մտածողութեան մը նախատարր իրականութիւնը, երրորդին համար աչխատանքի տենդ մը, — բոլորն ալ քիչ շատ հասարակաց յատկանիշներ, անշուշտ ուժ, անշուշտ արժանիք, բայց որոնց աղերսը այնքան քիչ է երբեմն արուեստին հետ:

Կ'ընդունիմ որ ինծի հետ չէ ժամանակը: Դեռ լէգէոն են անոնք որոնք երկինք երկիր իրար պիտի խառնէին նման վաճառականութիւններու, ազգուրաց առաքելութիւններու դերը դիւցազներգօրէն պոռալով տանիքներու վրայէն: Այս fապալէն դիւրին

է մասամբ չազդուիլ։ Բայց կայ միւս կողմէն դատողին ալ խղճմտանքը։ Մեր ամէնէն ընդարձակ շարժումը՝ ռոմանթիզմը, դեռ կէս դարով իսկ չէ զատուած մեզմէ։ Ու ժամանակին փաստը գործերու վերջնական, տեսակարար արժէքին տեսակէտէն, դժուար կը հերքուի։ Կ'ընդունիմ որ Ալիշանի մը քերթողական զգայարանքը այսօր դիմաւորուի որոշ վերապահութեամբ մը, բայց մարդիկ կենան այդ անունին խորհրդանշական գեղեցկութեան դիմաց նոյն պատկառանքով, նոյն երախտագէտ զգացումներով որոնք հասարակաց էին մեր բոլոր մտածողներուն, գրիչ շարժողներուն համար 1880ին։ Ահա իրողութիւն մը։ Յետո՞յ։ Բայց կան ուրիշներ ևս։ 1870ին, 1880ին, նոյնիսկ 1890ին մարդիկ նոյն հմայքով կ'արտաբերէին Վանեցի վարդապետի մը անունը։ Հայրիկը (Խրիմեան) ազգային գերազանց խորհրդանշանն էր ԺԹ դարու երկրորդ կէսին։ 1940ին այդ մարդը կը դատեն աւելի իրաւ ու արդար չափերով։ Գրականութեան պատմիչ մը թող ճամթեցնէ իր գլուխը հասկնալու համար թէ ո՞ր հրաշքին միջամտութեամբն է որ լոյս տեսնելու իսկ անարժան հատոր մը, օրինակ՝ Մարգարիտ Արտայունեան Երկնէցը արժանանայ չորս տպագրութեան, ժողովուրդի մը մէջ որ իր գիրքերը իրենց փոշիներուն տակ թաղելը ազգային նկարագրի կը թուի վերածած ըլլալ։ Ասոնք ալ ուրիշ տարօրինակութիւններ։

Գ

Արեւմտահայ գրականութեան սկզբնածագ շրջանը՝ դժուար սեւեռելի որքան գրականէն դուրս պայմաններով շահեկան, կ'ըլլայ քիչ մը աւելի պարզ եթէ երբեք զայն կերպադրող քանի մը հիմնական հանգամանքները իյնան արագ, ամփոփ, բայց բաւարար վերլուծման։ Ասիկա չի նշանակեր իրողութիւնները օգտագործել ի հաշիւ կանխամտածեալ տեսութիւններու։ Փաստ է որ 1850էն առաջ մենք գիրք ու թերթ ունէինք։ Փաստ է որ 1850էն յետոյ ու շատ աւելի մօտ ժամանակներու վրայ մենք տեսնենք արդիւնքները, հիմնովին իրար հակասող, հերքելու աստիճան արուեստին մեծ օրէնքներէն մէկը որ միութիւնն է, տակաւին Արիստոտէլի օրերէն։ Ինչո՞ւ, գրեթէ քանի մը տարիներու միայն տարբերութեամբ իրար յաջորդող քերթուածաշարքեր՝ նոյն հեղինակէն, ըլլան այդքան իրարու հակադիր, մեզի թելադրելով նսեմ, խորապէս տրտում նկատողութիւններ։ Ով

որ կարդայ Տխրունին (Նոաֆէ, Ալիշան), պիտի տառապի անշուշտ ո՛չ միայն այդ քերթուածներուն ծանրատաղտուկ չափէն, այլ զանոնք ներշնչող վիճակներուն այս աստիճան գրականացումէն, աւելի գէշ բայց ճիշտ բառով մը՝ հռետորայնացումէն։ Բայց սխալ չէ ենթադրել որ Լուսնկայն Գերեզմանաց Հայոցն ալ գրուած ըլլայ նոյն թուականներուն։ Այս քերթուածին սիրտ հասնող պարզութիւնը լեզուին հրաշքը չէ միայն որ կը հայթայթէ։ Լեզուն երբե՛ք՝ կախարդական բանաձևը, նման հրաշքներ բացատրել յաւակնող։ Յետին Հառաչքին (Մ. Պէշիկթաշլեան) ոչ նուազ խնամեալ, գրեթէ չողչողուն գրաբարը անկարող է մնացած այդ բանաստեղծութեան գրական արժէքը կործանելու։ Արևմտահայ գրականութիւնը իր երեք շրջաններուն մէջ ալ կը պարզէ նման երևոյթներ։

Որքան ալ կրկնեմ, ինծի այնպէս կը թուի որ քիչ է դարձեալ։ Այն մայր մտահոգութիւնը որ ինծի թելադրած է ներկայ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը, գտնելն է գրական յղացքը, գրական հարազատ զգայարանքը ու ասոնցմով բեղմնաւորուած աշխատանքները, որոնք կազմած են հիմնանիւթերը իմ վաստակին։ Պիտեմ որ մեր օրերուն գրական կեանքը այլապէս մաս ունի ժողովուրդի մը համայնական ապրումներուն մէջ։ Անցած են դարերը ուր արուեստագէտները, ու իրենցմով նուաճուած զգացումները աւելի շատ անձնական տրամադրութիւնները կ'արտաբերէին, ու կը վկայէին ներքին, անհատական տագնապներ։ Այսօր ամէնէն եսակեդրոն գրողն իսկ դեմպին մէջն է իր ժամանակին։ Բայց սկսող գրականութիւնները այն խառնակ դաշտը կը ներկայացնեն ուր, ամէնէն շատ արուեստին հետ տարտամ աղերսով գործեր՝ փաստեր՝ պատրանքներ կը ստեղծեն արթուն դատողներուն մտքին մէջ անգամ։ Այդ վախն է որ զիս կը մղէ խնամքով զգուշանալ գրացուցակներու կամ բանասիրական ամփոփոյքներու և պատմական յիշատակարաններու վրայէն (որոնցմէ երեսինները են Վահան Զարդարեանի և Հ. Գալեմքեարեանի հրատարակութիւնները, — Ցիլտպակեան, Պոլսոյ Հայ Լրագրութիւն) կատարել տպաւորող բայց կեանքի չվերածուող անուններու(*)

(*) Կ'ընեմ զիջում մը այդ մասին, սակայն դիմելով Հրանդ Ասատուրի որ իր Դիմաստուերներ (1921) հատորին յառաջաբանին մէջ շատ ամփոփ ձևով մը կը պատկերէ մեր լեզուով լոյս տեսած բոլոր կարևոր աշխատասիրութիւնները։ Ըստ այդ ցուցակին ունինք.— (կը զանցեմ ծիծղ դարը կանխող ձեռնարկները։)

1. Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Տարեգրութիւնները (1800-1807), Եղա-

վոխադրուածներ։ Ոչ ալ տպագրականին պատմուելիւնը չանամ համառօտակի թելադրել, աս ու ան հատորին ցանկը օգտագործելով։

Արեւմտահայ աշխարհաբարով — որքան ալ աղճատ ու տկար ըլլայ անոր պատկերը(*) — մեզի հասած գործերը բանով

ճակ Բիւզանդեացիները (1804-1820), **Դարապատումները** (1824-1828) *որոնցմէ իմ տեսածները՝* **Դարապատումները** *որ և է կապ, աղերս չունին գրականութեան հետ (ուրիշ հատոր)։*

2. *Հ. Յովհաննէս Զօհրապի* **Պատմութիւն Աստուածաշունչ Գրոց, Նոր Կտակարանը**։

3. *Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի* **Առձեռն Բառգիրէն** *դուրս* **Բանասեղծութիւն չորս եօթիններուն** *վրայ ոտանաւոր գիրքը* (1810)։

4. **Պիտակ Բիւզանդեացը** (1812-1816) *զոր կը հրատարակեն յաջորդաբար Հ. Գ. Գապարաճեան, Հ. Մատաթիա Փիւսկիւլճեան և Հ. Մ. Զախզախեան։*

5. *Հ. Մինաս Բժշկեանի* **Ոսպէնսոնը, Զգուիբոսի Առակները** (1818-20)։

6. *Հ. Ս. Այտընեանի* **Քննական Քերականութիւնը** (1866)։

7. *Գ. Փէշտիմալճեան* **Պատուելիի Կրթութիւն Քաղաքավարութեանը** (1829)։

8. *Միքայէլ Ռէստէնի* **Ջերմերը և Բժշկարանը** (1840ին առաջ)։

9. *Սենեքերիմ Տէր Մինասեանի* **Ճամբորդութիւնը** (*Անատոլու*, 1839ի **Եղանակ** *օրագոյցին մէջ տպուած*)։

10. *Անդրէաս Փափազեանի* **Աստուածաշունչը** (1845-1848 *իզմիր*)։

11. *Յ. Տէրոյենցի* **Բասքալայ Խորհրդածութիւնք** (1844)։

12. *Յակոբ Կրճիկեանի* **Մեսսեսաբանութիւնը** (1845)։

13. *Սէրվիչէնի* **Մանկաստածութիւնը**։

Այս քանի մը ցուցմունքներուն հետապնդած գաղափարը (լեզուականէն անկախաբար) ընտելացնելն է ընթերցողը այն հիմնական հասկացողութեան որ մինչև **Բազմավէպի** *հրատարակութիւնը կը կազմէ հոգեյատակը մեր ժողովուրդի ընտրանիին (աշխատողները) և զանգուածին որ կանչուած է կարդալու այդ արդիւնքները։ Զեմ ղբաղիր լրագրութեամբ որուն մանրամասն պատմականը փորձուած է քանի մը անգամ։ Հազիւ հետաքրքրուած եմ տպագրութեան պատմութեամբ որ բանասիրական իսկ չէ, այլ տարբեր հետաքրքրութեան մը փաստը։ Ու անմիջապէս վկայութիւնը. — այսքան անպատրաստ գետնի վրայ՝* **Մասիսէն** 15-20 *տարի վերջ՝ Դուրեանի և Պէշիկթաշլեանի ցաղե՛րը, Ռուսինեանի բարգմանութիւննե՛րը։ Պէտք չէ մոռնալ որ այս արագ չրջափոխութիւնը կը թելադրէ տարօրինակ մերձեցում մը ե. դարու մեր գրական չարժումին, գիրերու գիւտով սկիզբ առած, որ քառորդ դարու մէջ կը գտնէ իր լիութիւնը։*

(*) *Կուտամ նմոյշ մը Գրիգոր Աղաթօնի մէկ նամակէն, գրուած Բարիզէն* 1842ին։ «*Ես շատ հանգիստ եմ բազմերախտ Աղայիս* սայիէն (*ստորագծուածները մերն են*), *որուն պարտականութիւնս* (երախտագիտութիւն *ըսել կ'ուզէի*) *անբաւ է . . . ազնիւ եղբայրս, գիտեմ ուսման ի՞նչ*

մը, կողմով մը միայն նոր կը թուին մեզի, մեր հին մատենագրութեան հիմնովին անծանօթ։ Ատիկա աշխարհիկ, աւելի ճիշտը տնտեսական–գիտական հետաքրքրութեան աւելնալն է ընթացիկ ախորժակներուն վրայ։ Եթէ ստոյգ է որ գրիչ բռնողներու ստուար մեծամասնութիւնը կը շարունակէ հաւատարիմ մնալ ԺԸրդ դարու մտայնութեան — գլխաւորաբար Վենետիկեան հրատարակութիւններով կազմաւորուած — ու կը գործածէ քիչ շատ յաւակնութիւն հոտող գործերու մէջ (կրօնական, աստուածաբա-

---

տէրէճէ ջանք ունենալդ, կը համարձակիմ այսօր ժամանակիդ ինչպէս խուլլանմիշ ըլլալդ հասկցնելու, այսինքն ի՞նչ գիտութեան որ պարապիս առանց մաթեմաթիքայի չըլլալը յայտնի է, անոր համար կ'աղաչեմ գաղղիերէն թուաբանութիւն սորվելու սկսիս, բայց թէօրիներովը, փորձերով, այնուհետեւ ալճեպրա, իլլէ երկրաչափութիւն։ Ջանք ըրէք հոդ վարժապետ մը գտէք սանք սորվելու, զէրէ, ժամանակին ինչ գիտութեան սկսելու ըլլաս սանք պէտք են, քեզ նայիմ սիրելի եղբայրս»։

Ահա ուրիշ մը Յ. Կրճիկեանի **Մետաքսաբանութիւնին** յառաջաբանէն։ «1843 Թուականին, օդափոխութեան պատճառաւ Պրուսա գացի. հոն տեսայ գեղեցիկ դաշտեր, կանանչազարդ լեռներ, ու առողջարար ջուրեր, արգաւանդ հողեր. ուստի շատ ուրախացայ։ Բայց առաւել եւս ուրախացայ, երբ տեսայ այն ազնիւ ծառը, թթենին, որ Եւրոպայի մէջ այնչափ ազգաց անբաւ հարստութեան պատճառ կ'ըլլայ»։ (Երկու կտորները ալ քաղուած են Վ. Զարդարեանի **Յիշատակարանէն**)։

Այս երկու նմոյշներուն հեղինակները այդ օրերու մեծագոյն անձնաւորութիւններն են մինչեւ պետական բարձրագոյն պաշտօններու առաջնորդող արժանիքներով։ Գրիգոր Աղաթոն Թուրքերու կայսրութեան անդրանիկ քրիստոնեայ նախարարն է ԺԹրդ դարուն, Եւրոպական համբաւի հասած գիւղատնտես մը։ Յակոբ Կրճիկեան՝ Սահմանադրականներուն իմաստուն մենտորը, որ գիտցած է պետական ամէնէն բարձր (Թուրք) մարդոց համակրութիւնը իր մասին՝ օգտագործել ի նպաստ լուսաւորութեան դատին։ Կուտամ նմոյշ մըն ալ Զամուրճեան պատուելիի աշխարհաբարէն «. . . Տասնեւութերորդ դարուն մէջ՝ Ինկիլթէռա և Նէմցէստան և Ֆրանսա էզ մը փիլիսոփաներ ելան՝ որ որպէսթէ ամէն բանին քննութիւնը լմնցուցած ըլլալով՝ սկսան այն քննել որ մարդկային ընկերութիւնը ի՛նչ պարագաներով հաստատուած կրնայ ըլլալ, և ըսին որ մարդոց առաջին վիճակը վայրենութիւնը և բարբարոսութիւնն է, ետքը բարբարոսութեան վիճակէն ձանձրանալով՝ շուտ մը մէկտեղ եկան, ընկերական կեանք մը հնարեցին, իրենք իրենց օրէնքներ դրին, գլխաւոր իշխաններ և թագաւորներ հաստատեցին, ընկերական կապը չի քակելու պայման և դաշինք դրին. և սով ընկերական կեանքը հաստատուեցաւ» (ՃԱՌ՝ **Առաջին մարդոց կրթութեան վրայ, Քաղաքավարութիւն Ճորայի** թարգմանութեան կցուած, 1842)։ Իրարմէ տարբեր մտայնութեամբ մարդերու ձեռքը սա գործիքը (աշխարհաբարը) քառորդ դար չանցած պիտի գտնէր գրական հարազատ նկարագիր մը։ Գր. Օտեան արդէն մեզի կը պատկանի։

նական, պատմական գիրքեր, մեծ մասով թարգմանութիւն) ԺԸրդ դարու անգոյն գրաբարը, նոյնքան ատոյգ է որ աւելի համեստ, աւելի օգտապաշտ նպատակներու համար ուրիշ խըմբակ մը, կամ նոյնիսկ պաշտօնական, տիտղոսաւոր գրագէտներ (Ալիշանի Յուշիկները, Նուաթներէն Հայրունիին) պիտի տկարանան չըջանի խօսուած բարբառը ընտրելու, ու պիտի տան այս կերպով արեւմտահայ գրականութեան առաջին գրաւոր արդիւնքները։ Այդ խմբակը որ աւելի յետոյ պիտի դառնար Զարթօնքի Սերունդ անունին տակ ծանօթ փաղանգը, իր անդրանիկ կազմութիւնը (բացառեցէք Ոսկանը, Զօրայեանը, Ռուսինեանը, Մաւուրեանը) ստացած ըլլալով ԺԹրդ դարու աւանդութեանց տարփանքովը լեցուած մարդոց միջոցով, պիտի պարզէ, ժամանակին հետ այս անդրանիկ մղումին ու եւրոպական յաւելումին իրարու անհաչտ ազդեցութիւններուն կնիքը, ամէնէն չատ լեզուին ու երկրորդաբար գրական յղացքին վրայ, — մանրամասնութիւն՝ որ բաւարար յստակութեամբ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ լեզուական հարց մը կը քաշքշուի մինչև 1890 արեւմտահայ մամուլին մէջ. ինչո՛ւ՝ մանաւանդ վաւերական տաղանդներ, քանի մը իրաւ ու ինքնատիպ բխումներու հետ կը ցուցադրեն գրական յղացքը հերքող տկարութիւններ։

Ատեն է որ իյնան վերլուծման, այն երկու հիմնական ազդակները (Վենետիկ և 1848ի Եւրոպան) որոնք երեսան կուգան կանխող դարու կէսերուն ու կը թելադրեն ոչ միայն մտայնութիւնները, այլ և գրական գործերը. փոխադարձաբար իրարու վրայ պահելով սեղմ ճնշում մը։ Եւրոպա իր բժշկական ուսումը ըրած Յովսէփ Շիշմանեան մը, Պոլիս դարձին պիտի չվարանի իր արհեստը գոհելու այն սրբազան մղումին որ իր մէջ արիւն էր եղած Վենետիկեն։

Այն հիմնական ազդակներուն արտահանումին կ'աւելցնեմ երրորդ մը. — ատիկա՝ մինչև 1850 ամբողջ հայ ժողովուրդին մէջ կերպարանք ունեցող դժուար տարազելի հակակցողութիւնն է չեմ ըսեր գրականութեան, այլ իմաստի կրթանքին, ընդհանուր տեսակէտէ մը առնուած։ Դեռ այդ թուականին կատարուած չէ դժբախտ հերձուածը արևելահայ և արևմտահայ բարբառներուն միջև։ 1850ին Մոսկուա, Կալկաթա, Պոլիս, Տփխիս, Վենետիկ տպուած գործերը — երբ չեն պատկանիր բարձր սեռերու, այսինքն՝ քերթողութեան, աստուածաբանութեան — իրարու դիւրաւ վերածելի լեզու մը կը գործածեն։ Հարցուցէք սակայն ինչ էր գրական յղացքը Տէրոյենցի (1801–1888), Գրիգոր

Պատուելիի (Փէշտիմալճեան) (1773–1837), Գէորգ Դպիրի (1737–1812), Յովհաննէս Վանանդեցիի (1772–1840), Աղամդարեանցի (1796–1834), Մեսրոպ Թաղիադեանցի (1803–1858), Խաչատուր Միսաբեանի (1815–1891) գործերուն ներսը, դուք պիտի այցուիք իրարու անյարիր, չըսելու համար ներհակ մտածումներէ: Փորձեցէք նոյն հարցումը մեր Ռոմանթիկներուն, Իրապաշտներուն վրայ, ձեր միտքին ներկայացածը առնուազն ինքն իր մէջ ամբողջ պատկեր մըն է, հաշտ՝ հեղինակներուն ինչպէս չըլլանին: Ու ահա աւելի տարօրինակը. — Ե. դարուն, ԺԲ. դարուն մեր գրագէտները անչուշտ որոշ չափով կարդացած էին դասական գրականութիւնները: Մագիստրոս Պղատոն է թարգմանած ... գրելու համար այնքան յիմար, անպայծառ ոճով մը: Ո՞ր գրական յղացքին(*) կը հպատակին մեր հին գրականութեան ամէնէն իրաւ իրագործումներն իսկ: Այսօր, քիչիկ մը ճլիգով, ճարտարանքով, կը ստիպենք մեր մտածումը՝ բանաստեղծական թէքնիկ մը գտնել Աղբիւրացիին (Նարեկացի), երբ իրողութիւնը հիմնովին հեռու է գրականէն: Այս հարցումները զիս կ'ընեն զգոյշ ոչ թէ պատասխանէ, այլ ենթադրութենէ իսկ: Այս ժողովուրդը 1850էն առաջ երբեք չէ մտածած գրական յղացքներու ցուցմունքին տակ գործեր ստեղծելու: Ու դասական ու նոր ժամանակներու գրականութեանց մէջ ընթացիկ տիպարներ — գրագէտներէ — մեզի համար կը նշանակեն ուրիշ իրականութիւն: Կարդացէք Թաղիադեանցի մը կենսագրութիւնը ու կարդացէք մանաւանդ գործերը: Ի վերջոյ վարժապետի մը գրչին տակ մենք բնական կը գտնենք Առաջնորդ Մանկանց մը, Պատմութիւն Հին Հնդկաստանի մը (Հնդկաստան անցած է 1825ին), Ճաշ Օրհորդաց Դասախօսութիւն մը (աղջիկներու համար վարժարան է հաստատած): Բայց ո՞ր հասարակութեան կարիքներուն համար գրեց Վարդգէս վէպը (Կալկաթա, 1846), Վէպ Վարսենիանը (Կալկաթա, 1847), Մանաւանդ Սօս և Սոնբիլին (Կալկաթա, 1847) որ ԺԹրդ դարու առաջին կէսին շատ մշակուած սեռի մը (poème-ը օտարներուն) մեր մէջ ընտելացումն է անչուշտ(**): Տեղը չէ հոս այդ վէպերուն, պօէմա-

(*) Տարազը յստակ է շատ, մերժելով իրեն օտար ամէն անդրադարձ, մանաւանդ մեր մէջ սիրելի երանգ՝ քանի որ մեր նոր գրականութիւնն անգամ ստիպուած է այդ տարազին հիմնովին հակընդդէմ իմացական գործունէութիւններ գրագէտի պատմուճանով հովանաւորել. գործերը Ալիշանի, Խրիմեանի օրինակի համար:

(**) Ինծի կը ներուի մտածել Լեւոնի Վիշտը պօէմային որ լոյս տեսաւ Մոսկուա, 1865ին: Հետաքրքրական՝ իր ենթատիտղոսը՝ ժամանա-

ներուն գեղարուեստական տարողութեամբը զբաղելու։ Մեր նոր գրականութիւնը անշուշտ չի կրնար ուրանալ 1850էն առաջ աշխատաւորները(*), եթէ երբեք անոնց գործերովը չզբաղի ալ։

Ուրեմն, Արեւմտահայ Գրականութեան հասկացողութիւնը ընելու համար աւելի մատչելի, ատեն է որ զբաղիմ քանի մը ուրիշ տիրական փաստերով, որոնք գար մը հեռուէն ա՛լ գտած են իրենց ծանրութիւնը, կշիռը։ Ատոնցմէ ոմանք, ինչպէս վինչեւ Բաղմավէպի հրատարակումը, աշխարհաբարին հերձուածը, գրական հասկացողութիւնը անցողակի յիշուեցան արդէն։ Կը մնայ այդ ուրուագիծներուն ամբողջ թելադրանքը հաւաքել քանի մը խիտ էջերու վրայ, մտնելու համար Զարթօնքի Սերունդին յօրինումին։

Կարճ ու կտրո՛ւկ՝ դրաբարով իրագործուած ու գրական յղացքէ մը բոլորովին անմասն այն աշխատութեանց վրայ, որոնք մինչեւ 1850 մեր իմացական ճիգը կը համադրեն։ Ոչ ոք մեղադրեցէք։ 1846ին Հայասփանը խմբագրել յանձն առնող գիտունը՝ Գ. Աղաթօն, այս անժառանգութեան մէջ (գրական յղացքէն) հաւասար կուգայ իր ընկերոջը, Տէրոյենցի, ու քիչ մը աւելի վերջ՝ ուրիշ անունով (Մասիս) այդ թերթը սանկ քառորդ դարէն աւելի վարող Կ. Իւթիւճեանի որ առաջիններէն կը տարբերի թերեւս աւելի ճկուն, գործնական շնորհներով, թերթը ապրեցնելու իր մտահոգութիւններուն մէջ աւելի իրատես, աւելի հասկցող, քանի որ վեպը գիտէ շահագործել, զանգուածները իրեն կապուած պահելու համար։

Պատմական, կրօնական, բարոյախօսական, գիտական, տնտեսական, մանկավարժական, դպրոցական բազմազանակ ձեռնարկներ, նոյնիսկ տիտղոսաւոր գրողներու ստորագրու-

---

կակից վեպը։ Բայց Սմբատ Շահազիզ գրագէտի դասական բոլոր հանգամանքները լիուլի կը համախմբէ իր տիպարին ներսը, տառապելով հանդերձ հիմնականին նուաղումովը (կ'ակնարկեմ՝ տաղանդին)։ Աւելին՝ կը գրէ ժողովուրդի մը համար, առնուազն ուսանողութեան, որ արդէն հեռաւոր հիւսիսի ոստանները կը պտտցնէ իր ծարաւը լոյսէ, իմաստէ։ Ըսել կ'ուզեմ 1850էն ասդին է որ մեր մէջ (երկու հատուածներն ալ ուշիմ նկատի) կերպարանք կ'առնէ գրական յղացք մը, ու աւտր սպասարկու գրագէտին տիպարը, բոլորովին տարբեր՝ անկէ որ ի գործու էր դարերով։

(*) Ի՛նչ հետաքրքրական կարաւան մըն է ԺԶ. և ԺԹ. դարերու (այս վերջինին առաջին կէսը) գիտնականներուն, պատուելիներուն, դպիրներուն անուանացանկը։ Մոռցէք պահ մը ներկային բոլոր աղբիւրները որոնք քիչ շատ կը բացատրեն գրողներու կազմաւորումը։ Այդ հին օրերուն, աշուղները յիշեցնող պարզութեամբ մը մարդեր են այդ գիտ-

թեամբ, իրենք իրենց համար այլապէս չահեկան, զիս կը ձգեն անտարբեր: Բայց գրականութիւն մը Աւամազդի ուղեղեն չի բխիր: Մի մոռնաք ասիկա: Ու ատոր համար է որ կը ներեմ ինծի սանկ արագ ակնարկի մը մէջ տեսնել համայնապատկերը որ մեր ժողովուրդինն էր կանխող դարու կէսերուն:

Դ

ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ՎԻՃԱԿ. — Թէ՛ վէնետիկ, թէ իզմիր՝ հակառակ իրենց շատ որոշ գրական արդիւնքներուն, դուրս կը մնան իմ հետաքրքրութենէն: Գրականութեան մը ենթահողը միշտ ժողովուրդ մըն է: *Վենետիկը* վաճառ մը, *Իզմիր* — վաճառանոց մը: Մեր ժողովուրդը Պոլսոյ մէջ է որ առնուազն իբրև քանակ ու ցեղային համագրական որակ՝ կը գտնէ իր նորագոյն լիութիւնը, Մշակոյթ մը ստեղծելու ընդունակ աղդակներու հանդէսով մը: Դուք գիտէք թէ ծթուղ դարու կէսին մենք հոն ունինք հարիւր հազարը անցնող թիւ մը, ուր մեր պատմական հայրենիքին խուռլ, խորունկ, անթեղեալ ձգտումները կը շարունակեն ապրիլ նախ իրենք իրենց համար, ու նոյն ատեն այն հաւաքականին համար որ այդ տարօրինակ քաղաքին կաղապարն է, մեր գործօնութիւնները կազմակերպող: Խառնուրդ, ուրեմն: Որ, մէկէ աւելի դարերու անընդմէջ հոսումովն է գոյաւորուած, թուրք կայսրու-

---

նականները, մատաղատի ու անհանդարտ, որոնք տեղէ տեղ պիտի վազեն քիչ մը աւելի «պաշար» ամբարելու: Ցաճախ մինակնին, գլուխնին քարէ քար զարնելով պիտի սորվին կէս երկվեցեակ լեզուները: Տէրոյենց մը, առանց դպրոց մը տեսած ըլլալու, իր ժամանակին աստուածաբանական ամբողջ հմտութիւնը ոչ միայն կուլ պիտի տայ, այլ և օտար լեզուներու թարգմանչութեան պաշտօններ պիտի կատարէ Սպարապետութեան մօտ, ու ժամանակ պիտի ճարէ իր հարիւր յիսուն հատորները հեղինակելու ինքնագիր թէ թարգմանածոյ: Նոյնն է պարագան Գէորգ դպիրին, պատուելի Փէշտիմալճեանին, Խաչատուր Միսաքեանին որոնք ուսուցիչ, գրող, հեղինակ ըլլալու համար չեն անցած ոչ մէկ կրթանքէ, ու իրենց յօրինումը իրագործած՝ իրենցմով: Մեր նոր գրականութեան մուտքին այս անուններուն արձագանգը զգալ անոնց մօտ որոնք կը կոչուին Խրիմեան, Հրանդ, Թլկատինցի, Զարդարեան ոչ միայն անտեղի չէ, այլ թերևս արդարութեան հաւաստիք մը, ինչ փոյթ որ մամուլ, կրթական կազմակերպուած կեանք մը դիւրութիւններ հայթայթեն: Դուք գիտէք հարկաւ որ քանի մը հազարը կ'անցնէր Թիւը վերի անուններուն ժամանակակից վարժապետներուն: Գրագէտը՝ ուրիշ յղացքի մը գինն է անպայման:

 52

թեան բոլոր ներքնամասերէն դէպի Երջանկութեան Դուռը՝ ինչպէս կը սիրեն անուանել իրենց Մայրաքաղաքը, ադեփներէն յաղթական Եւրոպա խուժող, իրենց սկզբնական թափը կորսնցուցած բայց այդ կորուստին չհաշտուող Թուրքերը։ Պոլիսը չէ անշուշտ Գալատա մը, Գահիրէ մը, Քորտովա մը, Կրընատա մը. բայց աւելին է մեզի համար, քանի որ մեր հայրենիքին ամէն անկիւններէն հոն է որ խուլ, թերեւս դարաւոր ձգողութեամբ մը կը խառնուին մեր ժողովուրդին ոչ միայն կենսունակ տարրերը (այսինքն անոնք՝ որոնք տասը դար առաջ սպարապետներ, կեսարներ, Վասիլոսներ պիտի տային Բիւզանդիոնի Գահին, և որոնք տասը դար վերջը տուին այդ կերպարանքներուն աւելի կամ նուազ փայլուն ստուերները ամիրաներու, աւելի յետոյ էֆէնտիներու, պէյերու, նոյն իսկ փաշաներու շքախումբովը). այլ այդ բացառիկ տարրերը կորուստէ փրկող, զանոնք արդասաւորող, մշտաւորող անհրաժեշտ միւս խմորը, զանգուածը, ա՛ն՝ որ թիւի, բարքերու, հաւատալիքներու և հոգեկան շատ ամրակազմ կաղապարներու շնորհիւ պիտի գիտնայ հակազդել սպաննող մշակոյթներու դանդաղ բայց անվրէպ թոյնին, ու պիտի ըլլայ այդ բոլոր տարրերուն միախառնումովը նոր իսկութեամբ նոր մարմին մը, նոր ժողովուրդ մը։ Էջեր քիչ կուգան Պոլիս հաստատուած նոր այդ հայութեան ամէնէն աւագ նկարագիրներն իսկ արտահանելու։ Քաղաքական պատմութիւն մը այդ ջանքին մէջ պիտի հասնէր համադրական շքեղ արդիւնքներու։ Իմ մասիս պարտաւոր եմ զգոյշ ըլլալ։ Բաւ է ինծի դիտել տալ որ գրականութեան մը կարելիութեան համար էական քանի մը հանգամանքներ ոչ միայն գոյութիւն են առած (դրամ, luxe-ի պահանջ, արտաքին յարաբերութեանց ընդարձակում, ցեղային բնազդներու հակազդեցութիւններ, ուրիշ բարձր մշակոյթներ, խմորներ [որոնցմէ ոմանք դուրսէն, ոմանք հայրենիքէն, Վենետիկ, Երուսաղէմ, Էջմիածին ուր մեր միտքին ծիրանաւորները կը զբաղին երբեմն գիրով ալ], մանաւանդ տպագրութիւն, նոր ժամանակներու ճնշում), այլ և այդ Պոլսէն դուրս, Կալկաթա ու Վենետիկ, ծնունդ են տուած գրական որոշ իրագործումներու։ Հզօր է Վենետիկի տաղաչափներուն հմայքը։ Կը կարդացուին կրնաք երեւակայել ինչ հեշտանքով՝ Տեսարան Հայկայ, Արամայ եւ Արայի, Արփիական Հայաստանի, Ոսկի Դար Հայաստանի քերթուածները Միրզա (Յովհան) Վանանդեցիի (1772-1840), այսինքն մեր պատմութեան գրական օգտագործումին առաջին փորձերը, դեռ այդ պատմութեան միթիքին բոլորա-

նըւէր մարդոց ներսը արթնցնելով հեռաւոր կարօտը, հիւանդութեան մը չափ տրտմանուշ խռովքները որոնք մեր աշուղ կաթողիկոսներուն, գրիչ բռնելու ընդունակ կրօնաւորներուն ու ժողովրդական երգիչներուն մօտ թելադրած են մանաւանդ տաղաչափեալ, միամիտ բայց արտայայտիչ յօրինուածներ: Քիչեր միտքէ կ'անցնեն կարևորութիւնը զոր պատմող քերթողութիւնը ունէր այդ օրերուն, հին գուսաներգութիւնները յիշեցնող, գործ՝ ժողովրդական երգիչներու, նախնական գործիքներու վրայ, իր բառերուն թեւերը արձակող ու ձայնին այլապէս սրտառուչ նպաստովը կրկնապէս ազդեցիկ, չարժելով մարդոց հոգիները, արցունք հանելով, թափանցիկ միջնորմներուն ետին՝ ոգուսմին ու նուագին, հեշտագին հետևող կոզաներուն աչքերէն: Յիշեցէք Սայեաթ–Նովան ու պիտի անդրադառնաք իսկոյն թէ այդ դարերուն գրականութիւնը ունէր իրեն յատուկ ճամբաներ, ամբոխներուն հասնելու: Ուրեմն իր մշակուած դասակարգին (եկեղեցական, ուսուցիչ, ամիրա և այլն) և ժողովրդական բանաստեղծներուն միջոցով գրական որոշ զգայարանք մը իրականութիւն էր դեռ կանխող դարու սկիզբները: Աւելցուցէք կրօնական առաջին տագնապները, գլխաւորաբար կաթոլիկ քարոզչութեան թափանցումը, իր օգտագործած միջոցները, իր տարածած ընթերցումները, ստեղծած հակամարտութիւնները ու միտքերու փոխանակման ձևով թելադրած փոխ–ազդեցութիւնները: Աւելցուցէք կիրքը (գլխագրեցէք) զոր մեր ժողովուրդը կը դնէ, առանց գիտնալու, իր հացի հարցէն դուրս ուրիշ կարգէ բոլոր հարցերու հասկացողութեան և լուծումին մէջ. պարզ իրողութիւնները (մեռելի մը թաղումը, նահատակի մը սրբացումը, ազգային զգացման արձակուած արհամարհանք մը) տանելով հակայ խռովքներու: Կազմաւորման իր processusին մէջ գտնուող ամէն ընկերութեան նման 1800ի այդ հայութիւնը(Պոլսա-) նոյն ատեն կրկէս է (հոգեպէս) ծանր բախումներու: Քմայքներու սպասարկել չի նշանակեր մեր ժողովուրդին իմացական անկախութեան ձգտումները, որոնումները, հերձուածները (ամէն դարու կան անոնք: Օձնեցին (Է. դար) յատուկ հալածանք կը յայտարարէ աղանդաւորներուն դէմ) մաս ընդունիլ անոր հոգեխառնութեան: Ան որ, չահու և դիրքի ակնկալութիւններէ հեռու, այդ 1800ի դէներուն, կը փնտռէ իր եկեղեցիեն ան դին կարելի ուրիշ փրկութեան դրութիւններ, չիմար մը չէ: Ու այդ մարդիկը իրաւ մարդեր են երբեմն: Ազգին խղճմտանքին մէջ իր աւանդութեանց կշիռին համազօր է՝ հասկնալու, ապահովու-

թեան դարաւոր պահանջը։ Ասկէ՝ տռաման պարզ ու բարդ հոգիներուն։ Մեզի հասած ցանցառ վկայութիւններ (մէկն է ասոնցմէ ԺԷ դարէն Երեմիայի Օրագրութիւնը. մէկ ուրիշն է Աւետիս Պէրպէրեանի Պատմութիւնը) բաւ են հարեւանցի մեզ թելադրելու հոգեկազմը այդ ժողովուրդին որ նախնական ապահովութեան մը բարիքին մէջէն իսկոյն կը գտնէ իր բնազդներուն դարաւոր սիսթեմը, այն չարաղէտ անկախութիւնը որ իր նախարարութիւններուն կերպարանքովը ապրեցաւ հայերէ բնակուած հողերուն վրայ։ Նոյն անխելք կոյր սաստկութիւնը, հակամարտութիւնը, յամառութիւնը, երբ կարիք կայ խելք, տրամաբանութիւն գործածելու։ Իրարու կը յաջորդեն պատրիարքներ, իշխանութիւններ գլխու պտոյտ տուող արագութեամբ, անխելքութեամբ։ Զանազան աստղերու տակ ծնած բախտեր կ'ելլեն ու կ'իջնեն, պարզելով անտարազելի հանդէսները մարդկեղէն կարելի փոքրութեանց, սողոսկումներուն և վսեմ ազնուութիւններուն։ Ամիրան, այսօր անիմաստ բառ, հարիւր տարի առաջ արքայական հարստութիւններու մանրանկար խորհրդանիշ մըն էր մեր մէջ։ Պէտք պիտի ըլլար այդ ընկերութիւնը կազմող կարեւոր տարրերը հոս յիշել առանձին առանձին, մեր մտքին մէջ իրագործելու համար անոր հարազատ կերպարանքը։ Ատիկա դուրս է այս աշխատութեան սահմաններէն։

Բաւ է կեդրոնանալ այդ ընկերութեան.—

ա) Էսնաֆին, որ բախտի հասած վարդապետութեան մը (բնական ընտրութիւնը՝ Հ. Սբէնսըր) ապացուցումն է կարծես, երբ հազար ու մէկ արգելքներու ընդդէմ, մայր հայրենիքէն հազարաւոր մղոններով հեռու քաղաքի մը մէջ միջոցը կը գտնէ ինքզինքը համադրելու, ու կուտայ նոր ու միջին տիպարը մեր ժողովուրդին համադրական շնորհներուն ինչպէս մեղքերուն։ Դէմք, լեզու, հոգեխառնութիւն, ամէնէն խիտ տարազները հոգեղէն իրականութեանց դուք դժուարութիւն չունիք տարրալուծելու միջին Պոլսահայերուն յատկանիշներուն առջեւ։

բ) Հոգեբանութեան, որ հակառակ յաւակնոտ տարազ մը թուելուն, պարզ խտացումն է մեր հայրենիքին անջատուն հոգիներուն (ծնունդ թերեւս իր աշխարհագրական պայմաններուն ու պատմութեան կարգադրութեանց) առաջին անգամ հրաշքով մը իրագործած հաւասարակշռութեան(*), ուր անշուշտ չէին կրնար

(*) Երբեմն մտածեր եմ մեր քաղաքակրթութեան համապատկերներուն, — Վաղարշապատ, Դուին, Անի, Սիս մայրաքաղաքներուն մէջ ինքզինքը ոճի հանած։ Կան տարրեր մեզի հասած։ Բայց չէ հասած

լռել մութ ձայները (ոչ մէկ չրջան մեր միջին կիրքերը, զմեզ կործանող հակամարտութիւնները այնքան լայն ասպարէզ չեն պտած որքան այն երեք չորս դարերուն, որոնք կը չրջանակեն Պոլսոյ հայութեան պատմութիւնը, տարօրինակ կերպով մը նախանձութիւնը Իւզանդիոնը յիշեցնող բայց նոյն ատեն վկայութիւն ալ բերող հիմնական մեր չնորհներէն, շինելու, կեանքը հագցնելու, ուրիշներու վրայ զայն արդիւնաւորելու, իմիճանալու, իր պապերուն արեւելուելու, յարմարելու, տեւելու *տիրական կշռոյթները*): Մոչոր խռովքներու արձակարան մըն է այդ հոգին, տարօրէն առաձիգ, իր զսպանակները կոտրտելու չափ երբեմն ինք իր մէջ խորասոյզ, երբեմն ինքզինքը սանձազերծ ըրած: Մի ըսէք թէ

հոգին իսկ այդ քաղաքներուն: Ի՞նչ էր միջին հոգեխառնութիւնը այդ քաղաքները լեցնող մարդոց, անոնց ճաշակները, անոնց լեզուն, արուեստի զգայարանքները, անոնց ապրումին առօրեայ հաճոյքներուն, վիչտերուն հանրահանդէսը: Ի՞նչ էր միջին գոյնը անոնց մորթերուն: Ի՞նչ՝ մոյնքին երանգայնութիւնը: Ինծի պատահած է այս հարցումները տրտում տագնապները ապրած ըլլալ, այդ պոլիսին մէջ, երբ յոգնած, մտամոլոր կը թափառէի հայերէ բնակուած անոր թաղերն ի վեր, բաց պատուհանէ մը ցաթած հասուն աղջկան մը դիմագիծէն անդին, գտնելու չանադիր հաւանական կարինը, վասպուրականը, Ծովքը, Ակնը, Փոքր Հայքը, նոյնիսկ Կիլիկիան, քանի որ այդ դեղձան ու բաց գրաւչութեամբ թաւիշը այտերուն կերպաս մըն էր, հիւսուած այդ աղջկանը պապերուն արեան բաւիղներուն ծոցը, չատ չատ հեռու տեղերէ և դարերէ: Խանութի մը մէջ իր ուրագը զարնող պատանին՝ ուրիշ վկայութիւն: Շաբաթ գիշերները ցաւագար իր մարմինը հազիւ ժամ քաչկռտող աւերակոյտ պառաւը՝ ուրիշ հոդ, միշտ այդ հեռու հայրենիքէն, որուն սպասո՛ղ՝ գերեզմանը...: Ու պանդուխտները: Ու գաղան վաճառականները: Ու գիշախանձ քահանաները: Ու յիմար գրողները: Ու սրտառուչ մանուկները...: Կեա՛նք: Ով քեզ չափեր է այսպէս յիմար: Պոլիսը այս է ահա իմ չիղերուն ընկալչութեանը խորը: Ու անոր գրականութիւնը որ հարկադրաբար պիտի անդրադարձէր այդ ամէնը, աւելի՝ հանդէսն ալ ժամանակին, ուրիշ ժողովուրդներու քովը ի վեր իր տեղը ճարելու հարկէն խթանուած, խորունկ գերութեան մը բազմասարիք արգելքներուն ընդդէմ: Ահա թէ ինչո՞ւ մեր նոր գրականութիւնները ես փորձուեր եմ այնքան թանկ արժևորել: Պատմութիւնը մեռելագրութիւն է միայն երբ չի ծառայեր մեզ քիչ մը աւելի ճանաչող ընելու: Ո՞ւր է, երբ ելլէք վինտռելու, հոգին այն քանի մը հազար տարիներուն որոնք անցեր են մեր գլխին վրայէն: Ցիշուած ոստաններուն մէջ կեանքը ի՛նչ տէմպ, արիւնը՝ ի՛նչ ճայն, սիրտը՝ ինչ կրակ կը թելադրէին իմ մեծ, դժբախտ, բայց սխրալի կերպով իրաւ նախնիքներուս, այս անգամ ոչ Հայկէն, Արամէն, Վարդանէն, Տիգրանէն միայն պատմող, այլ այն անանուն զանգուածէն որ ժողովրդի միջինն էր, է: 200 տարի վերջը Պետրոս Դուրեան մը ո՛ր ժողովուրդին ճայնը պիտի խորհրդանչէ...:

այս սեւեռումները շատ բարակէն կը մանեն, առնուազն խնդրական կը մնան ու կը տառապին իրաւ, հաստատ ապրումներ տարազելու համար։ Անոնք են այդ ժողովուրդին հոգիին իրական լարերը սակայն։ Ու մեր գրողներու չէշտ անհատականութիւնը չի հերքեր հաւասարակշռութիւնը որ մշակոյթ մը յատկանշող տարազ մըն է նոյն ատեն։ Արփիար Արփիարեան գրագէտ մըն է անշուշտ, ու ըստ սահմանի՝ անջրպետով բաժնուած այդ հոգեբանութենէն (անդունդը ընդմէջ գրողին և հասարակութեան՝ փոքր համայնքներու մօտ, աւելի քան իրաւ է սակայն) բայց իր ամէնէն նուրբ, եւրոպական սրամտութեամբ տոգորուն էջերուն վրայ անգամ սպրիկ Պոլսեցին, թափանցող ու խելացի արհեստաւորը, յեղյեղուկ, ճկուն, գործնական միջինն է իր պապերուն։

գ) Ռոմանթիզմին, որ ծնունդի պատգամ մը չէ անշուշտ, ոչ ալ ձրի վերագրում մը։ Անիկա կ'որակէ այդ ժողովուրդին ամբողջ պատմութիւնը, կ'ընէ բացատրելի այդ պատմութեան բոլոր վերիվայրումները, անոր լքումէ և սլացքէ հաւասարապէս տառապող դարերը, և է նոյն ատեն անոր առօրեայ ապրումներուն պարտադիր շրջանակ մը։ Ըսել թէ անիկա օգտակար, անհրաժեշտ ալ պատրանք մըն է, կը նշանակէ մեր ժողովուրդին հաստատ պաշտպանութիւնները (հողէ, երկինքէ, հոգիէ, արիւնէ) ըլլալ ձեռքէ հանած, սպառած։ Պոլսոյ մէջ իրարու յաջորդող կայսրութիւններ կիրքի ռոմանթիզմին ապացուցումը կ'ընեն անշուշտ։ Բայց հոգիի, միտքի, զգայնութեան ռոմանթիզմ մը — մեր գրողներուն կէսը կ'իյնայ այս սահմաններէն ներս — դժուար չէ հաստատել ցեղէ ցեղ։ Ինծի տրուած է ողողուիլ այդ ռոմանթիզմով, Թուրք գրողներու (1850էն ասդին) ամէնէն խորունկ ու իրաւ քերթուածներուն մէջ, ոչ՝ գըրքունակ, գիտուն տաղաչափութեանց ճամբով, այլ հարազատ խառնուածքէ բխած զեղումներուն քովն ի վեր, ուր մեր գրականութեան շատ մտերիմ պոլսական ապրումները (Դուրեան, Պէշիկթաշլեան, Թէրզեան, Աճէմեան, Չերազ, Պէրպէրեան, աւելի վերջը՝ Տիկին Եսայեան, Սիպիլ) ես կը հաստատէի նոյն խռովիչ յոյզերու, սրտագրաւ զգացումներու, թախիծի և տըրտում սիրազգածութեանց հանդէսի մը մէջ։ Էքրէմ պէյի մը (Րիւճայիզատէ) քերթուածները և Տիկին Եսայեանի մը Սէլէհտարէ Պարտէզները ոչ միայն իբր ռոմանթիզմ հաշտ են իրարու, այլև այդ «գեղազուարճ» ափունքներն ի վար ճերմակ պալատներու, զմրուխտ ղառիթափերու և լեղակ սաւաններու թելա-

դրած պատկերապաշտ նրբուքիւնները, Զրաքեանի մը բուանքէյիզմը (ձևէ և գոյնէ), Թէքէեանի մը ներքին հեշտախտաւոր անուշութիւնները այդ Պոլիսին ուղղակի ձայներն են մեր նոր հոգիին խորերը իբր ակունքներ բացուած։ Մեղադրել Արևմտահայ Գրականութիւնը այդ ռոմանթիզմին համար, կը նշանակէ այս ամէնէն ոչինչ հասկցած ըլլալ։ Սքանչելի բնանկարի մը ծոցէն քաղած է իր զգայնութեան ամբողջ սարսուածը Ծովհաննէս Թումանեան, — Արևելահայ մեծագոյն բանաստեղծը, Տէրեանին հետ — հասնելու համար ամէնէն հասարակ նկարչութեան։ Լռին՝ Պոլիսը չէր ի վերջոյ։ Ու գաղտնիք չէ որ մեր ամէնէն վինտուած բանաստեղծները — Դուրեան, Պէշիկթաշլեան, Թէքէեան, նոյնիսկ Մեծարենց — գոյնի և զգացման սա ռոմանթիզմն է որ կը սպասարկեն, անշուշտ առանց ուզելու, գիտնալու նոյն իսկ, զի ատոր մէջն է որ յօրինուեր է իրենց հոգին, ու հոգին այս ժողովուրդին։ Ջեմ լայննար այդ ռոմանթիզմը պաշտպանելու, Պոլսոյ վրայով, մեր մշակոյթին ինկած միւս արտայայտութեանց մէջ ալ։ Վանի մէջ իր հասակը, լիութիւնը գտած բարբառ մը բոլորովին տարբեր նկարագիրներ պիտի պարզէր։ Կարինէն գալիք մորթի, մարմնի, ձեւի դրութիւն մը պիտի տպաւորէր տարբեր ազգակներու իբր հանդէս մը։ Մեր իմացականութեան կեդրոնը փոխադրեցէք Պոլիսէն ուրիշ վայր մը, դուք պիտի ունենայիք ուրիշ պատմութիւն մը։

դ) Նրբութեան, որ իրականութիւն է այդ քաղաքէն մեր իրագործած մշակութային ամէն կերպարանքներու վրայ։ Իր նախատարրը ամբողջութեամբ մեր հայրենիքէն քաղած մեր ժողովրդական երաժշտութիւնը (հակառակ որ անոր աստուածային կազմակերպիչը պատահական անցորդ մը ըլլար այդ քաղաքէն) Պոլսոյ մէջ միայն գտաւ իր կատարելատիպ գեղեցկութիւնը, իրաւ արուեստին անհերքելի կնիքը։ Ով որ ապրեր է Կոմիտասի համերգները, Պոլիս, չի կրնար հաշտուիլ երաժշտութեան հրաչքին, այդ քաղաքէն դուրս։ Ինծի տրուած է տաժանագին դառնութիւնը այդ վորձին։ Մի արհամարհէք հողը, ջուրը, օդը, ցեղի մը աներևոյթ ծորումները որոնք մէկուն մէջ աչք են, միւսին մէջ փող, երրորդի մը մէջ սիրտ ու քերթուած կամ մեր երգերուն շարպաթը։ Լեռնական ու հաստ տարրէն — մեր ժողովուրդը այս տարազները ոչ միայն չի մերժեր, այլև կը փառաւորուի անոնցմով, իր հայրենի հողերուն վրայ — այդ Պոլիսը ստեղծած է կարելի խառնուրդը ցուրբին, ազնիւին, բանկին, խորուցկին, որոշ չափով ամուրին, պարզ վերադիրներ ա-

սոնք, բայց որոնք մոգական լոյսով մը բարձր իրականութիւն-ներ կը դառնան երբ գործածուին, օրինակի մը համար որակելու արեւմտահայ աշխարհաբարը, ճարտարական իրաւ ստեղծումները, մեր վեպին հանի մը յաջողուածները, մեր միջին առաքինութիւնները՝ պատիւէ, սիրտէ, լրջութենէ, հաւատքէ, խանդավառութենէ մեր զգացած իրաւ հեշտանքները: Երկար է այս թուումը ու կը յորդի ընդհանրութեանց արտօնած չրջանակէն: Կուգամ աւելի հաստ, չօշափելի իրականութեանց որոնք սակայն չեշտօրէն կը ճնան ենթակայ գրական ստեղծումի մը, ընդհանուր արդիւնք-ներ հետապնդող տարտամ ազդակներու կչիռին: Այդպէս է որ կրօնական պառակտումները, իրենց բոլոր զարհուրանքին հետ, պատճառները են որպէսզի զգալու, մտածելու նոր կերպեր հան-դուրժուին: Թէ՛ կաթոլիկութիւնը, թէ՛ աւելի վերջ բողոքակա-նութիւնը զուտ մոլեռանդական ու եսապաշտ complexe-ներու արտայայտութիւններ չեն միայն, այլև գրգիռ՝ որպէսզի ընդու-ուին աւելի բարձրաստիճան մշակոյթներու եթէ ոչ կնիքները, գէթ թելադրանքները: Ա՛ս ու ան ձևով իր նիւթականը միջակէն վեր բարձրացնելու յաջողած ընտանիք մը այդ յարաբերական դիւրակեցութիւնը, չքսելու համար հարստութիւնը պահպանելու, ապահովելու սիրոյն, պիտի յօժարի իր տղոցը դաստիարակու-թիւնը պատշաճեցնել չրջանին տիրական օտար ազդեցութիւն-ներուն, տարբերելով հիններէն, Ամիրաներէն, որոնք նոյն այդ պայմանները պիտի պատշաճեցնեն թուրքերու մտայնութեան: Դաղտնիք չէ որ ԺԹ-րդ դարու սկիզբները եւրոպական կրթու-թիւնը մուտք ունէր ֆրանսական, իտալական, — հոս այս բա-ռերը հեռու են այժմու քաղաքական, մշակութային տարողու-թենէն, ու կը թելադրեն պարզ՝ կրօնականը — ազդեցութիւն-ներու ենթակայ՝ տուներէ ներս: Լրվանթինը արդէն գոյութիւն ունէր, ինչպէս լատինը՝ այսօր Պաղեստինի մէջ, թէ՛ իբր մտայ-նութիւն, թէ՛ իբր հաւաքական արտայայտութիւն: Ամիրաներէն քիչ չեն անոնք որ այդ պահպանակները (soupape) մտածեցին օգտագործել աշխարհի մը մէջ ուր հարիւրներու (ընտանիքներ ու ասոնց յարաբերեալները) ինչքը, գոյութիւնը, կախուած էին ասոնց ու ան եպարքոսին բախտէն որ իր կարգին սուլթաններու քմայքին կը ճնար ենթակայ (ամէն եպարքոս, հագնելէ առաջ պաշտօնին խիլաճ, իր ծոցին գրուած ունէր իր կտակը . . .): Աւելցուցէք Մխիթարեանները, պապական բրոբականտան, առևտրական չահախնդիր ճկունութիւնները մերիններուն, ցեղային ալ անյարիր նկարագիրը որ նոյնքան իրաւ է որքան ապառաժէ

աւելի հաստատ միւս յամառութիւնը դարձեալ այդ յատկանիշներէն ոմանց։ Դուք կ'ուննենաք 1830–40ի Պոլիսէն իրաւ մտապատկերներ։ Ցետոյ կան քանի մը դարու վրայ քիչ շատ ամրութիւն, նկարագիր ստացող խաւեր։ Արհեստաւորները, սեղանաւորները (այս դասակարգն է որ մնայուն պիտի սնուցանէ ամիրայութիւնը), կրօնաւորները, պատուելիները, վանառականները իրենց հողերէն անդր-տնկուած բոյսերուն տարօրինակ կենսունակութեամբը (երբ հողը սիրէ զանոնք)։ Ու պետական սպասին մէջ մանաւորուած մարդոց ուրիշ դասակարգեր։ Կան որ բանակի կարիքներուն հայթայթիչներ պիտի գիտնան մնալ որդւոց որդի։ Ա՛ս մէկը պիտի չինէ թնդանօթները, ան միւսը՝ նաւերը, երրորդ մը՝ զրահները պիտի տպէ։ Չորրորդ մը՝ զգեստները։ Հինգերորդ մը՝ վառօդը . . . ։ Ու ասոնց կարգին նաև աւելի բարձրորակ մարդերու փաղանգը, — տպագրիչն ու ճարտարապետը, նկարիչն ու երաժիշտը։ Ճարտարապետութեան մէջ այդ մարդոց հրաշքները մինչև այսօր այդ Պոլիսին ամէնէն նուրբ արտադրութիւնները կը կազմեն։ Այս թուումներուն միտք բանի՞ն, — չատ պարզ սա իրողութիւնը որ Արևմտահայ Գրականութեան նախաօկիզբի պայմանները կը զուգադիպին Պոլիս կազմաւորուած հայ համայնքին սա պայմաններուն։ Ու այս ուրուապատկերը կը ստանայ աւելի թանձրութիւն երբ լրացնէք զայն մեր գաղթականութեան ալ անհրաժեշտ նպաստներով որոնք ամէնէն աւելի երկու ճամբով չարունակած են կենսաւորել այդ համայնքին մարմինն ու հոգին հաւասարապէս։ Գաւառներէն կենդանի միսի ձևով նոր տարրերուն չարունակական պատուաստն է հինին վրայ։ Հարիւր տարին բաւ է որպէսզի արիւնը ծերանայ ու մեռնի, քաղաքներու մէջ։ Այս բնախօսական դատապարտութիւնը մերինները անզօր հռչակած են գիւղէն նոր փոխադրումներով։ Աւելի յատկանշականը ան որ, գաւառներէն Պոլիս գաղթը բացառիկ ալ հանդէս մըն է։ Ամէնէն բոպիկ հասնողը պիտի պատսպարուի երկրացիներու անքոյթ ապաստարանին մէջ որ թաղ մըն է այդ Պոլիսէն ու կրցածին չափ, իր ներքին ապրումներուն մէջ կը պահպանէ հեռու հայրենիքին կնիքը — ուտեստ, հագուստ, բարբառ, բարք, բոլորին համար ալ մոլեռանդ բծախնդրութիւն մը, տիրական, սանկ կէս դար մը մինչև։ 1850ին այդ համայնքը մանրանկար հայութիւնն էր կայսրութեան գաւառներուն։ Արեան վրայ գործադրուած սա բարերար պատուաստին կ'աւելցնեմ տարողութիւնն ալ լմացականին, այս անգամ հեռաւոր, չատ օտար գաղութներէ, գիրքի, դրամի բարերարու-

թեան ձևերուն տակ։ Ա՛ս մէկը Հնդկաստանէն, ան միւսը Իտալիայէն, երրորդ մը Մոսկուայէն պիտի սիրեն իրենց սիրելի հայրենակիցներուն (Պոլսոյ մէջ իսկ այդ ծագումները կը պահեն իրենց խառվիչ ձգողութիւնը) հասցնել իրենց բարիքները։ Այնպէս որ հիմնական այս ցուցմունքներուն իմաստը կ'ըլլայ աւելի պարզ երբ տեսնէք այդ ընկերութեան վրայ ժամանակին ալ կնիքը։ Այդ ժամանակը ԺԹ-րդ դարու առաջին կէսին կը զուգադիպի ու կը ներկայացնէ այլապէս տիրական ազդեցութիւն մը։ Աս՛ն է որ անցնիմ այդ ազդակին արտահանումին ու տեսնեմ Պոլսահայութեան քաղաքական պատկերը, 1830ի ու աւելի վերջի տասնամեակներուն։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ.— Որ իր կարգին կը մնայ ենթակայ, որոշ չափերով, թուրք կայսրութեան մէջ մուտ գործող քաղաքական, ընկերային մէկ քանի նոր ազդակներու։ Ո՛չ բանգիտութիւն, ո՛չ ալ բարատոքս՝ իմ կողմէն այդ վիճակը ընդարձակել, հասնելու համար վերանորոգչական ոգիին արմատներուն իսկ, որոնք Պոլիս գալէ առաջ, արևմուտքի ժողովուրդները արդէն կ'ընեն տրամադիր նոր կարգերու ընկալչութեան։ Վերի բարակրաֆին մէջ մեծ գիծերով ես աչքէ անցուցի հայ համայնքին մասնայատուկ կարգ մը իրողութիւնները։ Հոս կը յիշեմ բախտորոշ թուական մը, մեր գրականութեան սկզբնաւորման շատ մօտիկ, — ատիկա 1839ն է, այսինքն՝ Թանզիմաթի հրատարակութեան անմոռանալի տարին։ Ընդարձակ այդ արարքին (acte) ամբողջ տարողութիւնը դուրս եմ սեւեռելու յաւակնութենէ մը։ Ոչ ալ այդ յայտարարութիւնը կ'ենթարկեմ ժխտական կամ դրական վերլուծումի։ Կը գոհանամ յիշատակելով միայն այն քանի մը տարրական սկզբունքները որոնք դարերով աստուածապետական բռնութեան մը տակ ապրող ժողովուրդներու արտաքին ու ներքին կեանքին մէջ կանչուած են որոշ դեր մը, փոփոխութիւններ իրագործելու։ ԺԹ-րդ դարու մուտքին, ամենախիստ միջնադարը խորհրդանշող այդ կայսրութեան վարչական մեքենան եթէ ոչ հոգին՝ գէթ թուղթի վրայ, կ'արդիանար։ Թուրք տիրապետութեան մեծ նկարագիրները որոնք տառացի կրկնութիւնն էին, քիչ մը աւելի չարափոխուած նոյնիսկ՝ արաբ տիրապետութեան, ճնշումին կ'ենթարկուէին ֆրանսական կրկնակ յեղափոխութիւններով (1789, 1830) ձեռք ձգուած մարդկային սկզբունքներուն։ Հիմա, ընկերային և քաղաքական հակայ վերիվարուժներու վարժուած ու պատրաստուած մեր միտքը հակամէտ է այդ ամէնուն իմաստը թեթև դատելու։ Բայց այդպէս ընելով

այդ միտքը կը թուի մոռցած ըլլալ միակտուր գերութիւնը որ մեր ժողովուրդինն էր Թանզիմաթէն առաջ։ Քաղաքական պատմութեան մը ամէնէն սրտայոյզ գլուխը պիտի կազմէր, թէկուզ ամփոփ, այն պատկերը զոր իբր կեանք պարտաւոր եղան ապրիլ մեր հայրերը նսեմ այդ դարերուն...։ Թանզիմաթը կը խոստանար հպատակներու հաւասարութիւն երկրի մը մէջ ուր աղօթող միւսլիւմանի մը մօտէն անցնիլ մը արդար պատուհասումով այդ անհաւատը կրնար մահուան առաջնորդել։ Կը պարտադրէր դատարաններու անկախութիւնը միշտ երկրի մը մէջ ուր, արդարութեան անունով, անիրաւուածները չունէին արտօնութիւն դատարան իսկ դիմել կարենալու։ Կը ջնջէր Քրիստոնէութիւնն ու Իսլամութիւնը իրարու հակադրող խտիրը։ Կ'ըլլար յանձնառու ընդարձակ այդ կայսրութիւնը կազմող, այլազան ցեղերու խառնուրդ հասարակութեան մը բոլոր տարրերուն կրօնքէ, ներքին ինքնօրէնութենէ ազատութիւնը յարգելու։ Թուրքերը, գէթ այդ թուականներու մեծ եպարքոսները՝ կը հաւատային որ սանկ 50–60 միլիոնը անցնող, ու տասնէ աւելի հնադարեան կազմակերպութիւններով ցեղերէ բաղկացող կայսրութիւն մը առնուազն քաղաքական գեղեցիկ յաջողուածք մըն էր, ինչպէս կը տեսնէին ատիկա իրենց դրացի ռուսին, իրենց բարեկամ անգլիացիին կողմէ իրագործուած։ Օսմանեան կայսրութիւնը երկու դար Եւրոպայի մղձաւանջը ըլլալէ և ուրիշ երկու դար ալ անոր ցանկութիւններուն նիւթ դառնալէ վերջ, ԺԹ-ին կը սնուցանէ պատրանքը միաձոյլ պետութեան մը վերածուելու։ Թուղթերէն ու խօսքերէն դէպի իրականացում դիւրին չէ ճամբան։ Եթէ 1839ի արարքով հանդիսաւոր այդ խոստումները չիրագործեցին իրենք զիրենք, բայց ըրին աւելի բան մը որքան սպասելի(*) էր։ Առանց մունետիկի, ձայնասփիւռի, պետական վարդապե-

(*) Մեր օրերու ամբողջապաշտ պետական վարդապետութեանց մենաշնորհն է ուրանալ օրէնքներուն, թուղթերուն, խօսքերուն որև է հեղինակութիւն, ժողովուրդները բարեփոխելու փորձերուն մէջ, առանց անդրադառնալու այն մեծ իրողութեան որ կոկորդներու կայսրութիւններ, 1920էն ասդին, ոչ միայն հնարաւոր դարձան, այլ և եղան յաւակնոտ միտքին բոլոր նուաճումները բարձրաղաղակ ուրանալու։ Լրագրող մը, իր կոկորդով, օգնութեամբը ձայնասփիւռին, իտալական կայսրութիւն մը լաստակերտեց։ Շոգենաւներու ներկող մը, իր կոկորդով, միշտ ձայնասփիւռին նպաստովը, երևան բերաւ երրորդ Ռայխը, պատճառ դառնալով նոյն ատեն մարդկութեան գերագոյն աղէտներէն մէկուն։ Առանց կոկորդի, այսինքն խօսքի, այս հրաշքները հրաշքներ կը մնան։

տուբեանց տեսաբաններու, պարզ բարեկամեցողութեան մը չնորհիւ, թուրք կայսրութեան մայրաքաղաքէն առնուազն վերջ գտան դարեր տևող անժուժելի սեղմուձմներ հագուստ-կապուստէ։ Ջնջուեցան մարդկային արժանապատուութիւնը կործանող արգելքները որոնք հպատակներուն (թուրքերը կ'ըսեն rայա որ կը նշանակէ արածուելիք ոչխար) կեանքը, դեռ 1840ին, կ'ընեն միջնադարեան ողբերգութիւն։ Անտեղի է մի առ մի թուել այդ արարքին հետևանքները։ Արևմտահայ Գրականութեան պատմիչը կ'արձանագրէ թանկագին վաստը սակայն, որուն համեմատ երկար լուծի տակ գրեթէ անբանացած քրիստոնեայ հասարակութիւնները մէկէնմիմէկ տէր դարձան իրենց գլուխներուն։ Այդ հասարակութիւնները լի վիճակի էին ընկերութեան (société) վերածուելու։ Թանզիմաթէն օգտուող տարրերուն մէջ հայ ժողովուրդը պիտի ըլլար ամէնէն իմաստունը ու ամէնէն ձեռնեըէցը։ Թուրքերու հետ դարաւոր կենակցութիւն մը գլխաւոր ազդակն է այս արդիւնքին։ Մեր պատմութեան ամէնէն տաբօրինակ, անբացատրելի մթութիւններէն մէկը՝ մեր ժողովուրդին թաքուն իմաստութիւնն է, չբսելու համար բնազդը, որ բախտորոշ րոպէներու վարած է գինքը, անոր առնել տալով պատասխանատու քայլեր։ Ջեմ իյներ մինչև Ե. դար։ Բայց կը կենամ քիչիկ մը ուխերորդ, իններորդ, տասներորդ ու երկոտասաներորդ դարերու համապատկերին առջև, ուր մենք անհասկնալի քաղաքականութիւնն ենք որդեգրեր մեր խորապէս ատած ժողովուրդին, ժողովուրդներուն լուծը կրելու քան մեզի կրօնակից ու դրացի յոյնին։ Սրաբներուն հետ լեզու մը գըտնելը որքան ալ դժուար, է առնուազն աւելի պարկեշտ քան վստահիլը քրիստոնեայ յոյնին։ Սւելի վերջը, ԺԴ. և ԺԵ. դարերուն մենք եղեր ենք նորէն թուրքերուն հետ։ Այս վաստերը սոփեստօրէն մի օգտագործէք հիմա, ինչպէս ուզեցին ընել թուրքերը 1922էն վերջ, մեր ժողովուրդը իրենցմէ հաստուած դաւանելու չափ։ Իրականութիւնը այն էր որ բարբարոսութեան, ահաւոր զրկանքներուն հակառակ որոնք չպակսեցան մեր գլուխէն, թուրքին բովանդակ տիրապետման չրջանին, մեր ժողովուրդը չարհամարհեց թուրքը թերևս այն քիչիկ մը անկեղծութեան, խօսքին հանդէպ հաւատարմութեան գինով, ու թերևս քիչիկ մը անկեղծութեան, պարկեշտութեան վաստերուն համար իսկ որոնք երբեմն կը դիտուին նախնական, նոր ժողովուրդներու մօտ (որոնցմէ էր թուրքը)։ Մենք Բիւզանդիոնի նենգութիւնը այնքան խորունկ ատած ենք որ, այդ քաղաքին հիմնումէն մին-

չև կործանումը, մեր բոլոր բարեկամեցողութեանը հակառակ, միջոց մը չենք գտած իրականութիւնը տեսնելու, հասկնալու...: Թուրքերը մեր արդէն իսկ չնչուած անկախութիւնը նոր է որ կը ձգտին արժեւորել, մեր երեսին տալով մեր վրիպանքը երբեք ազատ ապրած ըլլալու: Քանի մը հարիւր տարի առաջ, անոնք մեզի ընկեր են մեր ատելութեան մէջ ընդդէմ յոյնին զոր աւելի քան կ'արհամարհեն: Ահա թէ ինչու մեր ժողովուրդը, առաջին իսկ նպաստաւոր առիթը կը փութայ չահագործել, անշուշտ ոչ թէ թուրքերուն լայնամտութեամբը, գէթ մեղմ հանդուրժողութեամբը(*): Այդ թուականներուն մենք հեռու ենք անկախութեան երազէն թէև կ'ընդգգանք զայն չատ աղօտակի: Թուրքերը կը կարծեն իմաստասիրական ընդունակութիւններ արժեւորել, գէթ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած իրենց եպարքոսներուն ուղեղովը, քաղաքական մեր չիլած բնազդները հիմնովին չորցնել, երբ կը քաջալերեն մեր տնտեսական ընդունա-

(*) Այս ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐի ընթացքին ինծի պիտի տրուի պատեհութիւն մեր պատմութեան ամէնէն եղերական սա տագնապին, հայ-թուրք problèmeին հետ զբաղելու, ընթացիկ տեսակէտներէն տարբեր տրամադրութիւններով: Նախ պէտք է գիտնանք որ մեր գրականութիւնը իր խորքին մէկ ընդարձակ բաժինը պարտական է թուրք զուլումին՝ մեր գլխուն: Մեր աշխարհայեացքին մէջ թուրքին տիրապետութեան առաջացուցած ծանր ուղղութիւնները՝ ուրիշ տագնապ: Սիամանթոն թուրքէն կուգայ գրեթէ ամբողջութեամբ: Մեր ռոմանթիզմին լայն վրիպանքը (թատերական և բանաստեղծական մարզերու վրայ) բացատրելի է թուրքերուն ներկայութեամբը ոչ միայն մեր աչխատանքին գինը առնելու ձևով, այլ մեր հոգիին մէջ ալ, հոն դնելով անչնջելի խարանը մեր տրտմութիւններուն, մեր կորանքին: Ամբողջ Արևմտահայ Գրականութեան մէջ մեր ժողովուրդի իրական կեանքին տարտամ բաժինը ու առոր իբր դարման առաջարկուած հակազդեցութիւնը (գաւառական գրականութիւն), առանց թուրքին, անիմաստ իրողութիւններ են: Թուրքէն կուգայ՝ ըսել կ'ուզեմ անոր հարկադրած գրաքննութենէն, մեր ամէնէն մեծատաղանդ մարդոց ձեռքով (Արուեստագէտ Սերունդին) մշակուած գրականութեան ապազգային իր կերպարանքը: Թուրքէն՝ մեր օդապաչտութիւնը, լուսնապաչտութիւնը, զեփիւռ, ժանեակ արածելու նանրանքը, քանի որ բուն, իրաւ, խորունկ կեանքը մեզի համար արգիլուած գոտի է յայտարարուեր: Խորքի սա ազդեցութիւնները կ'ընդարձակուին, Արևմտահայ Գրականութիւնը գերիի հոգեբանութեան մը ծնունդ ընդունելու աստիճան: Ցրանսական ազդեցութիւնը մեր վէպին կորանքը միայն արժեց մեզի: Սեւ լերին մարդը, Անգլիական նամականին, Մայտան, Արաբսիան, Սիրանոյշը, Աղջկան մը սիրտը-ին կէսը գինն են՝ իրենց անկանգնելի վրիպանքին մէջ, այդ ազդեցութեան: Աւելի անդին, աւելի լայն մանրամասնում:

կութիւնները, մեր առեւտուրի յանդգնութիւնները, դասական ճկունութիւնը, առիթներ շահագործելու մեր պապենական խելքը, ու լայն կը բանան նորոգուելու վրայ թափ առնող իրենց վարչական հաստատութեանց դռները: Թուրք եպարքոսներուն համար, իրենց երկրին արեւմտացումին ռահայորդներն են հայերը, որոնք կը խօսին իրենց լեզուն, իրենց ամէնէն զտարիւն, բարբառային նրբութեանցը մէջ, իւրացնելով ոչ միայն շեշտը, այլ և գոյնը, ժողովուրդ մը ամէնէն աւելի ինքզինքը ընող ազգակին՝ լեզուին: Յետոյ կայ. մեր ալ խորունկ ընդունակութիւնը, արեւմտեան մշակոյթին սպասարկելու մեր ձեւը, որ մեր պատմութեան մէջ այնքան տրտում ակօսի մը կերպարանքովը կ'երկըննայ ու կ'երկննայ, դարէ դար: Այսպէս, մինչ Թուրքերը իրենց բանակները կը ջանան կազմակերպել, նորոգել, արդիական պատերազմին ատակ ընծայելու համար զանոնք, ու այդ ճիգին մէջ սպառելով իրենց կենսունակութիւնը ամբողջովին, մեր ժողովուրդը սկիզբ կուտայ լուռ իր ճակատամարտին, ասիկա՝ ամէն ճակատներու վրայ: Թանզիմաթէն քառորդ դար չանցած, մեր ժողովուրդը գրաւած է, կայսրութեան բոլոր կարեւոր կեդրոններուն մէջ, ո՛չ միայն արհեստներու մարզը այլև առեւտուրը, փոքրաքանակն ու մեծաքանակը: Քիչ շատ աչքի ինկող քաղաքներու մէջ շուկան ամբողջութեամբ ինկած է չորպաճիներուն (ապուր ուտող, որ կը փոխաբերէ ով գիտէ բարքի ինչ հեռաւոր տրտմութիւն: Յիսուն տարի առաջ այդպէս անուանուած Թուրք մը պարտաւոր էր իրեն հասցուած այդ նախատինքը քաւել տալ յանդգնողին) տիրապետութեան ներքեւ: Կը հագուինք մեր ուզածին պէս: Կարմիր կօշիկ, սուր կրելու իրաւունք, ձի նստիլ, առանց սաւանի կիներու երեւումը փողոց, ճամբան կռնալ շարունակելը՝ չազդուելով հեռուէն գալիք թուրքի մը կօշիկները սրբելու պարտադիր սարսափէն, ներկուած տուներ բնակիլ, զանգակներ կախել մեր ժամերէն, սեպհական խանութ ունենալ, — բոլոր այս տարրական իրողութիւնները հարիւր տարի առաջ անհագին տարողութեամբ արարքներ էին: Ազատագրութեան սա թափը բարձր շրջանակներու մէջ կը պարզէ ուրիշ պատկեր: Ամիրայութիւնը եղանակ մըն էր՝ մեր ժողովուրդը կառավարելու չափ, Թուրքին հետ լեզու գտնելու: Անոնց շըրջափոխութիւնը երեւան եկած նոր եղանակը՝ մեր թափանցումին իրաւութիւնն է պետական պաշտօններէ ներս: Բացի զինուորականէն միւս շրջանակները, մանաւանդ ելմտականն ու բժշկականը, հաճոյքով կը բացուին մերիններուն: Մեր իմացական ընտրանին,

1850ի դէներուն, է նոյն ատեն պետական պաշտօնեայ, նոյնիսկ պաշտօնատար։ Այսօր այնքան դժուարհասկնալի սա փաստը, ծառայելու՝ օգուտով, հաւատարմութեամբ թուրքին ու հայուն հաւասարապէս, տիրական է իր ամբողջ պայծառութեամբ այդ օրերու Պոլիսին մէջ, ուր, ամիրաներուն յաջորդ, այս անգամ ժողովրդավար սկզբունքներով խանգավառ ուրիշ սերունդ մը, մինչոցը գտած է ցեղային նկարագիրը և աւանդութիւնները յարմարցնելու(*) նոր պայմաններով իրեն մատուցուած վիճակները։ Առևտուրով, արհեստներու գործադրութեան մէջ հետապնդուած նորութիւններով, պետական գործառնութիւններով հարստացած վաճառականներու զաւակները (իրենց քովը ունենալով ուսումնատենչ բայց աղքատիկ տղաք) կ'ընեն եւրոպական ուսում, արևմտեան համալսարաններու մէջ (գլխաւորաբար Բարիզ), կը վերադառնան Պոլիս, իրենց առածը արժևորելու, սպասարկելու հաստատ տրամադրութեամբ։ Հարկ կա՞յ ընդգծելու ընդարձակ տարողութիւնը սա փաստին. — մեր գրական չորս սերունդներուն ամէնէն համատարածն է անիկա, ամէնէն պատրաստուածը, նուիրուածը. մեծը նոյն ատեն. բայց որմէ Արևմըտահայ Գրականութիւնը չէ ժառանգած համապատասխան արդիւնք, թերևս այն գլխաւոր, այսօր միայն յստակ զգալի ազդակին իսկ պատճառով որ այդ սերունդին գործօնութեան չեչտը կը դնէ ընկերային, բարեկործական, օգտապաշտ ախորժակներու վրայ, և ոչ թէ ազատ, անշահախնդիր ստեղծումին։ Ամէնն ալ գործեցին, իրենց անհատական նախաձեռնութեանց ձայնով բայց երբեք մտքէ չանցուցին խցել իրենց ականջները իրենց շրջապատի հազար ու մէկ կարիքներուն։ Զրաքեան մը 1860ին, անհեթեթ ըլլալուն չափ յիմարական է։ Յետոյ չմոռնալ զանգուածը վարող թաքուն ալ պահանջները։ Մեր իմացականութիւնը մեր պատմութեան մէջ մենք միշտ գործածեր ենք մեր աւելի դրական կարիքներուն։ Առանց Պերկսոն կարդացած

(*) Սրտառուչ փաստ մըն է հետևեալ անեքդոտը։ Գրիգոր Օտեան, պետութեան կողմէ բարձրագոյն չնորհի մը արժանացած, երբ զարդարուն ձիու մը վրայ իր հօրը բակը կ'ուղղուի, այս պատուական հայրը մատովը ցոյց կուտայ Թաղին եկեղեցիին դուռը։ Օտեան կ'իջնէ ձիէն, կը մտնէ ժամ, կը դնէ գլուխը հողին՝ Աստուծոյ տունին մէջ, ու կը վճարէ իր պապերուն պարտքը։ Ցետոյ կը բարձրանայ իր ձիուն քամակը, ու հայրը այն ատեն, դրան առջև, վինքը կ'առնէ վար երիվարէն։ Նորոգուած պետութեան մը աւագ պաշտօնատարը իր հայութիւնը ոչ միայն չէր ամչնար պահելէ, այլև զայն ցոյցի կը հանէր ամէնէն հրապարակային յոյզերու մէջ։

ըլլալու, մեր պապերը համոզուած են որ իմացականութիւնը կենդանիին նիւթական կարիքները դիմաւորող դրութիւն մըն է մեր մէջ։ Մինչև այսօր մեր դպրոցները, գէթ մեր հայրերուն ներքին համոզմանը խորը, հացի համար կը գործեն (ուրիշ խընդիր որ մեր կրթութիւնը, մեր վարժապետներուն խնամարկութեան տակ, դարձեր է բոլորովին հակոտնեան իրմէ սպասուածին, հրապարակ նետելով գրական հետաքրքրութիւններով ոգեւորուած սերունդ մը։ 1885ին, 1910ին Պարտիզակ ըսուած գիւղին մէջ հարիւր երիտասարդէն յիսունը գրագէտ էր . . .)։ Այն ահագին տագնապը որ Զարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները կը համախմբէ, կը կեդրոնէ, ազգային գիտակցութեան պարտադիր մշակումը չէ մեր զանգուածներուն ներսը, այլ՝ դպրոցներու ցանցի մը տարածումը բոլոր հայաբնակ վայրերու մէջ։ Ու դպրոցը հոս հոմանիշ է Վարդանէն առաջ հացին, գրաբարէն առաջ Թուաբանութեան։ Բոլորն ալ կը մտածեն մեր ժողովուրդին իմացական ուժը գործածել շուկայի տիրապետումին։ Արդիւնքը չէր կրնար հերքել այս լայն գաղափարագրութիւնը։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ. — Զոր յստակ ըմբռնելու համար կը բաժնեմ մէկէ աւելի ստորավիճակներու։ Զիս շահագրգռողը այս վիճակով մեր գրականութեան գալիք փաստերուն տարողութիւնն է անշուշտ։ Մայրաքաղաքին մէջ այդ վիճակը չեմ մանրամասներ քանի որ վերի բարակրաֆներուն մէջ կատարուած են մերձեցումներ։ Ամիրայութիւն, պետական պաշտօնատարութիւն, նոր բառով մը էֆէնտիութիւն, առևտրական նոր ազնուականութիւն, արհեստաւորներով զարգացած բարեկեցութիւն մեզի անծանօթ տարազներ չեն։ Ու գիտենք նաեւ որ գրականութեան մը կարելիութեան համար մշակներուն չափ անհրաժեշտ է անդաստանը, այսինքն այն տարրը որ կ՚ընդունի արուեստի գործերը։ Պոլսէն դուրս, քանի մը կեդրոն վաճառաստաններու մէջ, բոլորն ալ պոլսամերձ, Իզմիր, Պրուսա, Էտիրնէ, մանրանկար ընկերութիւն մը՝ բայց որ աւելի հարազատ է խորքի պահանջին։ Չեմ կրնար մոռնալ առաջաւոր միւս կեդրոնները, մասնաւորաբար Կեսարիան որ դեռ 1850ին կը զգայ տնտեսականին կիրքն ու կշիռը։ Նոր կարգերու սա արշալոյսին, Անատոլուի բոլոր կարեւոր քաղաքներուն մէջ մենք կը հիմնենք առևտուրը, կը պարտադրենք մեր արհեստները։ Այնպէս որ դպրոցներէն առաջ ու անոնց հետ մեր քաղքենի դասակարգը արդէն կը սիրէ եթէ ոչ կարդալ, գէթ ազգային աւանդութեան մը հպատակ՝

գիրքերը քաջալերել: Մի տարուիք մտածելու այս ամէնուն բարեսոհսալ տարողութեան: Գրականութիւնը միշտ զգայուն է հանդէպ տնտեսականին: Ցեղոյ, ուրիշ ալ փաստեր: — Կրօնական պրոպականս, կաթոլիկ և բողոքական խողովակներէ, որ կը թափանցէ, կը սպրդի ներքին կիրքերէ փորուած (miné) մեր ընկերութեան խաւերէն, կը լարէ մեզ իրարու դէմ ու պատճառ կ'ըլլայ նորանոր բաշխումներու մեր ուժերէն: Ըսել թէ մեր արդի գրականութիւնը իր ծանր մեղքերէն ոմանք, օրինակի համար հեռատրութիւնը, օգայնութիւնը, գրաբարով նանրամտելու ախորժակները մեծ չափով պարտական է կաթոլիկութեան, կը նշանակէ, կաթոլիկէ հայ հոգևորականութեան վճռետիկ ստացած կրթութիւնը գործածութեան մէջ տեսնել Պոլիս, ուր Բաբրատունի մը, միայն մեծահարուստ տան մը մէջ երէց չէ, այլ և փառք մը: Ըսել թէ Ալիշան խորունկ ազդեցութիւն մը ունեցած է մեր գրականութեան վրայ, կը նշանակէ ճշդել տարողութիւնը կրօնական առաքելութեան: Նոյն ձևով 1830ին իսկ Իզմիր հաստատուած բողոքականութիւնը, ամերիկեան ապահով, գործնապաշտ իր ոգին պիտի արձակէ դէպի մայրաքաղաք ու չրջամերձ վայրեր: Մի ըսէք թէ ի՞նչ է աղերսը սա «հոգևոր» որակուած գործնութեանց՝ մեր տնտեսականին հետ: Առանց կարլ Մարքսով երդում ընելու, պարզ պարկեշտութեան մը գինով, պարտաւոր ենք հաստատել որ այդ նորօրեայ զարտուղումներուն խորը գրեթէ միշտ «դեղին տենդ»ն է որ կը մնայ ծուարած: Դեղին այդ պրոպականտն է որ Աստուծոյ չորագոյն հողերուն վրայ իսկ (այդ տեսակէտով ամէնէն անժառանգն է Պաղեստինը և ուր ոսկին կարողացած է լատին ժողովուրդ մը ստեղծել. անհասկնալի՝ առաջին ակնարկով, քանի որ նման ժողովուրդ մը չատ չատ Իտալիա ըմբռնելի իրողութիւն մըն էր բայց իրականութիւն է այսօր Սուրբ Երկրին մէջ,) ծնունդ է տուած ժողովուրդներու: Եօթը զաւկըներով անտուն, անօթի գաղթական հայը նոր չէ որ ափ կ'առնէ գթութեան դռները, ու նոր չէ որ առանց զաւակի բայց փառքի անօթի ուրիշ թշուառական մը, կամ իր հասարակութեան աս ու ան օրէնքէն նեղուող ունայնամիտ մը/պիտի անցնի գլուխը իր եկեղեցին կործանելու պաշտօն ունեցող առաքելութեանց, ու պիտի որսայ իր ձուկերը, ջուրերը պղտորելէ վերջը: Եթէ կաթոլիկութիւնը ծաւալ գտաւ բարձր խաւերու մէջ, բողոքականութիւնը նախասիրեց մեր ներքին կիրքերով յարախաւոյ խաւերը օգտագործել, կռնակը տուած հսկայ ընկերութիւններու, հայթայթելով՝ գործ, ուսում, դրամ

ու գիրք, մարդերու՝ որոնք իրեն քնիկ ընկերութեան մէջ գիտութեան սերմերու ընդունարան միայն կարող էին հանդիսանալ։ Դիտել կուտամ որ կրօնականին հագցուած սա պատմուճանը տնտեսական է դարձեալ, բայց հետևանքին մէջ՝ նպաստ մը մեր գիրին, եթէ ոչ գրականութեան։ Եթէ վենետիկը, այսինքն կաթոլիկութիւնը մեր լեզուին (աշխարհաբար) բնականոն զարգացումը, երկար ատեն՝ աւելի քան կէս դար, պահեց իր սպաննող ազդեցութեան տակ, բողոքականութիւնը իր գործնական ոգիովը, իր միջնաբերդէն, ձեռնարկները վարեց օրինակելի թափանցամտութեամբ մը։ Ամէն միսիոնարի կաշխին տակ լուտերի մը փառասիրութիւնը կ'ապրի։ «Շրէմպան Պէյոանէ Գիրքեաց»ը միայն ամսաթերթ մը չէ (Իզմիր, 1834-1854. յետոյ՝ Պոլիս՝ Ա-եռաքեբ. աւելի յետոյ Նիւ-Եորք՝ Հայասթանէ Կոլնակ անուններով), այլ և ոգի մը։ Թարգմանուած կոպականներըը, անստորագիր պարսաւները (pamphlet) միայն լեզուական յուզումներ չեն արծարծեր, այլ և կ'անդրադառնան մեր հասարակութեան խրխիններուն իսկ ամրութեան։ 1800ին իր հոգեկան մխութեան մէջ պղտորուած մեր ժողովուրդը (կաթոլիկութիւն, ամիրայութիւն, պատրիարքարանի բախումները) 1850ին անշուշտ խաղաղութիւնը հեռու է գտած ըլլալէ։ Բայց գիրքը այլեւս պետք մըն է. իրաւ է թէ շատ զանազանակ ձևերու վրայ ու չափերով։ Մեր ընկերութիւնը չէ հասունցած անշուշտ գրականութիւն մը կերպադրելու ծանր պատասխանատուութեան, բայց անոր մէջ կերպարանք առած են զայն թելադրող ազդակներ։ Առանցքէ ամէնէն իրականը տնտեսական թոյլատու կացութիւնն է։ Թերթ մը, գիրք մը գնելու արարքները դար մը առաջ փաստեր են, կենդանի խօսքին համար ժամուն բեմէն զատ ուրիշ միջոց չունեցող մարդոց հոգեբանութենէն։

ԿՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ. — Ըսի վերերը, չափազանց չահեկան նիւթ մըն է մինչև 1850 ու 1860 մեր գրական հասկացողութեան մանրակրկիտ վերլուծումը։ Ըսի նոյն ատեն իմ անբաւականութիւնը նման ձեռնարկի մը համար (ուժէ, նախանիւթէ, ժամանակէ անբաւարարութիւններ)։ Այնպէս որ ստիպուած եմ գրեթէ գոհանալ ցարդ ըսուած ընդհանրութիւններով։ Յաւելումները կը հպատակին այլևս զուտ գրական զգայարանքին ու իր արտայայտութեանց իմաստին։ Թէ՛ յղացքը (գրական), թէ՛ ասոր ծանուցնողը՝ գործերը, դարձեալ կը կրեն բոլոր ծագումներու, սկիզբներու հասարակաց յայտարարներ։ Մեր գրականութիւնը չէր կրնար բացառութիւն կազմել, մանաւանդ որ ժամանակը (ըսել

կ՚ուզեմ արագութեան, փոխադրութեան, չփումներու, իրարմէ ազդուելու, հասուննալու, նմանելու արարքներուն համար անհրաժեշտ տեւողութեան տիրական նշանակութիւնը։ Երկու դար չըսելու համար չորս դար խուլ, մայլ աշխատանքի պէտք ունեցաւ ֆրանսական գրականութիւնը գոնէ Մօնթէնիի մը կարելի ընելու համար։ Բայց ԺԹրդ դարը մի չփոթէք ԺԳ. ԺԴ. դարերուն հետ) այլապէս հզօր ազդակ մըն էր արդէն։ Այդ է պատճառը որ գրականութեան պատմիչը այդ շրջանները տեսնելու մէջ զգայ վարանքներ, հաստատէ հակասութիւններ տպաւորութենէ, մտադրութենէ, մանաւանդ արժէքները գնահատելու պարտքէն։ Ու դարձեալ այդ է պատճառը որպէսզի անիկա ըլլայ ստիպուած գործերը, ինչպէս գրական զգայարանքը հասկնալ փորձելու մէկէ աւելի կերպարանքներու, մէկէ աւելի թելադրանքներու տակ։ 1850ին Բարիզը, մանաւանդ Վենետիկը տիրական կեդրոններն են արեւմտահայ գրական յղացքը կազմաւորող։ 1880ին՝ այդ դերը անցած է անժառանգ Պոլսին ու քիչիկ մըն ալ անիմաստ Թիֆլիսին։ 1900ին մեր գրականութեան մէջ Խարբերդը, Վանէն ետքը (1870) այդ կարգի դերի մը մէջ սխալ չէ կասկածիլ։ Եւ որովհետեւ Արեւմտահայ Գրականութիւնը հայրենազուրկ հոգեբանութեան մը ծնունդն է նոյն ատեն — ինչ որ կը նշանակէ՝ գրականութիւն մը բոլորովին անպաշտպան, բոլորովին ենթակայ պատահական ամէն ազդակներու վատ ու բարի կնիքներուն — անհրաժեշտ է որ վերլուծուին, բաւարար պայծառութեամբ, անոր բաղադրիչները. գէթ հաշտեցնելու համար այդ գրականութեան այնքան խայտաճամուկ փառքերը, մեղքերը ցեղին ընդհանուր խառնուածքին։ Ո՞ր հրաշքին գինն են Նար-Պէյը, Թէրզեանը... Զրաքեանը։ Հարցուցէք ու կեցէք։

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է

ա) Մխիթարեան յղացքին, որ, քաղցր ու որոշ բարիք, մէկ, նոյնիսկ մէկ ու կէս դար, դարձեալ որոշ ու բացարձակ չարիք մըն է ուրիշ բայց աւելի բախտորոշ կէս դարու մը վրայ, Արեւմտահայ Գրականութիւնը հիւծող։ Այս նկատումներուն մէջ ես չեմ ծանրանար լեզուականին վրայ միայն։ Ու պարտաւոր եմ յայտարարել որ իմ ծրագրէն դուրս է կշիռի զարնել նպաստը, բարիքը զոր մեծ Սեբաստացիին Միաբանութիւնը բերած է մեր հասարակութեան բազմատեսակ կարիքներու գոհացումին։ Ատիկա հատորներու վայել վաստակ մըն է ինքնին։ Մխիթարեանները

իրենք լաւ պիտի ընէին մոռնալ այդ բարերարութեան(*) ու սրբագրէին անպատասխանատու մարդոց (իրենցմէ) միջոցով իրենց իսկ ստեղծած չարիքը։ 1905ին պէտք չէ գրուէին Հ. Սարգիսեանի (որուն պէնէտիկդէնի համբերատարութիւնը չի կրնար արդարացնել դատողի միամտութիւնը) և Հ. Ս. Երեմեանի (որուն անհուն չատաբանութիւնը հաւասար կուգայ խելքէ հիմնական անժառանգութեան) գիրքերուն նման անիմաստ գործեր (կ'ակնարկեմ՝ 200 ամեակի Յոբելինական Հատորին և Դրաֆէտ Հայեր չարքին), որոնք տարօրինակ բրածոներու տպաւորութիւնը կը թողուն, առաջինը՝ երկրաբանական դարերու այլուրութեամբ մը ներկայէն, երկրորդը՝ աւելի հին, քաոսային բաներու նման կ'ապշեցնեն ընթերցողը։ Արեւմտահայ Գրականութեան պատմիչները միւս կողմէն պէտք է ազատագրուէին այդ Միաբանութեան դերին վրայ (միշտ մեր գրականութեան սպասին մէջ) կանխակալ, կաղապարեալ, աւանդութեամբ սղնձակուռ, չքնաղ ալ կարծիքներէ։ Ու չմոռնալ որ անարդարութիւն է Բագրատունին դատել, ծիրենեփառ, Եղակի Բերթողի վարկը այդ իսկ չարիքին համար գլխիվար տապալել, ինչպէս Ալիշանին մէջ գտնել յամառիլ բոլոր ժամանակներու հզօրագոյն քերթողներէն մէկը։ Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը առանձին ու բաւարար ընդարձակութեամբ

(*) Մարդ կը ցաւի որ Մխիթարայ Ուխտին հիմնարկութեան երկհարիւրամեայ յոբելեանին առիթով, անոր գրական գործունէութեան եւ գործիչներուն նուիրուած հսկայ ձեռնարկ մը այնքան հիմնովին անգիտանայ արդէ դատումին, թափանցումին դերը։ Հ. Բ. Սարգիսեան չանդրադառնար որ 1905ին իր հրատարակած հատորը իբրև ոգի, արժեկչիռ, մանաւանդ արտայայտութիւն առնուազն կէս դարով ետ է իր ժամանակէն, Բագրատունին 1850ին միայն նման կրկներևոյթի մը տպաւորութիւնը կը թողու։ Չի ներուիր երազներու, բանդագուշանքներու վրայ յամառիլ, ու մնալ իր ժամանակէն այդքան հեռու, անմասն։ 400 մեծադիր էջերու ընթերցումը ոչինչով կը լուսաւորէ մեր մտքին մեծ պարապը այն երկու դարերէն որոնց գէթ վերջին կէսը այնքան լայն արձագանգներով խռովեց ամբողջ հայութեան հոգին։ Վանականներու լեզուական խաղարկութեանց վրայ մանուկի իր հիացումներուն հաւատարիմ այդ դատողը չէ իսկ կասկածած թէ այդ վանքի գլուաններուն խորը ինչ թանկ փաստեր կ'ապրին, որոնք լաւագոյն հոգածութեամբ երբ բերուէին մեր հետաքրքրութեան, մենք կ'ունենայինք մեր նորագոյն պատմութեան վրայ շատ աւելի պայծառ, իրաւ հասկացողութիւն մը։ Քանի մը լուսանկարներ, անոնք ալ այնքան ծանօթ։ Խեղճ Վենետիկը։ Բայց ո՞վ չի գիտեր որ այդ կղզին մեր ամէնէն ամուր թանգարանն էր, փորձանքներէ այնքան լաւ պաշտպանուած։ Բագրատունին եկած երրորդ արժեւորելու համար գրուած այդ հատորը կ'իյնայ մեր ձեռքէն նոյնիսկ մեր բոլոր բարեկամեցողութեանը հակառակ։

գլուխ է նուիրած Ալիշանին, անշուշտ այդ անունին զուգորդ հիացական հոգեբանութենէն բոլորովին ազատ հոգեբանութեամբ մը, քանի որ պատուական աբբային գրական մեծ վաստակին մէջ Արեւմտահայ բարբառին մօտիկ լեզուով մը իրագործուած թէեւ քիչ բայց բաւարար մասեր կան մեր գրականութեան պատկանող։ Յետոյ՝ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը ունի Նար-Պէյը, որմէ հատոր մը առնուազն (Սթուէրտ Հայկական) կը պատկանի դարձեալ Արեւմտահայ Գրականութեան։ Բայց հակառակ իմ բոլոր բարեկամեցողութեանս, ինծի համար անհնար է եղած արժեւորել Հ. Եզ. Հիւրմիւզը որուն ներդաշնակ գրաբարին հմայքը ոչ միայն իր օրերը, այլ եւ իրմէ վերջ, իր աշակերտներուն միջոցով մեր ռոմանթիկ քերթողութեան անդրանիկ արշալոյսը մինչեւ, ինացած է տիրական։ Ջանց ըրած եմ զբաղիլ այդ բանաստեղծով, փորձելէ վերջ անկէ որեւէ քերթուած վերածել արեւմտահայ աշխարհաբարին։ Բոլոքոսքան Վրուէյ Արմէնեայ (անո՛ւնը՝ Հիւրմիւզին ինքնագիր բանաստեղծութեանց հատորին) ունի ներդաշնակ լեզու, ներդաշնակ բառեր, հեզասահ նախադասութիւններ, անուշիկ ու տափակուկ կէսնաչերտեր, այն անտանելի տաղաչափութեան ամբողջ ոսկեփոշի մնոտիքը որ արեւմտահայ քերթողներու ամբողջ սերունդ մը ժամալճաուռ է ըրած սանկ ու նանկ, անուշիկ ու նօնօշիկ մանկաբանութիւններու քերթումին։ Պէշիկթաշլեանի տաղարանին երեք չորորդը գրուած է այդ դժբախտ ազդեցութեան ներքեւ ու չի պատկանիր, «ցովին իսկ մեղօք», Արեւմտահայ Գրականութեան։ Նոյնիսկ մեր ամէնէն մեծատաղանդ քերթողը՝ Պ. Դուրեան, չէ կրցած ինքզինքը ազատագրել այդ չարաղէտ ախտաժակներէն, ու գրած է հինգ տասը հատ միջակ, նոյնիսկ ատկէ վար ոտանաւորներ, աս ու ան պարագաներուն թելադրանքը «քերթողաբար» երգելով...։

Ահա թէ ինչ կուգայ Հիւրմիւզի ոտանաւորէն.—

... Դրախտին աստուածատունկ վայրն ու վկան ես դուն յաւերժ.
Պատկերն անոր աղօտակի վերբերելով իսկ հու վրայ։
Քու արօտներ կ'ոսկեզօծեն ատամներդ հու հօտերուն.
Ոսկեգիսակ կը պճնուին բլուրներուդ խաշներդ հու։
Մասիսներդ պուսելով յօնքերն իրենց, ըսպառնագին,
կը սաստեն հովն հիւսիսային.
Քու մարգերուդ՝ յաւետազուարճ զեփիւռն է միշտ գեղապարիկ։
Երջանիկ հայկազն մանուկ, սիրէ երկիր հու հայրենի։
Կոյր ընդերքին մէջ լեռներու խորասուզուած հեղձամղձուկ՝

Պիտի պեղեն հոն տարածուած ոսկին մասներն ուրիշներուն.
Այլուր արեան վտակներով պիտի մարգերը ներկուին,
Նիզակախուռն վաշտեր դաշտին ծածանելով տխրատեսիլ:
Դուն ծաղկեցուր զուարճալից հու հովտակները (երջանիկ)
Աղբիւրն արծաթ պարտիզներդ խլէ՛ վեր վեր գեղանեմող:
Երջանիկ հայկազն մանուկ մրջակէ հողդ հայրենի.
Անկէ շինուած՝ արարչակերտ նախատեղծին մարմինը (կոյս)
Առաւ դրոշմն անմահութեան փչումովն իսկ աստուածատունչ.
Հոն, կերպարանքը երբ փայլեց նախատրոր մեր բոլորին՝
Ամօթահար եղան ծաղկունք, իրենք իրենց մէջ կործանած...:

Կուտամ գրաբարն ալ

... Դրախտին աստուածատունկ գոս դու յաւէժ վայր եւ վրկայ,
Ըզնորին ընդ աղօս վերբերելով ի բեզ պատկեր.
Զանդեաց հոց զատմունս ոսկեզօծեն արօսք հոյին,
Ոսկեգիսակ պրճնին ի բլուրս հո խաշինք ճարակաւորք:
Շարժեալ Մանեաց հոց ըզյօնս ըսպառնալից սաստեն հիւսոյ,
Եւ ի մարգս հո զեփիւռք յաւէտազուարճ գեղապարեն:
Երջանիկ մանկտի հայկազն ըզհայրենիդ սիրես զերկիր.
Ի կոյր ընդերս լերանց խորասուզեալ հեղձամըղձուկ,
Պեղեսցեն այլք հետազօս զոսկին ի յալս անդ դարանեալ.
Ի բոսոր վրտակս արեան այլուր զարօսրս ներկեսցեն
Նիզակախուռնրն վաշտ ընդ դաշտս ծածանեալ տրխրատեսիլ,
Իսկ դու զհովիտս հոյին զբուարճալիցդ ծաղկեցո.
Արծաթաղբերք ի դրախտս հո գնասցեն վեր վեր գեղանեմեալ:
Երջանիկ մանկտի հայկազն ըզհայրենիդ մրջակեա հող.
Անտի նախատեղծիկն հաստեալ իրան արարչակերտ,
Ընկալաւ զանմահութեան դրոշմ ի փրչումն աստուածատունչ,
Եւ նախատրօրն համայնից այն ինչ փայլեալ անդ կերպարան,
Զամօթի հարան ծաղկունք՝ յանձն ըզկորանս յայնժամ առեալ:

(Երգ Երկրորդ. 322–339, Բոթաստան)

Կ'ընդունիմ որ գրաբարին քաղցր, դաշնաթաւալ վայելչութիւնը ենթարկուած է աչխարհաբար յեղումին մէջ որոշ նուազման: Միւս կողմէն ստիպուած եմ յայտնել նոյն ատեն որ այդ կորուստը գինն է թարգմանողին անդաչն ոճին: Բայց ատկէ աւելի տխուր՝ միւս վկայութիւնը. — ի՞նչ է մեզի տըրուածը այդ մեծաշուքն քսանի մօտ տողերուն մէջ (չմոռնալ որ

քերթուածին չորս երգերն ալ, ուրեմն 1750 տողերը, պիտի պատմեն այդ երկրին փաւուցան, փլորան, աշխարհագրական յօրինուածքը, չատ քիչ չափով մարդերը) եթէ ոչ՝ հէքիաթի մը . . . չուքը:

Հիմա, նոյն դպրոցէն, բայց այս անգամ իրաւ բանաստեղծի մը բերանով.

Լեռնե՛ր, լեռնե՛ր հայրենի, անմահական դրօխոններ՝
Որոնց արփին կը դնէ թագ, ու մըշուճ ալ պատմուճան.
Լեռներ սառէ ծոցերով, գլուխներով ձիւնաճեր՝
Զոր կ'օծանէ լուսընկան:

Ձեր ճակատները կոյս են լոկ Աստուծմէ համբուրուած,
Թրխակարկառ ուսերնիդ կը լուայ կապոյտն երկրնքին.
Վիհերու մէջ, ուր լիճեր կը բղխանան մեհնակեաց,
Աստղերը սոսկ կը ծաղկին:

Քարայրներէն՝ որոնց մէջ հովը գայլի պէս կ'ոռնայ՝
Գետեր բըխած, գարնան դէմ կը գահվիժին փըրփրաճեր,
Ու կ'երթան ձեր ոտքերուն սըփռել գորգեր միշտ ծաղկեայ՝
Ուր կը նըստին հովիւներ:

Կը սողայ շանթն օձի պէս ձեր գլխուն շուրջ կրանիտէ,
Որմէ բռընկած կը մըխան եղեւիններն օրերով.
Արծիւն այդտեղ աստղերէն միայն իր կուրծ կ'ուտէ,
Կը խըմէ ջուրն ամպէն զով:...

(Յեղէն Սէրոբ, *Հայրենի Լեռները*. Դ. Վարուժան)

պէտք չկայ կուլ տուած ըլլալու գրաբարին բոլոր փափկութիւնները, մերժելու համար Հիւրմիւզի աշխարհաբար յեղուածին այն հաստատ արժանիքը որ լեզուով միայն չէ պայմանաւոր, այլ այն աւելի բանով որ խորքն է, նիւթի մը բարիքը: Անշուշտ երկու քերթողներէն սա մէջբերումները հաւասարապէս կը տառապին այն տարտամով, ընդհանուրով որ տեսակ մը մշուշ է իրականութեան ուսերուն փռուած, զայն բանաստեղծականին համար չուրջառող: Բայց Հիւրմիւզի համար դժբախտութիւնը՝ նիւթին մանկայնացումն է, հասարակացումը: Վարուժանի լեռներն ալ կը մնան օդակառոյց, բայց առնուազն լեռներ են, տեսնուած ցարդ անսովոր գոյներու, գիծերու, կարկառներու համանուագի մը ընդմէջէն: Ու Հարց.— ո՞ր ժողովուրդի կը պատկանի Բոթաստան վրաչ Որմպռանայն: Ու մտքիս վրայ կը բըռ-

նանայ անբանաստեղծ ժԸՐԴ դարը, գաղիացի, անգլիացի, գեր-
ման իր քերթողներու (Տը Լիլ, Բօբ, Տրայտըն, Լէսինկ) չքա-
խումբով, որոնց համար յղկուն բայց ունի կամ բարոյակուռ,
սիրուն բայց անժուռ կամ անմեղ տողերը կը կազմեն տաղա-
չափական ճարտարանքին հսկայ փաստերը։ Ու մենք գիտենք որ
Մխիթարեանները տակաւին 1940ին ալ չեն մտած 1840ին իսկ
մէջը, ի քերթողութեան անշուշտ։ Փորձ մը [illegible] արդի
աշխարհաբարով վերկենցաղելու, անշուշտ դատապարտելի չէ
ի յառաջագունէ։ Կը հաւատամ թէ քաղցրութեան, ներդաշնա-
կութեան հզօր զգայարանքով մը օժտուած տաղաչափ մը այդ
գիրքէն կրնայ հանել բնագիրը կրկնող ներդաշնակ, քաղցր քեր-
թուած մը։ Բայց ի՛նչ որ անկարող է եղած [illegible] (Ռ. Որ-
բերեան) փրկելու, պիտի ծանրանար նոյն անողոք խստութեամբ
նաև աշխարհաբար [illegible] մը վրայ։ Այն ատեն կը ներ-
կայանայ անխուսափելի տարակոյսը, այս անգամ քերթողին
խորքն իսկ վտանգի ենթարկող։ — Տաղաչափութի՞ւն: Ինչ որ ալ
ըլլայ աստիճանը սա տարակոյսին, կայ փաստը Հիւրմիւզի հը-
մայքին որ Վենետիկէն Պոլիս կէս դարու հասակով իրական էր։
Վարուժան սրտառուչ բառեր ունէր անոր տողին անուշութիւնը
փառաբանող։ Հիւրմիւզի վրայ սա նկատումները այլապէս ալ
ունին տարողութիւն քանի որ կը հաւատամ դարձեալ թէ Պէ-
շիկթաշլեանի, Թէրզեանի, Նար-Պէյի, Սէթեանի, Պէրպէրեանի,
նոյնիսկ Ալիշանի իբրև քերթող պարզած վրիպանքներուն խորը
կայ ու կը մնայ այդ տարաբախտ պատրանքին ազդեցութիւնը
— Երդաշնակ ոտանաւորին փառքը: Արևելահայերը մեզմէ կա-
նուխ անդրադարձան ասոր, բայց իրենց կարգին իյնալու հա-
մար հակադիր պատրանքին, որ հաստ ու պարզ նիւթին ֆէթիշն
էր այս անգամ, հասարակ քարոզ . . . տաղաչափեալ։ Տեղն է
մերժելու փցուն տարազը կեղծ-դասականութեան, գործածելու
համար իրաւ բառը, բանաստեղծական անբաւարարութիւնը որ կը
բացատրէ թէ ինչու երկու հարիւր տարի Մխիթարեաններու
դպրոցէն մեզի չէ հկած հարազատ բանաստեղծ մը։ Ու այս
հաւաստումին իսկոյն կը հետևի միւս տագնապը՝ եզակի ծերբո-
դին ոսկեպաճոյճ փառքը փորձի ենթարկող. Հասկցաք անշուշտ
որ հարցը կը վերաբերի Բագրատունիին։ Ու բաւէ առա՜ փո՛րձը՝
այդ մարդէն քանի մը էջ վերածելու արդի աշխարհաբարին։

Հայկանոյշ (Հայկի աղջիկը որուն խօսնայրն է Հրանդը)
պատերազմի ատեն գերի է ինկած Բէլեաններուն ձեռքը ու ար-
գելարանին մէջ «արմուկը ծունկին», «ձեռքն ալ ծնօտին»,

... Նստած կ'ողբար արտօսրալից
Սուգն հասցուցած իր հօրն ու մօր, Թորգոմական մեծ բանակին,
Ու Հըրանդին իր սիրելի, զոր չէր գիտեր ինչ էր եղած.
Լոյսի լիճէն շիթ պղպըջակ կը թափթըփէր մարգարտահատ.
«Կը շընչե՞ս դեռ սիւքը կեանքին, թէ ոչ ինկար կոյսիդ սիրոյն,
Ո՛հ մահ նախանձելի քան սա թշուառ կեանքն իմ վարան,
Զի չեմ գիտեր թէ ինչ անցքեր պիտի անցնին իմ վրայէս:
Այլ մեռած թէ կենդանի, վստահ եղիր ո՛վ իմս Հրանդ,
Մըտադիւր զիս պիտի տամ մահուան գիրկին քան թշնամուդ»:
Այն ատեն մարդիկ գալով աղջիկն առած կը տանէին,
Կոյսը կուգար արիաբար ու կը կենար ահեղ բեմին
Պակշոտեալին լիրբ, բարկացայտ աչուըներուն դէմ յանդիման:

(*Հայկ Դիւցազն, Դրուագ ԺԵ.* 246-257)

Ու բնագիրը·

Արմունկն ի ծունկ՝ ձեռն ի ծնօտ նըստեալ ողբայր արտօսրալից
Զոր հօրն եւ մօր հասոյց սուգ, զոր Թորգոմեան գընդին մեծի,
Եւ Հրանտայ իւր սիրելւոյն, զոր ոչ գիտէր թէ զի՛ եղեւ.
Շիթք ի լըճաց լուսոյն պըղպջակք թօթափէին մարգըրտահատք.
«Շընչիցե՞ս, ասէ, կենաց սիք, թէ անկար ի սէր կուսիդ.
Ո՛վ մահ նախանձելի քան զվարանաց կեանս իմ թըշուառ,
Որ չգիտեմ զինչ եւս ընդ իս անցանիցեն անցք յառաջոյ:
Այլ մեռեալ թէ կենդանի՝ անշուշտ լեր ո՛վ իմս Հըրանտ,
Մըտադիւր տաց զանձն ի գիրկըս սեաւ մահուն քան յոսոխիդ»:
Անդր յայնժամ հասեալ արանցն՝ առեալ զաղջիկըն տանէին.
Գայր կոյսն արիաբար, ահեղ բեմին կայր առաջի,
Յանդիման բարկացայտ լըկտի աչաց պակշոտելոյն:

Կուտամ ուրիշ գրուագներէ կտորներ, առանց բնագրին, վասնզի իմ նպատակը գրաբարէ աշխարհաբար յեղումի նմոյշներ գտնել չէ ձեր առջին, այլ էջեր ուր ձեզի ըլլար կարելի բանաստեղծի մը շունչը, զգայնութիւնը, կրակն ու քնքշանքը, թափն ու զօրութիւնը զգալ։ Դիւցազներգութեան մէջ լեզուին նպաստը չորրորդական կը մնայ։ Հոն մեզ վարողը սաստկութիւնն է պատկերացման, բռնութիւնը՝ յոյզերուն, խոյանքը երեւակայութեան, գուպարը մեծ բախումներուն և ոչ թէ քնարերգականին փափկութիւնը, քնքշութիւնը, տարտամ քաղցրութիւնը։ Բագրատունիին ոճը թարգմանելի է առանց տոյժի, ամէն ան-

գամ որ քերականական խրթին օրէնքներու նուաճումն ալ երկրորդաբար չունի իրեն փառասիրութիւն։ Հիւրմիւզի քնարական տողերը այլապէս դժուար կը փոխադրուին նոյնիսկ աշխարհաբարի, հակառակ իրենց դիւրին, բնական պարզութեան։ Շարունակելով վերի տեսարանը, ընտրովի կուտամ հատուածներ։ Բէլն է խօսողը Հայկանուշին

«. . . . . թէեւ քեզի համար, կ'ըսէ,
Մեծ յանցանք էր նկատ առնել չարահընար մեզմէ փախուստդ.
... Արդ ըսէ դուն ինծի թէ ո՞րն ընտրեցիր քու սրտին մէջ
«Զմեզ թէ Հրանդը»: «Հայրն իմ, կ'ըսէ կոյսն, ընտրեցի:
... Ի՞նչ՝ միտքն անոր. ես պատրաստ անոր կամքին, բոլորովին.
Եթէ ան՝ Սէրն Աստծուն, իր պատիւին, գրոհի փառքին
Անփոխանորդ(*) ու անարատ իմ կուսութեանս (բոլորը մէկ)
Մոռցաւ գութէն իր աղջկան, ես ալ անձն իմ կը մոռնամ հոս:

կը հետեւի խօսակցութիւնը ընդմէջ գերի աղջկան եւ բռնակալին. նիւթ՝ աղջիկին հրաւիրուիլը՝ Բէլին հարսնանալու որպէսզի ըլլայ անիկա «տիեզերաց տիկինը»,

... պատուիլ չորս ծագերէն
Ու լուսնի պէս, արփիափայլ փոխան ոսկի արեւին.
Բոլոր ծովերն ու ցամաքներ, կղզիները ազգաց ազգաց
Թէ մերձաւոր, թէ հեռաւոր, տեսնել ոտքիդ խոնարհամած:
... Եղիր ուշիմ, դատէ յստակ, պիտի շահիս երեքն ալ դուն
Կորսընցընես եւ կամ զանոնք, — քու անձդ ու հայրդ ու քու աշխարհ:

Յետոյ կ'ընէ երդում իր «արեւին» ու «անկէ իր թագին ինկող նշոյլին» վրայ որ ատելութեան պիտի փոխէ աղջկան հօր մասին ունեցած սէրը, ինք որ խնայելով չէ իջած գլխովը գուպարին մէջ.

«Մեծագոյն իմ զօրութեամբ ու տիտանեան բարձր բազկով
Հօրդ կեանքին խնայելու պատուէր տալով իմ զօրքերուն.
Կը վկայեն ասոր այստեղ ու հեռաւոր զօրապետներ.
Պիտի զարնեմ Թորգոմեան տունդ այնուհետեւ ես անողորմ,
Ըսկըսելով հպարտացած քու ծնողիդ իսկ բանակէն.
Պիտի կտրէ սուրս այս արեւն քու աչքերէդ. սատկեցընէ
Ճէտերն ամբողջ Թորգոմական որդիներէն սերմանուած...,

(*) (*Անփոխանորդ = անփոփոխելի*)։

Ու աղջիկը

Այրասիրտ եւ իմաստուն՝ այսպէս դարձուած(*) մը կը կտուէր.
«—Ընտրեցի ես մահն, ստոյգ: Իսկ փրկութիւնն հօրս, աշխար-
Երկնաւոր վըրէժխնդրին հզօր աջին ես կը ձգեմ, [հին՝
Հաստ աղեղին ու բազուկին ու գրկալիր իր կորովին:
Դազաններու սիրտ իսկ էհնով, մռմռումով է թաթախուն.
Բդճաւորներն երբ իմացան, սիրել կրցան:
Բաւ չէր էեզի առագաստիդ, աթոռիդ զիս հրաւիրել
Աղջիկն Հայկայ ու Թորգոմայ, Նոյ արբազան ճահապետին.
... Պիտի տեսնես թէ գեղանի աղջիկ չունի միւսյն Թորգոմ
Այլ բաջարի, կռուի, արեան մէջ մըկըրտուած ալ աղջիկներ:
Ով չի՛ գիտեր արհամարհել մահն՝ ան սերմէն չէ Թորգոմին.
Բաւ լիցի մեզ ելլել յարկեն նըւիրական մեր հայրերուն
Երկնաւոր օրհնութենեն եւ մտնել տունն ամպարիշտին...:

Մոլեգնած Բէլը կ'ըսէ թէ Հրանդն է որ աղջկան սրտին մէջ որջացած այդ բաջազանքը զրուցել կուտայ:

«Ու սակայն», ... ակնարկ կ'ըներ բերել առջին այն պատանին:
«Սակայն ի՞նչ, կրկնեց աղջիկն. Հրանդն իսկաւ հոն կռուին
Երանի, բիւր երանի՛, ան մահացաւ իմնի համար. [մէջ...
Չէ կորսըւած, կարծածիդ պէս. իմն է պահուած Հօրը ծոցին»:
Ու գեղանի կոյսին անուշ ու մեծամեծ աչուըներեն
Կը լողային արցունք առատ, փափուկ այտեն ալ ցոլացիկ՝
Առաքինի սրտին եռանդն, գեղն առաւել փայլեցնելով.
«Երանելի դուն կ'ըլլայիր, կրկնեց գոռոզը զայրագին,
Եթէ Հրանդն ըլլար ատկած: Պիտի ցոյց տան զայն ատուածներ.
Պիտի տեսնես թէ բուռիս մէջ կենդանի է Հրանդը իու,
Ճնճուղի պէս զոր թէ նրնճես պիտի մեռնի առուգիդ (ափ) մէջ:
Խօսքին վրայ, մտցուցին ներս երիտասարդը կապկըպուած.
Աչքը երկու սիրողներուն սեւեռապինդ իրար վրայ,
Աչքը աչքին, սիրտը սրտին (առանց բառի) ու խանդակաթ:

Ու այսպէս այս տեսարանը կը չարունակուի: Բագրատունին դժուարութիւն չի զգար այս կարգի թատերական յարդարանքներէ քանի որ ... պաշտպանուած է դիւցազներգականին հրաշալիէն ու իր ալ անսպառ Բանէն: Ան չայցուիր շատ, զուր խօսքին տագնապէն, հերիք է որ իր բառերը հնչեն ամուր,

(*) Replique.

ձայնեղ ու արդար (լեզուական օրէնքներու համեմատ)։ Մնացեալը, այսինքն ամէն ինչ գրեթէ որ մարդկային տառման կ'ընէ իրաւ, ապրուած ու ատով նաեւ հաղորդական, դուրս է իր կաղապարէն անգամ։ Կուտամ քանի մը տող եւ։ Աղջիկն է ըսողը

Մեռնինք, ոհ, կ'ըսէ աղջիկն, մեռնինք, մեռնինք, արխութեամբ
... Հոն, երկնային երանութեանց, սրսկապանին մէջ Դրախտին,
Առագաստին, գրգարանին, անմահական ճարսնարանին
Մէջ պսակուի մեր սրտին կապն, մեր գրգապինդ տարփանքը
Այսպէս ըսին երկուքն անոնք ու կուլային փղձկագին: [սուրբ»:

(Հայկ Դիւցազն, Դրուագ ԺԵ. 300էն սկսեալ)

Ի՛նչ որ ըսի Հիւրմիւզի աշխարհաբար յեղումին համար, չափով մը կրնայ ըլլալ ճիշդ նաեւ վերի յեղումներուն համար, այս անգամ ալ թերեւս ուժգնութեան, հնարքութեան, կորովի պահանջներուն տեսակէտէն։ Բայց հարցը ուրիշ տեղ է։ Բնագիրը պարագայական, անուղղակի ոչ-քնարական քերթուած մըն է, կանխող դարու կէսերուն միայն որոշ, սեղմ շրջանակէ մը ներս հանդուրժելի շահեկանութեամբ մը։ «Հայկ Դիւցազն»ը գրուած է «քառասուն դարերու լռութեան վրէժը լուծելու» վսեմ առաջադրութեամբ։ Այսինքն՝ իմ ժողովուրդիս պակսող դիւցազներգութեան մը ճարտարապետումը։ «Օ՜ն անդր», պիտի ըսէինք բոլորս, Վենետիկցիներուն նախասիրած մէկ բացագանչութիւնը արժեւորելով։ Ես չէ որ պիտի մերժէի իրաւունքը «դարերու վրէժը լուծելու» յաւակնութեան։ Անկէ աւելի ոչինչ կայ սրբազան որեւէ հայ գրողի հոգիին խորը։ Ու չեմ մերժած այդ յաւակնութիւնը Ալիշանին, Նար-Պէյին, Լեւոն Սեղբոսեանին, Արշակ Չօպանեանին, Դանիէլ Վարուժանին, Ռ. Որբերեանին, Սիամանթոյին, Կոստան Զարեանին, Յովհաննէս Թումանեանին և . . . մեր ժողովուրդին, որ հեղինակն է Սասունցի Դաւիթին։ Այս անուններուն բոլորին ալ ես կը մերժեմ յաջողութեան ոչ թէ փառքը այլ երջանկութիւնը, գայն գտնելով միայն ու միայն ժողովրդական յեղումին, Սասունցի Դաւիթին, որ հակառակ աշխարհ մը տկարութիւններուն, մեղքերուն դարձեալ մինակն է այս խումբին մէջ։ Ու ահա նորութիւնը թերեւս։ Այս խումբէն ամէնէն անժառանգը կը նկատեմ նահապետը կարաւանին՝ Բագրատունին, որ անուղղակի մշակուած իմացականութիւն մըն էր, ու իբր այդ, պարտքին տակը՝ հասկնալու տարրական ճշմարտութիւնը մը, — դիւցազներգականին զգայարանքէն իր հիմնական

գուրկ ծնած ըլլալը։ Ու կը մերժեմ Հայկ Դիւցազնին այդ գետնին վրայ ոչ իսկ նախնական յարմարութիւն մը։ Ու իր առիթով ու իրեն համար, դարձեալ կը մերժեմ այդ յարմարութիւնը դարերով նուիրագործուած փառքերէն ազգերու գրականութեանց, — Էնէականին, Երուսաղէմ Ազատեալին, Կատաղի Ռոլանին, Դրախտ Կորուսեալին, Հանրիականին, բոլորն ալ սենեակի գրագէտներու խելապատակէն ծնած ու գրուած: Իլիական, Ոդիսական, Ռոլանի Երգը, Նիպելունկէն, Սաղմերը, Սասունցի Դաւիթ՝ ժողովրդական յօրինումներ են, ըսել կ'ուզեմ ծնունդ ոչ-սենեկային գրողներու։ Շահնամէ, Կիւլիստան, Ընջէնամէ՝ խառնածիններ։ Ռամայանա, Մահապարաթա՝ մեր, ըսել կ'ուզեմ՝ պատմական զգայարանքներէն այլեւս անզգալի ըլլալու աստիճան հեռացած, մեզ օտար թուող բայց իրենց օրին խորապէս ժողովրդական յօրինումներ են, ու իբր այդ՝ վկայութիւններ։ Բագրատունին ոչ միայն կը ճանչնայ մեր քաղաքակրթութեան պարծանքները նկատուող առաջին շարքէն բոլոր գործերը, այլեւ ունի դժբախտութիւնը Իլիականէն զատ (որուն թարգմանութիւնը փառք մըն է ու 'փաստ մը նոյն ատեն թէ որչափով սպաննել ուզենք յաջող ծնած արուեստի գործ մը դարձեալ կը մնանք անզօր մեր վանդալութեան մէջ) մեր լեզուին բերելու Դրախտ Կորուսեալը, շքեղ բառակոյտ մը, թերեւս միակ պատասխանատուն Հայկ Դիւցազնի վրիպանքին։ Կը հրաժարիմ հոս մանրամասն փաստերու կուտակումէն։ Իլիականը, իր հայերէնին մէջ անգամ մեզ կը տպաւորէ. նշան՝ թէ ունի իր ներսը կեանքի խորագոյն տարրեր։ Նոյնն է պարագան Ծննդոց Գիրքին, ուրկէ Նահապետներու մասը (Աբրահամ, Եսաւ, Յակոբ, Յովսէփ) անմահ պատմումի դեռ չգերազանցուած նմոյշներ կը մնան, ժուժկալ ու ամբողջ, հրաշալիին մէջ թեւաւոր բայց պահելով իրաւ կապը աշխարհին ծանրութեան, ձգողութեան։ Սենեկային մեծ գրագէտներու — Վիրգիլիոսէն մինչեւ Միլտոն ու Վոլթէռ ու Ֆիրդուսի — յօրինումները եկած է ատենը որ վերածուին իրենց հարազատ տարողութեան։ Ի՛նչ որ Հայկ Դիւցազնը կ'ընէ այնքան բռնազբօս, կեղծ, սուտ՝ նոյնութեամբ իրական է անշուշտ Դրախտ Կորուսեալին մէջ։ Ու Անգլիացի մեծ բանաստեղծին շքեղ երեւակայութիւնն ու լեզուական հզօր շնորհները ոչ մէկ անպատեհութեամբ մերձաւոր աղերսներ ունին Բագրատունի անունին տակ մեր մտապատկերած գրական կարողութեանց հետ։ Այս կարճ խօսքերէն վերջ որոնք Հայկ Դիւցազնը իբր խորք կը ձգտին արժեւորել ինչպէս շքեղ որքան անհասկանալի վրիպանք մը, կը ծանրանամ անոր հեղինակին այլապէս պատասխանա-

տու հանգամանքին։ Բագրատունին Թաղիադեանցի նման թափառական վարժապետ մը չէ, մշտազբաղ, տեղ մը դադարի անկարող, որովհետեւ հազար ու մէկ չարքերէ հալածուած, աճապարագին ընթերցումներով իր միտքն իսկ կազմելու ատեն եւ միջոց չվայելող, այլ՝ հաստատ կրթութիւն մը, լայն մարզանքներու, մանաւանդ ազնուական պալատներու մէջ ալ աւելի լայն ժամանակներու հրամայող երջանիկ, Պարթեւեանին բառովը՝ գերերջանիկ երէց մըն է, որ մտքի իր շնորհները խնամած է կարելի բարիքներուն մշտական աղբիւրներովը, ու կը ճանչնայ՝ իր վէպը գրելու ատեն, բոլոր դասական գլուխ-գործոցները, ոչ՝ արագ, հապճեպ, թեթեւակի ընթերցումներով այլ այն խորացմամբ պայմանաւոր վերծանումով որ կրօնական կրթութեան տիրական նկարագիրն էր՝ անցնող ու աւելի անդի դարերուն. — քիչ բայց խոր։ Անշուշտ կարդացած էր օտարներուն հետ Վարդգէսի Վէպը, Վարուժնան Վէպը, Սօս եւ Սոնդիպէն։ Կարդացած է Վանանդեցիի Արփիակն Հայաստանի, Տեառն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի, Ոսկի Դար Հայաստանի անորակելի բայց 1830-40ի շրջաններուն համար այնքան նոր, տարօրինակ պոէմները, Հայկ Դիւցազնի ծանօթութեանց մէջ յիշատակուած Շաթօպրիանը, իր Génie du Christianisme գործին փառքին ընդմէջէն։ Այս ծանօթութիւններուն ու յիշատակութեանց թելադրանքը ա՛ն՝ որ Վէրք Հայաստանի մը յղանալուն եւ գործադրելուն չի նմանիր Հայկ Դիւցազն երկնելը (այդ թուականներուն սիրուն փառասիրութիւն մըն էր հրդեհներ ողբալը որոնք տուներուն հետ կ'այրէին անշուշտ մեծափառ գիրքեր ալ։ Բագրատունին 1830ի Բերայի հրդեհին ողջակէզ է տուած Հայկ Դիւցազնի սկզբնական յեղումը, որպէսզի աւելի վերջը թախանձուած, աղաչուած, պաղատուած՝ նորէն գրէ, այս անգամ յիշողութեա՛մբ՝ իր դիւցազներգութիւնը, որ, համաձայն իր հիացողներուն, վերջին կերպարանքին տակ, կը գլէ կ'անցնի առջի բնումը։ Ի՞նչ կարիք աւելորդ չարութեան, չարամտութեան։ Գրողի բնազդով մը դժուարութեան մէջ չեմ հասկնալու Բագրատունիի վարանքը, Հայկ Դիւցազնը մամուլին յանձնելու։ Բայց ամէն աբբայ, երբ մեղաւոր է մեղքերուն ամէնէն անմեղովը, գրելու, քերթելու մեղքովը, կը մնայ շատ ղաղփաղփուն, տկար արարած մը, կնիկներու փառասիրութեամբ մը։ Վերցուցէք Բուրաստանի (1851) եւ Նուագի (1855) փառքերը, դուք պիտի չունենայիք 1858ի հերոսական արարքը, Հայկ Դիւցազնը մամուլին յանձնելու։ Աս ալ իմ չարութիւնը։ Ձեզի անծանօթ են այսօր մեզի անըմբռնելի տագնապները որոնք դժոխքի

վերածած ըլլալու էին կանխող դարու կէսերուն Ս. Ղազարու խաղաղիկ մենաստանին սրբասուն խցիկները ուր վարդապետները իրենց երկու ականջները ստիպուած էին քառապատկելու, որպէսզի բռնեն թափառական հոգւոյն հոգւոյն իրարու աչխատանքներուն չուրջ։ Օ՜ երիցս երանեալ մանկամտութիւնը հայոց մեծ դիւցազներգակին որ իր քերթուածին, քերթուածներուն սեւագրութիւններէն իսկ կը սարսափի, ուրիշներու ձեռքն անցնելու, որ իր գործը ձգած, կը տառապի Հիւրմիւզին գրելիքէն, գրածէն ու ասոր հետեւող հաւանական ալ փառքէն, կանխագիւն, ինչպէս կ'ըսեն։ Ասոնք անկուրծ մանրամասնութիւններ չեն, այլ հոգեվիճակի փաստեր)։ Բագրատունին որ բարիքն էր շահած Իլխանին հզօր փառքին, որեւէ մէկէ աւելի ի վիճակի էր զգալու Հայկ Դիւցազնին անբուժելի խօթութիւնը։ Բայց պէտք է կարճ ըլլալ։ Իմ նպատակը քննադատել չէ այդ քերթուածը, որուն դատապարտութիւնը արդէն ծնունդէն քսան մը տարի վերջ վճռուա՜ծ էր, անվերադարձ։ Ըսեր եմ քանի մը անգամներ, պիտի ըսեմ տակաւին. — հայոց գրականութիւնը մեկ է։ Ու այս առածին իսկ կշիռովը՝ Հայկ Դիւցազնը, Բուբաստանը, Նուաֆէը կը մտնեն մեր գրականութեան սրբարանը։ Մեղադրել զանոնք իրենց լեզուին մեղքերովը, կը նշանակէ ուրանալ արուեստը։ Կը յիշեմ կարծիք մը, Խորհրդային Հայաստանի «գրականագէտներէն» հրապարակ դրուած, որուն համեմատ, Հայկ Դիւցազնը վերածուած արդի բարբառներէն մէկուն (Արեւելահայ կամ Արեւմտահայ) պիտի կրնար կենալ ոտքի։ Հոս մեծ է, չըսելու համար վճռական՝ իմ տարակոյսը։ Կ'ըսեմ տարակոյս, վասնզի այդ փորձը՝ Ալիշանի Տէրունիին կամ Հայրունիին վրայ գործադրուած, նոյն իսկ լոթնաչուրթն հիացուած այն քերթուածին վրայ ուր կը նկարագրուի Դրախտին մէջ Հայր Աստուծոյ կնքահայրութեամբ Ադամին և Եւային հարսնիքը, ձախողանք մըն է բացարձակ։ Կրնաք այդ ձախողանքին պատասխանատու նկատել թարգմանողը։ Նոյն իսկ այն պարագային երբ իսկապէս ճարտար, բանաստեղծ ծնած վաւերական արհեստաւոր մը ոտանաւորի, ստանձնէր այդ տառապագին հերոսութիւնը, Հայկ Դիւցազնը մեր նոր բարբառներէն մէկին վերածելու, այդ աշխատաւորը ճակատագրուած է տրտում կորանքի։ Լըքոնդ տը Լիլ փառքի կոթող մը ըրած է Իլխանին ֆրանսերէն յեղումը (նոյնն էր պարագան Բագրատունիին համար, նոյն գիրքէն), բայց մոքէն չէ անցուցած փորձը կրկնել Ենէականին, վասնզի գիտէր անիկա։ Քերթուածին (Հայկ Դիւցազն) յեղումը մեր բարբառներէն մէկուն,

վերի ենթագրութիւնը ընդունելով ապահով կարողութիւն (ծնունդով բանաստեղծի բախտ մը) թերևս պիտի արժէր մեզի հասուածական մասեր, սանկ քառորդ էջը չանցնող, ասոնք ալ պակասաւոր դարձեալ, քանի որ ներշնչումին ամէնէն իրաւ րոպէն Բագրատունիի մօտ հակակշռուած է միշտ քերականէն (զուր տեղը չէ որ մեր կեանքը կը վատնենք քերականութիւններ յօրինելու։ Անիկա իր իմացական գործունէութիւնը սկած է ... ֆրանսերէն քերականութիւն մը հրատարակելով։ Ու պզտիկ չէր իր փառասիրութիւնը Տաքեր-էն, մանաւանդ՝ ի պէտս պէրճոյելոյէն) որ չի կրնար չմիջամտել ու այդ րոպէին սևեռումը վերածել ամէնէն առաջ՝ քերականական օրէնքի մը ճարտար կիրարկումին ...։ Հայի Դիւցաղնի քսան հազարը անցնող տողերէն մէկ երկու հազարը, երջանիկ փոխադրութեամբ մը մեր նոր բարբառներէն մէկուն թերևս հանդուրժուին, այսինքն արժեն այնքան որքան կ'արժեւորենք այսօր ամէնէն քիչ բանաստեղծ Պէրպէրեանին տողերը, նրբամաղ (լեզուական տեսակէտէ) Սէթեանին հիացանչութիւնները։ Բայց ոչ ոք մտքէ կ'անցնէ այսօր այդ անուններով, մանաւանդ անոնց քերթուածներովը փառաւորուիլ։ 1905ին դեռ Մխիթարեաններուն համար Բագրատունին եզակի քերթողն էր, չմոռնալ ասիկա։ Մնացեալ հազարաւոր, բիւրաւոր տողերը հիմնովին դուրս կը մնան ոչ միայն մեր գգայնութենէն, այլ պարզագոյն, պարզունակ իսկ արուեստէն։ Գիտեմ որ Մխիթարեանները, պահպանողականները, տաղաչափները պիտի փութան հաւար փրցնել, առանց անդրադառնալու որ այս տողերուն հեղինակը իր վճռական դատապարտութիւնը չէ. խնայած ամէնէն փառաւոր յիշատակարաններուն, մեծագոյն գրականութեանց մէջ դարերու խունկովը սրբացած։ Տուի անունները Դրաֆտ Կոթոսեալին, Եղուսաղէմ Աղաթեալին, Հանճէսթին, ու Ենէականին, — բոլորն ալ աւելի քան հինցած, հեռու, բոլորովին պաղած ու օտար մեզի։ Զուր տեղը չէ տարազը որ կը տրուի Վիրգիլիոսի բերանը Բագրատունիին տուները ընդունելու ատեն, Պառնասոսի բարձունքներէն

«Զկէս փառաց իմ կապտեցեր...»

ու նոյն քերթուածին վախճանին կը փառուի յաղթական տողը

«Գահ Աւսեցի ի Պինդոս, ընծայեցաւ ի Վիրգիլէ»։

Մ. Պէշիկթաշլեան (Տաղ և թարգ. Վիրգիլ առ Պառնասեայ Առ Բագրատունին Մեծ)

Այս ամէնը բա՞ւ՝ բացատրելու համար լայն, գրեթէ կործանարար վրիպանքը Արեւմտահայ ամէնէն օժտուած բանաստեղծներէն մէկուն, որ չես գիտեր ո՛ր հրաշքին միջամտութեամբը դարձեալ ձգած է մեզի տասնեակ մը գոհար քերթուածներ, թերեւս Բագրատունիին ի հեճուկս։ Եզակի բերբող մը պարտքին տակն էր ոչ թէ յիսնամեակ մը, գէթ քանի մը դար արհամարհելու։ Սասունցի Դաւիթը իր բոլոր մանկամտութեանը հակառակ, կը կարդացուի այսօր գրուածի պէս։ 1858ին, չափօրով, ովսաննայով, յաղթերգութեամբ մեր աշխարհը իր մուտքը ընող Հայկ Դիւցազնը, դեռ քսանամենի, թանգարան էր առաջնորդուած։ Իրապաշտները սրբապիղծներ չէին անշուշտ։ Բայց Արփիարեան, հակառակ Մխիթարեաններու համար զգացած արդար ու խորունկ համակրանքին, արդէն կ'ընդգզայ՝ այդ գիրքէն՝ մոմիան։ Անշուշտ այս ամէնը կը պատկանի գրականութեան պատմութեանց տրտմութիւններուն։ Եթէ 1885ին այս ամէնը իրաւ էին մեր գրական խղճմտանքին միջին ողջմտութեան, դարձեալ այդ ամէնը եղերապէս սրբապղծութիւն մը կը նկատուէին գրողներու այն խումբին կողմէ որոնց զգայնութիւնը ճարուած էր Մխիթարեաններու յաճախանքին մէջ։ Անոնք որ մտիկ են ըրած լուսահոգի Յովհաննէս Սէթեանը երբ կը բացատրէր Բագրատունին, չեն կրնար մոռնալ այդ պատուական տաղաչափին խորունկ յուզումը։ Խօսեցայ որ 1900ին Պարտիզակցիները ինչ պատկառագին հեշտանքով կ'արտասանէին Բուրաստանը՝ Եղիշէ Դուրեան վարդապետով մտած այդ գեղացի վարժապետներուն հոգիին ներսը։ Յետոյ, ինծի համար, այդ գիրքը, մանաւանդ անոր հեղինակին նախաւոր քերթուածները ամէնէն չարաղէտ ազդեցութիւնը գործած են Արեւմտահայ քերթողութեան վրայ։ Ալիշան մը գինն է իր կորանքին մէջ, այդ հիացումին։ Թէրզեան մը՝ ուրիշ զոհ։ Սէթեան մը՝ ուրիշ։ Պէրպէրեան մը ուրիշ։ Մանաւանդ Նար-Պէյ մը՝ ուրիշ։ Յետոյ, այդ տրտում աղէտը քաշքշուած է տակաւին Իրապաշտներէն ալ ասդին։ Ծփանքները իբրեւ ոգի կը պատկանի այդ գիրքին վարկով երդում ընող վիճակի մը։ Կը յիշեմ, դառնութեամբ, Հրաժէշտները, այնքան գործնական, սրատես, իրատես մեր մէկ գործիչէն (Խրիմեան) որ զմայլելի միամտութեամբ մը 1850ին իսկ չի վախնար կեղծ սեռի մը սպասարկելէ, անշուշտ իր շուրջի ոգեւորութենէն առնուած ու տարուած։ Երբ Ալիշանով, Մ. Պէշիկթաշլեանով, Թէրզեանով ու Նար-Պէյով մեզի հասած քերթողական դիւաններուն վրայ մեր դատաստանը ընենք, առանց նախապաշա-

բումի, պիտի տառապինք այդ դիւաններուն մէջ մեզի օտար տարրին տիրական մթերքովը: Այդ անունները աժան հերոսութեամբ մը չենք կրնար վտարել Արեւմտահայ Գրականութենէն: Ըսի անգամ մը թէ ի՞նչ էր տարողութիւնը կեղծ տարազին — կեղծ-դասական — զոր Արեւելահայ տիրացուները (դատելու այրարքը անոնց մօտ քիչ անգամ ուրիշ բան եղաւ) թուքօտ հատատուններով գործածեցին, կշռելու համար գրական արդիւնքներ որոնց մէկ ու հիմնական էր մեղքը. — չպատկանիլը արուեստին: Մխիթարեան յղացքը, իր մեծ բազադրիչներուն մէջ այսպէս քիչ մը աւելի հանգամանաւոր կերպով վերլուծման են թարկել, սա տողերուն վրայ, անշուշտ չի նշանակեր Մխիթարեան գրական գործունէութիւնը զարնել չափերու: Ամէն անդին կը նայիմ: Իմ տագնապն է տագնապը հասկնալու թէ ո՛ր աղէտին գինովը մեր վաւերական արուեստագէտները (մեր Մեծ ու Կրտսեր Ռոմանթիկները, բոլորն ալ խառնուածքին բարիքովը պաշտպանուած) զառածեցան, ու 1850էն ասդին, երբ մեր իրաւունքն էր այդ մարդոց անձը, ձայնը, խառնուածքը բիւրեղակերպ ունենալ մեր հետ, ըլլան ձգած մեզի սուտ, յաճախ կեղծ, առնուազն մեր հոգիին քիչ հաղորդ դիւաններ: Ի՞նչ էին գգայնութիւնը, երազանքը, ապրումները այն տաղանդաւոր հիւանդին որ կախարդի մը պէս անցաւ այդ Պոլիսին մէջէն. չփուեցաւ անոր թաքուն ու յայտ գեղեցկութիւններուն ու ատոնց քովէն ի վեր՝ նաև իր հազարաւոր եղբայրներուն, այդպէս պարզ ու իրաւ, այդ ոստանին մռայլ գործերուն կամ արքենի պողոտաներու եզրին, հեռաւոր հայրենիքին ու եղերական պատմութեան խուլ պատգամներովը ծեծուած ու դատապարտուած կրեղու անարգ չղթաները իր մտածումին ու հոգիին անցուած . . . : Իր ողորմելի թատրոնները (Մ. Պէշիկթաշլեան) չեն պատկանիր այդ ժողովուրդին: Իր այնքան վնտռտուած, տարփագին գեղգեղուած երգերը հազիւ թէ, իրենց քանի մը հատին թևերովը դպրոցական հանդէսներու տափակութիւնը կը պատռեն ու կ'անցնին, բայց չեն յաջողիր գալ մեզի . . . : Ո՞վ՝ հեղինակը այս սրբագրիչ կորանքին . . . : Անոնք որ 1950 - 1980ին, հանդարտութեամբ պիտի թղթատեն — չեմ ըսեր կարդան, քանի որ նման հերոսութիւն մը այսօր իսկ չատ քիչերու վիճակուած ճշմարիտ հերոսութիւն մը կը նշանակէ — հազարի հասնող էջերը Թումաս Թէրզեանի դիւանին, պիտի տառապին ոչ այն խաղաղ, սկեպտիկ տառապանքը զոր պարտաւոր են իրենց ներել մատենագրութեանց երկրախոյզները, երբ հին տաղարաններու անհատ-

նում ոտնաւորները սանկ, կը քրքրեն, գտնելու յոյսով բառերու դէզին տակ պուտ մը կրակը իրաւ յուզումին, կեանքին, ու վարժուած անխուսափելի յուսախաբութեանց, պիտի դնեն մէկդի գրքոյկը, բայց պիտի մնան երազուն, բռնանալով իրենց մտքին վրայ, տեսնել կրնալու համար մարդ մը, այդ անունին տակ, որ ապրեր էր Մ. Պէշիկթաշլեանին պէս, տառապեր մարդոց իրաւ ցաւերէն մէկ քանին, անցեր խռովքներէ, այս ամէնուն փշրանքները հոգին մէջ տարտղնուած զանակներու նման թելադրելով բայց անկարող իր անձը ազատագրելու գրական սնոտիքէն, որ անբանաստեղծ մարդոց կըթանքն է մեր ընկալուչ պատանութեան վրայ անջինջ կերպով կնքուած։ Ինչո՞ւ մենք այսօր չըլլայինք հպարտ իր դիւանով ուր հարիւրամ մը առաջուան մեր հոգիին երեսները կրնային ըլլալ «քանդակուած», գործածելու համար խոշոր բայց արդար տարազ մը։ Ո՞վ կործանեց Թէրզեանը։ Ու այս մեղադրանքի շարանը՝ այսպէս գրեթէ բոլոր Ռոմանթիկներուն համար։ Մխիթարեաններու վանքը իր բոլոր իրաւունքին մէջն էր իր վանական ապրումներուն հետ քիչ շատ հաշտ քերթողական յղացքներ կենսագործելու։ Ալիշանին ես կուտամ մղոններով երկարուն ազատութիւն իր Մաղ-[illegible]էին մէջ Առ Յիսուս վերտառուած երկոտասանիկներով քերթուածներու, բայց կը տառապիմ որ պատուական Աբբան իր այդ բառամոլութիւնը, քերթուած լաստակերտելու դիւրութիւնը, առանց ապրումի, անցած ըլլալու սեղանին առջև, գրիչը թուղթէն թռցնելու մոլութիւնը կտակէ՝ պարտադիր ու անողոք, իր շունչէն ազդուելու ընդունակ մատաղութիւններուն։ Մխիթարեան յղացքը այս չարիքը մեր գրականութեան վրայ մասնաւորած է քնարերգականին մէջ։ Դարձեալ նոյն չարիքը մեր Թատրոնին վրայ ստիպուած ենք մատնանիշ ընել, քանի որ Թէրզեան, Հէքիմեան, Թղլեան, Պէշիկթաշլեան հոն վարժուած են այդ աժան, աճպարար կառոյցներուն փառասիրութեան։ Դարձեալ մեր պատմութիւնը տառապած է այդ ազդեցութեամբ։ Ի՞նչ մնաց սակայն անդին։ Ինչպէս կը տեսնուի, կարծուածէն շատ աւելի է այդ ազդեցութիւնը։ Եթէ երբեք Արեւմտահայ Գրականութիւնը չէ կործանած այդ ազդեցութեան վատառողջ ճնշումին տակ, ատիկա արդիւնքն է ուրիշ ազդակներու, հակազդեցութիւններու, ներքին որքան արտաքին։ Մտքի առջև ունեցէք միւս տիրական փաստն ալ։ Խաչատուր Միսաքեան անունով մարդ մը, Պոլիս, խոր իր հիացումին մէջն իսկ Բագրատունիին, պիտի գտնէ կերպը Արեւմտահայ Գրական յղացքը ոչ թէ լիակատար

հանգամանքներով իրագործելու, այլ այդ յղացքը ազատագրելու Մխիթարեաններուն հմայքէն: Անիկա չուներ ո՛չ պատրաստուածութիւնը, ո՛չ տաղանդը, ո՛չ միջոցները վէնետիկի աբբաներուն: Բայց 1860ին (Սոֆեան կ'ենթադրեմ այդ թուականներու ծնունդ) կը գրէ լեզուով մը, ոգւով մը որոնք 1880ը կը թելադրեն արդէն: Ձևի և խորքի սա խոր, տիրական ազդեցութիւնը Մխիթարի դպրոցին, Իրապաշտներուն շատ կորովի հակազդեցութեան դիմաց, քիչ քիչ պիտի ընկրկի: Իրաւ է որ 1890ին Ալիշանի յոբելեանը համազգային տարողութեամբ վկայութիւն մըն էր, բայց գրականէն դուրս մղուածներու ծնունդ: Այդ թուականին, մեր երիտասարդութեան ընտրանին, այն հատուածը որ գրողներու դասակարգը կը հանդերձէ, պատուական Մխիթարեանին պաշտամունքը կը պաշտէր ազգային, հայրենասիրական պատկառանքով բայց հեռու էր անոր գրականութիւնը ոչ թէ ճանչնալէ այլ կարդալէ: Բանաստեղծ Ալիշան մը գիրքերու խոստովանութիւն մըն էր բայց երբեք իրականութիւն մը՝ այսինքն պահը անդրադարձող կենդանի խորհրդանշան մը: Իմ ծրագրէն դուրս է վէնետիկէն, մանաւանդ վիէննայէն մեզի հասած շատ օգտակար ուրիշ գործերու գնահատումը ընել: Ատիկա, ըսի վերեը, իրենք՝ Մխիթարեանները լի վիճակի են կատարելու ձեռընհասօրէն: Մեր պատմութեան, լեզուին, բանասիրութեան շուրջ այդ դերը Մխիթարեաններուն, անշուշտ իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐի ընթացքին մէկէ աւելի առիթներով պիտի իյնայ վերլուծման: Մեր պատմութեան շուրջ Մխիթարեան մտայղացքին նեղութիւնը, մասնագիտական չորութիւնը, զուտ բանասիրական այլամերժ ախորժանքները պիտի դրուին սեղանի, Ալիշանի, Շերենցի, Եղիշէ Դուրեանի առիթներով: Կը փակեմ այս բարակրաֆը ազդեցութեանց, առանց տրտմութեան ու յաւակնութեան: Ալիշանի դպրոցին ուշացող աշակերտ մը Հ. Ցովհան, մեր գրականութեան մէջ անունի մը փառքին հասնելու համար պէտք ունի բազմաթիւ տառնամերու: Այդ դպրոցէն ուրիշ մը, Ահարոն, փոխանակ աննհատանալու տակաւ կը դառնայ բառաչափութեան հեշտանքներուն, կրկնելով քիչ փոփոխութեամբ այն տարօրինակ իմացական պատկերը որ տիրական է մեր մտքին մէջ ամէն Մխիթարեան ճաճանչաւէտ քերթողի համար: Պատերազմէն (1914) ասդին իրմէ մեզի հասած հատորները — Մաքաղաննէր, Պոհեմականի — ոչ միայն չեն աճեցներ այդ անուշիկ, յաւէտ մանուկ զգայնութեան կշիռը մեր նկատառման մէջ, այլև կը վնասեն, արմատէն պարսելու պատիճան, այն շատ իրաւ համակրութեան որ այս

դարու սկիզբներուն իր ոտանաւորը ունէր մեր վրայ, գլխաւորաբար լեզուական յորդ շնորհներով պայմանաւոր։ Ահարոն այն մոլորեալն է հիմա որ ոչինչ է հասկցած ահաւոր աղէտէն։ Ու հակառակ անոր որ իր զգայնութիւնը դառնագին հարուածներ է ստացած Արեւմտեան ոստաններու մրուրէն ու տրտմութիւններէն, մենք չունինք երբէք այդ ամէնուն շուրջը հարազատ վկայութիւն։ Մխիթարեաններուն մեղքը չէ անշուշտ որպէսզի մեր լեզուին գեղեցիկ բառերով, գէշ, առառաւելն միջակ քերթուածներ յօրինենք։ Բայց Մխիթարեաններունն է մեղքը Վարուժանի գործին մէջ տակաւ զգալի նուաղումներուն, — բոլորն ալ բառական հռետորութեամբ սաղմնաւոր։

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է

բ) Արեւմտեան ազդեցութեան, զոր մտովի կը հակադրեմ Արեւելեանին հետ, այնքան տիրական՝ մեր հին գրականութեան ամբողջ հասակին ու Արեւելահայ Գրականութեան ալ կիսադարեան հոլովոյթին համար (յետ-Հոկտեմբերեան [1917] Արեւելահայ Գրականութիւնը կը հպատակի ուրիշ լոզունգներու: Այդ մասին աւելի ուշ)։ Արեւմտեան այդ ազդեցութիւնը մարդիկ սովոր են մասնաւորել Ֆրանսականին վրայ։ Մեր քննադատներուն համար ընթացիկ բեմ մըն էր այդ մասին վիճարկել, փաստաբանել ու պատգամախօսել։ Կը յիշեմ, առաջին մեծ պատերազմը կանխող քանի մը տարիներուն, Արեւելահայ գրականագետները (*), վիպող ինչպէս դատող, հերոսական գիւտը ըրած ըլլալ կը կարծէին, այդ շրջաններուն այնքան տիրական բառամոլութիւնը, զարդապաշտութիւնը, նրբամաղումները (Արուեստագէտ Սերունդին մեղքերը առանք, որոնք պիտի իյնան վերլուծումի իրենց տեղը) վերագրելու Ֆրանսիական (իրենցն է բառը) ազդեցութեան. առանց կասկածելու որ Նոր Ժամանակներու (Վերածնունդէն ասդին)

(*) Թէեւ բարբարոս բայց պարկեշտ է բառը երբ բաղդատուի Արեւմտահայ յաճախուած տարազներուն՝ յոխորտ բայց այնքան ալ սին, քանի որ կը ծածկէին այնքան երանելի անիմաստութիւններ։ Գրական քննադատը մէկն էր անոնցմէ. Գեղեցկագէտ քննադատը՝ ուրիշ մը։ Այսինքն վկայութիւններ որոնց տարողութիւնը դառն հակասութիւն մը կը պարզէր այդ մարդերով մեզի մատուցուած հասարակ լրագրութեան։ Նոր չէ որ մեր գրողները ընկերաբաններ են, առնուազն մեր ժողովուրդին գըլխուն պատգամներ որոտացող։ Մեր հարիւրաւոր թերթերը ամէն օր խըմբագրական կ՚աղան։ Ու գեղեցկագէտ քննադատը ա՛ն՝ որ գիրքի մը մասին երկու սիւնակ հասարակ խօսքի դիւրութիւնն էր վատնէր։

եւրոպական գրականութեանց մէջ, ֆրանսականը, արդար իրաւունքով մը, կը նկատուէր ու էր ամէնէն պարկեշտ ներկայացուցիչը ժուժկալութեան, պարզութեան, տրամաբանական հաստատ առաքինութեանց, — տարազներ որոնք այդ գրականութիւնը կ'ընեն դասական, պարկեշտ, մարդկային: Հարց կուտամ սակայն. — Արեւելահայերը իրենց չատ սիրած պարզութիւնը, ժողովրդապաշտ ընտանութիւնը, մանաւանդ հասկնալի մնալու համար իրենց հեշտագին զիջումը գետնաքարշ տափակութեան, ձեւի հարցերուն չուրջ՝ ուրկէ՞ սորվեցան, իրենք որ իրենց մտային պատրաստութիւնը ընել սիրեցին գերմաններուն մօտ, այսինքն այն գրականութեան մէջ որ մինչեւ այսօր չէ լուծած արտայայտութեան իսկ իր տագնապները, ըլլալով եւրոպական գրականութեանց մէջ այն մէկ հատիկը ուր լեզուին վրայ չահադիտութիւն մը առաջին պայմանն է վարկի, արժէքի...: Օ՜ այդ չնորհունակ պատգամախօսները որոնք Իսահակեանն ու ..., Նիցչէն համեմատութեան եզրեր կ'առնէին, առանց վախնալու կամ կարմրելու, ու սիմվոլիզմով (symbolisme) կը լուծէին Սիամանթօն, Մեծարենցը իրենց ամէնէն պարզ զգայնութեանց իսկ համար: ... Արեւմտահայ Գրականութեան վրայ ֆրանսական ազդեցութիւնը մտքէս չանցնիր հերքելու ճիգ մը փորձել: Բայց չեմ այն մարդոց հետ որոնք կը կարծեն մեծ բաներ ըսած ըլլալ երբ իրենց կարճառօտ որքան կարճատես ակնոցներով կը տեսնեն գրական միջին տարազներ մեր աս ու ան գրողին գործին ներսը: Այսպէս Դուրեանի մը ռոմանթիզմը, Պէշիկթաշլեանի կամ Նար-Պէյի կեղծ-դասականութիւնը, Զօհրապի մը իրապաշտութիւնը կամ Սիամանթոյի մը խորհրդապաշտութիւնը պատրաստ պիտակներու կը վերածուին որպէսզի բացատրուին իրենց համար չատ անսովոր բարեխառնութիւններ: Շահազիզ մը, Գամառ-Քաթիպա մը, Յովհաննէս Յովհաննէսեան մը, Աւետիս Իսահակեան մը վաւերական քերթողներ են այդ մարդոց համար, թերեւս այն դլխաւոր պատճառով որ չեն դարպասած ֆրանսացի քերթողներուն: Իրականութիւնը հեռու է սակայն այդ պարզութենէն: Արեւմտահայ Գրականութեան մեծ վարպետները ամէնէն աւելի հեռուներն են ֆրանսական ազդեցութեան մը դէմ: Ո՛չ մէկ նշան՝ այդ կերպ ազդեցութեան մը, օրինակ՝ Պետրոս Դուրեանի մը վրայ որուն քերթողութիւնը ոչ մէկ ժամանակի, դպրոցի կը պատկանի, քանի որ թէքնիկն է որ կուտայ ազդեցութեանց մարմին մը, ու Դուրեանին ամէնէն նիհար երակը իր անբաւարարութիւնն է ոտանաւորի արհեստէն: Մարդիկ պիտի ներեն

պահ մը մեծ այդ վարպետներէն մէկը ընդունիլ Տիրան Զրաքեանը որուն ձեւը հայհոյութիւն մըն է ֆրանսական գրականութեան դարաւոր յղացքին դէմ(*): Ստիպուած ենք այդ վարպետներէն մէկ ուրիշը ընդունիլ Տիկին Եսայեանը որ նոյն իսկ այդ քաղաքակրթութեան ոստանէն ու անոր ամէնէն առաջաւոր կարգերու բարքէն վերցուցած իր մէկ վէպին մէջ (Սպասման Սրահին Մէջ) կը գրէ մեր իրապաշտներէն շատ սիրուած, անսեթեւեթ, գրեթէ հայեցի տարազով մը, իր թափթըփածութեան մէջ Թըլկատինցին յիշեցնող, բայց անոր պէս կեանքի յորդ մթերքով մը: կարելի էր շարքը երկարել այս մերձեցումներուն: կը գոհանամ ամէնէն կասկածելիին՝ Մեծարենցին վրայ կեդրոնացնելով ամբաստանութիւնը, հասնելու համար քննադատներէն

(*) Մարսել Բրուստի փառքէն վերջ ֆրանսացիները ծանր յարձակումներով կարծես ցեղային վրէժ մը փորձեցին լուծել A la Recherche du Temps Perduին հեղինակէն, անոր նախադասութեան օրկանական անսովորութիւնները վերածելով իրենց իմաստէն անդին տարողութեան մը, ու խորքին այնքան հարուստ, այնքան նոր կենսամթերքը արժեզրկեցին անխելք անգթութիւնով մը: Բրուստի արժէքը անշուշտ իր վէպին աշխարհին խորութեան ու լայնքին մէջ է որ կ'իրանայ: Զրաքեան 1900ին չէր կրնար ճանչնալ այդ շատ զարտուղի գրագէտը (գէթ այսպէս կը վկայեն զինքը մօտէն ճանչցող գրագէտները): Արդ, իրողութիւն է որ Ինտրայի Ներաշխարհը գրուած է Բրուստի թէքնիկով: Անոր մէջ անհեթեթ է վնտռել ու գտնել ֆրանսական ազդեցութիւն: Ցետոյ, մեր բոլոր զարտուղի գրողներուն համար մենք կ'ախորժինք այդպէս նախատիպարներ յօրինելէ: Ատիկա մեր հին մատենագրութեան մէջ կերպը կ'առնէ տեսակ մը խաչակրութեան: Արեւելահայերը 1900էն վերջ, իրենց մեղադրանքները աւելի ընդարձակեցին, ձեւէն անցնելով անդին, խառնուելու չափ խորքին: Շիրվանզատէի համար Դանիէլ Վարուժան գեհենիկ պոռնկագիր մըն է: — Անլուրջ հետաքրքրութիւն մըն է, իմ կարծիքով, յետ-Հոկտեմբերեան քննադատութեան կողմէ, Եղիայի, Մեծարենցի, Արեւմտահայ քերթողներու հասցէին համակրանքի շարժում մը, տեսակ մը հակազդեցութիւն՝ նիւթի տագնապի մը ենթակայ սերունդի մը համար, որ իր քանի մը ճչան նշանաբանները սպառէլէ վերջ (Խորհրդահայ բանաստեղծներու կապարճին աղքատախնամ պարունակութիւնը) բնազդաբար ուրիշ բացերու, առնուազն նորութեան, թէկուզ Սիպիլի զարդամոլութեան կարօտը ունեցաւ, հասկնալի հոգեբանութեամբ մը: Զրաքեանի վարկը ուրիշ տրամաբանութիւն, միշտ Արեւելահայ դատողներու գրիչին կամ խօսքին մէջ: ֆրանսական ազդեցութիւնը, ինչպէս որ և է ազդեցութիւն, ինքզինքը կ'իրագործէ միջակ ուղեղներու վրայ միայն: Ըսել թէ Սիամանթօ կը բխի ֆրանսացի սէնպոլիստներէն, կը նշանակէ շատ պարզ իրողութիւն մը բացատրել, — անոր տողին նկարագիրը, ասոր պատմական ծագումը, որմէ դուրս արդէն ոչինչ կայ Եարճանեանի մօտ սէնպոլիստ իրաւ, ծանր տագնապանքը թելադրող:

հազիւ ընդդիմացուած չքեղ սա իրականութեան, որուն համեմատ՝ հարազատ տաղանդը միշտ դուրս է ազդուելու տկարութենէն: Մեծարենցի հետ ոտանաւոր թխողներու ամբողջ բանակ մը հանդուրժեց Արեւմտահայ Գրականութիւնը, 1900էն վերջ, որոնց անուններն իսկ տրտմութիւն, չըսելու համար մեղք մը պիտի նշանակէին սա տողերուն վրայ: Ու ճիշտ ասոնց մէջ է որ մարդիկ կրնան արդարացի փնտռտուք մը փորձել կրաւորականութեան: Այնպէս որ Արեւմտահայ Գրականութեան բոլոր յաջողուածքները, այդ իսկ հանգամանքով, վեր կը մնան օտար ազդեցութենէ: Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ արդէն: Գրականութիւնը ծնունդի, արեան երեւոյթ է, ըսեր եմ այնքան անգամներ: Զայն փոխանակելը՝ արկածախնդրութիւն: Մենք ունինք ատոր ալ փաստերը, տրտմօրէն համոզիչ: Կա՛մ հիմնովին անտաղանդ մարդեր են Մամուրեան, Սրբուհի Տիւսաբ, Յովսէփ Շիշմանեան որոնցմէ մեր ժառանգած վէպերը այդ փոխադրումներն են առանց այլեւայլի, կամ ամէն ազդեցութիւն այդպէս վիժուքներու կը վերածուի: Մորքի immunitéն այդպէս ստորագրելէ յետոյ, կը գառնամ ձեւին, ըսելէ վերջ թէ սովորական մարդերու վրայով գրական ազդեցութիւններու փաստը ոչինչ կ'ապացուցանէ: Ձեւը լեզուն է անշուշտ: Ըսել նոյն ատեն որ մեր աշխարհաբարը ենթարկուած է ֆրանսական ազդեցութեան, ճշմարտութեան տարր մը աճեցնել է իր պարունակէն անդին: Տեղն է որ զատուին երկու իրարու մօտ բայց բոլորովին տարբեր յղացքներ: Ատոնցմէ մէկը լեզուն է, բայց ան զոր առօրեայ խօսակցութիւնը, դպրոցները, մամուլը, թատրոնները կը լծակեն ու կը նետեն հասարակաց վայելումին: Ասիկա գրականութեան հետ հազիւ թէ աղերս մը ունենար: Կ'ընդունիմ թէ այս կերպ հասկցուած գործիքի մը վրայ ազդեցութիւնները միշտ կը մնան հասկնալի: Այդ տեսութեամբ ֆրանսականը ունեցած է որոշ դեր մեր գրականութեան գործիքին վրայ: Միւս երեսը յղացքին այդ լեզուին ներքին, անտարակելի ճարտարապետութիւնն է, այն շատ դժուար առանձնացուելիք իրողութիւնը որուն համեմատ նախադասութեան մը մէջ բառերու յարդարանքը, շարքը հազարամեայ թելադրանքներու կնիքը կը փաստեն: Ու գրական գործերը միշտ այս աշխարհէն կ'առնեն իրենց ոճը: Այդ երեսին համար խօսիլ ազդեցութիւններէ, չհասկնալ է մարդկային հոգին: Այնպէս որ Արեւմտահայ Գրականութեան համար մեղադրանքի գերագոյն փաստը ինքնին կը վերածուի անկնիք ամբաստանութեան մը: Մորքի սա պաշտպանութիւնը անշուշտ այն

ատեն լրջութիւն մը կը զգենու, եթէ երբեք ժողովուրդ մը ունի չնորհը զայն կերպագրելու։ Ստեղծում մըն է լեզուն բայց ոչ գրականութիւն մը, գործիք մը, քաղաքակրթական նշանակ մը, կարգ մը իրաւ տուրքերու յայտարար հանդիսարան մը, բայց երբեք՝ այդ գրականութիւնը (*), երբեք՝ այդ քաղաքակրթութիւնը, երբեք՝ այդ տուրքերուն լիութեան հանդիսարանը, քանի որ դարէ դար անիկա պարտաւոր է հպատակիլ չողարձակումներու, նուաղումներու փոփոխ բախտին։ Լեզուով գրականութիւն մը որակաւորելու միամտութիւնը միայն մեկնաբաններու մենաշնորհը չէ, այլ բոլոր անոնց որոնք կ'ուսուցանեն։ Դեռ լէգէոն են անոնք որոնք կը հաւատան թէ կանոնաւոր քերականութիւն մը, հմտական առատ փաստեր, նոյնիսկ մտքի որոշ բացութիւն առաջնակարգ ազդակներ կը կազմեն գրագիտը կերպադրող։ Բացէք 1880ի թերթերը, հանդէսները ու կեցէք քիչիկ մը տրտում գովեստին ու փառքին դիմաց որոնց ծանրութեան տակ իրենց ոսկեդարը կը շքազարդեն մեր վարժապետ-գրողները, սկսելով Եղիայէն մինչև Պէրպէրեաններն ու Օրմանեանները, Գուրգէնն ու Թումաս Թէրզեանը, Սէթեանը, Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանը։ Որեւէ բան գրելը և գրականութիւնը

(*) Առանձին տրտմութիւն մը՝ պարտքին տակն ըլլալ հզօր սրբագրուհիներու, ու ըսել անսովոր բաներ — գէթ մեզի համար — վիրաւորելով ամբախարխոխ միամտութիւնները։ Ռէմի տը Կուրմոն սրբապիղծ մը նկատուեցաւ վասնզի լատին գրականութեան այլապէս իրաւ, յատին, գէթ աւելի մարդկային արժէքները գտնել կը յաւակնէր անկման շրջանի (ք. և գ. դարերու գրողները) արձակին ու քիչ մըն ալ ոտանաւորին մէջ։ Իր փաստե՞րը։ Բայց գործե՛րը, որոնք մինակին կը վկայեն զարգացած, խորացած, առնուազն իմաստնացած մարդկութենէ մը երբ գրագէտը երկար մաշումներէ զգաստացած հոգիներու տագնապը կը հաճի տեսնել վերջապէս, ու իր տեսածները կ'ըսէ առանց աս ու ան իշխանաւորին սաստէն կամ քաջալերէն ազդուելու։ Վիրգիլիոս, Որատիոս, Ովիդիոս չքեղ անուններ են, չքեղ դարու մը քաղաքական փառքերովը լուսապսակուած։ Բայց որքան քիչ՝ մարդկայինին, իրաւին բաժինը այդ քերթողութեան ներսը։ Հարցը կը փոխադրեմ մեր մատենագրութեան ու կը կենամ անոր ոսկեդարուն որ մեզի տուած է չորսը հինգը չանցնող ազգային գործեր։ Ասոնցմէ Ագաթանգեղոսը, Գլակը, Փաւստոսը խմբագրուած են, ամենայն հաւանականութեամբ, չորրորդ դարուն։ Ասոնցմէ Փարպեցին, **Վարք Մեսրոպայն** (կորիւն) և **Եղիշէն** ինչպէս Մանդակունիի աղօթքներն ու ճառերը կը կազմեն Ոսկեդար որակուած չրջանի մը ժառանգութիւնները։ Ու ստիպուած ենք դասական, ոսկեդարային առաքինութեանց ամբողջ հանդէս մը լաստակերտել, որպէսզի այս ժողովուրդին իմացական գերագոյն ճիգը pus պատճանի արժևորենք, առանց անդրադառնալու որ այդ ճիգը գրական չէ երբեք։ Շարժումին վարիչները երբեք չեն այցուած գրական

այնքան տարբեր՝ իրենց խորագոյն էութեանը մէջ, մեզի համար, մօտ կէս դար, դարձան իրարու հոմանիշ, համասեռ փառքեր։ Այնքան յատկանշական է փաստը որուն համեմատ Պ. Դուրեանի ոտանաւորները խմբողները, հաւաքածոյի մի ծածքին տակ, պարտքն են զգացած այդ փուռնջը քննութենէն անցընելու այդ օրերու բազմահռչակ վարժապետի մը։ Մխիթարի դպրոցին հիմնարկումէն ասդին հազարները կ'անցնի թիւը գրաբար քերթուածներուն որոնք առնուազն կանոնաւոր արտայայտութիւններ էին, քիչ անգամ լեզուին դէմ ամբարիշտ թերացումներով։ Ու այդ ուխտէն զտարիւն քերականի մը՝ Մատաթիա Գարագաշ, Եղնիկի համաձայնութեամբ պիտի թարգմանէ Հոռհիոսը (Լ. Ռասին), հպարտ ու յաղթական, առանց կասկածելու արարքին առնուազն ապաբարոյութենէն. Մաղաքիա վարդապետ Օրմանեան պիտի չվախնայ, նոյն այդ լեզուով բառ չափելու փառքէն։ 1900ին մարդիկ տակաւին կը տառապէին այդ վարժութիւններուն մեղքովը երբ Տիգրան Եէլքէնճեան անունով ոսկերիչի մը ոսկեդարեան գրաբարով թարգմանութիւնները օրհնաբանելու համար,

---

տագնապէ։ Իրենց համար տիրականը՝ կրօնականն է։ Ու եթէ մօտ կրթանքներ են երկուքն ալ — քանի որ հոգիին լաւագոյն տարրերով են պայմանաւոր — չեն երբեք նոյն բաները։ Գրականութեան մը համար դասական չրջաններ գտնելը մեկնաբաններու, քննադատներու սիրական պատրանքներէն մէկն է։ Ու Մխիթարեանները ամէնէն առաջ մեկնողներ են։ Ինծի համար անհնար է Հայ Գրականութեան համար ոսկեդար ընդունիլ չրջան մը ուր այդքան քիչ է ինքնաստեղծ մթերքին բաժինը։ Ու մանաւանդ մարդոց վերագրել իրենց մտքէն երբեք չանցածը։ Թէ մեր լեզուն (գրաբարը) այդ չրջանին միայն մեզի կը պարզէ կարելի կանոնաւորութիւն, կորով, արդարութիւն, չի նշանակեր թէ այդ իսկ-վառքով անիկա արտօնուած է գրաւել տեղը գրականութեան։ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Տիկին Սիպիլի ոտանաւորը, իբր լեզու, յաղթանակ մըն է բայց իբր բանաստեղծութիւն՝ անորակելի թշուառութիւն։ Բագրատունիի գրաբարը ուրիշ հրաշալիք, բայց իբր գրականութիւն դարձեալ անորակելի թշուառութիւն մը։ Այս երկու օրինակները բա՞ւ՝ որպէսզի ոսկեդարու հէքիաթ մը ինքնին վերածուի իր հէքիաթային տարողութեան։ Գրականութիւն մը, ամէն բանէ առաջ, ժողովուրդ մըն է։ Ու ժողովուրդի մը մէջ, շատ մը տուրքերու կարգին խօսքին ալ չնորհքը ունի գոյութիւն։ Թող ըլլային գրուածք, այդ Ե. դարուն, գործեր որոնք Ի.էն մինչև ԺԲ. դար Հայ Գրականութեան պահեստը կը կազմեն, այնքան խեղճ, թշուառ՝ իբրև արտայայտութիւն, բայց որոնց ետին ինծի կը տրուի գտնել իմ ժողովուրդին սրտազարկը. — այն ատեն ես պիտի չվարանէի այդ դարը որակել իսկապէս ոսկի ալ, ադամանդ ալ եթէ կ'ուզէք։ Այս հարցը ինքնին առանձին նիւթ մըն է՝ այստեսակ ծանօթութեան մը մէջ ինքզինքը շատ նեղ զգացող։

քիչ կը գտնէին մեր լեզուին գովական տարազները։ 1500ի մեր ձեռագիրները, նոյնիսկ ժէրտ դարու մեր տաղերը, քերթուածները որոնք պատրաստ գործիքը կը կիրարկեն գրաբարին, իրենց անհուն չատաբանութեանց դէզերովը, խորունկ յուսաբեկութիւն մը կը ներշնչեն այսօր մեզի, մեր ժողովուրդին այնքան իրաւ, պարզ չնորհներէն (ստեղծելու արարքին մէջ), իրենց բերած այնքան իրաւ, չքեղ հակափաստովը (որ հասարակ տաղաչափութիւնն է, ասոր մոլութիւնը, դեռ Ե. դարէն, մեր նշանաւոր հայրապետները(*) գուարճութեան առաջնորդող մինչեւ քսաներորդ դար, ուր Լուսաւորչի Աթոռին մէկ գահակալը (Մ. Խրիմեան), այս դարուն սկիզբը ոտանաւոր պատմուճներ կ'ընէ համբուրելի անձակ միամտութեամբ մը, անդէտութեամբ մը ... բանաստեղծութենէն), ու կը հերքեն գրեթէ մեր հպարտութիւնը միշտ այդ ժողովուրդին յորդ չնորհներէն, որոնցմով անիկա, այդ դարերէն քիչ վերջը, կերպը գտած է մեր նոր զոյգ գրականութիւնները հոյակերտելու, միշտ մեր ուժերու ծիրին մէջ, իր բնազդներուն ցուցմունքովը, ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու։ Այս մասին այսքան։ Ֆրանսական ազդեցութիւնը, հեռու՝ ըլլալէ ստրկօրէն կրուած՝ անխմաստ լուծ մը մեր իմացական յօրինուածութեան վրայ, խորքի, ոգիի, ձգտումներու ներդաշնակ կնիք մըն է, անխուսափելի, ու ատով դարձեալ մարդկային, քանի որ մեր օրերուն ինչպէս հինգերորդ դարուն միշտ կան յառաջամարտ ու վերջամնաց ժողովուրդներ։ Ե. դարուն մենք

(*) Պէտք է կարդացած ըլլալ առնուազն ներսէս Շնորհալիի Ցիսռւս Որդին համոզուելու համար այդ ողբերգութեան անհերքելի ստուգութեան, գրչին տակ մարդու մը որ իրաւ, չըսելու համար մեծատաղանդ բանաստեղծ մըն է նոյն ատեն։ Ու թղթատե՛լ Մխիթարի դպրոցին արշիւներուն մէջ քնացող բիւրաւոր քերթուածները՝ ուսանողներու, ուսուցիչներու խօլ, յուզիչ եռանդին արդիւնք, ու խորհիլ անոնց ոգոնք, իրաւ, օժտուած գրողներ (օրինակ եղիշէ Դուրեան), աս ու ան թելադրանքներու անձնատուր, բազմութիւնները հաճեցուցին ու երգեցին, տաղ ու տող չափեցին ու քերթողի իրենց պսակը չահեցան խորունկ հիասթափութիւններու գինով։ Պատմած եմ թէ ինչպէս Համբարձում Երամեան ուսուցիչը հերոսաբար իր Ճուշերը խմբագրած էր Ապողոնի բարբառով ու կը պաշտպանէր իր այդ արարքը Դր. Մագիստրոսի մը կիրքովը, երբ այս երանելի իշխանը Հագարացի բանաստեղծի մը հետ մրցումի մը սիրոյն, կերպը գտած էր, չո՛րս օրուան մէջ երկու կտակրանները խտացնելու հազար չափուած տողերու պարունակին, հիացնելով անշուշտ այդ Հագարացին որ այդ գինով պիտի դառնար քրիստոնէութեան լոյսին։ Մագիստրոս և Երամեան իրարմէ հեռու են հազարի մօտ տարիներով, բայց երկւորեակներ կը թուին ինծի, իրենց մտքովը։

յոյներուն Աղեքսանդրիան ու Աթէնքը մաշեցուցինք մեր Թարգմանիչներուն ուսումնատենչ, ծարաւ հոգիներով. ԺԹ-ին՝ Բարիզը ունեցանք մեզի ընծայարան մէկ ու նոյն ձգտումներով: Եզնիկ մը իր լեզուական կատարելութեան մէջ անշուշտ այնքան բան կը պարտի սակայն այդ Պոլսին որքան Բարիզ իր ուսումը ըրած Թովմաս Թէրզեանը այդ Բարիզին, — այսինքն գրեթէ ոչինչ, եթէ երբեք նկատի առնենք երկուքին ալ խորագոյն ձըգտումները: Եզնիկ՝ վարդապետ մըն էր ու իր փաստերը կը փնտռէր. Թէրզեան՝ վարժապետ մը, ու հետամուտ էր իր դափնիներուն: Այսքան: Մենք փոխադրեցինք Պոլիս, Եղիսեան դաշտերու (Բարիզի Շան-զ-էլիզէն) չէնչող, պայծառ, ռոմանթիկ խանդավառութիւնը, մանաւանդ այդ դաշտերուն վրայ, կանխող դարու կէսերուն թրթռացող մտայնութիւնները, մարդկային բարձրագոյն առաքինութեանց հանդէպ ընդառաջող հոգեբանութիւն մը, գաղղիական արժէքներու quintessence-ը, առանց անդրադառնալու որ մեր Պոլիսը հազիւ թէ նախասենեակը կը կազմէր նոր ժամանակներու...: Մեր քաղաքական ողբերգութիւնը ծնունդն է այս միամտութեան: Մենք արձագանգի մը պէս կըրկնեցինք մեր բեմերէն, դպրոցներէն, մամուլէն ինչ որ լսեր էինք, կարդացեր էինք, ապրեր էինք այդ դաշտերուն (միշտ՝ Եղիսեան) մէջ...: Այս ամէնը, անշուշտ, չէ որ կը կազմեն գրականութեան մը հոգին: Այս ամէնը բոցի մը պէս, հրթիռի մը պէս կուգան ու կ՚անցնին: Ամբողջ երկու չըսելու համար երեք սերունդ, այդ փոխադրումներուն միայն իր մեղքերը կը մնայ պարտական այսօր, իսկ իր արժէքները յօրինած է ցեղին խոր, հեռաւոր գործարաններէն, այն խառնարանէն որ հաւաքական աւազանն է մեր քանի մը հազարամերով վազող արեան բոլոր թրթռումներուն: Թէ Զարթօնքի Սերունդին գրական վրիպանքը այս տեսութեամբ միայն կ՚արդարանայ, ինծի համար դուրս է կասկածէ: Անոր իտէալներուն ամբողջ սարիքը կուգայ դուրսէն ու կը պահէ այդ եկամուտի նկարագիրները, հակառակ անոր որ այդ իտէալներուն անընտել մարգ մը չէր այս ժողովուրդին հոգին: Աւելի յետոյ, 1900ի դռներուն, ֆրանսական ազդեցութիւնը տիրական եղաւ մանաւանդ մեր Իրապաշտներուն իմացականութեան վրայ: Ասոնք այդ ազդեցութիւնը հազիւ թէ կ՚ընեն զգալի իրենց ստեղծագործութիւնը. կեդրոնացուցած ըլլալով իր ժողովուրդին մանաւանդ ներկային: Ըսել թէ Զօհրապ կը մնայ հպատակ Մոբասանեան թէքնիկին, կը նշանակէ ըսել թէ կեանքին դէմ կենալու կերպերը իրարու նման են երկու

գրողներուն ալ մօտը։ Կ'ըլլամ կարճ սակայն, հաստատելու համար որ Արեւմտահայ Գրականութեան խորքին վրայ ֆրանսական ազդեցութիւն մը գրեթէ ձրի տարազ մըն է երբ զայն ուզենք սահմանել մեր իմացական ու զգացական ռոմանթիզմին, մեր խանդին ու հրայրքին, մեզի չատ սիրելի քանի մը կիրքերու վրայ, — հայրենասիրութիւն, արդարութեան ծարաւ, պաշտամունք, համամարդկային երազներ, բոլորն ալ աս ու ան չափով հասկնալի, իրաւ, փաստուած՝ մեր պատմութեան քառուղիները։ Դարձեալ անիրաւ տարազ մըն է այդ ազդեցութիւնը, մեր Ռոմանթիկներուն ձևը երբ ուզենք տեսնել անոր ետին, տակը։ Միայն Պէշիկթաշլեան բանաստեղծը չէ որ թեթև տաղերու մէջ պիտի ախորժի սպառելէ իր այնքան իրաւ, մելամուշ զգայնութեան հուրքն ու տրտմութիւնները։ Նոյնը ըրած էր, անոր տղայութեանը, ֆրանսական ամէնէն սիրուած բանաստեղծը՝ Պէռանժէն, որուն երգերը թափանցած են խոնարհագոյն հիւղերէն ալ ներս։ Արեւմտահայ Գրականութեան մեղքերը ես կը դիզեմ իր մշակներուն անսահման խանդավառութեան, անոնց կեանքը տրորող հազար ու մէկ անձուկներու, անոնց ժողովուրդին խորունկ գերութեան, որոնք առանձին առանձին արդէն բաւ էին կործանելու ամէնէն առոյգ ծնած գրական ընդունակութիւնները անգամ։ Ո՞րը անոնցմէ ունեցաւ առնուազն հանգիստ քանի մը տարի՝ ստեղծելու համար այնքան անհրաժեշտ։ Ո՞րը անոնցմէ իր երազները չեզաւ ստիպուած մատաղ մատաղ ծալլել թաղելու։ Ո՞րը ապրեցաւ առանց ահի, այպի, թէկուզ պարզագոյն ապրումները մարդոց միջինին։ Այս տողերուն հեղինակը ունի իր ետին աւելի քան կէս դար՝ գիտակցուած ապրումի։ Ու չի յիշեր օրը ուրկէ չըլլար անցած առնուազն թուրքին գարշանքը։ Այս հոգեյատակէն սխալ չըլլար վերբերել մեր գրականութեան անբաւարարութիւնները նոյն իսկ այն տեսակ սեռերու մէջ որոնք անհատին ուժերով կը թուին պայմանաւոր. ինչպէս է քնարերգութիւնը։ Դարձեալ այդ ազդակներուն կրնանք վերագրել տկարութեան քիչ մը չատ ընդհանուր երևոյթները, որոնք մեր՝ Արեւմտահայ վէպը կ'ընեն անաւարտ ձեռնարկ, երբ ամբողջ ժողովուրդի մը լայնատարր կեանքը կը փոուէր մեր գրողներու հոգևոր աչքերուն դիմաց, այնքան անկոխ, գրեթէ կոյս, չըսելու համար խոպան, ահա քանի մը հազար տարիներէ ի վեր։ Ցետոյ միշտ յիշել թէ Արեւմտահայ Գրականութեան սկզբնածագ շրջանը ուղղակի կրունկին տակն է վանականներու կամ աստոց ոգիովը սնած վարժապետներու։ Ալ ի՞նչ հարկ՝ պէր-

պէրեան մը բացատրելու համար կոչում ընել ֆրանսացիներուն։ Գրական ազդեցութիւններուն ամէնէն իրաւը մենք կրած ենք չորրորդ ու աւելի կանխող դարերուն։ Հազիւ հազ լեզուաբաններ կը կասկածին այդ ազդեցութեանց ահաւոր լայնքէն։ Աստիւնները տուած են մեզի մէկ կարեւոր մասը մեր կրօնական termeերուն։ Պարսիկներէն առած ենք գինուորական, վարչական բառերը գրեթէ ամբողջովին։ Եզնիկ կարդացող մը եթէ մագիստրոս մը չէ լեզուաբանական, ստուգաբանական մարզերու վրայ, մտքէն իսկ չանցներ թէ այդ չքեղ չէնքը թէ՛ իբր իմաստ, թէ՛ իբր առաձգ կուգայ հիմնովին օտարներէ։ Բայց անոր ոճը մերն է։ Ու ատիկա կը փոխարինէ բոլոր հետևակ տրամութիւններուն կորանքը մեր մէջ։

Արևմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է

գ) Թուրքին, որ ահաւոր որքան անհերքելի ազդակ է ահա, մեր ժողովուրդին ոչ միայն հոգին այլ և իմացականութիւնը, փորձառական խելքը, ըսել կ'ուզեմ բարոյականին ըմբռնողութիւնը դարերով իր թանձրութեան, զարհուրանքին տակ զգետնուած պահող։ Գրականութիւն մը ժողովուրդ մըն է։ Որքան կրկնեմ՝ քիչ է նորէն։ Ու ժողովուրդը թուղթի մէջ սև գիրերու մրջնացում մը ըլլալէ առաջ՝ ընդարձակ իրականութիւն, իր հողերուն վրայ, իր երկինքին տակ, քովը ի վեր ուրիշ ժողովուրդներու, կրելով զանոնք կամ տիրելով անոնց։ Ջուր տեղը չէ որ աւելի քան տասը դար մեր հողերուն վրայ մեր պապերը ապրեցան անապրելին։ Ու Թուրքը ամէնէն տիրական սարսափն է մեր հոգիին։ Ու ահա տարօրինակը. — այդ սարսափը գրեթէ անզգալի է Արևմտահայ Գրականութեան ո՛չ ձևին ո՛չ ալ խորքին վրայ, մանաւանդ 95ի չարագուշակ դէպքերէն առաջ։ Երանելի ըլլան՝ Արևմտահայ Գրականութեան անդրանիկ քառորդ դարը, ուր մենք մեր անցեալին գինով տարփողները կամ մեր Պոլիսին անուշիկ զեփիւռները ունինք մեզի ներշնչարան երբ մեր ներքին անիշխանութեան մեր մէջ յառաջացուցած քաոսը չունինք կարգաւորելու։ Թուրքը մեր նոր գրականութեան մէջ նիւթ պիտի ըլլար 1920էն վերջ միայն (1910ի մեր յարաբերական ազատութիւնը մենք գործածեցինք միջազգային գաղափարագրութիւններ երգելու և մոռցանք թէ մեր զոհերուն արիւնը դեռ թաց էր ոչ միայն մեր հողերուն այլ և մեր հոգիներուն երեսին)։ Ինչո՞ւ այս անբնականութիւնը։ Ազգային զգացումներու ծիրանի մշուշին մէջէն, մեզի անհրաժեշտ մեր

պատրանքներուն դրուժիւնը յօրինելու ատեն պահ մը հասկնալի, այս բացակայուժիւնը մեր արիւնն իսկ հրդեհող տագնապին թերևս գրականօրէն ըմբռնելի, բայց կենսաբանօրէն (biologiquement) ահաւոր բարատոքս մըն է, ահաւոր հակադրուժիւն մը նոյնիսկ։ Որքան կրկնեմ՝ քիչ է. — Գրականուժիւն մը առեանց երեւոյթ է, միտք, խելք, ոճ, արուեստ ըլլալէ առաջ։ Ու այն հողերուն վրայ ուր մեր ժողովուրդը թափեր է քրտինք ու սերմ, թաղեր է մեռեալ՝ ու հոգի բուսցուցեր, այդ հողերուն վրայ անիկա կեանքին այդ հիմնական արարքները գործադրեր է Թուրքին հետ, մէջ, քով։ Հիմա չեմ լայննար Թուրք հոգեբանուժեան վրայ հաստատելի ուրիշ կողմերու արտահանումին — վաչկատուն, գաղթական, վայրագ, գիշատիչ, նախնական, յաղթական, խուժանայոյզ, ամբողջովին կիրք ու արիւն ժողովուրդի մը նկարագրէն։ Այս տողերը կարդացողներէն շատ շատին համար ասոնք բառեր են դժբախտաբար ու քիչիկ մըն ալ անհասկնալի։ 1918ին երբ գլուխս ազատելու համար, գերմանական սպայի տարազով փախուստ տուի Պոլիսէն, անցնելով Պուլկարիա, այդ դժնդակ խելամտուժիւնը ունեցայ Պուլկար երիտասարդ սպայի մը հոգիին առջև։ Ջիս ձերբակալող, զարգացած, քանի մը լեզու խօսող ու շատ բարեկիրթ երիտասարդը չէր ըմբռներ թէ ինչպէս ինծի պէս առնուազն գրող երիտասարդ մը, ըլլար ստիպուած Թուրքէն փախչելու։ Մեր խօսակցուժեան իբր արձանագրիչ քարտուղար ծերունի Պուլկար մը — վարժապետ ասիկա — միջամտեց այնքան յուզիչ կորովով մը որ իմ աչքերը թրջեցան։ Անիկա ապրեր էր բուրբը, ու կը ցաւէր Գերմանիա ըրած սպային անհասկացողուժեանը վրայ։ Ու ասիկա այսպէս է մեր երիտասարդ մտաւորականուժեան ալ համար։ Բայց այս չեղումէն դառնալով, երբ կը շարունակեմ իմ մտածումներու շարքը դասաւորել, կը կենամ 1870ի մարդոց հոգեբանուժեան։ Մեր գրականուժիւնը Պոլսոյ մէջ է որ կը գտնէ իր սնունդը բացառաբար մինչև 1890ի օրերը։ Արդ, ով որ կը կարդայ Թէոհէն (Պ. Դուրեան), Հանըմը (Վ. Թէհլեան), Փէապէն (Վ. Թաթուլ), ըսել կ'ուզեմ՝ այդ քերթուածներուն հոգին իսկ կազմող անտարազելի ապրումներուն ամենախոր թելադրուժեանցը ըլլալու համար հաղորդ, եթէ չէ կրած Թուրքը իր ջիղերու սարսուածին վրայ, այդ քերթուածներուն ետին պիտի կասկածի՝ շատ շատ, քաղցր, խուսափուկ, նրբին տեսիլքներ, անոնցմէ որոնք հրաշագեղ այդ ափերուն վրայ կը բուսնին ոսկի Գայլգէ մը, մարմար դարպասներու վրայ կոխելու տեղ թրթռալով, կամ մթին փողոցի մը

ամայքներու երեսին, ցածուկ դունէ մը յորդող կախարդանք՝ երբեմն աչք ու երբեմն երես միայն, բայց այնքան իրաւ որ իրենց այդ կերպարանքը ա՛լ պիտի չելլէ հոգիիդ ալպոմէն։ Օտար արուեստագէտներ տուած են այդ զգայութիւններու մօտ յուզումներ այդ քաղաքէն բայց չեն տուած ինչ որ մերինները առած, ապրած են անկէ, իրաւ, մարմար սարսո՛ւռը որ մարմին մըն էր, նաւակի մը խորը ընկողմանած, կառքի մը դանդաղ օրօրին անձնատուր, և կամ նօճիի մը ներքև լալու տեն իր աչքին ուլունքները արցունքին մէջ լողացնելով։ Ու աւելին։ Իմ քսանամենի օրերուս, այդ զգայութիւններուն դաւն տագնապին մէջ, կեանքը կրելու անկարող, յոգնած, ես անցեր եմ անդին պաշտօնական Թուրքերէնէն, որ ամէնէն տրտում գերութիւնն էր մտքին հարկադրուած, իրենց՝ Թուրքերուն իսկ երիտասարդութեան, փնտռելու համար Թուրք հոգին իր իսկ գրականութեան ու ամէնէն չատ բանաստեղծութեան(*) մէջ։ Ու իմ գտածը բոլորովին տարբեր բան մըն էր, չարաչար հերքող իմ ակնկալութիւնները։ Թուրքերուն ռոմանթիկները (Էքրէմ, Ապտիւլ Հաք Համիտ, Թէվֆիք-Ֆիքրէթ, յիշելու համար ամէնէն յատկանշականներէն քանի մը անուններ) կերպով մը կը կրկնեն մերինները,

---

(*) Թուրք բանաստեղծութեան համար սա հետաքրքրութիւնը — հիմա կրնամ դատել — քննադատական ախորժակներէ հեռու հակում մըն էր իմ մէջ, քանի որ կրօնա-բարոյական ոտանաւորը որմէ կ՚ախորժին միայն բռնակալութիւնները, ես կ՚ատէի մերիններուն իսկ մօտը։ Անոնց սիրային ոտանաւորը դարձեալ փարթամ բառակոյտ մըն էր, դասական մշակոյթի — այսինքն՝ արաբերէն-պարսկերէն տաղաչափութեան հնչտանքին — սպասարկուներուն, պաշտօնական, պսակաւոր քերթողներու վէզնէրու անսպառ օրէնքներուն մէջ շղթայուած։ Բայց խենդն էի ժողովրդական սիրային երգերուն, այնքան իրաւ, տաք, երբ հոս ու հոն Թափուած երիտասարդ արիւններուն հոգին էր որ կ՚ելլէր Թուրքի, բերնէ բերան, պատմելու համար մարդոց ամէնէն հարազատ ցաւը, սիրու ցաւը, նոյն ատեն մարդոց գերագոյն քաղցրութիւնը սա աշխարհի երեսին։ Թուրք բանաստեղծութեան համար իմ սա տկարութիւնը արեան երևոյթ է անշուշտ։ Իմ ծննդավայր քաղաքը, Բիւթանիոյ Պրուսան, այնքան հեռուէն թերևս քիչ մը վսեմացած (Փրէօտեան առումով) երբ կը փռուի հիմա իմ հոգեդաշտին, տարօրինակ հանդիսարան մըն է, արդար գրգարան մը, ինչպէս պիտի ուզէր պատկերել Ալիշան, ուր սակայն դրախտին հարսնիքին տեղը իշխէին ուրիշ, այս անգամ իրաւ ապրումները անյագուրդ երիտասարդին որ օրերով կրնար Թափառիլ, կայքէ կայք, ձևէ ձև, գտնելու համար ակերը իր սարսուռներուն, բայց իրմէն դուրս, ուրիշ անդունդներու ներսը...։ Բացառիկ համայնապատկե՛ր, գետնէն ու բարձրէն, ջուրէն ու կանանչին ծովէն, բայց մանաւանդ մարդկայինին հանքերէն — կին, աղջիկ, տղայ, մայր, իշխանուհի ու ահաւոր Թրքութիւնը

մանաւանդ Դուրեանն ու Պէշիկթաշլեանը, ասոնց մեղքերուն մեծ մասերովը մեղաւոր, բայց թելադրելով նոյն տրտմանուշ ղգայուԹիւնները: Թէ Արեւմտահայ ԳրականուԹիւնը հիմնովին կ'անգիտանայ այս ամէնէն որևէ հետք իր ճարտարապետուԹեան վրայ, աւելի քան իրականուԹիւն է անշուշտ: Բայց Թէ անիկա չառաւ գնացքը Վենետիկցի աբբաներուն ճաշակին կամ Թիֆլիսի ժողովրդապաշտ գիտուններուն կողմէ որդեգրուած ուղղուԹեան — ասիպարագան արդիւնքն է հաւանաբար Պոլիսին: Հեռու ինձմէ նանրամտուԹիւնը՝ Արեւմտահայ գրական ճիգը արժեզրկելու, անոր սկզբնական շրջանին մէջ պարզուած անխուսափելի սխալուԹեանց, նուաղումներուն պատկերը աճեցնելով, ինչպէս կը սիրեն ընել նորերը, Արեւելահայերը, ոչ ալ փառաւորուիլ այն տղայական փառքը որով իր ժամանակը զեղծանեցաւ իրաւ գեղեցկուԹիւններ իրենց տարողուԹենէն անդին ճառագայԹման ենԹարկելով, գտնելով օրինակի մը համար Թովմաս Թէրզեանի մէջ մեծատարած, ազնուական, շքեղ քերԹող մը, Պէշիկթաշլեանին խորհրդաւոր անձնաւորուԹեան եղերաբախտ հմայքը տարածելով անկէ ստորագրուած հասարակ տեղիքներու վրայ (իր երգերուն ստուար մասը): Այս կարգէ զեղծանումներ ամէն ժամանակներու համար ալ են: Միւս կողմէն հեռու ինձմէ սոփեստուԹիւնը՝ բառամարտ, զարդախաղ, կեղծ-դասականու-

---

կարդացողներուն (Թուրք հօնաները): Ու չէնք, պարտէզ, պալատներ, հիւղակը՝ ասոնց չուքերուն, մզկիԹ ու դամբարան, հսկայական յիշատակարան աղօԹատեղիները սուլԹաններուն, իւրաքանչիւրը իր պատմուԹեան ահը վարչամակած, մահուան դաշտեր, դաշիկներ, խորչիկներ՝ երբեմն լման հովիտներ խորշոմող, երբեմն տուներու հանգոյցին խորը ընդելոյզ, բնական, ընտանի, երկու նոճիի կերոններովը հսկուած կամ հորիզոնը ընդարձակ սուգի մը մէջ պատանող՝ սև Թաւիշովը մեռելներուն...: Տեղերը հոգի մը ունին: Քանի քանիներ ըսած են ատիկա մեր անընկալ չիլերուն: Բայց կուգայ օրը երբ կը հասկնանք: Իմ ծննդավայր քաղաքը մեծ ծով մըն էր մարդկային կիրքին, հիւանդներու հանդիսարան մը: Գարնան վերջերուն ան ի՛նչ սրտառուչ տրտմուԹիւն էր Թափառիլ ջերմուկներու պարտէզներուն ուր բանաստեղծին երգած Թաւուտները կը նմանէին փանԹասԹիք Թաղարներու, իրենց ծոցին պարման աղջնակը, ամբողջ աչք ու գանգուր, դեղին, դեղին, դեղի՛ն բայց այնքան յուզիչ, մահուան հետ դէմ դէմի, մօրականը կուշտին որ չքեղ չէնք մըն էր միսի, խաղալով պզտիկի մը մազերուն հետ, գլխի մը վրայ ուր կաղապարը կար մահուան արուեստին...: Ան ի՛նչ իրաւ բան էր վարը, իր հոգին վրայ իր ձայնը արձակած բայց կանանչով անտեսանելի ծերուկի մը երգը որ կը պոռար, կը պոռար կեանքին սուտը, մինչ տաք չուրերուն գոլորշին, արևէն բոց առած, կը Թռէր՝ ձայնը գահաւորելով...:

թիւն, ցուցամոլ հռետորութիւն որակել ինչ որ այդ Պոլսին վրայով ինկաւ Հայ Հոգիին հաւաքական կերպարանքին ներսը, մանաւանդ երբ մէկը փորձէ գտնալ այդ Հոգիին ամբողջական թելադրանքներուն, և ուզէ հասկնալ թէ արեան ո՛ր երակներէն լոյսին եկան Արեւմտահայ ամէնէն ազնուական բխումները, իր ամէնէն փարթամ քերթողներուն, վիպողներուն մեզի կտակած անմահ գեղեցկութեանց մէջէն...։ Երբեմն մտածեր եմ պատկերին որ այդ գրականութեանը պիտի ըլլար, եթէ երբեք իր մշակման կեդրոնները ըլլային Հայկական Բարձրաւանդակը՝ իր Կարինով, լեռնահանգոյց Վասպուրականը՝ իր Վանով, և կամ քաղցրաջերմ աշխարհը Ծոփաց՝ իր Խարբերդով։ Դուք մի տարուիք որ այդ վայրերէն մեզի եկած գրական արդիւնքը արդէն ունի կերպարանք մը, մեզի հաստատ ընդհանրացումներ արտօնող, ընդհանրացումներ որոնք քիչիկ մը աժան տուրքերու, շատ շատ սեղմ շնորհներու կապուած կը մնան ձեր մտքին մէջ։ Այդ տեղերէն մեզի հասնող գրական արդիւնքները հազիւ թէ կը պահեն իրենց անփոխարինելի գոյնը, երբ կը հանուին իրենց բնիկ բարքերէն ու կը փոխադրուին հազարաւոր մղոնով հեռու տարավայրեր։ Զիջումով մը պիտի փորձուիմ ենթադրել պահ մը թէ Վանի մէջ բարգաւաճող գրականութիւն մը պիտի գտնէր թերևս այն ոգին որ Պաալէն և Թուանէն հատորիկին մթնոլորտը կու տայ, բայց աւելի ազատագրուած, աւելի յղկուն ու թանձրատիպ — ա՛ն՝ որուն մտածել կը մղուինք օրինակի մը համար Վանէն ազատագրուած Վրթանէս Փափազեանի մը մեզի ձգած վէպերուն մէջ — բայց պիտի չհասնէր այն հոծ ու քաղցր յուզումին որ Տաքարեանի մը պատառիկները կ'ընէ այնքան իրաւ, ապրուած ու գեղեցիկ։ Տիգրան Ամիրճանեան մը անշուշտ իբր խորք աւելի կ'արժէ քան Մկրտիչ Աճէմեան մը։ Բայց ոչ մէկ հաստատ փաստ մեզ կ'ապահովէ թէ Վարուժան մը կրնար բխումի գալ Վանայ ծովուն ալքերէն։ Միշտ նոյն զիջումով պիտի ընդունիմ Ծոփքը ընդարձակ գրական շարժման մը կեդրոն։ Կ'ունենայինք, նման պարագայի մը, ինչ որ ատկէ մեզի հասած գրողներուն մօտ թանկ է ինծի — հարազատութիւն, իրաւութիւն, հայեցիութիւն. բայց երբեք՝ ան միւսները որոնք Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն ազնուական անունները, փառքերը, փաստերը եղան, ստեղծումի մէկէ աւելի երեսներու, մարզերու վրայ։ Հազարներ կան, աշխարհի չորս ծագերուն ոտանաւոր թափողներ ինչպէս Սիպիլն է կամ Տիրան Չրաքեանը, կամ Միքայէլ Կիւրճեանը, բայց դուք հազիւ թէ կը հանդիպիք

Պ. Դուրեանի մը, Մեծարենցի մը, այսինքն այս տղոց ամէնէն անփոխարինելի մասերուն որոնք Պոլսոյ արեւին, ջուրին ու լեռներուն կը պարտին թերեւս այն սրսփուն, պխրագին, սիրտ առնող համը, առոմը որոնք թքլիւրիք կը թուին, չհերքելով հանդերձ ցեղին արեան ընդարձակ ենթաշխարհը բայց կը կերպարանեն նոյն ատեն այդ ցեղին, ուրիշ ալ ընկալչութիւնները, շնորհները։ Ինչպէս կը տեսնէք, ազդեցութիւններու հարցը իմ մէջ ընդարձակ ապրումներու թելադրանք մըն է։ Ու կը հաւատամ թէ այդպէս է նաեւ ամէն իրաւ դատողի, պարկեշտ համադրողի համար։ Չուրանալ անխուսափելին, ճակատագրականը — հողն ու ջուրը ուր կ'աճին ոչ միայն սերմերը այլ եւ միտքին ալ հունտերը։ Չուրանալ լոյսն ու արեւը որոնք կը բաշխուին մեզմէ վեր օրէնքներով։ Բայց զգուշանալ քանի մը տժգոյն թէեւ գեղանի տունկերու հանդէս մը Ֆլօրայի մը վերածելէ։ Բայց զգուշանալ քանի մը խօլաբոյսերուն յիմարութիւնը դատապարտութեան իբր տախտակ կախելէ ճիտին խորհրդաւոր անձնաւորութեանց որոնք այնքան շատ են այդ գրականութեան մէջ։ Ֆրանսական գրականութենէն ամէնէն շատ ազդուողը մեր մէջ Արշակ Չօպանեանն է, որուն գործին ստեղծական մասը այնքան քիչ եղաւ սակայն, բայց որուն գործը ամբողջ սերունդ մը դաստիարակեց։ Ֆրանսական ազդեցութիւնը առաջին մեծ պատերազմէն վերջն էր որ վնասեց մեզի. ու ասիկա հակառակ շատ իրաւ, շատ չքեղ տաղանդներու։ Արդէն Տիկին Եսայեանի վէպին մէկ կարեւոր մասը կը կրէր այդ ազդեցութիւնը։ Բարիզեան տղոց մշակած վէպը լեզուովը միայն կը պատկանի մեր ժողովուրդին։ Հոգին նահանջած է անոնց բոլորէն։ Հեռացէք ձեր դարէն ու եղէք հարիւր տարի մը աւելի ետ, ԻԱ. դարու կէսերուն, նետելու համար նայուածք մը Արեւմտահայ գրական ճիգին վրայ (ենթադրելով որ մինչեւ այդ թուականները բախտը զայն պիտի պաշտպանէր անժուժելի վտանգներու դէմ)։ Այն ատեն դատող մը պիտի ըլլար աւելի արդար, մանաւանդ սա ազդեցութեանց հաշւոյն, ու աւելի իմաստուն, վասն զի այդ դատողին համար պարկեշտութիւնը (իմացական) պարտք պիտի դնէր հասկնալու բաներ որոնք կ'անցնէին իր փորձառութիւնները։ Քրիստոսի երկու հազար թուականին Բարիզ կամ Պոսթոն լոյս տեսած վէպ մը, գրուած նոյն իսկ ամէնէն չքեղ հայերէնով, պիտի նմանէր Բարիզի մէջ լատիներէն հրատարակուած վէպի մը, Քրիստոսի 1700 թուականին, ու պիտի արհամարհէր անշուշտ գրահմուտներու բոլոր ճարտարութիւնները որոնցմով սա

մարդիկը ուզէին Հռովմէական ոգիին վերազարթումը գտնել այդ վէպին մէջ..., ըլլալուն՝ բոլորովին տարբեր բան մը այդ քննադատներուն ենթագրածէն։

Կ'ընդունիմ որ տաք-գլուխ, աս ու ան յաւակնութիւններով կրկնաւոր, նոյն իսկ յաճախ պարկեշտ մտածողներ, մեր օրերուն, իրենց հողերէն տարագիր ու իրենց հոգիին բռնադրուած բոշայութիւններէն գրգռուած, աս ու ան տպաւորութեանց տակ, իրաւ իրենց վիշտը պահ մը հասկնալու իրենց տագնապէն բըռնաւար, արհամարհանքով, չըսելու համար զայրոյթով, նետեն իրենց ձեռքէն «սնոտիքը» որ Արեւմտահայ հայրենասիրական, պատմամոլ, ուռուցիկ և հիմնովին կեղծ, հռետորեալ բանաստեղծութիւնն (*) էր մինչև Իրապաշտները ու տակաւին քիչիկ մըն ալ ասդին։ Բայց այդ տրտում կորանքին պատասխանատու հեղինակները նկատել Հիւկոն, Մանաւանդ Լամարթինը (ինչպէս չէ վարպետ, չատ մեծ գիւտ մը արժեւորող միամիտի մը խանդովը, ընել այդ անիմաստ իմաստութիւնը ներ. Շահազիզ, Նար-Պէյի ռոմանթիզմը բացատրելու, դատապարտելու խաչակրաց հերոսութեանը մէջ. ինչպէս հեշտագին հպարտութեամբ մը կ'ընեն միշտ Արեւելահայ բոլոր վարժապետ-դատողները երբ յանուն աս ու ան հանգանակներու՝ առաւելապէս քաղաքա-ընկերաբանական, կը փորձուին զբաղիլ Արեւմտահայ Գրականութեամբ,

---

(*) 1943ին մարդեր եղան որ Դ. Վարուժանի Դիակի Սայլը քերթուածը չանացին խեցեվճռի ենթարկել, անոր պարունակութիւնը, այսպէս ըսուած գրական եթէ ոչ սալոնական ճաշակի դէմ մեղք մը յայտարարելով, դասագիրքի մը մէջ. իբր թէ դասագիրք մը ժողովուրդի մը չպատկանէր այլ հանդիսարան մը ըլլար աս ու ան նանրամիտներուն իրենք զիրենք ցուցնելու։ 1943ին այդ մարդերը դեռ չեն համարձակիր այդ նիւթերուն խորքին վրայ իսկ ուղղել իրենց յարձակումը, անշուշտ քիչիկ մը ամչնալնուն, ինչպէս հաւանաբար ուրուային զգայութիւններով իրենց մէկ փոքրիկ, չատ խեղճ մասը այդ նիւթերուն կապուած կասկածելուն։ Դեռ կան ուրիշներ, լեգէոն ասոնք, որոնք 1920ին, արդէն դատապարտած էին Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն հզօր այդ լարը, շովինիստական, կեղծ, տափակ վերադիրներուն տակ խղդելով զայն, առանց մտածելու որ Աբուլեստագէտ Սերունդը այդ զգացումէն հաներ էր ամէնէն մեծ վայելուչ քերթուածները երբևիցէ գրուած Հայկին լեզուով։ Նոյն իսկ անկանգնելի նկատուած հայրենասիրական երգերը եօթանասուն, ութսուն տարի առաջ այդ օրէն, ապրումներ էին, բոլորին հասողութեանը մէջ իրենց ուժը բիւրապատկած։ Մենք հիմա, ժամն հերոսութեամբ մը երբ կ'ուրանանք այդ ապրումները, կա՛մ տալթօնականներ (իմացականութիւնն ալ աչք մըն է ու ենթակայ հիւանդութեանց) ենք, կա՛մ խաբեբաներ։

անոր մեղքերը խոշորացոյցի ենթարկելու նսեմ հաճոյքին մէջ գտնելով այնքան տափակ, ապայժմէ կամ ցնորական իմաստութիւն, իմաստակութիւն, օրինակի մը համար՝ Պ. Դուրեանի կսկիծը հանելով այդ տղուն տնտեսականէն. ինչպէս կ'ընեն միշտ, այդ գրականութեան արժանիքները կործանելու ատեն, հասնելով այնքան անգութ վճիռներու, օրինակի մը համար Ց. Պարոնեանին միայն վերածելու չափ այդ գրականութեան ամբողջ տարողութիւնը։ Խելքի, խանդի, տխմարութեան ու ապերախտութեան սա փաստերը պետական պաշտպանութեանն ալ բարիքը ունէին իրենց կռնակին։) պիտի նշանակէր, հետեւելով ընդհանրացման նոյն կերպերուն, Արեւելահայ Գրականութեան շատ ընդարձակ, շատ սխրագին իմաստն ու փառքը, ցեղադրոշմ գեղեցկութեանց այնքան թանկ փաստերը զամբիւղի դատապարտել որովհետեւ այդ գրականութեան մէջ մեծահամբաւ արժանիք մըն էր իր ատենին Գամառ-Քաթիպան, իր բանաստեղծութիւններով։ Ծիծաղելի պիտի չըլլա՞ր այս հասարակ տաղաչափութեան կշիռը խորթնարդել ու նոյն արարքով տապալել ամբողջ Արեւելահայ Գրականութիւնը։ Ուրիշ հատորի մը մէջ (Զուգակշիռ Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ Գրականութեանց) ես աւելի հանգամանօրէն զբաղեր եմ երկու գրականութեանց փոխ-յարաբերութիւններով, հոս առանձին ընդլայնելու համար Արեւելահայ ազդեցութիւնն ալ 1860ի մեր ձգտումներուն կազմաւորման տեսակէտէն։ Նօթի ձեւին տակ Ընծայարանի մէջ (Ս. Յակոբեանց Վանք) կատարուած այդ աշխատանքը լոյս չունիմ կարգաւորել հրատարակութեան մը վերածելու։ Իր այդ ձեւին մէջ հատորը կը պարունակէ հիմնական եզրակացութիւնները մեր ժողովուրդի մօտ հարիւր տարուան ճիգին, գրականութեան մարզին վրայ, երկու հատուածներուն ալ բաժինովը։

Արեւմտահայ Գրականութիւնը վերը աչքէ անցած մայր, տիրական ազդեցութիւններէ դուրս ունեցա՞ծ է ուրիշ ալ պարտքեր. — խնդիր մըն ալ աս է ինքնին, բայց ոչ այնքան ընդարձակ որքան կանխողները։ Եղան դատողներ որոնք այդ գրականութեան շրջափոխութեան մէջ տեսնել ուզեցին անգլիական, գերմանական ազդեցութիւններ։ Պատրանք մըն ալ հոս ունի անշուշտ գոյութիւն բայց շատ աւելի տրտում։ Ի վերջոյ գրականութեան համար Բարիզ ուսում առած, պատրաստուած, այդ հանդերձումը տարիներով արժեւորած գրող մը երբ կը թարգ-

մանէ քառորդ հարիւրը անցնող վէպեր մեր լեզուին ու կը ստեղծէ ճաշակ մը, պատասխանատուութեան զգացումով մը պարտաւոր է տոգորուիլ իր կարգին, ինքնագիր գործի մը առջին, ու չգրել Անգլիական Նամականի անունին տակ ծանօթ եղջերուաքաղը։ Մ. Մամուրեանի սա վրիպանքը շատ շատ իր շրջանին փառքը կը կազմէր ու անոր համբաւին լուսապսակը։ Բայց 1900ին ու անկէ ասդին ոչ ոք մտքէն անցուց Լեւոն Սեղբոսեանի մը վէպերուն տափակ, ջուրոտ լաւատեսութիւնը, օգտապաշտութիւնը, քարոզ նաւավարելու խանդը ու մանաւանդ վարժապետական թշուառութիւնը նկատի առնել լրջութեամբ, ու այդ խօսքերու աղմուկ թէքնիկը Արեւմտահայ վէպին մէջ արմատացնելու ճիգ մը հանդուրժել։ Անշուշտ շատ շնորհալիօրէն ողորմելի Քասիմը մեծ վիպասան դաւանողներ և նոյնքան երանելի Սմբատ Բիւրատը դիւցազնօրէն կարդացողներ անմասն էին գրական թշուառութենէն որ միջին ճաշակն է միջին ընթերցողներուն։ Բայց պէտք չէ մոռնալ ուրիշ ալ բաներ։ Լեւոն Սեղբոսեան որ գերման համալսարաններուն ամէնէն իրաւ նուէրն էր Արեւմտահայ Գրականութեան, արժեցուց իր ճակատագիրը լուսանցքի մարդ մը մնալու։ Չմոռնալ նաև սա փոքր ալ մանրամասնութիւնը — անոր քնարական երգերը առաջ են այդ Գերմանիայէն, ու անոր Լեբան Աղջիկը Զուիցերիա գրուած է, այսինքն Գերմանիոյ ամառանոցը։ Լուսանցքի մարդ, նոյն իսկ ու մանաւանդ իր թատրերգութիւններով (ինք պիտի ախորժէր Թատերակեն) հակառակ անոր որ ասոնք իբր յղացք ու գործադրութիւն (գէթ անոնց մէջ ամէնէն աւելի հռչակւի հատուածները, ինչպիսին է այնքան անհասկնալի կերպով մը Հին Աստուածները ու Ներկայացման բախտը չգիմաւորած Շղթայուածները, գրուած հաւանաբար Ռոտպնանկներ-ին թելադրանքին ընդմէջէն, նոր կարգերու գաղափարագրութիւմբ մըն ալ համեմուած) կուգան անշուշտ այդ Գերմանիայէն։ Վերը յիշուած խաղերուն մէջ Ֆաուստէն մինչեւ Ջրասոյզ Զանգը-ին թատերական մանր ճարտարանքները գերմանական ազդեցութիւն մը չեն պարտադրեր անշուշտ մեր թատրոնին։ Մեթոտով, յամառութեամբ, վարժապետի մը լրջութեամբ հետապնդուած սա գրական գնացքը Լեւոն Սեղբոսեանին, ո՛չ առաջինն էր ո՛չ ալ վերջինը, գերման ոգին (գրական) մեզի փոխադրել ուզող ձեռնարկներու։ 90ական թուականներու նորութիւններէն էր, Եւրոպայի (ըսել կ'ուզեմ՝ Ֆրանսայի) ու մեր մէջ, հեշտագին յոյսերով հաւատք ունենալ գերման ոգիին վրայ որ իր կշիռը տուած էր այնքան փայլուն եղանակով մը Սըտանի

մէջ (1870 Սեպտ.) ու Վագներէն վերջ աշխարհին տուած էր Պիզմարքի հետ Քոխը, թելադրելով գերմարդերու միթը Նիցչէէն մինչև մեր օրերը...։ Մաքրապաշտները յանձին Արփիարեանի կը հաւատային Արծրունիի, իր կարգին՝ գերմանութեան առաքեալ մը Արևելահայոց մէջ, այնքան որ Արշակ Չօպանեան՝ այդ օրերու մեծ գրական տրիբունը, իր Ծաղիկ (1895) հանդէսին մէջ լայն էջեր չվարանեցաւ նուիրելու Հիւսիսի Գրականութիւններուն, առանց կասկածելու որ այդ գրականութիւններուն ամէնէն ուժովին մէջ է որ իրենց ուսումը ըրած էին Արեւելահայ գրագէտներուն ամէնէն յաւակնոտները, մեզի շատ ծանօթ իրենց յաւակնոտ վրիպանքներովը, գրական սեռերը ծաղրանկարային չափերով իրենց հրապարակը փոխադրելով...։ Շատ լուրջ մարդ մը, սա ալ վարժապետ, բայց Գերմանիա-չըրած՝ Ռ. Պէրպէրեան, թարգմանեց Ուլանդ, Կէօթէ, ու այս վերջինին Հէրման և Տորոթէա, բնագրին մէջ իսկ անընթեռնլի, իսկ թարգմանութեան մէջ անտանելի պոէման։ Ու վերջացնելու համար կը յիշեմ Միքայէլ Շամտանճեանը որ աւելի քան քառորդ դար իբրև մասնագէտ-հոգեբան-քննադատ գերման ապրանքներու (միշտ գրական), այդ ոգիին տարփողը սիրեց ընել դժբախտաբար թէ բարեբախտաբար, միշտ առանց հետքի։ Արևմտահայ Գրականութիւնը գերմանականին միայն մեղքեր մնաց պարտական։ Մեր ոչ մէկ քնարերգակը կրցաւ հասկնալ Հայնէն որուն լեզուն թռչուններն իսկ կարող են հասկնալ սակայն։ Հոս չեմ կրնար լայննալ, այդ ազդեցութիւնը աւելի հանգամանաւոր տեսնելու համար Արևելահայ Գրականութեան մէջ ուր հսկայ, մահացու կերպարանքներ առաւ ան։ Նիցչէն ու Վրթանէս Փափազեանը կամ Աւետիս Իսահակեանը զուգակշռել հոն, գինն էր այդ յիմար ազդեցութեան.

Կը մնայ քանի մը խօսք ընել անգլիականին ալ մասին։ Մուտքի սա ընդհանրութեանց մէջ այսպէս թելադրուած սա նկատողութիւնները ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻ ընթացքին պիտի ստանան որոշ կշիռ, թանձրութիւն, շարժումներու, դպրոցներու յատկանշումներուն առիթով, մասնաւորապէս այն հեղինակներուն հետ ինչպէս են Լեւոն Սեղբոսեան գերմանականին, Ռ. Որբերեան՝ անգլիականին համար։ Այս վերջինը արտադրած է մէկէ աւելի տրտմութիւններ, մեր գրական ընդհանուր յեղաշրջումին մէջ յստակօրէն զգալի։ Այդ ազդեցութեան սկիզբն է բարբարոս գիրք մը Աշխարհաբար Աստուածաշունչը որ կանխող դարու կէսերէն իսկ ծաւալում ունեցաւ մեր տուներէն ներս, դառնալով ընթեր-

ցումի գերազանց մատեան մը, իր ներքին արժանիքներէն բո-
լորովին անկախ առաւելութիւնով մը, իր ձեռնարկը որ այդ
օրերուն չքեղ առաքինութիւն մըն էր։ Լեզուական գեր մը ան-
շուշտ սրբապղծութիւն պիտի ըլլար ենթադրել Իզմիրէն իր
assautն սկսող այդ չարժումին վերագրել։ Բայց ստոյգ էր աւելի
հաստատ բան մը — ատիկա ալ՝ անգլիական fաղաքականութեան
յարատեւ աճումն ու ընդարձակումը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Ու
այդ քաղաքականութեան ամէնէն մարմնացեալ խորհրդանշանը,
բամպակի վրայ առուտուրը որուն մէջ փորձագէտի համառութիւն
ունին մերինները։ 1880ին Մանչէսթրը խորհրդանշան մըն էր
հայ դրամի ազնուականութեան։ 1860ին մենք ստրված ենք այդ
քաղաքին թելադրանքները։ Գրիգոր Օտեան իր մէկ քրօնիկին
մէջ (Բարիզ եւ Լոնտոն) երբ իր հիացումը կը տարազէ «աշ-
խարհի վրայ կէտ մը միայն» եղող այդ քաղաքին մասին «որ
սակայն աշխարհը կը կառավարէ», սրամիտ, արթուն, խելա-
ցի քաղաքական նկատողութիւններու կը սիրէ ընթացք տալ,
չմտածելով գրականին։ Մ. Մամուրեան որ վաթսունական թըւա-
կաններուն ըրած է այդ Անգլիան, քառակուսած է իր մեղքը
անկարող գրագէտի, այդ այցելութենէն հանելու համար անկա-
րելի գործ մը, Անգլիական Նամականին որ չէր գիտեր թէ ո՛ր ժողո-
վուրդին ոգիէն է թելադրուածը, այնքան սուտ է հոն հայը, ու
անկարելի՝ անգլիացին։ Ոչ մէկ հեղինակ եկած է մեզի Անգլիա-
յէն, նոյն իսկ աւելի վերջը, այսինքն 1900էն ալ վերջը։ Ընդ-
հակառակը։ Հոն կորսնցուցինք մեծարժէք տաղանդ մը՝ Ալեք-
սանդր Շաքլեանը։ Եւ սակայն անկլօ-սաքսոնները, լսել կ'ուզեմ՝
Անգլիան և Ամերիկան, իրենց միսիոնարական շատ ամուր կազ-
մակերպութիւնները գործի են կանչած, մեր ժողովուրդին . . .
երկինք մը գոնէ ապահովելու, երբ այնքան դիւրին էր անոր
երկիր մը ճարելը։ Կրօնական այդ առաքելութիւնները՝ կաթո-
լիկ թէ բողոքական (*), Արեւելքին ըրին կարելի չարիքը, ասոր

(*) Ընդարձակ ողբերգութիւն մըն է, Արեւմտեան իմացականու-
թիւնը հիմնովին արժեզրկող, սա կրօնական գործունէութիւնը, զոր
Արեւմտեան ազդերը փորձեցին հեռու և մօտ Արեւելքներուն մէջ։ Զիս չի
շահագրգռեր թիւը չինացիներուն և հնդիկներուն (երկու անհուն զանգ-
ուածներուն համար ալ քանի մը միլիոնը չանցնող) որոնք այդ զոհողու-
թիւններով, ուրացան իրենց հայրերուն կրօնքները և մկրտուեցան։ Բայց
փաստ է որ Ամերիկեան Պորտը, Թուրքիոյ մէջ գործի սկսելէն ասդին,
այսինքն սանկ երեք քառորդ դարու մէջ, միլիառներու փոխարէն մէկ
հատիկ քուրդ մը չյաջողեցաւ Քրիստոսի փարախին առաջնորդել (միշտ
նկատի չունիմ լրվանթէնները, հայերը, յոյները, արաբները որոնց հա-
մար կրօնափոխութիւնը պիզնէս մըն էր, վրէժխնդրական անափառութիւն

հոգին չահագործելով։ Ու կը ծանրանամ ուրիշ փաստի մը, այս անգամ կրօնականէն անդին տարողութեամբ մը։ Ատիկա Պոլսոյ մէջ հաքեղ միջնաբերդն է, հանրածանօթ Ռումելերդ-Հոլէճ անուանով, որուն մեծատարած փառքը չէ որ կ'ուրանամ — թող հոգին լուսաւորէ Տէր այդ միլիոնատէրին բայց չմոռնայ անկէ պահանջելու, դատաստանին օրը, հաշիւ իր դրամով գործուած չարիքներուն, քանի որ այդ անունով կանգնած հաստատութիւնը Արեւելքը ապասերելէ զատ քիչ բան ըրաւ — այլ մեր գրականութեան վրայ անուղղակի ի գործ դրած չարաղէտ ազդեցութիւնը կը չանամ հասկնալ։ Ոչ ոքի գաղտնիք է որ 1876էն առաջ (այս թուականը այդ գոլէճին հաստատումինն է Պոլսոյ գեղածխաղ ափունքներուն), Արեւմտահայ Գրականութիւնը գեղեցկութիւն մըն է, վարկ մը, նոյնիսկ փառք մը։ Մեր աւազանին չ'արհամարհեր մտքի մշակը, հերիք է որ քիչիկ մը ընթացիկ առաքինութիւններ պաշտպանեն անոր տաղանդը (դուք մի չափազանցէք Դուրեանին ողբերգութիւնը, զայն վերածելու

մը, կամ խելագարութիւն)։ Եւրոպական և ամերիկեան այդ միջոցներու կրթական առաքելութիւնը կը նկատեմ սակայն գերագոյն չարիքը ոչ թէ զանոնք՝ այդ ուսումնները ընդունողներուն, այլ աւելի մատուցանողներուն։ Անգլիացիները իրենց երկրին դիրտն է որ այդ առաքելութեանց ձևով չահագործել կը փորձեն Արևելքի մէջ։ Ու չկայ աւելի նողկալի, տխրօրէն չարաչուք հոգեբանութիւն մը քան ան որուն սէնսլոն են մասէօնները, մօնքէրները, բազմատեսակ միսսները երբ կը սորվեցնեն Արևելքի տղոց իրենց երկիրներուն համար այլևս արգիլուած ուսումնները...։ Ասկէ կէս դար առաջ Արևմտահայ գրագէտ մը՝ Թլկատինցի, անմահ էջի մը վրայ սևեռած է մէկ տախտակը այդ մշակոյթին։ Պոյր Էմէրէն միայն գրական գոհար մը չէ, այլ է նշանաւոր տախտակ մը։ Պաղեստին, ուր կը գրուին սա տողերը, անգլիական հոգածութեան, հոգատարութեան բարիքները ահաւոր արդարութեամբ մը փոխակերպած է աննահանջ չարիքի, զանգուածներու հոգիէն ներս. վասն զի անգլիացիներու հաստատած դպրոցներուն մէջ գործող միտքերը ահաւոր անգթութիւններ են իբրև իմացականութիւն, իրենց երկրին անարժան, ու անկանգնելի կերպով չիմար։ Դուրս չեմ գար ինքզինքս, այս նկատողութիւնները ընդունելով ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ։ Արևմտահայ Գրականութիւնը իմ ժողովուրդին գրականութիւնն է, ու Արևմտեան միտքին լաւագոյն ապրումներուն հետ (որոնք անոր զաւակներուն ամէնէն ազնուականներուն եղան) գործ ունեցան դարձեալ զանգուածները, միշտ մեայլ բայց դանդաղ հակազդողներ։ 1860ին, 80ին, 95ին, 915ին մեր ժողովուրդը աչքերը յառած էր այդ Արևմուտքին, անկէ մատնուելու համար չարաչար։ Ուրիշներէն օգնութիւն մուրալու թշուառութիւնը չէ որ հոս ունիմ նկատի, այլ ինքնաբերաբար մեզի օգնութեան եկողներուն մօտ հոգեկան փտախտը։

համար ընկերային պայմաններու հրամայականի մը: Նման տղոց ճակատագիրն էր և է միշտ այդ ողբերգութիւնը: Աչխարհի բոլոր ոսկինները անկարող պիտի ըլլային այդ արեան թշուառութիւնները ամոքելու: Բայց տարէք իր բուն խմաստին միւս ալ գեղեցկութիւնը որ Մ. Պէշիկթաշլեանին ընծայուած չքեղ յարգանքը եղաւ): 1876էն ետքը, միշտ այդ չարաշուք ուսումով, մեր առևտրականներու, ունևորներու, աւագանիին միտքը տարուեցաւ հանրային սպասէն ձեռնթափ ըլլալու քաղաքականութեան մը, եթէ երբեք այդ սպասը կրօնականէն տարբեր նպատակներ ուննար: Մեր հարուստներուն տղաքը, մեր մտքին ամէնէն ընդունակ տարրերը կորզուեցան մեզմէ, շատ շատ՝ պատուելիներու, տրտմունակ, բրածոյ բրօֆէսէօրներու փաղանգ մը պարգևելու համար մեզի երբ կարօտ էինք այնքան իրաւ ուժերու: Ու փաստերուն փաստը: Մեր գրականութիւնը, իր սպասին համար, եղաւ ստիպուած գոհանալու անհատական խեղճ ու պատառ ձեռնարկներէ (Շահնազարեան, Պէրպէրեան, Մէզպուրեան վարժարանները. աւելի ուշ՝ Կեդրոնականը) դուրս եկած կամ պարզագոյն նախակրթութիւնն իսկ չունեցող տղոց ուժերուն, մինչ ամէն տարի տասնեակներով առևտրականներ կը հանդերձուէին միշտ այդ գոլէճին մէջ պանքաներու, դիւանագիտական ասպարէզներու, միջազգային մեծ ընկերակցութիւններու գործածութեանց, մեր հասարակութեան լաւագոյն ուժերը այս կերպով մեզմէ գողնալով: Ոչ մէկ անուն որ մեզի ըլլար եկած այդ խմաստի վառարանէն: Էրագրական յօդուածներու և կամ կրօնական խեղճ ու պատառ փչրանքներու տակ իրենց ստորագրութիւններով հպարտացող չիմարներուն չարիքը ուրիշ: Ու վճռական է ասիկա: Պոլսէն դուրս, ամերիկեան այդ ոգիին չարիքը ուրիշ թշուառութիւն: Տարսոն, Եփրատ գոլէճները (*) նոյն մտայնութեան միւս մարմնառութիւններն են, իմացական ու կրթական չատ խնամուած գործունէութեամբ մը անշուշտ,

(*) Գաղափարներու զուգորդութեամբ մը կը գրեմ անունը Սանասարեանին որ մեր գրականութեան համար ամուլ անուն մը կը նշանակէ (մեր իմացական միւս գործունէութեան վրայ իր դերը՝ պայծառ, դուրս է նկատառումէս) ու զիս կը մղէ գերման ռէալօուլէներուն մեղքը տեսնելու այս արդիւնքին մէջ: Այդ վարժարանին սպայակոյտը թող ըլլար առած իր ուսումը Գերմանիայէն դուրս, մենք, ապահով եմ, կ'ունենայինք, առնուազն Սրուանձտեանցի չքեղ երազին իրագործումը, այսինքն՝ Հայ Հայրենիքին՝ ամբողջական ուսումնասիրութիւնը և ոչ թէ ճղակտոր ուսուցիչներու թէկուզ հերոսական վաղանգը: Այնքան բախտորոշ է պարագաներուն դերը երբեմն:

բայց որոնց դերը գրեթէ կը կրկնէ Ռոպերդ Գոլէճի առաքելութիւնը, կամ՝ Ամերիկա խոզովակելով ամբողջ ազնուական արիւնը մեր ժողովուրդին, կամ զայն լճացման դատապարտելով աւելի քան ամուլ փառասիրութեանց մէջ։ Պատուելիներու աւելի կամ նուազ վաւերական (լուս իջնէ Պարթևեանի հոգւին) հօտ մը, որուն նախանձախնդրութիւնը կայանար Մայրենի Եկեղեցին ծիծաղելի ընծայելու ստորին չարափառութեան մէջ, և կամ հալածէր հայ դպրոցը։ Ինծի այնպէս կու գայ թէ այդ գոլէճներուն ներսը խմորուած սա ոգին ունեցաւ անակնկալ արդիւնքը . . . Թլկատինցի մը յօրինելու, այդ մարդուն մէջ սրելով, արդար ցասման մը իբր հակազդեցութիւն, խորունկ կիրքեր, զայն մղելու չափ իր ուժերէն անհունապէս վեր առաջադրութեանց։ Հրաշք մըն է Թլկատինցիի նախակրթարանը այդ փառաշուք գոլէճներու շուքէն խզդուած։ Հրաշք մըն է նոյն ատեն գեղացի վարժապետին զմայլելի հայրենասիրութիւնը։ Ամերիկեան ձեռապաշտութեան դէմ Խարբերդցի գրողներուն մէջ մինչև այսօր զգալի զօրաւոր ու դառն կեցուածքը պարտաւոր եմ արձանագրել։ Ուրիշ խնդիր՝ այդ գրողներու խումբով մեր գրականութեան մէջ սեեռման լինկած տախտակներու արժէքը։

Ե

Ազդեցութիւններու նուիրուած սա գլուխները իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին տարրերը կը պարունակեն առանձին հատորէ մը։ Ատիկա կ'ընեն, լինձմէ վերջ, ուրիշներ։ Պայծառ են լինծի համար ազդակները, աւելի պարզ՝ աստղց տարողութիւնը։ Հարիւրամեայ իր կեանքին մէջ Արեւմտահայ Գրականութիւնը հարկադրաբար չփոումի կը մտնէր օտարներու հետ, ոմանց քով իր միտքին հանդերձումը հետապնդելով, ուրիշներէ՝ իր հոգին ազատագրելու ճիգին մէջ զգետնուելով, բայց միշտ անսալով իր խուլ բնազդներուն։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մարմինն ի վար, լինծի պիտի ներկայանան բազմաթիւ առիթներ, Արեւմտահայ Գրականութեան վրայ սուտ ու փուտին, կեղծին ու պօռոտին բարազիտները խնամքով փրցնելու, նետելու, առանց որևէ նկատառման, նուիրագործուած բոլոր հռչակներէն հիմնովին անկախ նախանձախնդրութեամբ մը, ու գտնելու Արեւմտահայ գրական արդիւնքին մէջ հարազատը, հայեցին, մարդկայինը, մնայունը, ինչ փոյթ որ քիչ՝ իբր քանակ։ Ինծի համար յաջողակ հատոր մը Թլկատինցիէ,

անհուն կարևորութիւն ունի, իմ ժողովուրդիս հոգիին թափանցումին տեսակէտէն, քան ամբողջ երկու հարիւր տարուան բանաստեղծութեանց լեռնակոյտը Մխիթարեան դպրոցին, մէջն ըլլալով, անհուն Ալիշաններուն ու Եղակի Բագրատուհիներուն բառակոյտ յիշատակարանները։ Ասկէ ոչ ոք, բայց մանաւանդ գալիք սերունդները չունին տառապելիք։ Իմ կարդիս ես քաւեր եմ մեղքը այդ դպրոցին։ Ինչ տառապանք է մատենագրութեան ուսուցչի մը համար կենալ դարու մը առաջ, նոյնիսկ ամէնէն չքեղներէն, ինչպէս են մեր Ե. և ԺԲ. դարերը, սրբազան սարսուռովը քու ժողովուրդիդ հոգիին հետ շփումի մտնելու, տեսնելու քու պապերը, քեզի պէս յիմարներ մեծ մասով, պարեգօտի մը մէջ սանձած իրենց հզօր առնութիւնները, աւելի անկաշկանդ սպասարկելու համար միտքին, ոգիին, երազին, ու այդպէս հանդերձուելէ վերջ, գտնել միայն ու միայն հասարակ տեղիք, մեկնողական բաջաղանք, աղօթքներու անհատնում, միօրինակ տեղատարափ, բոլորն ալ վաղածանօթ, ու զայրանալ ահաւոր պակասէն որով այդ փառքի շրջանները կը մնան խարանահար. պակասեն՝ իմ ժողովուրդին. անոր պարզապոյն իսկ ապրումներուն։ Ասիկա ես տառապեր եմ գալիք սերունդներուն հաշուոյն։ Ու պէտք է խոստովանիլ հոս որ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին հիմնական ազդակներէն մէկն ալ աս է եղած իմ մէջ, երբ կործանած սիրտով մը ես ինծի ներեցի սա ճշմարիտ արկածախնդրութիւնը։

Մեր հրապարակային փառքերուն այսպէս երբ հաշուեյարդարը կը ձեռնարկեմ, արդար է որ մնամ այցուած, պատկառանքին իսկ մէջը իրական, զգաստ, համեստ ուրիշ ալ մտածումի մը։ Ատիկա մերժումն է այն չատ կարելի տօնքիշօթութեան որ ամէն ատենի համար ալ ի զօրու է մեր մէջ։ Ըսել թէ Արևմտահայ Գրականութիւնը — այսինքն՝ անոր լաւագոյն, հարազատ մասը — մեր ստեղծումն է միայն, կը նշանակէ Արեւելահայ պարզապաշտութիւնը կրկնել։ Նոյնիսկ այն պարագային երբ այդ գրականութիւնը մշակման կեդրոն Պոլսոյ տեղ կարինը ըլլար ունեցած, դարձեալ դժուար էր զայն ազատագրել ժամանակին կնիքէն։ Թուրք դարը խորտակման, ճամբաներու, թափանցումներու դարն էր, ու կղզիացեալ գրականութիւն մը, այնպէս ինչպէս ներուէը մեզի երևակայել կիլիկիա (ԺԲ. դարուն), չի կրնար մտապատկերուիլ այսօր։ Իրենց շրջանին յատուկ, զայն կնքաւորող բոլոր մեծ հետաքրքրութիւնները, տագնապները, սարսուռները այցելած են մեծ մասը մեր գրողներուն։ Ինչպէս որ Նալպանտեան մը հաղորդ է անհուն Ռուսաստանը յուզող

ազատատենչ մտածումներուն, մնալով այս ամէնուն հետ դարձեալ զաւակ մը իր ժողովուրդին, նոյնպէս ձևով մը զէթ, դըժուար չէ հաշտեցնել իր ժողովուրդին կարգ մը ապրումներուն հետ Ստեփան Ոսկան մը որ եթէ երբեք դաւեց իր կոչումին, տրամադրելով իր հասուն տարիքը ուրիշներու, բայց իր առջի երիտասարդութեան մէջ իմացական իր ոգիսականը, իր պայքարող խառնուածքին տարօրինակ յիշատակը կտակեց մեզի.— բաներ՝ որոնք երբեմն պակսող գիրքերը կրնան փոխարինել: Ուրեմն Արեւմտահայ Գրականութիւնը օտար ազդեցութիւնները չէ կրած ստրկական համակերպութեամբ մը: Անիկա շատ աւելի անկախ է նոյնիսկ խորքին մէջ քան Ե. դարը, քան ԺԹ. դարը մեր մատենագրութեան: Բոլոր դուրսէն տարրերը, անիկա գիտցած է օգտագործել, իրեն յատուկ իւրացման չափերովը, զանոնք հալեցուցած անճանաչելի ընելու աստիճան: Անշուշտ, Համառօթինի Լճակը կարդացած էր խորունկ յուզումով մեր Պետրոս Դուրեանը, իրեն Լճակը գրելէն առաջ: Անշուշտ այս տղուն գպայնութեան մէջ կան տարրեր որոնք կը թելադրեն Առաջին Մտածողութիւնները (Լանտրին) քերթուածաշարքէն որոշ հոգեվիճակները: Բայց երբ ուզենք ուրուագրին այս տպաւորութիւնները քիչ մը աւելի թանձրացնել, կերպարանք մը պարտադրել անոնց, պիտի տառապինք մեր դժուարութիւններէն: Երկու Լճակները իրարմէ կը տարբերին ոչ միայն երկու մարդերու, թէկուզ՝ բանաստեղծներու տարբերութիւն մը, այլ նոյնիսկ ժողովուրդներու տարբերութիւն մը: Ջեմ վերլուծեր Համառօթինին Լճակը, հազար անգամ անցած այդ փորձէն: Բայց մեր Լճակը մեր իսկ քերթուածն է, տարօրէն տրտում, իրաւ, անխնամ, պակասաւոր բայց զմայլելի չողիւններով, զգացման խորունկ պրկումներով ու այն անտարազելի քաղցրութեամբ որ այս ժողովուրդին արեան չուքն է, խուլ, ըսեր եմ տեղ մը: Նոյնիսկ ուղղակի փոխադրումները(*) մենք կը փոխակերպենք: Աննման

(*) Ջարթօնքի Սերունդին համար գրական նանրամիտ փառասիրութիւն մը չէ հիմնական ազդակ մը զանոնք գրելու մղելու, ինչպէս է այնքան յաճախ պարագան Արուեստագէտ Սերունդի թէկուզ բարձրագոյն դէմքերուն համար, ու ինչպէս է գրեթէ առանց բացառութեան, այսօր, Սփիւռքի գրողներուն շրջուած փառասիրութիւնը որ զանոնք ինքնատիպ ըլլալու կը հարկադրէ, եսամոլ ու նարկիսական չատ հզօր ախորժակներով: Այսօր մարդիկ կը գրեն ամէնէն չատ իրենց անձին համար, քանի որ չկայ ատկէ դուրս գիրենք խանգավառող հոգեկանութիւն: 1860ին մարդիկ իրենց անձը ունէին անշուշտ բայց գայն առանձնացնելը,

նմանողութեան առասպելը վարժապետներու տարազ մըն է, արդարացնելու համար իրենցմէ անհասկնալի տարօրինակութիւններ, երբ բարքերու շրջումով գրականութիւն ընելը եսին ցուցադրումին հոմանիշ կը դառնայ։ . . . Միջակներուն, անտաղանդներուն մօտ, ազդեցութեան հարց մը դարձեալ անտեղի է յուզել, քանի որ մարդ իրեն յարգովը (բառը հասկցէք ոսկերչական իմաստով) կը թարգմանէ։ Այս տողերը գրուելէն յիսուն տարի վերջը ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէ ո՛չ միայն կարդալ, այլ իբր գրական գործ մը գոյութիւնն իսկ ընդունիլ Անգլիական Նամականիին կամ Մայրային, ինչպէս է արդէն իրականութիւնը այս գործերէն հազիւ քսան կամ երեսուն տարի կանուխ լոյս տեսած Հիսարեանի Խոսրով և Մաքրուհի վէպին (կրնաք այս անունին աւելցնել նոյն հեղինակէն Նէտա կամ Կատարած Աշխարհէն, Հայկուհիի Էլէգան)։ Ըսել թէ Վերջին Բաժակը (Տիկին Զապէլ Եսայեան) վիպակին մէջ զօրաւոր կերպով մը զգալի են շեշտը, շունչը, եղանակը Ֆրանսական տպաւորապաշտ — հոգեբան — վերլուծասէր

զայն պաշտելը չանցուցին մտքերնուն, պարզ այն աւագ պատճառով որ մօտիկն էին իրենց պապերուն որոնց ազնուականութիւնն է՛ եղած իրար հոգալ (ոչ անշուշտ բարձր խաւերու — նախարարութեանց — հաւանաբար օտարամուտ եսապաշտութեան հանրածանօթ վճիռը հերքելու զօրութիւն ունին սա բառերը հոս, այլ արտայայտել՝ մեր ժողովուրդը ապրեցնող ընկերային համերաշխութեան մութ փաստը, որուն համեմատ մեր գեղերը կը հանէին հիւանդին, անկարին, հարուածեալին, չունեցողին, ահաւոր վտանգներու շրջաններն անգամ հանդուրժելու ղանդք կարող ընելով)։ Ամիսներով մեր տունը, իմ մանկութեան, խմորի տաշտը սարդերու բոյն է եղած. բայց մենք անօթի չմնացինք։ Դառնալով 1860ի մարդոց հոգեբանութեան, արդար է այս վիճակը պարզաբանել հոս, ու տալ կշիռը այդ համալսարանական ուղեղներու ծանրութեան։ Ոչ մէկ փոքր սնափառութիւն՝ երբ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մը Քաջորդւոյն թաղումը (որ Հայ Քաջորդի ընդհանուր վերնագրին տակ խմբած է մէկէ աւելի քերթուածներ, առանց թարգմանութիւն ծանօթութեան) քերթուածին ստորոտը կը զանցէ փոխադրութեան հասցէն, վասնզի կայ անոր մտքին համար իր անձէն շատ վեր հսկայ խանդավառութիւն։ Այդ թուականներուն (1862) Չէյթունի ապստամբութեան խելացնոր փառքը կ՚ապրին բանաստեղծն ու քարափի Մշեցի բեռնակիրը հաւասար աւքով, ու կրթուած երիտասարդ մը չայցուիր իսկ ուրիշին ապրանքը իւրացնելու առնուազն անպարկեշտութեան խայթէն։ Ու ատիկա իրական է գրեթէ այդ սերունդի բոլոր ներկայացուցիչներուն։ Անոնք հեղինակելը չէին արժեւորեր մեր օրերու կշիռներով։ Գոհ էին երբ իրենց ժողովուրդին հոգին յուզող գեղեցկութիւններ կարող ըլլային անոր մատուցանելու։ Մնացեալը զիրենք կը ձգէր անտարբեր։ Ն. Ռուսինեան՝ հաստատ, դրապաշտ, օգտապաշտ բժիշկ մը, երբ Թուրք սպարապետի մը հետ (Սատրա-

դպրոցին, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ կասկածիլ, աւելի յետոյ համոզուիլ այն կենսագրական իրողութեան, որուն համեմատ Տիկին Եսայեան իր կեանքին մէջ ապրած է այնպիսի շրջաններ որոնք արժանի էին այդ ձեւով վերլուծուելու և լոյսին ի՛նալու։ Ինչ որ գործ մը կը զատէ արձագանգի մը ճակատագրէն, զայն ընելու համար իրաւ, ու ատով զերծ՝ մեր մեղադրանքներէն, ատիկա ոչ իր գրական թէքնիկին կատարելութիւնն է, ոչ ալ լեզուն, ոչ ալ գրական ծաղիկներուն առատութիւնը այդ գործին վրայ, այլ ան պարզուկ փաստը — վկայութիւն մը ըլլալու իրաւ ապրումներու։ Ու կնոջ մը սիրտը Վոսբորի կամ Սէնի ափերուն իրար հերքող տրոփիւններ չունի, իր ներքին տիեզերքին յայտարար։ Բայց գիտենք ամէնքս ալ՝ այդ տրոփիւնը նոյնը չէ։ Այս օրինակները բաւ կը նկատեմ փակելու համար ազդեցութեանց առասպելը։

զամ ֆուատ փաշա) կ'անցնի կիլիկիոյ դռներէն, կը թարգմանէ ֆրանսացի այսօր հիմնովին մոռցուած բանաստեղծի մը Ma Normandieն, զայն վերնագրելով **Կիլիկիա**, երբեք չայցուիր թարգմանիչը կցելէ, վասնզի թարգմանութիւն մը չէր որ կատարած էր, այլ բնագիրը հարիւր անգամ գերազանցող գեղեցկութեամբ (որ յարաբերական տարազ մըն է ոչ միայն մարդոց զգայարանքներուն այլ անոնց միտքին ալ համար) իրաւ քերթուած մը ստեղծած։ Բժիշկ Վ. Թորգոմեան սխալի մէջ չէ երբ այդ քերթուածը իմիճագիր կը յայտարարէ Ֆ. Ամսօրեայի մէջ Ռուսինեանի վրայ իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան ընթացքին։ Պէշիկթաշլեանի մօտ նոյն քերթուածին **Միջդեռ յուսով խայտայ բնութիւն** վերտառութիւնը՝ թարգմանիչը, պատահական խղճահարութիւն իսկ չէ։ Արդարև այդ սերունդին համար այսօրուան դիւրազգածութիւնները ոչ միայն անգոյ կրնան նկատուիլ, այլև նոյնիսկ ամօթալի։ Ի՛նչ հերոսական պարզմտութիւն՝ երբ փափուկ, ջախջախուած, նրբահիւս չիղերով տղաք, առանց տարակոյսի կ'անցնին իրենց աշխատանքի սեղաններուն ու կը գրեն, կը գրեն, կը գրեն, ահաւոր տարապարհակին կործանարար ծանրութիւնն իսկ չզգալով իրենց դատապարտեալ մարմիններուն վրայ, որպէսզի հայոց խելք ու պատառ ղերասանները, բոլորն ալ իրենց պէս նոյն առքէն վարակուած, այդ գրուած խօսքերը փոխադրեն ղիրենք լսելու փութացող հարիւրաւորներու հոգիներէն ներս . . . ։ Ֆանի մը տարիներու ընթացքին, Պ. Դուրեան բանաստեղծը տասնէն աւելի ողբերգութիւններ յօրինած է։ Ու չեմ ենթադրեր որ գրական իր զգայարանքը այդ ամէնուն անոտիքը չըլլար կշռած։ Նոյնն է պարագան Մ. Պէշիկթաշլեանին։ Աւելի՛ն, երկուքն ալ ոչ միայն գրած են (թարգմանելը ուրիշ բան չէ արդէն) այլև իրենց հիւծած թոքերը դատապարտած են բեմին փոշիներուն ու ղերասանական բղաւումներուն, միշտ իրենց ժողովուրդի սիրոյն։

Զ

Այս ամէնը ըսի, ունենալով մտքիս մէջ պայծառ տեսու-
թիւնը (intuition) այն ամբողջ գեղեցկութիւններուն որոնք՝ քիչ
անգամ անխառն, միակտուր, անառարկելի, ինչպէս են իբրև
քերթուած՝ Պ. Դուրեանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Պէշիկ-
թաշլեանի քանի մը գոհարներուն մէջ, Իրապաշտներու քրօ-
նիկներուն և վիպակներուն մէջ, կամ Զրաքեանի, Տիկին Եսայ-
եանի տպաւորապաշտ էջերուն մէջ, — կարօտ չեն որևէ գրա-
կան պատրաստութեան, իւրացուելու համար ուղղակի հաղոր-
դումով մը, թափանցումով մը: Այս անուններուն հետ ազդե-
ցութիւններու հարց մը առնուազն տղայամտութիւն պիտի նչա-
նակէր նոյնիսկ այն պարագային երբ Պ. Դուրեան մը ծիծաղելի
մէկէ աւելի քերթուածներով չըլլար աղարտած իր մեծ բանաս-
տեղծի այնքան աղուոր գործին ամրութիւնը (Խրիմեանի ուղ-
ղուած տաղերը օրինակի համար): Բացի Հայնէէն, ծթուղ դարու
ամենազգի մեծ ռոմանթիկ բանաստեղծներու մեզի ձգած գո-
հարները ցեղային փոքր չողիւններով միայն կը զատուին Պ.
Դուրեանի անմահ քերթուածներուն փառքէն: Մտածել իր մա-
սին օտար ազդեցութեանց, առնուազն՝ փոքրոգութիւն է: Բայց
այդ ազդեցութիւնը անծածկելի՝ Նար-Պէյին, Սիպիլին, Ա.Էմ-
եանին (յիշելու համար քանի մը անուն) գործերուն ներսը, փաստ
մըն է դարձեալ ոչ թէ Հայ Գրականութեան օտարները կապ-
կելու, կրելու տկարակազմութեան, այլ այդ անունները անձ-
նապէս ու առանձնապէս հարուածող բնախօսական խօթութեան:
Աչխարհի բոլոր զարգացումը, զարդարանքը անբաւական պիտի
գային անկանգնելի խառնուածքներ քերթողական իրաւ հուրքով
մը օժտելու: Ատեն է որ ազատագրուի Արևմտահայ Գրականու-
թիւնը իր վրայ բարդուած բոլոր անմիտ որքան անիրաւ մեղա-
դրանքներէն, մանաւանդ սուտ փառքին յիմար դափնիներէն:
Ատեն է որ յանուն աս ու ան նախապաշարումներու մենք չը յա-
մառինք Ալիշանի մէջ չքեղ, Բագրատունիի մէջ եզակի քեր-
թողներ փառաբանել, երբ այդ անուններուն մեզի կտակած ոտա-
նաւորները այնքան գպրոցունակ յօրինուածներ են յաճախ: Այս
առաջադրութեամբ է որ ձեռնարկած եմ ներկայ աշխատանքին:
Կ'ուրանամ, անշուշտ առանց նզովելու, բոլոր կեղծ փառքերը
մեր գրականութեան, ամէնէն առաջ այդ գրականութեան հան-
դէպ իմ ունեցած մոլեռանդ պաշտամունքիս սիրոյն, ու երկրոր-

դարար՝ արդարութեան մը համար որ զգացում մըն է ամէն գրական աշխատաւորին ներսը, երբ ճանչնալէ ետքը աշխարհին չարն ու բարին (ինչպէս կը պատկերէ ժողովուրդը լայն, վերջնական փորձառութիւնները կեանքէն) հին ու նոր ժամանակներու բոլոր գրականութեանց ամէնէն բազմադրուատ գլուխգործոցներուն վրայ, կը տառապի մէկ ու նոյն տառապանքովը համաշխարհիկ սուտին, բոլոր վարժապետներուն, քննադատներուն, մեկնողներուն դարաւոր ճիգովը, հնարքներովը յօրինուած ու կարծրացած, ոսկոր դարձած։ Յիշեցէք ամէնէն մեծ անունները ամէնէն մեծ գրականութիւններուն։ Հոն են անոնք, դարերու դափնիներով որոնց դպիլը դեռ սրբապղծութիւն մը կը նկատուի։ Ըսի բաւական առաջները թէ Անգլիացիք, արեւելքի թերեւս արեւմուտքի մէջ, իրենց գրականութեան հանդէպ գերագոյն չարիքը կը գործեն երբ 16-17 տարեկան տղոց տարի մը ամբողջ Դրախտ Կորուսեալ մը կամ Յուլիոս Կեսար մը կը վերլուծեն, սպաննելով մատաղատի այդ իմացականութիւններուն մէջ կարելի, առնուազն հաւանական ծիլը գեղարուեստական յուզումին։ Մեզի համար տարբեր չէր պարագան 1900ին, երբ Հայ Գրականութիւնը Հիւրմիւզի, Ալիշանի ոտանաւորներուն վերածած էին մեր ուսուցիչները։ Թանկագին խառնուածք մը, բանաստեղծ նոյն իսկ, Եղիշէ Դուրեան, որուն տարի մը աշակերտած եմ, Արմաշ, խորունկ արհամարհանքով մը կը մերժէր Արեւմտահայ Գրականութեան մը գեղեցկութիւնը, իր վարած վանքին մէջ այդ գրականութեան ուսումը, ճանաչումը անկարելի նկատելով, ու հայերէնի դասը հասկնալով Վենետիկեան ռոմանթիկ գրաբար քերթողներուն աշխարհաբարի վերածում մը, քերականական կանոններու պրպտումով և քերականական ու տրամաբանական կրկնակ լուծումներուն անհուն ու անդարման ձանձրոյթովը։

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ունի իր մահացու մեղքերը։ Իմ առաջադրութիւնս է այդ մեղքերը քաւել տալ, առանց ազդուելու աս ու ան հրամայականներէն։ Ատոնցմէ ամէնէն մեծերէն նկատուող՝ ազդեցութեան տակ յօրինուած մը ըլլալու մեղքը, տեսաք թէ ինչ եզրակացութիւններու տարաւ զիս։ Կայ տակաւին անոր վիզին նետուած ուրիշ մեղադրանք մը — ատիկա՝ իր ապազգայնութիւնը։ Հոս ընթացք չեմ տար այդ ամբաստանութիւնը չքացնող մտածումներու, չըսելու համար տոգիւմենտներու շարանքին։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը հայեցիութեան գիւտը ունի իրեն զսպանակ, դէզին մէջը այն հարիւրաւոր հատորներուն որոնք արեւմտահայ բարբառով լոյս են տեսած։ Ինչպէս

քիչ էր քանակը մեր իրաւ, ինքնատիպ, ուրիշներու ոչինչ պարտական քերթուածներուն բայց բաւ մեզի համար իրենց որակին փառքովը ու գինովը, նոյնպէս քիչ է քանակը այդ հայեցիին՝ գիրքերու դէզին մէջ, որոնք արեւմտահայ բարբառով լոյս են տեսած: Բայց այդ քիչը բաւ նորէն որպէսզի ես ըլլամ խանդավառ, զայն ներկայացնելու համար հիացումին ու պաշտումին բոլոր այն տղոց որոնք մանաւանդ Սփիւռքի ապասերող, կործանող ազդեցութիւններուն տակ օրէ օր կը հեռանան, կ'ուծանան իրենց ժողովուրդին հոգեդրութենէն, ու գրականութիւնը կը ձգտին հասկնալ իբր զուարճութիւն, չատաբանութիւն, համբաւ: Այդ գինով է որ Սարոյեան մը հայ գրականութեան (Սփիւռքի) վրայ դէմք մը կը դառնայ երբ ինքնատիպ խաղարկութիւն մըն է միայն իր վիպային գործը, հեռու՝ գրական խոր խառնըւածքի մը պաշտպանութենէն:

Բայց Արեւմտահայ Գրականութիւնը միայն մեղքեր չունի, խորթանարդուած կամ քղամիթներու նման բռնի իր ուսերուն նետուած: Մեղքերը հասարակաց ապրանքներ են, ու անոնց արժէքին վրայ լայննալ, զառածիլ՝ իմացական այնիմաստ բարոյախօսութիւն: Երբ արեւելահայերը մատի կը փաթթեն զանոնք, առնուազն կեղծաւորներ են եթէ ոչ ծիծաղելի փարիսեցիներ: Մեր մեղքերը՝ լեգէոն: Ինչո՞ւ չէ: Իրե՞նցը: — Բայց բանակ, բանակ, բանակ: Ամէնէն մեծատաղանդ դէմքն իսկ անոնց մէջ ծանրաբեռն է ահաւոր ինչպէս անխուսափելի հասարակ տեղիքով: Ջեմ գիտեր, երբ ռատիօերգակ սերունդը անցնի, իր տեղը տալով մնայուն արժէքներու խուզարկու ուրիշի մը, ի՛նչ տառապանքով անայց գերեզմանումին պիտի առաջնորդէ արեւելահայ քնարերգութեան բոլոր, գրեթէ բոլոր փառքերը, յիշատակարանները որոնք խունկով ու մոմով փառաբանուեցան մինչեւ 1917ը: Արեւմտահայ Գրականութիւնը, մեղքերուն հետ քովքովի, նոյն բնականութեամբ, ունի պարզ, իրաւ, երբեմն մեծ ալ առաքինութիւններ, արժանիքներ, գեղեցկութիւն նոյն իսկ, որոնց պակասը պակաս մը պիտի նշանակէր հայ հոգիի յղացքին ներսը: Անուննները աւելորդ են: ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ լայն ու լայն պիտի տրամադրուին ձեզի այդ երեսները: Բայց վերցուցէք ամբողջ արեւելահայ քնարերգութիւնը, դուք հազիւ թէ պիտի ցաւիք Թումանեանի մը, Տէրեանի մը քանի մը յաջողակ քերթուածներուն կարօտէն: Ի՞նչ է արեւելահայ թատրոնը եթէ ոչ տիալօկէ վէպ: Ու ասիկա այսպէս գրական միւս սեռերուն համար (արեւելահայ վէպը յարգանքի արժանի ժառանգութիւն մըն է): Անշուշտ, աշխարհին մէջ ի՛նչ բան է անխառն որպէսզի ըլլան ասիկա Արեւմտահայ Գրականութեան ալ գեղեցկութիւն-

ները։ Ասոնք միշտ ալ քով քովի են ապրեր հասարակին, տըժգոյնին, բռնազբօսեալին, Ֆէզանեէին (ինչպէս կ'ըսեն իրաւամբ Գաղիացիք), մուրթին, չըսելու համար սուտին, կեղծին հետ։ Դուք ատիկա կը զգաք արդէն մեր բոլոր մեծ անուններու գործին մէջ, խորունկ ցաւով անշուշտ։ Բայց պէտք չունիք ատոր համար աւազելու, ջարդուկոտոր գալու։ Այս է ճակատագիրը ուրիշ գրականութեանց մեծագոյն անուններուն ալ։ Վիքթորեան շրջանի պսակաւոր քերթողէն՝ Թենիսընի, գիտէ՞ք թէ ինչ քիչ է թիւը անխառն քերթուածներուն, այսօր կարդացուելու արժանի։ Ու խորհիլ՝ այս մարդուն մէկ քերթուածը, 1870ին, անգլիական թերթերը ձեռքէ ձեռք կը խլէին 100000 տոլար վըճարելով...։ Գրական ճաշակը, ինչպէս բոլոր ճաշակները ուրիշ բան չեն եթէ ոչ այս կարգի այլանդակութեանց օրինականացումը, ժամանակի մը համար անշուշտ։ Ատոր համար է որ իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը փոյթ չէ ըրած օգտուիլ մեր մէջ ընդհանրացած գրական որևէ ճաշակի եզրակացութիւններէն, հիացումներէն կամ քմայքներէն։ 1900ին Արշակ Զօպանեան, կուսակցական կիրքերու ծնունդ անիրաւութեամբ մը, անգթութեամբ մը երբ հուօ մը կ'որակէ Հրանդը (որմէ իր Ծաղկին մէջ ունէր զմայլելի էջեր պատուասիրած եթէ կը ներուի այսպէս ըսել) մէկ փաստը կուտայ այդ նորոյթին։ Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը մնացած է ինք երեն հետ, հարազատ իր տպաւորութիւններուն։

Կրնայ առարկուիլ որ հարիւր տարուայ գրական բազմապիսակ որքան ընդարձակ արդիւնք մը դատելու, կշռելու, գնահատելու տարրքները ծանր գան մարդու մը ջիղերուն։ Ճաշակի վրայ կառոյցները երբ կը դատապարտեմ ուրիշներու քով, չե՞մ ենթարկեր իմ ալ աշխատութիւնը նոյն մեղադրանքին, քանի որ անձնական ամէն կեցուածք անձնական է ի վերջոյ, ու ատով՝ անվստահելի։ Կ'ընդունիմ որ գրականութեան ընդհանուր պատմութիւնը կարելի եղածին չափ առարկայական տուեալներու պարտաւոր է առաջնութիւն ընծայել։ Բայց այսկերպ ըմբռնում մը տարօրէն մօտ է մատենագրութեան որուն սահմանը տուած եմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐի մուտքին։ Ըսած եմ նաև որ իմ գործը գրական գործ մըն է, գիտունի մը փառասիրած հաստատ հմտութեան պազարը ըլլալու փոխան։ Ցետոյ ունիմ գերազանց մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց մը, գործածելու համար նուիրականացած բացատրութիւն մը։ Արևմտահայ Գրականութեան հարիւրամեայ տպրուիներուն հիմնական գումարը ես իմ հաշուոյս առած եմ իմ ջիղերուս ճամբովը։ 1895ը գիտակցութեան անդրանիկ շրջանն է իմ մտքին համար։ Բայց իմ գիւղին մէջ, այդ թուականին, 1860ի հոգեբանութիւն մը, հիմա կը զգամ, հասարակաց

էր Բագրատունի լուծել տուող, Հայկ Դ.-ցաղնը գոց ընել պարտադրող մեր վարժապետէն մինչև կորաքամակ ծերունին, ժամու բակին, արիչին չուքովը երբ իր գաւազանը կը զարնէր սալաքարերուն ու 20–30 տարի առաջուան երգերը (ազգայիններըը) տէրտէրին հետ կ'երգէր, ատենը հեղ մը անկճիկ տալով դուրսի ձիու սմբակներուն, թուրք ոստիկաններու կողմէ սրարշաւ ձրգուած, փնտռելու յեղափոխականները . . . : Այդ ապրումները այսօր կը նոյնացնեմ Զարթօնքի Սերունդի ապրումներուն հետ, ու կը հաւատամ թէ Ստեփաննոս Փափազեան 1866ին, Մինաս Զերազ 1869ին երբ կ'ատենաբանէին Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձներուն առիթով բազմախուռն ժողովուրդներու առջև, կը թրթռային իմ սարսուռներով, միշտ այդ 1895ի մօտերուն, այս անգամ Ջարդին ուրուականովը անըմբռնելի մըղձաւանջի մը վերածուած . . . : 1900ին, Արմաշ ես ճանչցայ Իրապաշտները, սկսող միւս Սերունդը (Արուեստագէտ), ապրեցայ իմ Սերունդին բոլոր զարհուրանքները և կը շարունակեմ ապրիլ Սփիւռքի ցնծմաստանը: Այնպէս որ իմ ամբողջ գործին մէջ չի կայ էջ մը որուն ետին իմ սիրտը անկաժէ չբլլայ: ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին ապրումները Զինացի տղու մը ապրումները չեն: Անոնք իմն են, եղեր են, արեան ճամբով: Ցետոյ, ըսեր եմ այս գործի մուտքին, թէ իմ դատած բոլոր արդիւնքները ինծի համար աւելի են քան գումար մը ծանօթութեանց: Փորձեր եմ զանոնք երևան բերող բոլոր ձեռնարկները: Ու եթէ երբեք իմ տպաւորութիւնը, Ալիշանի մը գործէն, այս ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ օրինակի մը համար, նկատուի չատ անձնական ու ատով անվստահելի, այդ պարագան անկարող է փոխելու Ալիշանի քերթողութեան նկարագիրը կամ զայն չի դարձներ իր նախաւոր փառքին: 1901ին, տասնըութամեայ պատանի, ես, դէմ երթալով պատուական Աբբային մահուան առիթով համազգային սուգին մէջ, գրականիս բաժինին, իմ վրայ հրաւիրեցի Եղիշէ Դուրեանի զայրոյթը: 1939ին Դուրեանի աշակերտին Թորգոմ Գուշակեանի հետ իմ վէճը թարմ է մտքիս մէջ, միշտ այդ գրական արժէքին չուրջը:

Այս հատորին աշխատաւորը ոչ փառամոլ յիմար մըն է, ոչ ալ սողոսկուն նախանձորդ մը: Անիկա արդար, ամուր, իրաւ փողարն է իր ժողովուրդին արդար, ամուր, իրաւ փառքերուն: Անիկա ոչ մէկ ակնկալութեամբ ապրեր է Պ. Դուրեանին հանճարին գովքէն; ոչ ալ ճանչցած՝ Թլկատինցին, որպէսզի անոր անունով հասած գործին մէջ մեծաղաղակ հռչակէ իր գտած գեղեցկութիւնը:

Իմ Սերունդին բաժինը այս է ահա Արևմտահայ Գրականութեան փառքին: Յաջորդ Սերունդին կը մնայ իմ գիշերները սրբագրել:

ՊԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

ՏԷՐՈՅԵՆՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻ
ԽԶՏՐ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ
ՆԻԿՈՂՈՍ ՋՕՐԱՑԵԱՆ
ՆԱՀ. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ
ՅՈՎՀ. ՀԻՍԱՐԵԱՆ
ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ
ԳՐ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՋԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ, *Արեւմտահայ Գրականութեան սկզբնական ձգտումներուն, մշակման պայմաններուն շուրջ իր առաջին գիրքովը, տուաւ այդ գրականութիւնը ըմբռնելու, արժեւորելու, գնահատելու արարքներուն մասին քանի մը հիմնական փաստեր։ Անոնք ո՛չ զարդ են, ո՛չ ալ օրինակուռ ջատագովականներ։ Ատենը եկած կը նկատեմ ընդհանրութիւնները ձգելով, անձերու եւ գործերու մանաւորուած, չըսելու համար մասնագիտացած վերլուծումին։*

Մուտքի բաժանումներէն առաջին սերունդը, այն զոր սովորութիւն է ա՛լ Զարթօնքի Սերունդ անուանել, նիւթը կը կազմէ այս երկրորդ գիրքին։ Ինչպէս դիտել տրուեցաւ, միշտ այդ մուտքին մէջ, մեր գրական սերունդները դժուար է բանտարկել ժամանակի եզրերով, քանի որ մեր գրողները գրեթէ միշտ քանի մը սերունդի վրայ կ'երկարաձգեն ապրելու արարքը (նիւթականէն դուրս իմացական ալ երանգով մը առէք այս տարբերակը մէկ քանիներու համար)։ Բայց ստոյգը ան է որ աւելի յաճախ, առ առաւելն քառորդ դարու մը վրայ, գրական յղացքը կը յեղաշրջուի կատարելապէս։ Գրողներէն շատեր, քիչ տարբերութեամբ, պիտի սպասարկեն նոր ըմբռնողութեան։ Տիկին Սիպիլ, հարազատ ծնունդ մը մեր ռոմանթիզմին, իր պատանեկան ներշնչումները ռոմանթիկ վահանին պաշտպանութեամբը գրի առած (Ողջոյն տամ քեզը գրուած է 1885ին), 1890էն վերջ կը ստորագրէ մեր Իրապաշտ քերթուածները. 1901ի Ցոլքեր հաւաքածոյին մէջ, յիշուած քերթուածին՝ լեզուական սրբագրութեամբ մը (ի՛նչ տրտում չարագրութիւն) տեղ տալով, կը կարծէ ծառայած ըլլալ Իրապաշտներու դատին։ Տիկին Տիւսաբի վէպերը լոյս կը տեսնեն երբ ռոմանթիկ ըմբռնողութիւնը իր

նահանջը գրեթէ վերջացուցած է մեր գրական անդաստանէն։ Խաչատուր Միսաքեանի վարկը 1850ին արդէն ամբախարիսխ, պաշտօնական իրողութիւն մըն է։ Երբ ուզենք այդ վարկը գունաւորել գրական ըմբռնողութեամբ մըն ալ, կ'ունենանք Արեւմտահայ Գրականութիւնը կանխող մտավիճակին ցոլքերը։ Բայց այդ 1850էն վերջ այս մարդը պիտի գրէ Սօֆիան, *որմէ հրատարակուած պատառիկներ մեզ կը թելադրեն իրապաշտիկ, «բարուական»* (de mœurs) *վէպին առաջին մտայղացքը։ Նոյն այդ մարդէն լրագրական յօդուածները* (1858—62) *մեզի կը բերեն Զարթօնքի Սերունդին ամէնէն չեշտ ախորժակները։ Տէրոյենց կ'իյնայ իբր գրող 1850էն ետ, Վենետիկէն փախստական աշխարհիկ աբբայի մը ուղեղովը, լեզուովը, հետաքրքրութիւններովը, բայց պիտի շարունակէ պայքարիլ Զարթօնքի Սերունդին սկզբունքներուն դէմ, վայելելով լայն ժողովրդականութիւն։ Իր մահը* (1888։ *Միսաքեան մեռած է* 1891*ին*) *թուական մըն է ուր արդէն մեր իրապաշտ վէպը տուած է իր առաջին գործերը* (Վարժապետին Աղջիկը, Անհետացած Սերունդ մը)։ *Մ. Աճէմեան, Թ. Թէրզեան, Ե. Դուրեան երեք սերունդի հանգանակները հասկնալու, դատելու չափ ապրած են։ Այս իրողութիւնները հոս արձանագրել կը նշանակէ մեր գրական սերունդներուն կենդանագրումը, անոնց գրական հասկացողութիւնը եւ ասոր կարելի շրջափոխութիւնը նկատի առնել այնպէս ինչպէս տրուած է մեզի զանոնք* տեսնել *իրական ժամանակի մը մէջ։*

Որո՞նք; ուրեմն, անունները՛, *այդ ընդհանուր տարազով մեր գրականութեան մէջ պիտակուած։ Պատասխանը դա՛րձեալ ենթակայ կը մնայ չփոթութեան, առնուազն հակասութեան։ Մկրտիչ Աճէմեան 1850ի սերունդին մէջ իր սկիզբը կ'ընէ։ Կ'անցնի մեր շողշողուն ռոմանթիզմին բոլոր շահատակութիւններէն։ 1890ին մօտերը անիկա Իրապաշտ բանաստեղծ մըն է։ Մահուան տարին* (1911) *չարհամարհեր Վարուժանի փառքը (անձնական վկայութիւն)։ Ո՞ւր դնել այս անունը։ Մեր գրագէտները շատ բաժանական չեն ինչպէս են Վոլթէռ, Հիւկօ, որոնց ընդարձակ գործունէութիւնը կը տոկայ նման դժուարութեանց։ Ո՞ւր դնել Նար-Պէյը, նոյն նկատումներով։ Այս անստուգութիւնները կը միջամտեն ահա որպէսզի շատ կարծր կաղապարներ չնկատուին այդ տարազները։*

Զարթօնքի Սերունդ *յորջորջումին ետին ես կ'ուզեմ տեսնել բոլոր այն անունները որոնք Արեւմտահայ Գրականութեան սկզբնածագ շրջաններուն կա՛մ կ'ուսանին կա՛մ կը գործեն,*

կա՛մ կը ստեղծեն, բոլորին համար ալ հասարակաց են քանի մը նախնական տրամադրութիւններ, չբսելու համար հանգանակները։ Թէ այդ խումբը չէ բաղկացած բացառաբար գրական խառնուածքով անձնաւորութիւններէ, թէ այդ խումբին ախորժակները բազմաբղէտ են, նոյնիսկ հակասական՝ խումբին ընդհանուր գաղափարագրութիւնը վտանգելու չափով մը (Ն. Զօրայեան գրական հասկացողութիւն ունի անշուշտ բայց վարժապետութիւն միայն ըրած է, առանց դպրոց մը ոտք կոխելու [անգամ մը միայն Տնօրէն] և տնտեսագիտական դրութիւններ հայացուցած, առանց չուկայի զգայարանք մը յայտնաբերած ըլլալու), ոչ մէկ կասկած։ Բայց Տէրոյենց մը այդ սերունդին գաղափարագրութեան դէմ արձակադրօշ իր պայքարովը չի դադրիր այդ ժամանակին մարդը ըլլալէ։ Պ. Դուրեան, 1852ին ծնած, 1872ին իր մեռնելովը չի փակեր մեր ռոմանթիզմը։ Այս օրինակները կը ծառայեն հաստատելու որ խումբին զանազանութիւնը ընդարձակ չեղումներու կ'առաջնորդէ տարբազը։ Այս անպատեհութիւնները մեղմելու համար է որ տարբազը բռնած եմ առաձիգ։

Սերունդին մէջ որոշ ներքին բաժանում մը՝ ուրիշ անհրաժեշտութիւն։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Ալիշան, Պ. Դուրեան վաւերական գրագէտներ են (չեմ լայննար այս տարազով, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը այդ տարազին ապացուցուած է ամէն բանէ առաջ)։ Բայց Ն. Ռուսինեա՞ն, Ն. Զօրայեա՞ն, Խաչատուր Միսաքեա՞ն, Ստ. Ոսկա՞ն։ Բացայայտ է որ այս վերջին անուններուն հետ գրագէտ տարազը մեզի դուռ կը բանայ անլուծելի հարցերու։ Ստիպողութիւնը ուրեմն՝ սերունդին ներսը ճշտելու՝

ա) *Զարթօնքի Սերունդին աշխատաւորները.*

բ) *Սերունդին գրագէտները (որոնց պիտակ անունը արդար է որ չզեղչուի իրենց՝ իրենցմէ), — Ռոմանթիկներ.*

գ) *Կրտսեր Ռոմանթիկներ.*

դ) *Դէպի Իրապաշտներ։*

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին առաջին բաժանումը, ուրիշ խօսքով Արևմըտահայ Գրականութեան առաջին շրջանը կը զբաղի չորս դասակարգ գրողներով որոնք ժամանակի վրայ պարտադիր միութիւններ պարզելով հանդերձ, խորունկ տարբերութիւններ ունին խորքէ, ձգտումներէ, իրագործումներէ։ Դիւրութեան համար այսպէս դասաւորուած, սա կաղապարներուն տակ մեր ժողո-

վուրդը, իր աշխատասւորներուն եռանդովը, դրեր է շատ ու շատ բան։ Ատոնք բոլորը մէկիկ մէկիկ բանալ, ցոյցի հանել, ատոնց գեղեցկութիւնն ու գինը վերստին արժեւորել պիտի անցնէր գըրական համապատկերի մը սահմանները։ Միւս կողմէն գրականութեան մը պատմութիւնը միշտ դժբախտութիւն մըն է, ըսեր եմ, քանի որ պարտասւոր է այդ բոլոր թաքնուած, հնոտի ու աղօտ մոյնքի մը տակ իրենց կեանքը կորսնցուցած, կրացուցած իրողութիւնները, փաստերը, ապրումներու յայտարար նշանները շատ զգուշութեամբ օգտագործել։ Սերունդի մը մեզի ձգած վկայութիւններուն քանակը որքան առատ է երբեմն։ Հապա որա՞կը։ Ի՞նչը առնել Ն. Զօրայեանի մը հրիտակէն, — ասոր արժէ՞քը՝ իր ժամանակին համար, թէ զայն կանխող աւելի ընդարձակ շրջանի մը վրայ իբր հակապատկեր այնքան ընդարձակ թելադրութիւնները։ Մա՞րդը՝ որ այդ սերունդի ընդհանուր ձգտումները կը համադրէ, զանոնք կը վարէ՝ ինչպէս կը տարուի անոնցմէ, ըլլալով նոյն ատեն մեր ժողովուրդին մէջ խաւի մը նմոյշը, — այն անձնաւորութիւններէն որոնք անհանդարտ, ոռոնող, յանդուգն, բարի, քմշոտ, յաւակնոտ, նորապաշտ, կը նետուին մէկ ծայրէն միւսը իրենց ցանկութիւններուն խթանին ներքև, ու, համաձայն իրենց ոտքերուն տակ ինկած կրկէսին, կը բարձրանան գահերու բարձունքը, կը վարեն բանակներ ու երկիրներ...։ Եւ սակայն Ն. Զօրայեանի մօտ մարդուն սա շահեկանութիւնը իր կարգին կ'անդրադարձէ շրջանին ալ հազար ու մէկ ախորժակները։ Մէկ հատիկ այդ օրինակը բա՛ւ՝ որպէսզի հասկնալի դառնան գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւնները։ Մեր գրական սերունդներուն լիակատար ուսումնասիրութիւնը տասնեակ մը պատրաստուած, իրենց դերին լիովին ընդունակ ու գրագէտ աշխատասւորներով իսկ հազիւ նուաճելի պարտականութիւն մըն է։ Այս գիտակցութիւնը իմ տառապանքն է ահա, նոյն ատեն իմ յանդգնութիւնը ինձի ներելի ընծայող սփոփանք մը։ Կը հաւատամ որ մեծ բարիք մը կը կազմէ այս ժողովուրդին հոգեկան առողջութեան տեսակէտէն, փորձել այդ սրբազան ճիգը — մանրամասն ճանչնալ մեր սերունդներէն իւրաքանչիւրին հոգեգրութիւնը։ Այն ատեն միայն Սիփւռքի տժգոյն ուրացողները պիտի տառապէին իրենց կարգին, լաւ հայհոյելը, արուեստով արհամարհելը երբ կը վերածեն գրականութեան...։

Այս չորս դասակարգերէն ա)ը

— *Զարթօնքի Սերունդին* աշխատաւորները, կը կազմէն Արեւմտահայ Գրականութեան Ա. հրջանին ամէնէն պղտոր, մթագնած բայց կեանքով, եռուզեռով, կիրքով ու հսկայ ցանկութիւններով չափազանց հարուստ բաժին մը։ Արդարեւ Խաչատուր Պարտիզպան (1809–1856) այսօր անուն մըն է մեզի համար այնքան անարտայայտ ու հազիւ կը հանդուրժենք Գ. Օտեանին հքեղ չատագովականը, արտասանուած անոր մահուան հանդէսին, եթէ երբեք չըլլայինք համոզուած Գր. Օտեանին խորունկ անկեղծութեան, հայրենասիրութեան, առնուազն ազնուազգի մարդկայնութեանը։ Խաչատուր Պարտիզպանը սակայն չափազանց քիփիկ անձնաւորութիւն մըն է։ Իր մեղքը՝ գրաւոր վաստակ մը ձգած չըլլալը ապահովաբար։ Բայց ահա ձեզի ուրիշ անուն մը, աս ալ Խաչատուր՝ Միսաքեանը, որմէ մեզի հասած տպագիրը անչուշտ անբաւական՝ գրագէտի դէմք մը պարտադրելու մեզի, բայց որուն ձեռագիրները (իր կենսագիրը՝ Ց. Գ. Մրմրեան, կը հաւաստէ թէ քանի մը հազարը կ'անցնէին իբր էջ անոր անտիպները, — քերթուած, մտածում, վէպ, թարգմանութիւն, բոլորը իւսկիւտար, ժամու մը Խորհրդարանին մէկ նկուղը թխմուած ու հաւանաբար այսօր ալիւր դարձած՝ ժամանակին, առնուազն մուկերուն ատամներովը) թերեւս կը հերքէին տրտում առասպելը այդ մարդուն կեանքին երկայնքովը հիւսուած, կը պարզէին մահէն ասդին անկէ յամառող հէքիաթ մը, բայց ապահովաբար կը բերէին մեզի հաստատ վկայութիւններ, վաւերաթուղթ՝ կանխող դարու մեր ընկերային, իմացական, գրական վիճակներուն վրայ։ Գրականութեան պատմութիւն մը երկու Խաչատուրներն ալ բաւարար տուեալներ չունի արժեւորելու։ Բայց նոյն այդ պատմութիւնը կը գորովի երկու այդ աշխատաւորներուն դերէն, իրենց ժողովուրդի բարիքին համար իրենց վատնած կորովէն, կամքէն։ Ընդարձակեցէք քիչիկ մը ձեր նայուածքը որպէսզի տեսնէք բժիշկները, ճարտարապետները, քարտուղարները, թարգմանները, մասնագէտները, պետական պաշտօնատարները, նուիրուած ուսուցիչները, պատրաստուած, արի լրագրողները, եկեղեցական գործիչները, նկարիչները, ազատ արուեստներու սպասորեարը — բայց բոլորը որոնք այդ 1850էն քիչ առաջ ու քիչ ետքը անհուն խանդով մը իրան պայքարի կրկէսը իրենց ժողովուրդին, ու «բաւոր պատերազմը պատերազմելու» մէջ եղան սրտայոյզ գինուորները . . . ։ Այս անուննները կ'անցնին հարիւրը։ Բայց ահա ողբերգականը։

Անոնցմէ հազիւ քանի մը տասնեակ՝ գրականութեան մը պատմութեան մէջ մուտքի մը փառքը կը վայելեն։ Ու այդ տասնեակներէն ալ չատ քիչերը անոնք որ այդ գրականութեան պատմութեան ատաղձը կուտան։ Զբաղիլ, առանձին առանձին, անոնց իւրաքանչիւրով, հայ պատմութեան համար պիտի նշանակէր փորձել գեղեցիկ հանդիսարանի մը փառքը ուր իրենց կեանքին վկայութիւններովը առնուազն անոնք պիտի արդարացնէին իրենց վրայ վատնուած աշխատանքը։ Ատիկա վեր է իմ ուժերէն։

Տրտում այդ գիտակցութիւնն է որ ահա կը միջամտէ ու համադրական եղանակը կը պարտադրէ իմ աշխատանքին։ Ցետոյ երբ կը գործադրեմ այս եղանակը, վստահ եմ որ այդ անուննները չունին տուժելիք իմ մասնակի զանցումէն։ Գրիգոր Օտեան կենսագրուած է քանիցս (Երուանդ Օտեանի յիշատակները 1892–93ի Մաէնին մէջ և իր արժէքաւոր յօդուածները հատորիկներու արժանացող կազմարարեանի մը կողմէն)։ Նահապետ Ռուսինեան ներշնչած է դարձեալ Հ. Ասատուրը, Երուանդ Օտեանը (յիշուած հանդէսին մէջ) և թեզադրած Տ.քթ. Վ. Թորգոմեանի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (1902–3), եթէ նկատի իսկ չառնենք Արփիարեանի կցկտուր բայց այնքան հարուստ նշմարները։ Գրիգոր Օտեանի յառաջաբանը՝ այդ մարդուն փիլիսոփայութեան դասագիրքը բացող, ուրիշ վկայութիւն։ Խաչատուր Միսաքեան հատորիկ մը արժած է Ց. Գ. Մրմրեանին։ Հոգածու միտք մը պիտի կրնա՞ր Ն. Զօրայեանէն հանել նման հատորիկ մը։ Կը հաւատամ։

Այսպէս առաջին թեւը այդ սերունդին կը համախմբէ սա անունները — *Խաչատուր Միսաքեան* (1805–1891), *Նիկողոս Զօրայեան* (1821–1859), *Նահապետ Ռուսինեան* (1819–1876), *Ստեփան Ոսկան* (1825–1901), *Գրիգոր Օտեան* (1834–1887)։ Այսօր, դըժուար՝ եթէ ոչ անկարելի՝ այդ անուններով մեզի հասած պատառիկներէն ազատագրել գրագէտի արդար տիտղոս մը՝ գրական պատմութեան մը մէջ իրենց մուտքը արտօնող։ Բայց նոյնքան դժուար՝ զանցել անոնց իմաստը, դերը, Արեւմտահայ Գրականութիւնը իր սկզբնական շրջանին մէջ պաշտպանելու տեսակէտէն։ Չեմ մոռցած անունն ալ Իւրիւեանին՝ իր կարգին մեծ երախտիքներու տէր աշխատաւոր մը։ Կան տակաւին Իզմիրի դպրոցին աշխատաւորները, — *Գաղուս Կոստանդեան*, *Գրիգոր Զիլինկիրեան*, հոն աշխատող *Արմենակ Հայկունին*։ Ստիպուած եմ յիշել Ցովհաննիսեան Հիսարեանը որմէ երկու վէպ և քերթողական դիւան մը հասած են մեզի, *Յակոբ Ոսկանը* որ 1848ի սերունդին

բոլոր խանդը կրելով հանդերձ իր ջիղերուն մէջ, փշրանքներ միայն ձգած է մեզի։

Զարթօնքի Սերունդին այս թեւը կը տեսնեմ միակտուր, en bloc, ինչպէս պիտի ըսէին գաղիացիները։ Միանգամ ընդմիշտ պարտաւոր եմ յայտարարելու որ այդ թեւը, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ իր մուտքին իրաւունքը լիուլի կ'արժեւորէ գործօնական մարզերու վրայ հսկայ իր դերով և ոչ թէ գրականին մէջ իր վաստկած երախտիքներովը։

Այս թեւին հասարակաց յայտարարները գտնելէ առաջ, սխալ չըլլար զատորոշում մը, այս անգամ ոգիի տեսակէտէն, գործադրել։ Այսպէս գրական ախորժակներու մէջ ակնբախ հանգիտութեան մը հակառակ, մտքի, հոգիի յօրինուածքով գլխովին ներհակ անձնաւորութիւններ են Գրիգոր Օտեան և Ստեփան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան և Նիկողոս Զօրայեան։ Այս զանազանութիւնը վեր է երանգային պայմանէն։ Տուէք պատեհութիւն որպէսզի Ստեփան Ոսկան գործադրութեան դնէ իր գաղափարագրութիւնը, դուք պիտի ունենաք բացարձակ հակապատկերը այն մտատիպարներուն որոնք Գրիգոր Օտեանի մը ուղեղը բարեզարդած են վաղ պատանութենէն մինչև վաղ կործանումը, չափահասութեան դռներուն։ Աւելի սեղմելով բառերը մենք կ'ունենանք ոգեպաշտ և դրամապաշտ ցանկութիւններ։

Զօրայեանի և Ռուսինեանի թեւը (որուն կը պատկանի Իզմիրի դպրոցին մէջ Կոստանդեանի ներկայացուցած մտահոսանքը) հազիւ՝ թէ այցուած է գրական ռոմանթիզմէն, թաթխուած ըլլալով հանդերձ, ամբողջութեամբ, իմացական ռոմանթիզմին ամէնէն տաք մղումներուն մէջ։ Գրականութիւնը, անոր մօտ, վերածուած է շատ համեստ թէև շատ արդիւնաւէտ դերի մը։ Այդ դերը ընդհանրացման նպաստն է, զանգուածներու ընկալչութենէն ներս այն տուեալներուն, յստակ ու հաստատ գաղափարներուն որոնց արժէքին, ազդեցութեան ու մեր ժողովուրդին ընձեռելիք շատ հսկայ բարիքին վրայ այդ թեւը դրաւ իր գործունէութեան բովանդակ հրայրքը։ Աւելի քան յատկանշական է որ բանաստեղծական խառնուածքով, շատ իրաւ ընդունակութիւններով ու մանաւանդ Բարիզի 1848ի գրական շրջանակներուն մէջ իր ճաշակը յօրինող երիտասարդ մը՝ Ն. Զօրայեան, Պոլիս ինքզինքը նուիրէ գրեթէ մանկավարժական հետաքրքրութեանց։ Իր գործերէն հատորի մտնողները (Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան, Տեղեկութիւններ բաղդատական փորձառութեան վրայ, Վարժութեան ընթերցանութեան, (1848 - 1852) բաւարար փա-

տեր են այդ ոգիէն։ Ու ինչպէս վերը դիտել տրուեցաւ, այս հետաքրքրութիւնը մեզի պիտի չթուէր այնքան տարօրինակ եթէ երբեք Զօրայեան իր ուժերը ըլլար մասնաւորած ուսուցման աշխատանքին։ Յայտնի է որ, այդ շրջանին, այդ երիտասարդութիւնը, ամէն բանէ առաջ, հիմնական պակասներու սարսափին մէջն էր որ կը գործէր։ Ունէ՞ր այդ երիտասարդութիւնը այն յստակ մտատեսութիւնները որոնք դրուեցան Իրապաշտներուն Արուեստագէտներուն իմացական խղճմտանքին առջև իբր անյետաձգելի առաջադրութիւններ։ Դիւրին չէ պատասխանը։ Բան մը միայն յստակ է սակայն, — ատիկա մեր զարթօնքին սրտառուչ, խանդոտ ու երիտասարդ կրակն է, բոլորին ալ հոգիները իրարու հաղորդ պահող։

Պէտք չեմ զգար այդ սերունդին համար պատմական սկիզբներ, զարգացման նախապայմաններ, շրջափոխումը ընդունելի ընծայող ընդլայնումներու։ Բաւ է յայտարարել որ բոլորն ալ կը միան ենթակայ իմացական այն ճնշումներուն որոնք տիրական էին 1850էն առաջ Պոլսոյ պայմաններուն մէջ։ Զօրայեան Ամիրաներու կը սպասարկէ ոչ միայն ուսումին ստացման այլ և այդ ուսումը արժեւորելու տեսակէտին մէջն ալ, վարելով քարտուղարի պաշտօն։ Ռուսինեան հայ Ամիրայութենէն ազատագրուելու կերպը յաջողած է փոխել պետական պաշտպանութեան։ Բան մը չգրող (Մանկավարժութիւնը գրականութիւն չէ) Սէրվիչէնը, Մեթոտի վրայ մաքուր հայերէնով traité մը հրատարակող Կրճիկեանը կը պատկանին, Ռուսինեանի գիծով, Թրքական շրջանակներու։ Օտեան, իր հօրը մէջ վայելած է ամիրայութեան լաւագոյն շնորհները (Պօղոս Եազըճեան՝ Օտեանի հայրը, չէ գործածած Տիտղոսը, բայց ապրած է տարազին թելադրած բարքն ու մտայնութիւնը)։ Միսաքեան հետն ունի հին ամիրայութեան բոլոր թելադրանքները և Նոր կարգէն ալ (Ազգային Սահմանադրութեան յաջորդ իրերու վիճակը) լաւագոյն տրամադրութիւնները։ Իւթիւճեան ամիրայութեան և երիտասարդութեան officier de liaisonը կը թուի ըլլալ, երբ գիտէ պատրիարքն ու ջոջերը իրարու մերձեցնել։ Նոյնիսկ ամէնէն անկախ, լծընկեց Ոսկանը (Ստեփան) ճամբայ է բացած պետական բարձր շրջանակները դէպի։ Իր Բարիզը ճշմարիտ յաղթանակ մըն է, 1848ի մարդոց մօտիկ ընտանութիւնը, բարեկամութիւնը երբ կը վայելէ, ու իր Իտալիան՝ ուրիշ գեղեցկութիւն, երբ այդ երկրին ամէնէն արժանաւոր և 19րդ դարու ամէնէն մեծ պետական անձնաւորութեան՝ Քավուրի տունին մէջ, ասոր զաւակներուն իբր դաս-

տիարակ իր մուտքը կ'ընէ։ Այս գիծերը կը ճշդեն բոլոր այդ անձնաւորութեանց մօտ տիրական արժանիքները։ Մեր ցեղին երբեք չպակսող, իր տմոյն դարերը այնքան տրտում բայց գեղեցիկ փայլով մը քաղցրացնող մարդոց արիւնէն կուգան անոնք։

Բոլորն ալ հսկայ մարդեր են։ Ժամանակը անշուշտ մեղմած է անոնց բացառիկ կողմերուն սրութիւնը, երբեմն նոյնիսկ աւրած ալ։ Այսօր քիչ բան կուգայ մեր մտքին առջև երբ կ'արտաբերենք Ոսկանը կամ Մխսաքեանը։ Բայց իրենց օրերուն այդ անուննները մեծութիւններ էին հաւանաբար(*) և ապահովաբար։ Անշուշտ գրական սերունդի մը լիակատար հանգամանքները չէին լրացներ իրենց վրայ, քանի որ այդ գրականութիւնը դեռ գոյութիւն չունէր, ու քանի որ 1850ին, մարդիկ — երիտասարդութիւնը — մեծ հորիզոններու լայնքին դիմաց անկարող կը զգային իրենք զիրենք արևելու։ Պոլսոյ մէջ աւանդութիւն և օրինակ իբրև, այդ երիտասարդութիւնը իր աչքին ունէր Մխիթարեաններու փաստը, սեպհական աւագանին ու պատրիարքական շրջանակները։ Այդ է պատճառը որ այդ սերունդը քալէ առ խարխաբ, նուաճուած՝ ընելիքին հսկայ հեռանկարէն, բայց մանա-

---

(*) Տեղ մը արտայայտուած եմ թէ ինչ մեծ գեղեցկութիւն կը պարունակեն արևմտահայոց 18րդ դարը, 19րդին կէսը, ոչ միայն իմացական, այլ մանաւանդ հանրային, ընկերական մարզերու վրայ։ Զարթօնքի Սերունդին մոլեգնութիւնը քիչ մը պատճառ անշուշտ որպէսզի ամիրաներու տարազը ըլլայ այնքան աղաւաղուած։ Կ'ընդունիմ որ այդ մարդոց մէջ գոյութիւն ունէին հսկայ կիրքեր, ծանր մեղքեր, ասիական անխուսափելի մոլութիւններ, բայց չէին դաղրեր անոնք ըլլալէ յայտաբարներ մեր ժողովուրդի մեծ տուրքերուն։ Ըսել թէ մեր ժողովուրդը պահուած է մեր եկեղեցիով, կը նշանակէ խորհիլ այն անձնաւորութեանց որոնք այդ եկեղեցիները ոտքի հանեցին ուր որ հաստատուեցան։ Սփիւռքի սա քաւարանեան մշուշը մեզի կ'ընէ գրեթէ կոյր մեր հին փառքերուն գեղեցկութեանց հանդէպ։ Մարդեր էին այդ ամիրաները, անոնցմէ ուղղակի սերած ճարտարապետներու փաղանգը։ Իրենց հանրային դերէն դուրս, իբրև հոգեբանական խտութիւններ, անոնք երբ բաւարար խղճմտութեամբ ուսումնասիրուին (ատոր համար մենք ունինք Մխիթարեան և Էջմիածնի դիւաններըը) մեզի կրնան շատ հզօր թելադրանքներ միշտ այս ժողովուրդին չնորհներէն ինչպէս կիրքերէն։ Մեր գրականութեան այժմեան փոքրութիւնը, փոքրոգութիւնը, ճիղճ եսապաշտութիւնը ու ստորին ախորժակները պատճառներ անշուշտ որպէսզի մոռցուին այդ դարերը, կամ ճանչցուին սխալ, սուտ պիտակներու տակ։ Այս ժողովուրդը չէ այն ոչխարներու հօտը որուն վրայ զանազան ու պարմանազան վարդապետութիւններ իրենց դաւանանքը կը չանան փորձարկել։ Մէկ ամիրայ հին օրերու թագաւորի մը չափ ընդարձակ ապրումներու հանգոյց է եղած։ Բացէք այդ մարդերը, դուք պիտի չունէք պատմութիւնը այս ժողովուրդին։

ւանդ այդ ընելիքին վրայ իր իսկ անգիտակցութենէն։ Ջուր մի՛ կարծէք Տէրոյենցի փառքը։ Այս մարդը դպրոց մըն է ա-ռանձինն ու 1850էն առաջը կը մարմնաւորէ։ Անիկա չիմար մըն ալ չէ, ինչպէս ուզած են ներկայացնել իր հակառակորդները։ Լուսաւարեալ և խաւարեալ բառերը, ըսի անգամ մը, աւելի են քան պարզ տիտղոսներու միամտութիւնը, ծիծաղելիութիւնը։ Անոնց ետին ոչ միայն մեծ կիրքեր կը զգամ ես տակաւին, այլ գրեթէ այն ստոյգ իմացական բարեխառնութիւնը, սրտազարկը որոնք 1880ին, 1900ին, 1920ին իրական են մեր մտաւորական ընտրանիին համար։

Ըսի թէ մեծ մարդեր էին։ Ըսել կ'ուզէի չէին նմաններ մեր զոյգ գրական սերունդներու պարզած պատկերին։ Ո՞րն է իրա-պաշտներէն այն դէմքը որ բարձրագոյն կրթութեան մը բարիքը ըլլար տուած նախ իր անձին։ Ատոնցմէ Հրանդ Ասատուրին բա-րիզը անժուռ (անլի) միջակութեան մարզանք մըն է երբ բաղ-դատուի Ռուսինեանի մը, Շերենցի մը ուսանողութեան։ Զօհրապ բոպիկ միտք մըն է 1880ին, ու պիտի մնայ այդ բոպիկութեամբ՝ նոյնիսկ երբ Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանին մէջ դասեր պիտի աւանդէ, և կամ 1910ին Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ քաղաքական տարողութեամբ ճառեր արտասանելու առիթ-ներ պիտի ստեղծէ, իր բնածին հռետորութեան յագուրդ մը ճա-րելու համար։ Ո՞րն է Արուեստագէտ Սերունդէն դէմքը որ սանկ միջին Եւրոպա մը ըրած ըլլար։ Վարժապետ Սեղբոսեանի Գեր-մանիա՞ն, այնքան մօտիկէն չիշեցնող վարժապետ իսկ ըլլալու անկարող Մ. Շամտանճեանի մը Գերմանիան։ Տիրան Զրաքեանի Պոլի՞սը, այդ Եւրոպային մեծ ճամբաներուն վրայ որպէսզի արտօնէր ինքզինքը յանուն այդ մշակոյթին բաներ մը մրոտելու Նեբաչխարհին մէջ։ Տիկին Եսայեանի Սորպո՞նը՝ ուրկէ անիկա տրտում, անկանգնելի չիշատակներ միայն պիտի պահէ։ Ինչպէս կը տեսնուի այս ակնարկութիւններէն, Զարթօնքի մարդերը պատրաստուած, լեցուն, բաց իմացականութեամբ, իրենց օրերուն բարձրագոյն ուսումը իւրացուցած անձնաւորութիւններ են։ Ու եթէ երբեք այս ստորագելիները միշտ գրագէտ մը չեն թե-լադրեր, առնուազն աւելի կ'արժեն քան սուտ ու փուտ ոճի հատանքները որոնք 1900ին գրական սերունդի մը նկարագիրը-ները պիտի կազմեն։

Այդ պատրաստութիւնը, անշուշտ Եւրոպա ընելու բախտէն զրկուածներու մօտ, տկարութեան ազդակ մը պիտի կազմէ։ Խրիմեան մը չես գիտեր ուր սորված է ոչ թէ գրականութիւն

ընելը, այլ նոյնիսկ նախադասութիւն կազմելու տարրական արուեստը: Սրուանձտեանց մը տարբեր չեմ կրնար նկատել: Պարոնեանի մը կրթութիւնը գիտենք թէ ուր կը սկսի և ուր կը վերջանայ: Բայց Զարթօնքի Սերունդին մեզի կտակած արդիւնքին մէջ նորէն այս վերջին անուններուն բաժինը կը մնայ անբազդատելիօրէն դերազանց՝ Ռուսինեանի մը տարեցոյցներէն, թարգմանութիւններէն, ատենաբանութիւններէն, կամ Զօրայեանի մը վաճառականութեան վրայ ճառերէն: Գրիգոր Օտեան մը, առանց այդ Եւրոպան ըրած ըլլալու, մնալով հանդերձ Պրիմեաններու մտապատկերներուն ծիրին ներսը, թէ՛ սպասարկած է 48ին Բարիզի պողոտաներուն վրայ ժողովրդավար սկզբունքները ծափահարող իր ընկերներուն ազատականութեան, գաղափարագրութեան ու անոնց չափ ու աւելի յստակ տեսած իր ժողովուրդին բարիքը, և թէ քիչ չատ աղապատանք է ցոյց տուած գրականութեան հանդէպ՝ «բանիւ եւ գործով» ինչպէս կ'ըսեն: Միտք բանլ՞ն այս հպումներուն, մերձեցումներուն. — ան որ՝ Զարթօնքի Սերունդը կ'օգտագործէ երկու զօրաւոր ուժեր, չըսելու համար չնորհներ: Ասոնցմէ մէկն է հանգոյցը այն ընդունակութիւններուն որոնք անզգալաբար բայց անտեղիտալի կերպով մը սերունդի մը հոգեյատակը կը յարդարեն, այն առհասարօրէն հաւաքուած տուրքերը, որոնք սխալ չըլլար ճանչնալ իբրև իմացական ժառանգութիւն, ճիշտ ու ճիշտ մարմնականին նման: Միւսը՝ պարագայական détermination՝ներն են, ըսել կ'ուզեմ չըրջանէ մը, ժամանակէ մը, անհրաժեշտութենէ մը սերունդի մը աչքին ուրուացող միջոցներուն յարմարուելու իմաստութիւն մը, չգործածելու համար Սբէնսըրեան մեծ տարազները: Մեր մէջ բարիքը ան եղաւ որ անոնք որ Եւրոպա ըրին, հոն սորվեցան նոր եղանակները այդ տուրքերը չահարկելու: Հայրենիք դարձին անոնք չանացին արժեւորել ցեղին ընդունակութեանց գումարը նոր կարիքներու ի խնդիր, կազմակերպեցին իրենց ընկերներուն ընդօծին առաքինութիւնները: Վերցուցէք այդ Եւրոպայէն եկող տղոց փաղանգը, անշուշտ չի ջնջուիր հայ ժողովուրդը, բայց 1850էն ասդին մեր կեանքը կ'ունենար բոլորովին տարբեր արձագանգում(*): Դառնալով իրականութեան, հարցուցէք

(*) Ատեն մը նորութիւն էր, ինքնատպութիւն էր, վերջաստաց իմաստութիւն, մեր աղէտներուն պատասխանատուութիւնը բեռնալ այդ սերունդի գործունէութեան և իտէալներուն: Իրողութիւն է որ մեր պապերը ապրեր էին իրենց դարերը ցեղային խելքի միջինով մը, ու հասցուցեր մեր արիւնը մինչև դռները նոր ժամանակներուն: Իրողութիւն

դուք ձեզի թէ ի՞նչ ընթացք պիտի առնէր Մկրտիչ Խրիմեան ըսուած վարժապետին գործունէութիւնը, ինք իր գլխուն։ Անիկա շատ շատ Վանանդեցիներու, Տէրոյենցներու, Ալիշաններու, մանաւանդ Բագրատունիներու ըրածին մէկ աւելի անկազմակերպ, սանձարձակ, որով և զուր կրկնութիւնը կրնար դառնալ, գրաբար ոտանաւորին ստենդօրեան փողարը, աւելի հաստ՝ վասն զի անտաշ։ Մտնելով շփումի Բարիզէն վերադարձող երիտասարդութեան հետ, անիկա կրկնապէս բարերար մը եղաւ նախ իր անձին, երկրորդաբար՝ այդ տղոց։ Գրիգոր Օտեան մը երբ անոր պատրիարքութիւնը կը պաշտպանէ Պոլսոյ Աթոռին, անշուշտ զգածուած է այդ լեռնցիին անհուն կորովէն, իսկապէս peuple մարդու հրապոյրներէն ու անոր բուխ, իրաւ, հայ սիրտէն, այնքան քիչ՝ այս վերջինը, այդ օրերուն (եօթանասնական թուականներ) Պոլսոյ եպիսկոպոսական փայլուն կուրծքերուն տակ։ Եօթը լեզու ջուրի պէս խօսող ու գրող Նար-Պէյ մը որ դեսպանական, նոյնիսկ վեհապետական առաքինութիւններ կը պարզէր, կը նսեմանայ Հայաստանցի այդ գեղջուկ եպիսկոպոսին այդ պարզ ուժին դիմաց։ Անիկա հայրենիքը, հայ ժողովուրդը, այդ օրերուն ամէնէն սրբազան կարգախօսը կը մարմնաւորէր — Հայաստանը։

Առանձին առանձին, այդ սերունդին ամէն մէկ անձնաւո

է որ 1850էն ասդին մեր միտքը կ'ընդվզի իրեն պարտադրուած դարաւոր պատգամներուն դէմ ու կը փոխէ հուն, ուղղութիւն։ Խրամատը մեր անցեալին և 1850էն ասդին հետապնդած քաղաքականութեան մինչև կը հասնի խելացնոր խորութիւններու։ 1850ին մէջն է 1915ը։ Այսպէս մտածեցին ու կը մտածեն իմաստութեան փերեզակները. մանաւանդ մեր հայրենիքին ներկայ սոցիոլոգները: Այդ ոգիին դէմ (1850ը ոգի մըն է թուական մը ըլլալէ առաջ) յարձակումը կար իր ծագման օրերուն ալ, ու ամիրաներ, ճարտարասլեռ պէյեր, բարձրաստիճան փաշաներ երբ Եւրոպայի վտանգը կը չափազանցէին, Թուրքերուն հետ օր մը կարելի բախումի մը հեռանկարը անշուշտ ունէին աչքի առաջ, բայց մանաւանդ իրենց անձնական ճիղճ փառասիրութիւնները։ Ապագան արդարացուց այդ քաղաքականութեան ջատագովները քանի որ արևմտահայ ժողովուրդը գոյութիւն չունի։ Բայց այս աղէտին պատասխանը միամտութիւն է տեսնել այն ատեն, պատրաստ, գլխէ համոզումներուն ետին որոնցմով գոտեպինդ կրկէս էին իջած օրինակի մը համար խաւարեալները (1860ին) կամ 1900ին պահպանողականները, 1920ին մեր յեղափոխութիւնը իր անյաջողութեան պատճառով դատապարտողները։ Մեր կործանումը կու գայ Եւրոպայէն, այո՛, բայց ոչ Զարթօնքի Սերունդին Եւրոպայէն, այլ այն Եւրոպայէն որ 1870էն վերջ կը սկսի . . . ոչ թէ Բարիզ, այլ . . . Պերլին։ Եւրոպացի մատենագիր մը արդի քաղաքակրթութեան կորանքը

րուեթիւնը երեւան կը բերէ այլազան յատկանիշներ, նոյնիսկ գրական մարզին վրայ, եթէ պահ մը զիջինք իրենց ըրածը ընդունիլ այդ կալուածին վրայ։ Ինչ քիչ է թիւը Իրապաշտներուն՝ հազիւ վեց-եօթ։ Բայց որքան նման են անոնց կարողութիւնները։ Դարձեալ, Արուեստագէտ Սերունդը կազմող փաղանգը աւելի թիւով մը չի ներկայանար իր առաջին գիծի տաղանդներուն մէջ։ Երկու սերունդներն ալ իրարու հաշտ յատկութիւններ կ'արժեւորեն։ Բայց անդունդ կայ Թէրզեանի մը եւ Խրիմեանի մը հոգիներուն, Ոսկանի մը եւ Նար-Պէյի մը աշխարհայեացքին ընդմէջ։ Նոյնիսկ իրարու կրկնութիւնը թուող Պէչիկթաշլեան-Դուրեան երկեակը խորապէս կը տարբերին իրարմէ ոչ միայն իրենց տաղանդներուն տեսակարար կշիռովը, այլ և իրենց ժողովուրդը հասկնալու, սպասարկելու իրենց կեցուածքովը։ Բայց այդ սերունդին համար թերևս անիրաւութիւն մը պիտի նշանակէր գործադրել, շեշտը դնելով գրականին վրայ։ Այդ սերունդին չնորհները ըսի թէ բազմազան էին։ Թերևս տեսնելու կերպ մըն է ասիկա հեռուներէն, երբ կը ջանամ Ռուսինեան մը պահել գրականութեան համապատկերի մը մէջ, մինչ աւելի քան յըստակ է որ այդ բժիշկին գրական հասկացողութիւնը՝ դրապաշտ, օգտապաշտ, գործնապաշտ, իր չրջանակէն իրեն թելադրուած ընդհանուր պէտքերու յստակ իւրացումի մը կը յանգի։ Անոր

կը բացատրէ երկու կապոյտ աչքերով։ Ասոնցմէ մէկը կնիկի մը բութ դէմքին վրայ դուրսէն դրուած կապոյտ ուլունքներն են, այն հնչակաւոր կինը որ անգլիական պատմութեան մէջ կիսադարեան չրջան մը առաւ իր écussonին տակ։ Այսօր պատմիչները այդ չրջանը կ'անուանեն Վիկտորեան չրջան։ Այսինքն դրամին, չահին, conformismeին, կեղծ բարոյամոլութեան և անհոգի չահապաշտութեան չրջանը։ Երկրորդը՝ արևելեան Բրուսիացիի մը կապոյտ աչքերն են, ան որ Պիզմարգ անունով վարեց Գերմանիոյ ճակատագիրը, ստեղծելով ցեղային ահաւոր ատելութիւններ, ու մարզկութեան պատմութեան մէջ չղթայազերծելով իրենց նմանը երբէք չունեցող երկու ահաւոր պատերազմները (1914 և 1939) որոնք ուղղակի կապուած այդ մարդէն։ Բայց այդ մարդէն կուգայ մանաւանդ փոքր ժողովուրդներու բնաչնջումին նիցչէական տեսութիւնը և գինուորական յաջողութիւններով արդարացած, գերման զօրապաշտութեան մէջ մարզուած թուրք սպայութեան արմատական կեցուածքը իրենց կայսրութիւնը կազմող փոքր ժողովուրդներու դէմ։ Այդ ոգիով անած սպայութիւնն էր որ ծրագրեց սրբագրել Սուլթաններու սխալը։ Իր յաջողութիւնը դուրս է կասկածէ։ Արաբները միայն ազատեցան աղէտէն, վասնզի Թուրքերը երբեք այդ տարրը Թրքացնելէ յոյսերնին չեն սպառած։ Ո՞ւր են քիւրտերը։ Ո՞ւր՝ յոյները։ չէրքէզները։ Պատմութիւնը փաստը կ'արձանագրէ։ Մերինները սահմանուած էին բնաչնջումի՝ Նիցչէի տեսութեամբ։

գերազանց մտահոգութիւնը իր ժողովուրդը օժտելն էր եւրոպական վարչութեանց (ամէն կալուածի վրայ) բարիքովը։ Ահա թէ ինչու պիտի սկսի լեզուէն, յանգելու համար Սորհրդարանական ներքին կանոնագիրներու խմբագրութեան ու իր ժամանցները պիտի յատկացնէ թարգմանութիւններու։ Ի՞նչ կը հասկնար բացատեղծութիւն յղացքէն ձիու կռնակին Տաւրոսը անցնող այդ պատուական բժիշկը։ Հարկաւ այնքան քիչ որքան խնկաբոյր վանքերու ստուերներուն խորը անցեալսոյզ Ալիշանը կամ Պոլսոյ հարուստ տուներուն երջանիկ երէցը Հ. Անթիմոս (Բագրատունին)։ Եւ սակայն իբր ժամանց այդ թարգմանութիւնները բոլոր ինքնաստեղծ քերթուածներէն աւելի իրաւ, հայկական էին։ Ուրեմն, տարեցոյց, թարգմանութիւն, ուղղախօսութիւն, Սորհրդարանական աշխատանք, բանաստեղծութիւն այդ բժիշկին ուղեղին մէջ համազօր ու համակարգ կրթանքներ են, քանի որ անոնց բոլորէն գոյանալիք բարիքը միշտ իր ժողովուրդին քիչ մը աւելի ազնուանալուն, լուսաւորուելուն, նորոգուելուն պիտի ծառայէ։ Միայն Ռուսինեանի մը մօտ չէ որ կը դիտուի այս կեցուածքը, հասկնալու կերպը։ Իր ընկերները, նոյնիսկ իր հակառակորդները, իր համակիրները (կան անոնց մէջ չրջանին գերագոյն անձնաւորութիւնները։ Ծերենց անմոռանալի էջի մը մէջ [քրօնիկ մը] տուած է հոգին իսկ այդ օրերուն երբ Յակոբ Պէյ Պալեանի մը սրահը կը նկարագրէ, ուր խօսքը, խօսակցութիւնը, չունչն ու մտածումը մեր ժողովուրդին յարութիւնն է որ իրենց օրակարգ են ընտրած) տարբեր չափերու պէտքը չեն զգար։ Մարդ կը փորձուի սա հանգամանքը մօտեցնել այն միւսին որ դարեր շարունակ ի զօրու մնաց մեր գրիչ շարժողներուն։ Փաւստոսին համար քրօնիկ մը բանաստեղծական ամենանուրբ զգայութիւններու, սարսուռներու հանդէս մըն է։ Փարպեցին իր Հայոց Պատմութիւնը կը յօրինէ իր երկիրը, անոր վրայ ապրող ժողովուրդին հոգեխօսութիւնը, զայն չրջապատող փոքր ժողովուրդները, ասոնց մասնայատկութիւնները ու անոր վրայ տիրակալող մեծ պետութիւններու մտածելու դրութիւնները համադրելու։ Ուրիշ բան չէ ըրած Թովմա Արծրունին, Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը ու բոլոր այն միւսները որոնք մինչև 19րդ դար գրեցին, պատմեցին։ Բայց նոյն ատեն ըրած եղան գրականութիւն, վասնզի նոյն այդ մարդոց գործին մէջ մեզի կը տրուի պատեհութիւն, դէպքերու կողքին՝ հոգիներու, մտայնութեանց, մտածումներու սխրալի ալ հանդէսը զգալու, վայելելու։ Պատմութիւնը մեր հին դարերուն կը հաւաքէ իր մէջ մեր

ստեղծումներուն մէկ շատ կարևոր մասը։ Զարթօնքի Սերունդին գրականութիւնն ալ նախնական ու անաւարտ, մանաւանդ խճողու ու խռով, ես կը փորձուիմ տեսնել այդ տրամադրութեանց ներքև։

Զարթօնքի Սերունդին չուրջ իմ նկատողութիւնները ընդարձակ ու բազմազան են, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին ծրագիրը ընդոտնելու չափ։ Դադար կուտամ սակայն անոնց ընթացքին, այն մտածումով որ, քանի մը քառորդ դար յետոյ, այս ժողովուրդը պիտի ըլլայ անշուշտ բաւական իմաստուն, իր միտքին սպասարկուները ենթարկելու ազատ, մանրամասն ուսումնասիրութեան։ Պոլիսը, Մխիթարեան երկու վանքերը իրենց նախանիւթերու յորդ մթերքովը պիտի պաշտպանէին ամէն առաջադրութիւն վերագցնելու այդ մարդերը, գոնէ երբ միւս դարերուն համար մեր պատմութեան այնքան դժուարացած է այդ աշխատանքը, աղբիւրներու նիհարութեան պատճառով։ Համալսարանական սերունդ մը, յիսուն տարի յետոյ, կը հաւատամ թէ պիտի խանդավառուի այդ աշխատանքին սրտառուչ ալ գեղեցկութեամբը։

Զարթօնքի Սերունդը միայն մարդոց փաղանգ մը չէ, այլ և ժամանակ մը լեցնող գործօնութիւն մը, որուն ծաւալման դաշտը եղած է կանխող դարու երկու քառորդներուն (երկու միջինները) մեր ժողովուրդին վերելքին ասպարէզը։ Այդ տարածութեան մանրակրկիտ վերարտադրումը ես կը ձգեմ ինձմէ աւելի բախտաւորներու։

Կ'անցնիմ մարդոց։

ՏԷՐՈՅԵՆՑ

(ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԶԱՄՈՒՐՃԵԱՆ)

Դժուար է Տէրոյենցը չանուանել հրջանի մը մէջ ուր այս պատուելիին դէմքը ոչ միայն տիրական, այլև համադրական, խորհրդանշանական տարողութիւն մը կը պարզէ։ Անիկա միամինակը կը ներկայացնէ ԺԹ-րդ դարու առաջին կէսին ամբողջ մտայնութիւնը, տեսակ մը կեդրոնական աւազան ուր ըլլային ամբարուած մեր ԺԸ-րդ դարու բոլոր ցանկութիւնները, վըստահութիւնները, ապրումի այն տախտակները որոնց վրայ մեր հոգևորականութիւնը, աւագանին, ամիրայութիւնը, մեր այդ օրերուն յարդարանքը եղող մտաւորականութիւնը դրած է իր վըճռական կնիքը։ Ի՞նչ ընդարձակ մարդ։ Ի՞նչ անհուն առաջադրութիւններ։ Ի՞նչ ալ՝ իր ժողովուրդին ամէնէն գաղտ տուրքերուն կողմէ ամրապէս պաշտպանուած տիպար մըն է այդ պատուելին(*)։ Իր հարիւր յիսունը անցնող մեծ ու պզտիկ, ինքնագիր թէ թարգմանածոյ, գրաբար թէ աշխարհաբար, տըպեալ թէ անտիպ հատորներով, Զամուրճեան պատուելին տիտանեան աշխատաւոր մըն է։ Գրագէ՞տ։ — Ահա ողբերգութիւնը։ Իրեն ժամանակակից անուններ Գէորգ Դպիր, Պատուելի Փէշտիմալճեան, Ալամդարեանց, Յովհան Միրզա Վանանդեցի, Մեսրոպ Թաղիադեանց, Դամատ-Քարիպա իրենց կարգին մեղի ձգած են գործեր որոնց հանգամանքները տեսակ մը խառնուրդ են գրականին, կրօնականին, լեզուականին, պատմականին, ճիշտ այն տարողութեամբ որ նկարագիր է վանականներու ձեռքով մշակուած գրական գործունէութեանց մէջ։ Ամէնքս ալ ստիպուած ենք ընդունիլ որ լման մէկ ու կէս դար Պոլիսը իր լմացակոն առաջնորդները սիրեց ընտրել Վենետիկէն։ Տէրոյենց արդէն «աշխարհիկ վանական մըն է» ինչպէս կը պատկերէ զայն Ց. Գ. Մրմրեան։ Իր մեղքը թէ առաքինութիւնը՝ գրած չըլլալն է fեr-

(*) Ց. Գ. Մրմրեան, այդ մարդուն ու իր հրջանին ունի նուիրած բազմաթիւ հատորներ, հատորիկներ։ Նոյնիսկ այն պարագային ուր իր չափերը կը թուին անբաւարար, իր հաւաքած նախանիւթը ես կը նկատեմ բարիք մը, մեր անցեալին վրայ գործադրուած, մօտիկը դրուելու չափ միւս վաստակին զոր Գ. Սրուանձտեանց իրագործեց աւելի դժուար նուաճելի գետիններէ ու մեղի ձգեց թանկ իր գանձը։ Փափաքողները Տէրոյենցը աւելի հանգամանօրէն ճանչնալու կրնան դիմել Մրմրեանի հատորին։

թողօրեն (բառը գործածելով հին առումով) և մեզի բեռ ձգած չըլլալը՝ ապահովաբար, չափուած բառերու աւելի կամ նուազ չփացուած, ովսաննայուած սնոտիքը որ ուսուցողական, դիւցազներգական բանաստեղծութիւնն է այդ դպրոցին, այսօր հիմնովին մոխրացած: Տէրոյենց ոտանաւոր չէ ճամարտակած ու ասիկա թերևս իր առաջին արժանիքն է երբ իր շուրջը ոչ ոք ինքզինքը յաջողած է զերծ պահել այդ սոսինձէն: Անչուշտ բարատոքսին կուտաք իր պատշաճ իմաստը: Տէրոյենց մինակ վենետիկի աժան բարոյախօս կամ դիւցազներգակ, վարժապետ քերթողութեան հանդէպ իր հետ կեցուածքովը չէ որ կը գրաւէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ սա էջերը: Հաւաքեցէք ու վրայէ վրայ դիզեցէք Ալիշանի մը վաստակը ու փորձեցէք գտնել անոր պատկառանքէն, առաջադրումին մեծութենէն, կիրքին յորդութենէն տարբեր, այս անգամ զուտ գրական արժանիքները: Անչուշտ որ քանի մը քերթուած, մէկ երկու պատմուճ պիտի գրաւեն ձեր ուշադրութիւնը, ինչպէս սիրտը: Բայց մնացեա՞լը: 1850ին իր լրումը աւարտած միտքին համար օրուան ամէնէն տիրական կիրքը կրօնական հետաքրքրութիւնն էր: Ամբողջ ազգը իր հոգևորականներով, ամիրաներով, հարուստներով, մանաւանդ միջին, արհեստաւոր դասակարգովը կ'ապրէր, իրենց յետին սաստկութեան և յոյզին մէջ, իր կրօնական վէճերը, պայքարները: Տէրոյենց ուրիշ բան չըրաւ եթէ ոչ ղեկավարել այդ կիրքը, անոր մէջ դնել բանականութեան, աւանդութեան կարծեցեալ կշիռը, բարիքը, ու «ըստ կարեաց», ինչպէս սովորութիւն էր այն ատեն գրել, հեղինակեց իր հատորները, առանց գրական տարրական յաւակնութեան: (Ձինքը կը նմանցնեն Նալեան պատրիարքին որ իր մտադրութեանց գիծովը անչուշտ կը մօտենայ պատուելիին բայց հեռու է Պրուսացիին իսկապէս համայնագիտական կարողութիւններէն): Բայց հետաքրքրական չէ՞ վաստակները — որոնք մէկ ժամանակի մէջ են կատարուած — դատել իրենք իրենց հետ: Կ'ընեմ այդ փորձն ալ ու կը գումարեմ Ռուսինեանի մը, Զօրայեանի մը, նոյնիսկ Ոսկանի մը մեզի ձգած գործերը: Գտա՞ծ: — Բայց նոյն թուղթի դէզը, աւելի նուազ ծաւալով, խորքի տարբեր հետաքրքրութիւններէ ծնունդ առած, մնալով սակայն յատկանշական հանգիտութեան մը մէջ, իբր արդիւնք՝ Տէրոյենցի բուրգին: 1850ին ոչ ոք, բացի վենետիկի տաղաչափներէն, որ մտածէր գրականին, աւելի յաւակնոտ բառով մը՝ գրականութեան: Թերևս զառածիլ է այդ մարդերուն ըրածը որակել հասարային լրագրութիւն: Բայց ուրիշ ի՞նչ

անուն տալ այն մտայնութեան որ կը պարզուի Ռուսինեանի մը գործունէութեան մէջ երբ իր սքանչելի թարգմանութիւններուն մէջ (քերթուածները) այնքան իրաւ փաստը գրական հասկացողութեան մը չի զարգանար, չ'արդիւնաւորուիր, ու կը մեռնի տարեցուցային փառասիրութեանց ծոցը: Նոյն է պարագան Զօրայեանին, աս ալ եւրոպական, եւրոպացած մլիտք մը, անպայման Բարիզի գրական ժահրովը թունաւորուած, բայց որուն իմացական շնորհները հրապարակագրական կերպարանքով մը երեւան պիտի գան: Ուրեմն, 1850ին, Տէրոյենցի ամէնէն տիրական օրերուն, չըլլանը կը հետապնդէ գործնապաշտ ուղղութիւն, եթէ նկատի չառնենք այն սկսող զառածումը որ վենետիկէն պիտի փոխադրուի Պոլիս, թերևս քիչ մը աւելի անդինները, մինչև Իզմիր, Կովկաս, Կալկաթա ալ, ըսել կ'ուզեմ գրաբարի պաշտամունքովը գահաւորակուած խանդավառ տաղաչափութիւնը որ ամբողջ սերունդի մը համար պիտի դառնայ օրակարգ, պիտի սպաննէ ինքնեկ, իրաւ խառնուածքները մեր կրտսեր Ռոմանթիկներուն:

Բացէք Արևմտահայ Գրականութեան չուրջ պատմական, քննադատական որևէ ձեռնարկ: Ամէնուն մէջն ալ դուք պիտի հաստատէք ընդարձակ էջեր, գլուխներ Զարթօնքի Սերունդի բոլոր դէմքերուն ալ համար, ձախ թէ աջ: Ինձամիտ աշխատող մը որ գրական զգայարանքէն զուրկ է դժբախտաբար՝ Հրաչեայ Ա.ճառեան, 1906ին, Էջմիածնայ տպարանէն կը հրատարակէ Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան հատորը: Այդ հատորին կէսը նուիրուած է Մխիթարեան գրականութեան: Զունիմ առարկութիւն: Մէկ ուրիշ մասը Ոչ-Մխիթարեան գրողներու (Գէորգ Գպիր, Սերովբէ Պատկանեան, Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան, Յովհան Միրզա Վանանդեցի, Ալամդարեանց, Մ. Թաղիադեանց, Ս. Հէքիմեան,) կենսագրական հետաքրքիր նշմարներով, գործերու դասական մատուցումով: Դարձեալ բարիք մը, այս մոռցուած դէմքերուն չուրջը սա լոյսի ծուէնները: Իր հատորին երկրորդ կէսը անիկա կը նուիրէ Արևմտահայ Գրականութեան (Ռուսինեան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Ծերենց, Օտեան), նոյն մեթոտով, այսինքն կենսագրում ու մատուցում: Արդ, իրրև տիպար, իրրև աշխատաւոր, իրրև արդիւնաբերող միտք Տէրոյենց այդ անուններուն բոլորին ալ հաւասար կու գայ իմ նկատառմանը մէջ, որ առաւել քան երբեք ստիպուած է մնալ գրական, քանի որ, բացառելով քանի մը իրաւ քերթուածներու անունները, միւսներուն բոլորին համար ալ, այսօր մէկ ու անվերա-

գարձ է վճիռը։ Հիացած եմ բոլորն ալ։ Այն ատե՞ն, եթէ Տէրոյենցի հատորները, գրականութեան համար, չունէին հանգամանք ու հետևաբար դուրս էին անոր պարունակէն, ո՞ր հրաշքին գինովը Ալիշանի քերթողական վաստակը նոյն իսկ, կ'որակուէր թանկարժէք ժառանգութիւն, երբ աւելի քան ստոյգ է որ Նոաֆեան քերթուածաշարքին մէջ քանի մը հատը չանցնիր թիւը այսօր կարդացուելու արժանի քերթուածներուն, ինչպէս չեն կարդացուիր Տէրոյենցի տպուած թերթերն ու հատորները։ Մէկը չափուած խօսքերու տարափով մը կ'ըլլայ վաստակաւոր, մեծ, անհուն բանաստեղծ, միւսը նոյնքան իրենց ժամանակին կարդացուած, հետքեր ստեղծած հանդէսներովը, հատորներովը կը դատապարտուի վճռական մոռացումին։ Անշուշտ պատուելիին մեղքը արձակ գրելուն մէջ չենք փնտռեր։ 1910ին Տիրան Զրաքեան, հեշտագին, «անհունցն Ալիշան» գրած ատենը, նկատի ունէր պատուական Աբբային վաստակին ընդարձակութիւնը, առաւել՝ այն վարկը որ կը պաշտպանէր այդ գործը, առաւել՝ ուրիշ ալ տրամութիւններ։ Ջեմ գիտեր, կը տառապէ՞ր այն վճռական անբանաստեղծութենէն որ Մխիթարեան բոլոր տաղաչափները կը զատորոշէ մեր միտքին միւս աշխատաւորներէն։ Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ անհուն կոչուելու արժանի վաստակ, իրաւունքով այս անգամ, ես կը դատեմ պատուելիին գործը։ Ուրիշ հարց՝ այդ գործէն կենդանիին բաժինը, ինչպէս կայ այդ տագնապը Ալիշանի գործին համար ալ։ Ամէնէն աւելի սիրտով, հմտութեամբ, նոյնիսկ սրբութեամբ գրուած հատոր մը, Շնորհալի և պաթպեայ խօք (Ալիշան) այսօր չի խօսիր միջին ընթերցողի մը որ կանխապատրաստուած ալ ըլլար հին գեղեցկութիւններ սիրելու։ Շնորհալին մեր ամէնէն առինքնող, տիպարային, չքեղ հայրապետներէն մէկն է։ Անոր վրայ հատոր մը առնուազն պիտի վայելէր տիպարին պաշտպանութիւնը։ Ալիշանի գիրքը կ'իյնայ մեր ձեռքէն, վասնզի գրականութեան չի պատկանիր, ինչպէս Տէրոյենցի որևէ հատորը կ'իյնայ մեր ձեռքէն մէկ ու նոյն մեղքին համար, ինչպէս գրականութեան չեն պատկաներ Զարթօնքի Սերունդին գրեթէ բոլոր գործերը ու կ'իյնան մեր ձեռքէն։ Կը մնայ բարիքը որ Ալիշանով կամ Տէրոյենցով մեր հասարակութիւնը վայելեց, իրենց օրերուն։ Արդ, հոդ ալ երկու դէմքերը հաւասար կուգան։ Լման կէս դար Տէրոյենց անվիճելի պատգամախօսն է պահպանողական ոգիին։ Դուք գիտնալու էք որ կրօնական իրողութիւնը ինչ աստիճան բարձր, միակ կարելի բարեխառնութիւնն էր մեր հասարակութեան համար, իր բոլոր մարդ-

կային փառասիրութեանց մէջ վիրաւորուած, չունենալով իր իմացականութիւնը արժեւորելու ուրիշ գետին ու պատեհութիւն, ու ամրախարիսխ հաւաքելով ինքզինքը, իր վանքերուն ու ժամերուն վսեմացուած խորհուրդին ծոցը։ Արեւելքի մէջ տակաւին այսօր ալ հանդիպելի են այդ գիծէ հասարակութիւններ որոնց համար կրօնականը, անոր ծիրին ինկող եղելութիւնները գերագոյն վայելքն ու տագնապանքը կը կազմեն աշխարհի երեսին։ Պաղեստին եղող մը դժուարութիւն պիտի չունենար այս կարգի զգայութիւններ ստանալու, երբ կ'այցելէ Սրբատեղիները ուր աւել մը զարնելու անփառունակ արարքը կրնայ խոշոր կիրքեր շղթայազերծել ու ժողովուրդներ հանել ժողովուրդներու դէմ, զիրար կոտորելու մէջ անհուն վայրագութիւն դնող։ Տէրոյենցի օրերուն Կաթոլիկութիւն, մանաւանդ Բողոքականութիւն ոչ միայն կիրքեր են այլ եւ կարելի քաղաքականութիւն, որուն կարօտովը տառապած են, դարէ դար, այս ժողովուրդին բոլոր ձեռներէց անձնաւորութիւնները։ Տէրոյենց բերանն է պատրիարքներուն, մեծազօր ամիրաներուն, կատաղի, խորունկ քահանաներուն ու մանաւանդ միջին դասակարգին, երբ կը պաշտպանէ Հայաստանեայց Եկեղեցին աջին ու ձախին դէմ։ Անիկա մարդն է որ պարտաւոր է ըմբերանել պապական նուիրակը, բողոքական աստուածաբան միսիոնարը, Բարիզէն նոր դարձող մեր մտաւորականներուն ձախ պատգամները։ Դաւանաբանական բոլոր կնճիռներուն մէջ — ու ինչ շատ, ճիղճ բայց վտանգաւոր են անոնք — պատուելին ազգին ձայնն է որ կը մարմնաւորէ։ Զայն սիրած են այդ առաքինութեանց համար։ Կարդացած են իր գիրքերը վասնզի անոնք Հայաստանեայց Եկեղեցիին ջատագովականը ընելնուն չափ, ընդհանուր եկեղեցւոյ, քրիստոնէական եկեղեցւոյ գերագոյն հրամայականներն ալ կը փառաբանէին։ Ես հոս կը խօսիմ իբրեւ մէկը որ ծնած է պատուելիին քաղաքը։ 1900 ին իմ ընկալուչ պատանութեանս շրջանին, ես ունեցած եմ մէկ քանի իմ խորագոյն ապրումներէս։ Ատոնցմէ մէկն էր իմ զարմանքը, կիրակի առտուներուն երբ այդ քաղաքին ամբողջ բնակչութիւնը կը փութար ժամ։ Անիկա իր խորհրդանշական իմաստին կը բարձրանայ երբ աւելցնեմ որ շարժելու հազիւ կարող ծերերէն մինչեւ թաւշային իր մօրթին մէջ կաթէ մարմինը յորդելէ դժուարաւ արգիլող պարման աղջիկը, այդ արարքը կը կատարէին ամենախոր. կրօնայոյզ հոգիով։ Ու ժամուն մէջ չապիկ հագնելու փառքը՝ ամէնէն նախանձելին։ Ամէն տունի մէջ թըրքաբառ Սուրբ Գիրքը՝ գահոյքի վրայ։ Ամէն հարուստ աղա, իր

ճաղատ գլուխը ժամուն խսիրին քսքսելու դիրքին մէջ աւելի քան իրաւ, համեստ, խոր։ Պատուելիին պատանութեանը՝ սանկ երեք քառորդ դար առաջ իմ օրերէն, այդ ամէնը անշուշտ շատ աւելի լուրջ, ծանր իրաւութեամբ մը։ Պոլիս ուրիշ բան չըրաւ այդ մարդը եթէ ոչ իր այդ ապրումները նուիրագործել, դարուն տակաւ ամբարշտացող հակումներուն դէմ։ Ու գրագէտը իր ժողովուրդին ո՛չ աքլորն է, ո՛չ ալ սիրամարգը։ Տէրոյենց այս ապրումներուն մէջէն է որ իր գործը երկնած, հասունցուցած, աւարտած է, վստահ՝ անոր բարիքէն։ Ու այդ գործը, իր ակնկալած բարիքովը կարդացած են թերևս աւելի թիւով մարդեր, որքան չէ եղած հաւանաբար բախտը Ուղղախօսութիւն, Նկաբաֆէք աղբային պատրիարքականութեան, նոյնիսկ Նաֆթ քերթուածաշարքին։ Իմ տողերուն նպատակը պարզ է սակայն։ Անոնք չեն ձգտիր գրական արժանիքներով պսակազարդել գործ մը որուն ստեղծիչը զերծ էր, տակաւին պատանութենէն, գրական ամէն յաւակնութենէ, ինչպէս այդ յաւակնութեամբ ուրիշներ սկսած են ու աւարտած ալ իրենց վաստակը։ 1922ին հրատարակուած հատորի մը մէջ, (Ինմաոթոնէրնէր) Հրանդ Ասատուր որ իմաստուն, գաղիացիք կ'ըսեն docte մարդ մըն է, Մամուրեանի Հայկական Նամականիին մէջ կը գտնէր Արևմտահայ Գրականութեան կոթողներէն մէկը։ Շատ յարգելի այդ բանասէր–կենսագրողին մտքին մէջ ամենայն հաւանականութեամբ, Մամուրեանի հատորին վաւերագրական, ժամանակի մը վրայ վկայաբերուած արժանիքներ կը մնան թելադիր այդ գնահատականին, քանի որ ոճը, գրելու արուարճը այնքան տժգոյն, անբաւարար կը թուին մեզի այսօր այդ հատորէն ներս, որքան անբաւարար է պատուելիին ոճը, գրելու ճարտարանքը իր հանդէսներուն (Ընկալ, Զօհաղ), մանաւանդ Իրաւաբանութեան մէջ։ Եւ սակայն այդ գրքոյկները կը պատմեն շատ աւելի բան այդ օրերու մեր մտայնութենէն։ Թերևս չէք գիտեր որ այդ տետրակները հրատարակուեցան ի պաշտպանութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ընդդէմ Վիէննական վարդապետի մը որ, հերոսական յարձակումը կ'ընէր իր պապերուն եկեղեցիին վրայ, անոր ուրանալով առնուազն քրիստոնէական ուղղափառութիւնը։ Ու հիմա ձեր միտքը ենթարկեցէք ճիգի, իր բոլոր ծանրութեան մէջ ըմբռնելու համար տագնապը որուն բարձումը ունէին նկատի այդ տետրակները։ Գրողներու ո՛չ ինքնատպութիւնը, ոչ ալ ստեղծագործ ուժը հոս կրնան փոխարինել պարզ արարքը, ամբողջ խռովեալ համայնք մը ոգևորելու, կատարուած անարդարութեան, վոքրութեան մը դէմ ցասում–

նահար մարդոց ճարելու համար անհրաժեշտ խաղաղեցումը։

Պատուելին գրագէտ մը չէ, ինչպէս չեն այդ գրագէտը Զարթօնքի Սերունդին բազմաթիւ անունները երբ ուզենք այդ անուններէն իջնել գործերու։ Բայց աշխատաւոր մըն է, համահաւասար կիրքով, միջոցներով ու իր հասկցած եղանակով՝ իր ժողովուրդին կարիքները դիմաւորող, ինչպէս են նոյն այդ աշխատաւորը Ռուսինեան մը, Զօրայեան մը եւայլն։ Յետոյ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը իր կարգին ընդունած է տրտում զիջումը ընել այդ անունները իրենք իրենց տեսնելու, անկախաբար՝ իրենցմէ մեզի եկած գործերուն կշիռէն։ Ըստ այսմ, ինծի կը մնայ գծել իր կենդանագիրը արագ, խոշոր գիծերու վրայով։ Կանխող էջերուն մէջ յիշուեցան իրմէն մէկէ աւելի հանգամանքներ։ Ահա ուրիշ կողմեր։ Անիկա մարդն է որ իր գրիչին ու խօսքին հմայքովը պատկառ է կացուցած մեծամեծները, ճարելով մեր մէջ այնքան հազուադէպ վարկը միտքի աշխատաւորին։ Իրմէն առաջ տիպարը տրտում է ու դուրս մեր նկատառումէն։ Իրմէն վերջ ունինք Պարոնեանը որմէ կը վախնան բայց զոր գիտեն անօթի ապրեցնել։ Մամուրեանի մը, Պէրպէրեանի մը վարկերը չեն անցնիր ազգային Վարչական Մարմիններու շրջանակները։ Պատուելին խոկապէս ժողովրդական գրողն է, գէթ 1850էն առաջ ու բաւական մը վերջը։ Գիտէ ու կրնայ իր ամէնէն նուիրական սրբութեան վրայ անդադար տեղացող հարուածները դիմաւորել եթէ ոչ հաւասար զէնքերով (իր դարուն Աստուածաբանութիւնը շատ հնոտի կազմակերպութիւն մը կը թուէր՝ Ս. Թովմաս Ագուինացիին փառքէն առաջ, ԺԹրդ դարու վերջին քառորդին և Իրդ դարու սկիզբները կաթոլիկ մտածողութիւնը — եթէ կը ներուի նման տարազ մը — իմացական ուրիշ արդի դրութիւններու վարկին բարձրացնող։ La sommeը ոչ միայն կաթոլիկ դպրոցներուն մէջ իմաստասիրութեան լիակատար ընթացք մը կը ճարէր 1900ին, այլև բաւական խորք ունէր, իր մէջէն ծնունդ տալու համար գրական լուրջ շարժումներու, գործերու), գէթ տիրական անարդարութեանց դէմ իր ժողովուրդին ցասումը, խռովքը կերպադրող ողջմտութեամբ մը։ Ըսի՞ թէ անոր կը դիմէին կրօնական մարմիններ երբ կարիք կար դաւանաբանական թուղթ մը խմբագրելու, համալսարան աւարտած մարդոց կողմէ հրատարակուող վարկաբեկիչ (իր եկեղեցիին) տետրակներ, յօդուածներ հերքելու։ Ամենագէտ մարդն է ան։ Խօսած է տասնէն աւելի լեզուներ, մեր մէջ նմանը չունեցող այս մարզանքներուն համար։ Ճիշտ է որ եւրոպական խմորով բանաւէր մը, գիտուն մը, առ-

նըւազն աստուածաբան մը չի կայ իր տիպարին մէջ։ Ճիշտ է որ բոլոր ինքնուսներուն մոլեռանդութիւնը, հայեացքի նեղութիւնը, հորիզոնի մասնակիութիւնը արգիլած են իր իմացականութիւնը իր կարելի աճումէն, չողարձակումէն։ Ու, աւաղ, ճիշտ է նաև նոյն չափով որ մեր մէջ շատ դիտուած բայց իր ճշմարիտ իմաստին չվերածուած սոփեստութիւնը զայն ալ վարակած է, ինչպէս վարակած է առհասարակ ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը, կերպով մը անշուշտ օգտակար արդիւնքներով բայց զառածած է զանոնք իրաւ, բարձր, լայնատարած հայեացքէն որ կատարեալ իմաստունինն է, բոլոր ժամանակներու համար։ Պատուելին նեղմիտ է, կրքոտ, փոքր հարցերու համար հոգի հատցնող, ձևապաշտ, տառապնդիր, հաւկիթին մէջ մազ փնտռող կ'ըսէ մեր ժողովուրդը։ Բայց այդ օրերուն ո՞վ չէ ատոնք ամէնը միասին ու քիչ մըն ալ աւելին։ Իր լայնածաւալ պայքարները իր ժամանակին ամէնէն մեծ հարցերուն շուրջը, զինքը գրաւած են շատ աւելի ամրութեամբ որքան չի ներուիր վաւերական իմաստունի մը։ Մոնթէսքիոյ թարգմանող մը փաստը կուտայ ծիծղ դարու մտայնութեան մը որ, իր արտաքին հանդարտութեան հակառակ, խորունկ խռովքներու հանդէս մըն է ամբողջ Եւրոպայի համար (Հանրագիտականները, Ռուսօ, Վոլթէր ու դէպի յեղափոխութիւն մեծ հոսանքները տառապող մարդոց)։ Բասգալ թարգմանող մը կուտայ ուրիշ փաստ՝ ուրիշ մտայնութենէ մը։ Բայց հարկ կա՞յ դիտել տալու որ երկու թարգմանութիւնները կուգան հիմնովին հակադիր հոգեխառնութիւններէ։ Տէրոյենց զոհն է ահա այս հակասութիւններուն որոնք ժամանակինն ըլլալու չափով, են ծնունդը իր իսկ խառնուածքին, — բուռն, բռնակալ, քաղցր, մխամիտ, խորագէտ, գործնապաշտ, նուիրուող — տալու համար քանի մը որակիչներ որոնք ակնբախ կերպով մը կը թուին իրար հերքել, բայց այդ մարդուն ապրումները կը տարազներն կարելի հարազատութեամբ։ Մոնարհ է անիկա, իր Աստուծոյն ամէնէն սիրելի առաքինութեան մը հպատակ անշուշտ ու ներող։ Բայց ամբողջ խուլ ամբարտաւանութիւն է նոյն ատեն երբ եօթանասնական թուականներուն, խելքը փչած օրը կը մտնէ վարժարան մը, քննութեան կ'ենթարկէ տղոց դասագիրքերը անոնց մէջ ուղղափառութիւնը վիրաւորող, նոր գաղափարներ հոտող տողեր որսալու, զանոնք գլխքէն աւրելու. և իր վաւերացումը բոլոր դասագիրքերուն պարտադիր յայտարարելու աստիճան կը խեղդանայ։ Ինչ չէ բառը։ Մեր օրերուն անհանդիպելի են ա՛լ այն աշխարհականները որոնք ժամուն մէջ կը

սրբագրէին քահանաներուն ընթերցման սխալները, կամ մոռցուած սաղմոս մը, աղօթք մը, և կամ աւուր չպատկանող շարականի մը դէմ ճիշտին անունը բարձրաձայն կը բարբառէին։ Այս արարքները հերոսութիւն որքան հոգեկան պարկեշտութիւն կը նշանակէին այն ատեն։ Պատուելին, իր անկման օրերուն իսկ, չէ վախցած չափուելէ, այդ գետինին վրայ, մեծագոյն վտանգներու հետ։ Բերայի եկեղեցիներուն աւագերէցները կաթողիկոսի ուժ ունէին այդ օրերուն։ Ու կրնային դուրսէն եղած ամէն միջամտութիւն արարողութեան գնացքին վրայ, վեհափառօրէն սաստել։ Փոյթ չեն Տէրոյենցին այդ ցասումնակոծ վեհափառութեանց պոռթկումները։ Ատեաններու մէջ (Թաղային Խորհրդարան, պատրիարքական դահլիճ, ամիրաներու ապարանքներ, դպրոցներու սրահներ) անիկա արի, անընկճելի տրիբունն է Հայաստանեայց Եկեղեցիին։ Ըսի անգամ մը։ Իր տրամաբանութեան եթէ խարիսխները կը թուին մեզի այսօր խախուտ, առնըւազն անբաւարար, բայց չէնքը, յօրինուածքը կը տպաւորէ։ Գիտեր բոլոր հարցերը, իրենց ամենայետին մանրամասնութեանց մէջ, երբ կը խառնուէր անոնց յօրձանքներուն։

Տէրոյենցի անկումը արդիւնք է Զարթօնքի Սերունդի ձախ թևին դէմ իր կեցուածքին։ Կատաղի կիրքերով կրկէս է նետուած Բարիզեան ոգիին ընդդէմ։ Իր պաշտպանները որոնց մէջէն պէտք է հոս յիշել Կարապետ Ամիրան (որ իրեն ցկեանս ուճիկ ալ յատկացուցած է որպէսզի թարգմանէ Եկեղեցւոյ Պատմութիւն մը), կը յղկին այս պայքարներէն բայց մանաւանդ այս մարդուն ահաւոր ընդարձակութենէն։ Եկեղեցականները կը նախանձին իրեն, մանաւանդ Վենետիկէն դարձողները։ Գրողները չեն հասկնար այս ապառաժ խմաստութիւնը։ Նոր կազմուող երիտասարդութիւնը, ան որ մեր թատրոնը, մամուլը, դպրոցները, գրականութիւնը ունի իր խնամքներուն ու սիրոյն դրօշակ՝ իրենց եռանդին մէջ կը բախին այս մարդուն որ միս մինակը ոգի մը, կուռակցութիւն մը, հնութիւնը կը խորհրդանշէ։ Անոր վրայ յարձակում մը նախապէս հերոսութեան արարք մըն է։ Աւելի յետոյ լուսաւորեալ միտքի փաստ մը։ Չէ պաշտպանուած դարձեալ Զարթօնքի Սերունդին ալ թևէն ուր déiste Օտեան մը ու իրապէս Հայ Եկեղեցւոյ ծնունդ կղերականներ անտարբեր են Պատուելիին (մոլ)եռանդութեան, անշուշտ սերունդին ընդհանուր բարեխառնութեան հաւատարիմ մնալու նախանձախընդրութեամբ։ Հալածած են զինքը բոլոր գրիչ չարժողները, Բարիզէն դարձած, թէ Պոլսէն հասած։ Անոր դէմ սա խաչակրու-

թիւնը աւելի է քան տրտմութիւնը զոր կը զգանք արժանիքի մը ուրացումին կամ քանդումին պատկերին առջև: Ի՞նչ էր ըրած այս մարդը այսքան դառնացնելու համար իր ժամանակը: Իր Հայաստանը (1846 – 1852) այդ Պոլիսին առաջին լուրջ լրագիրն է, ընդմէջ օրաթերթին ու հանդէսին: Իր լեզուն, միշտ այդ թուականներուն, առնուազն բարիքն ունի իր հետը ոսկեճամուկ ու ոսկեճաճանչ գրաբարէն զերծ ըլլալու և հասնելու միջին ընթերցողին, ուղղակի, առանց անոր դոյզն ճիգ մը արժելու: Իր ուզածները, ըսածները, հրապարակին ամէնէն հրատապ իրողութիւններն են: Չէ չողոմած: Չէ քծնած: Չէ ստորնացած: Իր փառքին վրայ ալ հազիւ թէ քանի մը անգամ չահարկած է: Եւ սակայն արդարութեան, ազատամտութեան անունով հրապարակ իջած երիտասարդութիւնը կ'ատէ զինքը: Եկեղեցին զայն կը գործածէ իբր պարսատիկ հոսկէ հոնկէ ծագած թշնամիներուն դէմ: Տարիքէն կոխուած, իր հմտութիւնը, ողջմտութիւնը, պարկեշտութիւնը կը կրէ բեռան մը պէս: Իր հաւատքը, եկեղեցւոյ հանդէպ կիրքէ մը աւելի իր տածած պաշտամունքը, իր ուրացուած բայց անկորնչելի հեղինակութիւնը պատճառնե՞ր՝ որպէսզի Մամուլ, եկեղեցի, ազգային իշխանութիւն, իրենց պայքարներէն վերջը (Սահմանադրականներու և Խաւարեալներու բախումին մէջ անիկա խղճի խորունկ խաղաղութեամբ պաշտպան է կեցած հին կարգին կողմնակիցներուն: Իր ընթերցումները, վարած կեանքը, իր իսկ խառնուածքը չէին կրնար զինքը մղել նորութիւններուն կողմը, ուր առնուազն կրօնական զգայնութիւնը իր գաղջութեամբը իրեն կը թուէր կասկածելի: Մի զարմանաք որ ինչո՞ւ այսքան լայնածաւալ իմացականութիւն մը տեղ չի տար արդիական սկզբունքներու: Շատ քիչ է թիւը միտքի հերոսներուն, այսինքն այն մարդոց որոնք այնքան տաժանքով իրենց ստացած իմաստութիւնը յօժարէին զոհել դուրսէն, արագ ճարուած նոր գաղափարագրութեանց) զայն նետէին մէկդի, իբր աւելորդ, առնուազն ժլատարար յիշատակ մը: Խրիմեան որ Վանեցիի հաստատ միջոցներով իր ոտքը կ'ամրացնէ Պոլիս, դէպի պատրիարքութիւն իր ճամբան պիտի յարդարէ պատուելիին ռազմավարութեամբը, — խօսք, պրօշիւր, քարոզ, ատենաբանութիւն, երևալով հոն ուր ամբոխ կայ: Որքան քիչ է իր կշիռը իբր Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնատար, պատուելիին ծանրածանր լիութեան դիմաց ամէն բանի մէջ: Եւ սակայն մարդիկ պիտի չզանազանեն լեցունն ու դատարկը, հերիք է որ իրենց մատուցումին առիթներ պզտիկ չփոթումներու

որպէսզի հասարակ քարոզիչ մը քայլ աստուածաբան հռչակուի։ Ազգային հրջանակներէ վտարուած, պատուելին պիտի ապրի կատարեալ լքումին ալ դառնութիւնը։ Նոր ուսուցչութիւնը (Մամուրեան, Զերազ, Եղիա, Գուրգէն, Պէրպէրեան, Գարագաշ) իր կարգին, հերոսութիւնը կը սիրէ՝ ինկածը անգամ մըն ալ վոչնչացնելու։ Մամուլը իրենց ձեռքը ունեցող այդ վարժապետները, կարծես պարտականութիւն կը զգան հարուածները անպակաս ընելու՝ իր մտքին կորովէն պարպուած ուսուցիչը պահելու համար իր կործանումին մէջ։ 1870ին կարելի է ըսել թէ ոչ ոք որ կարդար զայն։ Եւ սակայն անիկա գիտէր աւելի քան բոլորը մէկ գինքը հալածողներու խմբակին։ Սահմանադրականներու յաղթանակը պատուելիին թաղումը պիտի ըլլար։ Մահն ալ դաշնակցած ըլլալ կը թուի իր հակառակորդներուն հետ, զայն մոռնալով տասնամ մը ևս ու աւելի։ Մինչև 1888, իր մեռնելուն թուականը, անիկա պիտի ապրի անդրջրհեղեղեան կենդանիի մը այլուրութեամբը, օտարութեամբը։ Իրեն հրաժեշտ են տուած մեր միտքը հպարտ, աղուոր ընող բոլոր շնորհները։ Կը մնայ սակայն հաւատարիմ իր հաւատքը՝ վսեմ ու գեղեցիկ, որ այդ կործանումը, ողջ մեռելը կը պսակազարդէ։ Պատուելին պիտի անցնի մեր աչխարհէն, սկսելու համար միւսը, նման բոլոր վեհափառութեանց որոնք չեն կրնար մոռնալ այդ վեհափառութիւնը։

Իր կենսագիրը՝ Ց. Գ. Մրմրեան, հոգեպէս ու մարմնապէս նման յօրինուածութեամբ մարդ մը, անոր յիշատակին նուիրուած հատորի մը մէջ, գրեթէ յաջողած է նուաճել տիպարին սա արտակարգ, խռովիչ, եղերական գեղեցկութիւնը։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԺԹ-րդ դարու մեր իմացական ամէնէն ընդարձակ ու տարածուն ախորժակին ներկայացուցիչ ու նոյն ատեն Զարթօնքի Սերունդին մտադրութեանցը քովէն իր շքեղ այլուրութեամբը երեսը ետ քալող Տէրոյենցի յատկացուած էջերը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին՝ իրենց լիութիւնը կը գտնեն երբ հետևին սա միւսին ալ կենդանագրով որ ոչ նուազ տարակարգ, թելադրիչ գիծերով, առեղծուածային, մթին համբաւի մը ծնունդ է տուած։ Իր ժամանակը զայն չէ կրցած ուրանալ բայց գիտցած է խուսափիլ անկէ, անշուշտ անոր տուրքերը, շնորհները կասկածելով, բայց անոր թերութիւնները օգտագործած է մեծ ճարտարութեամբ։ Ասիկա՝ պուէտ Խաչատուր Միսաքեանն է, իր վերադիրը ճակտին քրտինքովը շահած՝ դպրոցական հանդէսի մը մէջ, դեռ ոչ քսանամենի, շատ խրթին գրաբարով մը սպառազէն քերթուած մը կարդալով։ Ամիրայ մը զայն վարձատրած է այդ մակդիրով որուն պահպանմանը համար անիկա դրած է, կը պատմեն, փառասիրութեան սահմանները անցնող ու ծիծաղելին ողջունող ուշադրութիւն։ Պարոնեան չէ չափազանցած երբ անոր ընկեր կուտայ, փողոցն ի վար քալելու ատեն, հնութեան բոլոր մեծանուն պուէտները։

Խաչատուր Միսաքեան կուգայ գրեթէ Պատուելիին պայմաններէն։ Իրենց ծննդեան թուականներուն տարբերութիւնը աննշան ըսուելու չափ (Միսաքեան՝ 1805, Պատուելին՝ 1801։ Մօտեցուցէք մահուան թուականներն ալ. Միսաքեան՝ 1891, Պատուելին՝ 1888), փոքր է արդարև։ Այս վերջինին Պրուսան անշուշտ որոշ կնիք մը պիտի տար իր այն տարիներուն որոնց մէջ կը յօրինուի մեր ամէնէն ամուր մասը, — մեր հոգեյատակը, այսինքն մեր առաջին ու երկրորդ մանկութիւնները, մանաւանդ մեր առաջին պատանութիւնը։ Չեմ կրկներ այդ Պրուսային բնախօսական նկարագիրներուն համար քիչ վերը համառօտակի թելադրուածները։ Գերազանց քաղաքն էր անիկա։ Իմ ժամանակս, կը պարզէր պատկերը բոլորովին efféminé, քաղցր, իրաւ, նըրբացած հասարակութեան մը, արիւնէն աղքատացած, քանի որ Շրջակայ հայ գիւղերէն ոչ մէկ արեան նպաստ, գաղթականութեան ձևով, չէր նորոգած անոր բջիջները։ Բայց իմացապէս այդ քաղաքը կը մնար իր բուլթ, անհաղորդ ԺԸ-րդ դարը ապրելով մինչև իմ օրերը։ Միսաքեան ալ չէ ունեցած բախտը կա-

նոնաւոր կրթութեան մը։ Իր արտակարգ ընդունակութիւնը սորվելու արարքին մէջ, զայն մղած է կայքէ կայք, անոր մէջ մշակելով աւելորդ ինքնավստահութիւն որ շատ դիւրաւ կը վերածուի անհանդուրժելի յաւակնութեան։ Բացառապէս օժտուած պատանիները հարուածող այս հիւանդութիւնը հոս կը դնեմ առաջին գիծի։ Ինչպէս որ պատուելին իր իմաստութեան վրայ դողդղագին հպարտութեամբ մը պիտի մնար կառչած, արի ու աննահանջ, պուէտն ալ իր ճարտած ուսումը պիտի արժևորէ չատ թանկ։ Եթէ երբեք իրաւ է իր կենսագրին (դարձեալ Յ. Գ. Մրմրեան) սա վկայութիւնը — «. . . Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ, ճակատը շփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտներուն իր ունայնութիւն ունայնութեանցը. — հո՛ս, հո՛ս մարգարիտի պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յնպիսի բաներ որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ պիտի ըսուին» (Հին Օրէք, էջ 124, Յ. Գ. Մոմեան), մենք կ'ուզենանք ամբողջ հասակը ոչ միայն Միսաքեանի փառասիրութեան այլ և բանալին անոր անմեկնելի վրիպանքին։ Մահուան մէջ մարդիկ յաճախ իրաւ կ'ըլլան երբ ապրած են արի։ կ'աւելցնեմ այդ ոգեւարքի վկայութեան մէկ ուրիշ տողն ալ. «ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ բոլոր գրածներս»։ Ամէնս ըսողը ութսունէն վեր գրագէտն է որ քսանէն վար չհասած էր չնաշխարհիկ վերադիրը, ու վաթսունէ աւելի գործօն կեանքի տարիներու ընթացքին չունէր ոչինչ աւարտուն։ Ինչպէ՞ս կ'անդրադառնայ արդէն իր գրածները կրկին սրբագրելու սրտառուչ պարտքը դիմաւորելով քիչ մը աւելորդ, ապաժամ արիութեամբ։ Երկու հազար էջը անցնող իր ձեռագիրները (միշտ Մրմրեանն է վկայողը) 1909ին աչքէ անցուցեցան որպէսզի նիւթ հայթայթէին Թիֆլիս տպուած Հայ Գրողներ (Բ) հատորին։ Իր ողջուցը, քանի մը ճիղճ պրոշիւրներ, (Եպիճնոփս ի Վոսփոր, Կոթայ Դասոխաբակոթ-ներ), քրօնիկներ (գլխաւորաբար՝ Մասիս թերթին մէջ, (1858–61) ու հոս ու հոն քերթուածներ միայն ատորագրող այս երանելի մահամերձը կը հեգնէ՞ր թէ կը ստէր, երբ իր ճակտին տակ անտիպ աշխարհի մը գոյութիւնը կը վայէր աւաղագին։

Ինչատուր Միսաքեան չի նմանիր սակայն պատուելիին, այն հիմնական զգայարանքով՝ որ արուեստին հանդէպ մեր մէջ իրաւ է այնքան անգամներ։ Կրնամ ենթադրել որ պատուելին տող մը ոտանաւոր չէ փորձած, իր ահագին արձակին տաժանքէն սանկ քիչիկ մը թեթևնալու համար իսկ։ Միսաքեան քերթող մըն է։ Ծնա՞ծ։ Ի՞նչ գիտնամ։ Այնքան տարօրինակ է մեր գրականութեան ճակատագիրը, քանի որ հոն միայն մեզի կը

տրուի հանդիսիկիլ վաւերական, ծնած խառնուածքներու զառածումին։ Ո՞ր սէր բախտին գինով Պէշիկթաշլեանի պէս հարազատ քերթողէ մը մենք ունինք հազիւ տասնեակ մը իրաւ քերթուած ու հարիւրով անհարազատ ծնունդ։ Միսաքեան ունի զգայնութիւն, կիրք, ճաշակ, արուեստագէտի խառնուածք (իր ապրած կեանքն ալ ատոր մէկ ապացուցումը չէ՞, երբ հակառակ իր իրաւ տաղանդին, կը դժուարանայ կայան գտնել այդ տաղանդին ամէնէն կարօտ կալուածներուն մէջ իսկ։ 1852ին մարդիկ Պոլսոյ մէջ թերթ կը ջանան հրատարակել։ Պուէտը, իր բոլոր ուժին մէջ, Բարիզ թուղթակ կը խնամէ, կատու կը փայփայէ, իրեն յանձնուած աշակերտներուն բարոյականին կը հսկէ, ու կը սպասէ որ Պոլիս լոյս տեսնալիք թերթին համար իր արժանիքները յիշուին։ Իր միջակ մէկ աշակերտը որ հետն էր Բարիզ և իբր թէ վաճառականական ուսումներու էր հետևած, — ինչ որ հոմանիշ է քան մը չսորվելուն, առնուազն առաւ-փախաւութիւն մը սորվելուն — կերպը կը գտնէ այդ թերթին խմբագրութենէն Տէրոյենցը նետելէն զատ, Միսաքեանն ալ անկէ հեռու պահելու։ Այս իրողութիւնը ցոյց կուտայ թէ որքան իրաւ էր անոր տաղանդը, անաչխարհիկ, ու ատով՝ անօգուտ)։ Եւ աչխատանքի զօրաւոր կամեցողութիւն։ Միւս կողմէն Ակնցի հօրմէ մը ծնած Պոլսեցի մըն է անիկա։ Այսինքն առաջին croisementը գաւառին ու ոստանին։ Առանց աւելորդ չահադիտութեանց, Միսաքեանի ուսուցչութիւնը, առջի երիտասարդութեան ապրումները, շրջանին գրական ախորժակները կը բացատրեն որոշ չափով անոր վարկը։ Քերթողական իր շնորհը, չեմ երթար առաջ, մինչև Ակն իջեցընելու։ Բայց կը կենամ վաստին դիմաց որ բան մը կ'ապացուցանէ անշուշտ, Արեւմտահայ Գրականութեան բազմազանութիւնը(*) հասկնալի ընծայող։

(*) Ընդհանրութեանց բաժինին մէջ ես մօտեցայ այս գաղափարին։ Հոս կուտամ անհրաժեշտ ընդլայնումները որպէսզի բացատրուին այդ գրականութեան մէջ բացի քանի մը վիճակներէ (Տէրոյենցի շրջանին՝ կրօնական, լեզուական, հայրենասիրական բուռն ախորժակներ. Զարթօնքի Սերունդին օրով՝ ընկերա-քաղաքական, պայքարամոլ ցանկութիւններ. Իրապաշտներուն հետ՝ ժողովուրդ տարր. աւելի յետոյ՝ յեղափոխական ձգտումներ) որոնց ուսումնասիրութեանց մէջ դժուար չէ ընդհանուր ակօսներ ճղել, միւսները չեչտ ինքնութեամբ մը, զանազանութեամբ մը ուշագրաւ ըլլան, թուելով հանդերձ անյարիր, առանձին, նոյնիսկ արտաքնապէս նոյնատարը։ Բարձրանալ ծագումներու տեսութեան, այդ Պոլիսին դեռ ինքնահաշտ հոգի մը չունենալուն իբր պատճառ ցոյց տալով տաղանդներուն եկ-ւորութիւնը՝ ինծի կը թուի քիչիկ մը hasarde, ինչպէս կ'ըսեն Գալիացիք։ Խօսեցայ թէ մայրաքաղաքը դարէ ի դար անուցանող գաղթականութիւն

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը չի կենսագրեր, այլ կը կենդանագրէ։ Մինչեւ 1848ը, Միսաքեան Պոլսոյ մէջ կ'ապրի կեանքը իր դասակարգին, — վարժապետութիւն մը ուր հմտութիւն, կարողութիւն, կիրք, արհեստին փառքն ու կորանքները կը պաշտպանուէին գրելու, քերթելու առանձին վարկով մըն ալ։ Մեծ այդ վարժապետները, այդ դարու առաջին կէսին, թէեւ ենթակայ ամիրաներուն ու կրօնականներուն, կը վայելեն համարում ու յարգանք, չնմանելով մերօրեայ ուժգունութիւններուն, չունենալով ալ այն տիրական դերը որ Սահմանադրութենէն (Ազգային) անմիջապէս վերջ կ'ըլլայ զգալի։ Տասնութամեայ վարժապետ Զերազ մը եօթանասնական թուականներուն երջանիկ է այս ժողովուրդին իմացական ու քաղաքական ղեկը իր ձեռքին մէջ կարծելուն, ու կը վարէ այդ օրերու հանրային կարծիքը, երբ Օտեաններ, Խրիմեաններ, պետական բարձրորակ հայ պաշտօնատարներ, պատրիարքներ պատկառանքն ունին այդ անպեխ տրիբունին հրաշքի՛ մօտեցող կարողութիւններուն։ Միսաքեան շատ չերեւար իր Բարիզէն առաջ։ Բայց Ճեմարանի մէջ (1846) դէմքէ մը աւելի է, հակակշռելու չափ Տէրոյենցը որ ուրիշ սքանչելիք մըն է ասպարէզին համար, տալու կարող հայկա-

---

ները որքան դանդաղ կը մերկանային իրենց հողերէն բերած յատկանիշներէն։ Մեր գրողներէն անոնք որ ուղղակի գաւառէն ճարած են իրենց միտքը, մարմինը, կ'ընեն գրականութիւն մը որ չեշտ կերպով մը կը տարբերի բուն քաղաքածնունդ գրողներու արդիւնքէն։ Թերեւս աս է գաղտ ազդակը որ կը լարէ Պոլսեցիները իրենց արեան մէջ ալ կերպարանք առած յօյզերու արտայայտման։ Թերեւս դարձեալ հոդ է թաքուն զսպանակը այն միւս ոգիին որ մեր գրողներու մէկ որոշ խումբին մէջ կ'ըլլայ զգալի։ Ինչ որ ալ ընէք, Միսաքեանի մը մտածելու կերպը չէք կրնար մօտեցնել Խրիմեանի մը, Տէրոյենցի մը իմացական կաղապարներուն։ Ու մետասանամեայ Պոլիս եկած Հրանդը մինչեւ իր մահը կը հոտի Բալուցին, ջերմ, իրաւ, ժողովուրդ իր հոգեբանութեան վրայ անատակ ընդունելու լուսիններու, ժանեակներու. զեփիւռներու եւ գարուններու գեղափրփուր նրբութեանց դրասանգները։ Րաֆֆի մը, Շիրվանզատէ մը շատ մօտիկն են իրարու, իբր արտայայտութիւն, ոգի։ Դրէք Դուրեան-Պէշիկթաշլեան երկեակը իրարու դէմ ու կը զգաք թէ պատկանելով հանդերձ Պոլիսին, կը պատմեն ուրիշ, տարբեր աշխարհներէ։ Նոյնն է պարագան Զօհրապ-Արփիար, Վարուժան-Սիամանթօ երկեակին։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը իր այս զանազանութեան մէջն է որ կը ստանայ իր ամէնէն թանկ արժանիքները, ցեղային միջինն հէնքին համար այնքան անհրաժեշտ։ Նոյն իսկ սիւք ու ալեակ երգողները կուգան ով գիտէ ո'ր խորքերէն այս ժողովուրդին, որ իր բոլոր դժոխքին հակառակ, ըսած է իր սիրտին ցաւերն ու կարօտները, իր ժողովրդական բանաստեղծներու բերանով, այնքան աղուոր կաղապարներու մէջ։

բանուքեան բոլոր վսեմութիւնները, աստուածաբանութիւն, ու . . . Մաթեմաթիք, մասնագէտներէ բարձր հեղինակութեամբ մը։ Առանձին տուներու մէջ դասատուութիւնը, այդ օրերու բարքին մաս կը կազմէր։ Միսաքեան իբր պուէտ, բաց գտած է առջին մեծահարուստներու դռները։ Իր ուսուցչի վարկին կը պարտի իր Բարիզը ուր կը ղրկուի, աւագանիին պատկանող մարդու մը զաւակները հսկելու այսօր դժուար ըմբռնելի դերով մը։ Կ'աւելցնեմ որ Բարիզէն առաջ, անիկա իր տունին մէջ պիէերօթիկ առած է Յօրասանճեանի երկու տղաքը, անոնց ուսումը և յանձանձումը ստանձնելով։ Այդ տղոց վրայ ուրիշներու ալ յաւելումը (որոնց մէջն է Մաէխի ապագայ խմբագիրը) իրեն կը բանայ Ֆրանսայի ճամբան։

Աւելի քան քառորդ դար Միսաքեան կ'ապրի Բարիզ։ Ու այս մարդուն դերին, տաղանդին, հէքիաթին համար այս չըրջանը կ'ունենայ վճռական ազդեցութիւն։ Անիկա չի նմանիր Ռուսինեաններու, Ոսկաններու և յարակից միւս դէմքերուն (Ա. ղաթօն, Կրմիկեան, Սէրվիչէն, յիշելու համար ուրիշ ասպարէզներու ալ հետամուտ մեծ դէմքերէն քանի մը հատ) որոնք այդ Բարիզը կ'իւրացնեն երիտասարդական արագ ընկալչութեամբ։ 1805ի ծնունդ, Միսաքեան կարծրացած է բաւական, կէս դարու ապրումի մը գինով, իւրացնելու համար ինչ որ 1825ի ծնունդ տղաքը ըրին այնքան բնականութեամբ ու համապատասխան հետեւանքներով։ Այնպէս որ Միսաքեանի Բարիզը բոլորովին տարբեր արդիւնք մը պիտի ունենայ իր իմացականութեան բարգաւաճման վրայ։ Դուք գիտէք որ Զարթօնքի Սերունդէն ոչ ոք միտքէն անցուց այդ Բարիզին մէջ տեղաւորուիլ, յօրանալ ու չքանալ այն հեշտանքով զոր ինծի համար դժուար չէ մտապատկերել։ Տարիքն առած մարդու հոգեբանութիւն մըն է որով Միսաքեան մսխած է այդ քառորդ դարը։ Այդ Բարիզին մէջ հաւանաբար իր հիւանդութեան նախաւոր ժահրը առաւ Զօրայեան, ինչ որ համազօր կուգայ սրտի կապերու։ Այդ Բարիզին մէջն է որ Ռուսինեան սիրահարուեցաւ Ալզասցի ուսանող աղջկան մը։ Բայց երկուքն ալ դարձան Պոլիս։ Միսաքեան նման հաւու մը որ իր ձագերը կ'ազատագրէ իր խնամքէն (իրեն յանձնուած տղաքը իրենց ուսումը ընելէ վերջ դարձած են Պոլիս), կը թափառի մեծ ոստանին մռայլ հրապոյրներուն մէջ։ Հետաքրքրական մանրամասնութիւններով համեմուած պատմուճան մը ունի այդ քառորդ դարուն չուրջը՝ Մրմրեան, դուրս՝ իմ նախասիրութիւններէս։ Ջիս չահագրգռողը իր իմացականութեան վրայ այդ քաղաքին ներգործութիւնն է։

Անյագ, զարհուրելի ընթերցող մը, գրականութեան անսըրբագրելի սիրահար մը, իր վրայ մեծ համարումներ արթնցնող ու ատոնց արժանաւորութիւնն ալ ներսէն հաստատող միտք մը ի՞նչ է ըրած այդ թանկագին կարելիութիւնները բեղմնաւորելու համար, անշուշտ ամէնէն առաջ իր հաշուոյն։ Դժբախտաբար քիչ բան է մեր գիտցածը։ Ունինք իր վկայութիւններէն քանի մը հատ։ — Ան կը գրէ նամակներ Բագրատունիին, Հիւրմիւզին, Վենետիկեան գրաբարին անչէջ տարփանքը անգամ մըն ալ յայտնաբերելով, գրականութեան ամէնէն իրաւ, չքեղ ոստանին մէջ կազմելու չափ ամէնէն յիմար հակասութիւնը։ Ի՞նչ՝ ունէր այս մարդը սպասելիք այդ աբբաներու քերթողութենէն, երբ իր շուրջ կարելի փառքերը կային գրականութեան։ Գիտենք իր յարաստութիւնը (բարաֆրազ) Տելֆոֆի ոտանաւոր պատմութիւն։ Գիտենք իր նամակներէն իր գանգատները որոնք իրեն պակսող քաջալերը կը պատմեն. գրական հանդէս մը հրատարակելու իր ծրագիրը(*), իր նիւթական տագնապները, իր գրական մտահոգութիւններէն մէկ քանին։ Ուրի՞շ։ Մրմրեան կուտայ անոր օրէն հաճելի զուարթ դրուագներ։

Անշուշտ կան իր երկու հազարի մօտեցող էջերը, — նախանիւթ այդ հանդէսին համար։ Սուտ չեն անոնք, քանի որ թէ՛ Մրմրեան, թէ՛ Հրանդ, թէ՛ Թէոդիկ այդ մասին ունին անհերքելի վկայութիւններ։ Յօսեցայ Սոֆիայի ձեռագրէն։ 1892ի Մաչկին մէջ անկէ հատուած մը, Դիպուածը հետաքրքրական էջ մըն է։ Հայ Գրոշնէր (Բ) հատորին մէջ անկէ արտագրուելով լոյս տեսածը ստիպուած եմ բաւարար նկատել, դատելու համար Միսաքեանի տաղանդին ամբողջ տարողութիւնը։

Սովորութիւն է ընդունիլ վէպի մը յաջողութիւնը երբ անոր առաջին պրակը կը կապէ ընթերցողը։ Սոֆիային համար այդ պատեհութիւնը ունի գոյութիւն։ Արդ, այդ վէպին հրատարակուած մասէն իմ առած տպաւորութիւնը երբեք չեմ կրնար մօտեցնել ոչ Վէբր Հայասպանէին, ոչ նոյն իսկ Սօ Ե Վաբրիէնէին։ Սբովեաննին հանճարը, Պռօշեանցի պարկեշտութիւնը չեն հեղինակը այս վճռական հաւաստումին։ Սոֆիան Բարիզ գրուած հայ վէպ մըն է, չմոռնանք ասիկա։ (Հիւսարեանի Խոբով Ե Մաբրուհին, լոյս տեսած Բանաձէ հանդէսին մէջ (1851), առաջին ինքնագիր հայ վէպն է ինծի ծանօթ)։ Հաւանաբար 1855–60 չրջաններուն։

(*) Զոր պտտցուց իր հետ աւելի քան քառորդ դար, Բարիզէն դառնալէն վերջն ալ։ Պարոնեան կը հեգնէ Ծաղկոցաձորը՝ անունը Միսաքեանի հրատարակելիք հանդէսին, որ երբեք լոյսին չարժանացաւ։

Ուրեմն՝ Սթանտալ, Պալզագ, ապահով կերպով։ Հաւանաբար Ֆլոպէռ (Մատամ Պովարին 1857ն է)։ Խաչատուր Միսաքեան յիմար մը չէր այդ գրական գործերուն անտեղեակ մնալու աստիճան։ Սոֆիայի մէջ վիպասան մը չի կայ, այլ տարօրինակ, դժուար տա-րազելի գրագէտ մը։ Մարդ կը վարանի այդ գրագէտին հետ ընելու վերլուծական մերձեցումներ, չըլլանէ մը վկայաբերական հաւասարումներ։ Իր հերոսն ու հերոսուհին մանրամասն կը պատ-կերացուին մեզի, Պալզագեան և Ժորժ-Սանեան եղանակով մը։ Փաստ է ասիկա։ Ասոնց երկու զաւակներուն նկարագրութիւնը, տղայաբանութիւնները, մանր չփացածութիւնը կը մատուցուին մեզի անձակ երանութեամբ մը։ Ասոնք ալ վերագրենք 1850ի վիպամոլ ախորժակներուն։ Բայց չենք կրնար հարցը չտալ — ինչո՞ւ ֆրանսական վէպին այդքան ընտանի, կերպով մը ֆրան-սական միտքին այդքան հաղորդ, և գրելու որոշ տաղանդ մը ցոյց տուող մէկը չըլլայ իւրացուցած վէպի մը ճարտարապե-տութիւնը։ Սոֆիան վէպ մը իբրև զարգանալ ուզող բայց տեղ-քայլի միայն ընդունակ ու կարող թոթովանք մըն է, երբ զայն ուզենք զարնել միջին դժուարահաճութեամբ կշիռի մը։ Հաս-կնալի է ի վերջոյ Հայկունիի մը վրիպանքը (էլէջ) վասնզի բարի կամեցողութենէն դուրս ոչինչով է պաշտպանուած։ Դարձեալ կարելի է բացատրել խոպով և Մափրուհին որուն հեղինակը Մի-սաքեանէն աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ ըրած է այդ Եւրոպան բայց առանց գրական յաւակնութեան, ինչ որ քսա-նամենի իսկ չեղող կամսարական մը, անկէ քիչ մը աւելի տա-րբեց Զօհրապ մը պիտի ընեն անհամեմատ հասկացողութեամբ, ու Արեւմտահայ Գրականութեան պիտի տան անդրանիկ յաջող-ուածքները վիպելու արուեստին։ Ինչո՞ւ՝ մինչև եղունգները գրականութեամբ շաղախուած Միսաքեան մը, մէջն ապրելով իրական շարժումին, ամէն ժամ աչքին առջև ունենալով ֆրան-սական վէպին գլուխ գործոցները, պիտի ըլլայ այդքան նախ-նականաց, այդքան անբաւարար։ Վասնզի Սոֆիան ունի պիրկ, յըս-տակ, կանոնաւոր լեզու, մարդեր, մթնոլորտի նմանող բան մըն ալ։ Ունի տակաւին արուեստի վրայ, կեանքի վրայ, ազգային իրողութեան վրայ եթէ ոչ խոր գէթ ընթացիկ, սուր նչմարանք-ներ։ Եւ ունի էջերու վրայ տարածուող խորհրդածութիւնները, քրօնիկ հոտող, որոնք եթէ ոչ հաճոյքով կամ օգուտով գէթ որոշ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին։ Զգացի՞ք որ չկրցայ բուն վիպողը յատկանշող ոչ մէկ առաքինութիւն արձանագրել։ Վերի տուիքները քոլճտի չահագործուելիք տարրեր են, հիմ-

նական՝ չէնքի մը կառուցման մէջ իրենց տեղը ունեցող, բայց այդ չէնքը չեն կրեր իրենց վրայ։ Ու ասիկա տրտում է, չըսելու համար եղերական։ Զեռագիրը տեսնողներ չեն ըսեր թէ ամբողջացա՞ծ էր Սոֆեան։ Բայց տրցակ տրցակ անաւարտ գործերու հեղինակ մը պիտի տկարանար վէպ մը իր կատարին առաջնորդելու այլապէս գժուարին պարտականութեան առջև։ Սոֆեան վրիպանք մըն է, եթէ երբեք մեր դատաստանը չուզենք բարեխառնել իր լեզուին կարելի մաքրութեամբը, կորովովը, որոնք գրագէտ մը չեն փրկեր բայց գրող մը կ'ընեն յիշատակութեան արժանի։

Մրմրեան որ տրամադրութեան տակ ունեցած է այդ ձեռագիրները, կը խօսի տարտամ կերպով մը ուրիշ աշխատանքներէ. — «վէպեր, բարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր, ընտիր աշխարհաբարով մը որոնցմէ Սոֆեան ու Կաղ Սափոնանէրը եւ Հայկանուշեայ ժողովը խմբագրուած են Նպէնեանէի կուռ ոճովը»։ Ուրեմն մէկէ աւելի են վիպական գործերը Միսաքեանի։ Այն պարագային՝ ուր անոնք կը ծնան ենթակայ Սոֆեայի թէքնիկին, չեն կարող փրկել իրենց հեղինակը։

Միսաքեանի proճիկները (գլխաւորաբար Մասխի 1858-61 տարիներուն մէջ լոյս տեսած) հանած են որոշ աղմուկ։ Արդար ըլլալու համար, պարտաւոր եմ խոստովանիլ որ անոնց լեզուն, կառոյցը, ծանրութիւնը ոչ աւելի ոչ ալ պակաս են այդ թուականին մեր մէջ իր սկիզբը ընող քրօնիկէն, որուն նմոյշները տակաւ հանդիպելի են մանաւանդ 1865էն վերջ, Մամուրեանի, Ծերենցի գրիչներուն ներքև։ Ինչ որ Միսաքեանին համար բնորոշիչ կը նկատեմ, ատ ալ իր նկարագրին հեղումը եղող արտայայտութեան չիտակութիւնը, բռնութիւնը, խածանութիւնն է, — երանգներ՝ որոնք իր խառնուածքէն կուգան հաւանաբար։ Կուռ, ամուր, իրաւ՝ այդ քրօնիկները, շատ շատ, մարդ մը կը մատնանշեն, հազիւ թէ՝ գրող մը, երբեք՝ գրագէտ մը։ Անոնցմով Պոլիսին խանդավառուիլն ալ՝ հասկնալի, քանի որ կարճ այդ կտորներուն մէջ, այդ թուականներուն, մարդիկ մէկէ աւելի հեշտանքներ կը ճարէին, զարնելու, բանգիտութեան, հաւրայինն սպասի, մանաւանդ իրար վարկաբեկելու փոքրոգի արարքներուն հաճոյքները։ Դէգ, յախուռն, մռուս (բառը Մրմրեանը կը գործածէ Միսաքեանին նկարագրին համար), յաւակնոտ ու տեսի հաւանաբար (իր երիտասարդութիւնը խօսուած ու խօսեցուցած է այդ ուղղութեամբ ալ։ Մրմրեան կը յիշէ անոր սպրիկ հագուած, սիրասպատակութիւնները, հարուստներու դռներէն ներս

սանձարձակութիւնները՝ *խոշոր գայրոյթներ ստեղծող*), մանաւանդ արտակեդրոն մարդու մը գլխէն տակ այս filetները կը հաւատամ թէ ունեցած են որոշ չհագրգռուելիութիւն, գրեթէ գայթակղութեան չհագրգռուելիութիւնը։ Կը յիշեմ Պարթևեանի հաւատը վարկը որ սնունդ է առած նման պայմաններէ։ Պուէտին Բարիզն ալ ուրիշ աղ ու պղպեղ։

Այդ քրօնիկները ունին Բարիզեան սրամտութիւն, յղկուն ու աւարտուն կառոյց, անկախութեան, կտրիճ բառերուն թելադրած համակրանքը։ Պարոնեան՝ նոյն այդ տուրքերով, օրուան կիսաստուածն է։ Միսաքեանին պակսածը սակայն կենդանի իրականութեան այն անփոխարինելի նպաստն է որով մեր բառերը կը թուին համակուիլ, հագուիլ ու դառնալ անկորուստ վկայութիւն։ Աւելի քիչ խառնուածք բայց աւելի մօտէն այդ կեանքը իր ջիղերուն վրայ ունեցող Մամուրեան մը շատ աւելի բարիքով գործածած է քրօնիկը, պատրանք ստեղծելու չափ մեծ գրագէտի, երբ այս չնորհէն հիմնովին զուրկ էր ծնած, ինչպէս է փաստը իր վէպերուն, ստեղծագործ էջերուն։ Ցետոյ՝ չմոռնալ միւս ահաւոր իրողութիւնն ալ։ Ջերազին մեծ փառքը, անձնաւորութիւնը իր լրումը պիտի ապահովէ նոյն այդ գէնքերով։ Եղիան՝ ուրիշ հրաշք։ Պէրպէրեանը՝ ուրիշ։ Միամիտ մի՛ ըլլաք այդ կորատ էջերուն մէջ գտնելու հասարակութեան մը խուլ, խոր ցանկութիւններուն անդրադարձը, որով միայն չհեկանութիւն կը զգենուն այդ կտորները, իրենց ժամանակը, անկէ առաջը, ցեղայինը արձագանգելով։ Միսաքեանի Բարիզը գինքը կ'արգիլէ ինքնին այդ գերէն։ Ցետոյ՝ գրողին ալ մայր խառնուածքը կայ։ Միսաքեան լուսանցքի մարդ մը չէ անշուշտ։ Բայց տեղի մըն ալ, ժամանակի մըն ալ, մտայնութեան մըն ալ գինուորը, բնակիչը, դրօշակիրը չէ։ Ասկէ՝ իր դերին աննչանակ ստուգութիւնը։ Զայն կարդացողները կը զգան համը այդ ճարտար յօրինուածներուն բայց չեն անցնիր անկէ անդին, ճիշտ ինչպէս պատահած է Եղիային, որ առանց դրական յաւելումի մը մեր գրական հարստութեան վրայ, նկատուեցաւ մեծատաղանդ վարպետ մը։ Ներունդ մը ետքը երբ այդ հէքիաթին մօտեցանք աւելի հանդարտ, գտանք որ Եղիան մեր գրականութեան ոչ մէկ նպաստ էր բերած. — գինքը կարդացած ու անցած էին անդին։ Հիմա, մտածուածներու նոյն շարքով, բերէք միտքերնուդ առջև օգուտը որ Արփիարեանինը եղաւ։ Մարդիկ զայն կարդացին ու չանցան սակայն անդին։ Այդ գրագէտը ուժ մըն էր, ապահովաբար ոչ՝ իր չունեցած տաղանդով, այլ իր իսկ հաւատքովը, ինչ-

պէս ուժեր էին Գր. Արծրունի, Նալպանտեան, նոյնիսկ Ստեփանոս Նազարեան, Մ. Մամուրեան։ Միսաքեանի դերը, ազդեցութեան ծիրը անգոյ է մեր գրականութեան մէջ։ Ու ասիկա տրտում է հոս գրելը։ Աս մարդուն մէջ դիտող մը կար, խորհրդածող մը կար, իմացական իրողութեան հանդէպ հզօր համակրանք մը կար։ Կար՝ ասդին, այդ ամէնուն բարիքին անհունապէս կարօտ գրականութիւն մը։ Ան որ Բարիզի մէջ աւելի քան քառորդ դար ապրեցաւ Ծընէվցի իմաստասէրին (Ռուսո) տարակեդրոն կենցաղը, անշուշտ հաւերուն, կենդանիներուն հանդէպ (իր մանսարտին մէկ մասը հողով գոցելով հաւբակ մը ստեղծած է Բարիզի իր բնակարանին մէջ) իր հիւանդ համակրանքը չունէր միայն իրեն զբաղում, այլ աւելի ազնիւ կիրքեր, առնուազն իր բազմակարօտ ժողովուրդը, առնուազն շատ մը բաներու ետեւէն վազող իր ինքնատիպ ուղեղը։ Երբ յամառելով մնալ Բարիզ, կը սպառէ Պոլիս գինքը սպասողներուն, իր վրայ յոյս դնողներուն, հիացողներուն համակրութիւնը, անշուշտ կը զգայ իր ալ պատասխանատուութեան բաժինը։ Ապրելու համար, եթէ Ռուսօ Ծօքայի գօփիներ կ'օրինակէր, Միսաքեան լուսանկարի բրէբարաթօռ մը կը դառնայ ստիպեալ։ Բարիզէն իր ստացածներուն հաշիւը չունինք։ Ձեռագիրներուն մէջ կը կասկածիմ թէ գիրենք արդարացնող վկայութիւններ ըլլան պահուած։

Բարիզէն առաջ՝ հասկնալի որ Միսաքեան ինքնատիպ, օժտուած վարժապետի մը վարկը պտտցուցած ըլլայ իր ետեւէն, զօրաւոր հակակրութիւններ ինչպէս անօգուտ համակրութիւններ ստեղծելով։ Իր հասունութիւնը գտած, իր տաղանդին սահմանը չափած, մանաւանդ Բարիզի պէս իմացական կարելիութիւնը տարօրէն արագ սրող, պտղաբերող միջավայրի մը պաշտպանութեամբն ալ բախտաւորուած այս ապահովաբար ոչ ապատաղանդ գրագէտէն մեզի եկած բարիքին քիչը, ասոր ալ որակին հասարակութիւնը (քանի մը քրօնիկներ են տակէ մեզի եկած էջերը։ Ինչպէս չմտածել մեծ Օտեանին որ շատ աւելի քիչ ժամանակի մը մէջ, միշտ այդ Բարիզէն, ըլլայ մեր գրականութեան ձգած քանի մը շատ սուղ, գրեթէ անկորնչելի էջեր) պատճառնե՞ր՝ որպէսզի մարդիկ ուս թօթուեն իր անունին։ Կ'ըսեն թէ Մխիթարեան վարդապետները, Բագրատունի, Հիւրմիւզ, կը պատուէին գինքը, Բարիզ, իրենց մեծահամբաւ այցելութիւններով։ Հաւանաբար այդ այցելութիւնները կը կատարուէին Միսաքեանի գրաբար ոտանաւորներուն, որոնցմով զբաղուիլ ներելի չէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ, այն գլխաւոր փաստին համար որ անոնք կա՛մ թարգմանութիւն-

ներ են, կա՛մ Մխիթարեաններուն հեշտանքը կազմող էփի-կրամներ, անեկդոտներ փոքր քերթուածներ, անշուշտ գրուած որոշ հմտութեամբ գրաբարի ու որոշ ալ կիրքով մը, բայց չեն պատկանիր գրականութեան։ 1943ին, երբ այս տողերը գրողը կը գտնէ Միսաքեանի Բարիզը, գրեթէ կը կրկնէ այն պատրանաթափումը զոր 1872ին մարդիկ ունեցան Բարիզէն ժամանած այս քանքարաւոր մտաւորականին անօգուտ, ստերջ տաղանդին հանդէպ։ Այդ թուականներուն մեր իմացական կեանքը կ'ապրի իր մեծ կիրքերը, յոյսերը, աննուն միամտութեանց քովն ի վեր (Զերազ, Եղիա, Պէրպէրեան խմբակին հերոսապատում եւոյթը) չքեղ գեղեցկութեանց իրական, սփոփիչ խանդավառութիւնը։ Աւելի քան հզօր է Պէշիկթաշլեանին սրտառուչ ողբերգութիւնը։ Նոր թաղուած Դուրեանը ամբողջ իր փառքը կը սկսի յաւիտեանին համար։ Դպրոցները իրարու կը յաջորդեն։ Պայքար, մամուլի առատութիւն։ Պարոնեան և Մամուրեան։ Ծերենց և ազգային իրական վերածնունդին հաստատ տարփողը։ Պալեաններն ու թատրոնը։ Ո՞րը թուել։ Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր հէքիաթային ինչպէս իրական տարողութիւնը, առնուազն ժողովրդական հանդէսներովը, ազգային կեանքին մէջ իր խորհրդանշած մեծ յաղթանակովը, Պոլիսին ու անոր իմացական կեանքին համար հզօր սատարներ են։ Երեսփոխանները՝ մեծ մարդե՛ր, գէթ իրենք իրենց ներսը։ Ու ահա, իմաստին մայրաքաղաքէն, չքեղ համբաւի մը վրայ իբր ձի աշտանակած, կը ժամանէ Պոլիս։ Գիտէ՞ք աւելի սրտայոյզ, տարակարգ տեսարան մը քան հանդէսը որ կը պարզուի Պոլսեցիներուն աչքին, քարափին վրայ. — Միսաքեան, գոյքերը, խոհանոցային, տնային առարկաներէն մինչև ձեռագիրներու ծրարը, գիրքերը, մանաւանդ փէսը, զոր հետն էր տարած քառորդ դար առաջ ու կը բերէր ետ, հանդիսաւորապէս։ Կառքեր հարկ եղած են այդ ամէնը փոխադրելու համար։ Բայց անմոռանալի է, ըլլալու է ինքը՝ այդ հնակարկատային թոհուբոհին վերև կանգուն պուէտը, անշուշտ քիչ մը սկեպտիկ, քիչ մը փիլիսոփոս, քիչ մը բոհեմ, իր մաշած արտաքինով՝ լաթերէն ինչպէս մարմինէն։ Ինչ փոյթ այս délabré պատկերը վերադարձող մեծ գրագէտին։ Ամբողջ Պոլիսը ցնծագին կ'ողջունէ այս իրողութիւնը։ Օտեան, իր սովորական առատաձեռնութեամբ անոր կը հասցնէ անմիջական օգնութիւնը։ Միսաքեան կը հագուի, կը լուացուի, կ'օծուի ու կը մտնէ Հայոց նոր գրականութեան սրահներէն ներս։

Այս ամէնուն մէջ կայ անշուշտ զաւեշտականին հետ եղե-

բականը։ Քառորդ դար իմաստի ոստանին ամբողջ իմաստութիւնը իր ուղեղին տակ անպատճառ ամբարած մեծ գրագէտը ինքնաբերաբար իր վրայ կը դարձնէ բոլորին ալ ուշադրութիւնը, սպասումները։ Միսաքեան գիտէ ինքզինքը արժեւորել՝ լռելով։ Խանդի ու հրայրքի օրեր էին։ Ազգային ճակատը չեչտակի բաժնըւած։ Իւրաքանչիւր կողմ կ'ընէ կարելին իր հետ ունենալու համար Նորաժաման մեծ իմաստասէրը, Բագրատունիին սխալները բռնողը։ Միսաքեան այս ամբողջ խաղարկութիւնը կը վարէ հանճարային դիւանագիտութեամբ մը . . . լռելով։ Ան չի գրեր, չի խօսիր, կարծիքէ զգոյշ է։ Կը խուսափի ինքզինքը աւելիաժէտ ընելէ օրուան հրատապ հարցերուն մէջ։ Բայց իր չար բախտէն դէպքերը կը քալեն գահավէժ։ «Մեծ համրը վերջապէս կը խօսի» պիտի գրէ Պարոնեան, այն օրը երբ պուէտը գրիչը ձեռք կ'առնէ Մամուլը յուզող մեծ տագնապի մը բերելու համար արամազդեան լուծում մը։ Պոլսահայ ամբողջ մտաւորականութիւնը իրար է անցած սահմանելու համար վաս, կեցդաճի ածականներուն իմաստը — վէճի առարկայ ընդմէջ Մասիս և Փոնջ թերթերուն։ Տէրոյենց, Գարագաշ, այսինքն հայկաբանութեան կիսաստուածները, խառնուած են վէճին։ Միսաքեան քանի մը դիցաբանական, պատմաբանասիրական ճոռոմ յօդուածներով կը մասնակցի այս գորտամկնամարտին։ Մարդիկ յաջողած էին կործանել Բաբիզէն խորհրդաւոր կերպով ինքզինքը աշտարակող իմաստասէրը։ 25 տարին այդ մարդուն մէջ ոչինչ էր փոխած։ Իր յօդուածները չէին իսկ հակակշռեր Պոլսէն չբաժնուած հասարակ խմբագիրներուն երկունքը։

Ցետո՞յ։ — Բայց անկումը։ Այս անգամ շատ արագ։ Վասն զի տարիքը կ'ըլլար զգալի։ Վասնզի չողչողուն ու շառաչուն բառերուն, Սահմանադրութեան տարեդարձներուն, ազգային երգերուն, ճառախօսներուն չըլլանն էր։ Մրմրեան չէր յիշեր որ Միսաքեան ատենաբանութեան մարզանքներ ըրած ըլլայ։ Ու ճառերու կայսրութիւնն էր որ կը սկսէր։ Եղիա, Զերազ, Ծերենց, մանաւանդ Պէրպէրեան թաղէ թաղ կը շրջէին իրենց պերճախօսութեան հեղեղներուն մէջ առնել տանելու համար հասարակութեան սիրտն ու խելքը։ Միսաքեան մինակ էր։

Մինակ էր ուրիշ ալ պատճառներով։ Անիկա, խառնուածքի բերումով մը առանձնութեան ո՛չ միայն դատապարտուած մէկն էր, այլև էր իր միտքին յօրինուածութեամբը, ներքին խոկումի, անդաճմունքի յարմարութիւններ միայն ունեցող ուղեղային մը (cérébral)։ Ու ամէն տեղ այս տիպարները կը պարզեն վախկո-

տուԹիւն մը որ Թերևս ծնունդ է իրենց անձին վրայ հսկայական համարումի մը։ Այդ վախն է որ զանոնք կ'արգիլէ ազատ համարձակ իրենց գործունէուԹիւնը ներդաշնակելու տիրող պայմաններուն հետ։ Սուլ զգացումը իրենց գերազանցուԹեան զիրենք կ'ընէ կասկածոտ, զգոյշ, խուբ։ Դէպի մենագարուԹիւն առաջաստ պարզող մարդեր են։ Այն տարաձայնուԹիւնը Թէ Բարիզէն դարձին Միսաքեան ապրեցաւ իբրև «յիմար մը» (բժշկի մը կողմէ հրապարակ նետուած) ունի անշուշտ արտայայտիչ տարողուԹիւն մը։ Զինքը կը դնեն դպրոցներու մէջ ուր իր միտքը, ճաշակները, հմտուԹիւնը ամէն րոպէ կը բախէին ժամանակին անողոք իրականուԹեան։ ԵրիտասարդուԹիւնը զոր ինք Բարիզ էր առաջնորդած, հիմա կը վարէր ազգին ճակատագիրը, առաւել՝ Սաս գիւղի դպրոցին ճպուռները։ Ամիրաները՝ հետզհետէ յիշատակ։ Պատրիարքները՝ ուրիշ հովերու ուշադիր։ Սաւարեաններու կողմը իր հակումը, Ռուսինեանի դպրոցը չներեց իրեն։ Իր ձեռնասուն աշակերտը՝ Իւթիւճեան, ատեն մը զայն հիւրընկալելէ վերջը, իր սովորական հնարամտուԹեամբը զինքը ջախջախելու առիԹները չահագործեց։ Իր բան մը չարտադրելը ուրիշ վտանգ։

Իմաստասէր էր սակայն։ Հոս ու հոն իր բանասիրական նշմարանքները մեծցուելով կը պտտէին։ Քաղաքական խմորումներ, արևելքի խնդիրը օրուան հզօր հարցերը կը կազմէին։ Միսաքեանի իմացականուԹեան ամէնէն տխուր ԹերուԹիւնը մենագարական (maniaque) իր նկարագիրն էր։ Դժուարահաճ իր ճաշակը ուրիշ մեղք։ Ուրիշներէն զատուելու իր մշտական կիրքը տարբեր ազդակ։ Եղաւ անշուշտ երեսփոխան, նմանելու համար մեր գրողներուն սպասող ձրի և անճարակ այդ պատիւը կրողներուն միջին տիպարին։ Բայց քառասուն յիսուն հոգիի հետ նստիլ ու վիճարկել իր ուժերէն վեր հերոսուԹիւն մըն էր։ Իր դասերը ցամքեցան։ Իր համակիրները մէկիկ մէկիկ պակսեցան։ Իր գրիչը աւելի քան չորցաւ։ Ու իր վրայ խօսելէ կամաց կամաց դադրեցան մարդիկ։ Իր նկարագիրը, խորունկ ամբարտաւանուԹիւնը, մանաւանդ վարած կենցաղը (ազգին պատկանող իշխանի մը մէջ սենեակ մը յարդարած էր, զայն կիսելով երկուքի։ Հոն իր խոհանոցը։ Հոն իր գրադարանը։ Հոն իր աշխատարանը, ննջարանը։ Անշուշտ պժգանքով մերժեց ազգային հիւանդանոցէն պատսպարուելու Թելադրանքները։ Ու եօԹանասունի դռներուն միս մինակը [ալ արձակած էր իր Թռչունները, հաւերը] չարունակեց իր կերակուրը եփել իր ձեռքերովը, լուացքը ընել։ Դիոգինէսեան սա խստաբեր ապրուստը ազատ էք վերագրելու իր մեծա-

գարուբեան։ Մրմրեան որ տեսած է զայն իր աղտոտ խշտիկին վրայ, իր զարմանազան առարկաներուն մէջտեղը, վսեմ, այլուրային, չըսելու համար խենդ, հարիւրաւոր գիրքերու ու գրուած թուղթերու գլխուն, խստիւ արգիլելով ամէն օտար ձեռք, խնամք իրեն ինչպէս իր գիրքերուն ու գիրերուն, սրտաուչ համակրութեամբ մը տուած է այս կործանած փառքին, փառասիրութեան վերջին արարուածը) պատճառներ էին որ այդ լքումը խորանար։

Ցետ-Բարիզեան առաջին տասնամեակը այդ կործանումը պատրաստող, իրագործող կորանք մըն էր այդ մարդուն համար։ Արդէն գոյութիւն ունէր 1880էն վերջ 61ու յօդուածը։ Ազգային ժողովին վրայ ճնշումը։ Երեսփոխան էֆէնտիներուն դիւանագիտական ձեռնարկները։ Վարժապետեան և իր շուրջը դարձող մտաւորականներուն խմբակը։ Իրապաշտները որոնք եղիային դէմ իրենց հակազդեցութեան ճիգին մէջ պահ մը փորձեցին Միսաքեանը գտնել, հանել իր մեկուսացումէն։ Անօգուտ եղան բոլոր ճիգերը։ Միսաքեան, անօթի. մեկուսացուած, պիտի ծնայ հաւատարիմ Հիւրմիւզլի գրաբարին, պիտի արհամարհէ իրմէ դուրս բոլոր հայ գրողները։ Դէպքերը յեղաշրջած էին այդ Պոլիսին ոչ միայն ճաշակը այլ և հոգին։ Օտեան՝ տարագիր։ Վարժապետեան՝ Պէրպէրեանի ազդեցութեան տակ, որուն փառասիրութիւնը չէր անչուշտ գօլեկ մը, ան ալ կործանած գօլեկ մը, փոշիի վերածել։ Նոր մարդեր։ Իրապաշտներուն տակաւութիւնը պիտի ըլլար չկրնալ մոռնալը Միսաքեանէն իր անխմաստ մեղքը — Խաւարեալներուն կողմը անոր հակած ըլլալը։

Ի՞նչ հարկ այս աւազախրումը մանրամասն պատմելու հոս։ Սոֆեան իրապաշտ վէպ մըն է գրեթէ։ Միսաքեան անգիտացած է սակայն Իրապաշտները։ Թերեւս իր իմացականութիւնը այն թուականներուն ուր մեր գրականութիւնը հուն կը փոխէր, (1880էն ասդին) ա՛լ դուրս էր իր հակակշռէն։ Միսաքեան, Տէրոյենցին նման, չըրաւ զիջում, թերևս ատոր հոգեբանօրէն անատակ ըլլալուն։ Իրեն քանի մը վաղեմի մտերիմներ կ՚օգնէին անհրաժեշտին մէջ։

Կ՚ինչնար չուկայ, եօթանասնամեայ, գնելու հացն ու պտուղը։ Կը մտնէր իր խշտին, օրերով մարդու երես չտեսնելու հաստատ առաջադրութեամբ։ Կը խառնէր իր թուղթերը, կը քակէր անոնց կապոցները, նորէն կը խրձէր ու նորէն կը քակէր։ Ոչ ոք՝ որ իր սենեակը համարձակէր այցելել։ Աղտոտութիւն, անխնամութիւն, մանաւանդ հոն ճգնողին դէգ, բիրտ անհանդուրժողութիւնը բաւարա՞ր ազդակներ այս լքումին։ Մրմրեան

տուած է այս տառաման ալ իր սովորական ժուժկալութեամբը։ Փափաքողները կրնան դիմել իր գրքոյկին։

Կը նշեմ վերջին փաստ մը։ Իր մահէն յետոյ կը գտնեն քուրջի մը մէջ ծրարուած ու աթոռի մը ոտքին կապուած 150 ոսկիի դումարը զոր իր փառքի օրերուն հանգանակած էին իր գիրքերը տպագրելու համար։ Պուէտը մէկ փարա չէր խորած այդ ողորմութենէն, այնքան երեսին տուած էին այդ աղքատախնամ մեկենասութեան փառքը։

Ահա մարդը, իր կեանքը։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը իր արձիւններուն մէջ անշուշտ ունի սրտառուչ անարդարութեանց մազաղաթեայ վկայութիւններ։ Ունի ուրիշ ալ ոսկի անգթութիւններ, յոբելեաններուն ամօթը ու խայտառակութիւնը։ Ա՛ս վարժապետը իր խօսքին ու չամչնալուն ուժովը պիտի պարտադրէ իր յոբելեանը և պիտի անցնի իր փառքին վայելումին։ Ա՛ն գրագէտը իր չուկայիկ առաքինութիւններով պիտի յաջողի նոյն այդ փառքը — յոբելեանով պսակաւորուելու — կրկնելու, երեքկնելու։ Միսա՛քեան ոչ մէկն էր և ոչ ալ միւսը։ Ըսել կ՛ուզեմ չկրցաւ ըլլալ։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը չահագրգռուած է սակայն ասոնցմէ աւելիով։

Ի՞նչ է եղած մեր գրականութեան եկած բարիքը այս անունէն։ Ահա ճակատագրական հարցումը։ — Երկու հազար էջ ձեռագի՞ր։ Աստուած միայն գիտէ թէ որքանն այդ էջերուն կը պատկանին գրականութեան։ Տպուածին վա՞րկը։ — Բայց տըրտուում է խորհիլ այդ կորանքին վրայ ալ։ Կ՛ընդունիմ որ Սոֆլայի, frօճիկներու աշխարհաբարը պարկեշտութիւն մըն է առնուազն եթէ ոչ արժանիք մը։ Կ՛ընդունիմ որ Մխիթարեաններուն բարեկամութիւնը վայելող և անոնց հիացումը Պոլիս իր դասախօսած վարժարաններուն մէջ acclimater ընելու չվարանող մարդ մը փաստը կուտայ մտքի արիութեան, երբ հրապարակի հոսանքէն առանց ազդուելու իր լեզուն կը պահէ զերծ այն սոսկալի սեթևեթէն որ քիչ մնաց սպաննէր մեր գեղեցիկ աշխարհաբարը (կ՛ակնարկեմ Գուրգէն-Գարագաշ-Պէրպէրեան-Եղիշէ Վ. Դուրեան անուններուն չարաբաստ կերպով զուգորդ գրաբարախառն աշխարհաբարին)։ Բայց ասիկա, առանձինն՝ է այնքան արժանիք որքան մարդ կը փորձուի գտնել Աբրահամ Այվազեանի մը, կարապետ Փանոսեանի մը, Օգսէն Խոճասարեանի մը լեզուներուն մօտ։ Իր լեզուն պարկեշտութեամբ գրելը պարտք մըն է և ոչ թէ տաղանդի փաստ մը։

Ցետո՞յ։ Երկար փնտռեցի իր քերթուածները, մանաւանդ

նախաբարիզեան, այսինքն երիտասարդութեան չրջանէն։ Հայաստան թերթին մէջ (1846–52) անիկա դպրոցական տղոց բերանը դրուելիք նուագներ ունի, այնքան թիփիկ իրենց խեղճութեամբը, այնքան ցաւագին՝ իրենց անբանաստեղծութեան մէջ որ մարդ կը զարմանայ իր վարկին՝ իբրև պուեֆիկոս։ Մրմրեան Բարիզեան չրջանէն նմոյշներ է բերած անոր քերթողական չնորհներէն որոնց մէջ զուրկ վարժապետ մը գոյութիւն չունէր մեր մէջ մինչև 1870–80։ Տելէմաքի ազատ յարաստութիւնը ամենահասարակ տաղաչափութիւն է, առանց քերթողական պուտիկ մը խնկութեան։ Մարդ զուր տեղը չէ որ Բագրատունի գոց կ'ընէ ու Հիւրմիւզ կը տարփողէ։ Հիւրմիւզի լուսանկարին ետին ոտանաւոր ձօնը, սիրուն, մատրիկալեան ճաշակով մը, դարձեալ չի պատկանիր բանաստեղծականին։ Իր պրօշիւրները (Կոթաց Դասախօսականէն, Եպիթէնէքս է Վոսփոր) այդ օրերու ընկալեալ նորոյթի մը կը պատկանին։ Ծերենց աս ու ան հանդէսին, հաւաքումին մէջ պիտի խօսի խնամուած ատենախօսութիւն մը կամ պարբերաթերթի մը մէջ պիտի հրատարակէ գրուիլիւն մը։ Շուտ՝ տաքը–տաքին քերականի ծաւալով տետրակ մը պիտի նուիրագործէ այդ ճառը, հայ գրականութեան պահեստին վրայ իբր յաւելուած։ Այսպէս ըրած է Եղիա որ աճապարարային ճարտարութեամբ մը չահագործած է այդ նորոյթը, և փիլիսոփայական բառարաններու խաչագողութենէն գոհ չմնալով, Գրական և Իմաստասիրական Շաբաթաթերթ épatent տիտղոսներով չլացուցած է գաւառացի վարժապետները, անոնց ղրկելով, միշտ քերականի մը ծաւալով այդ պարբերաթերթերը։ Նոյնը ըրած է Պէրպէրեան։ Արդ, այդ անուններուն յիշատակին բեռ են այսօր այդ գրքոյկները։ Ուրիշ ծանր աշխատանքներ հազիւ կը հակակշռեն պրօշիւրներու սա թեթեւսոլիկ, խնկապէս հոսհոսական գեղծումը։ Միսաքեան ոչ աւելի է և ոչ պակաս։

Հաճուեկըի՞ռ։

— Ինչ գիտնամ։

1893-ին, 1900-ին Միսաքեանին անունը կը մնար վարչամակուած ծանր խորհրդաւորութեան մը, փառքի մը pénombreին մէջը։ Մրմրեանի գրքոյկը չատ բան չկրցաւ փոխել այդ առեղծուածային վարկէն։ Խօսեցայ Թէոդիկի ձեռնարկէն։ Սոֆեան վկայութիւն մըն է։

Բայց ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին ներկայ գիրքը արդէն իր մուտքին ըրած է իր գիջումը, այդ սերունդէն չպահանջելու ճշմարիտ գրականութեան փաստեր, ու ծանրանալու անոնց անձնաւորու-

թենէն մեզի հասած գործնական բարիքին, այդ իսկ անձնաւորութեանց վաստքին, դերին ու դարձեալ անուղղակի բարիքին։ Ռուսինեան քիչ բան է թողած գրական անունին արժանի։ Ստեփան Ոսկան . . . ոտանաւորներ ու մտածման փչրանքներ ձգած է մեզի իր չատ կծու լրագրական յօդուածներուն դէպքին դիմաց։ Օտեան միայն քանի մը իրաւ էջեր յաջողած է ստորագրել։ Հարկադրաբար կը վիճտեմ ուրեմն մարդը, անձնաւորութիւնը, գործիչը, ակօսաւոր աշխատողը այդ անունին ետին։

Վերի էջերը պերճախօս են բաւական այդ ուղղութեամբ ալ։ Միսաքեան եղած է երկարակեաց (Հրանդ Ասատուր անոր ծննդեան թուական կուտայ 1805ը. Մրմրեան և Վ. Զարդարեան կուտան 1815ը) որպէսզի Բարիզ վատնուած իր քառորդ դարէ աւելի տարիներուն հետ ես չունենամ զբաղում, իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու հարցին մէջ։ Անշուշտ իմ չափերը երբեք պիտի չծանրանան, գրողներու արժէքին կշիռին պահուն, այդ օգտապաշտ նկատումներով։ Բայց միւս կողմէ պիտի չըլլամ ամէն բան քիթին չդնող հոսհոսը։ Զեզի ծանօթ են իմ տրամադրութիւնները (ի գրականն) այս սերունդին ամէնէն մեծ անուններուն ալ համար։ Միսաքեանը չի կրնար դրուիլ անուններուն հետ մեր անդրանիկ վաստակաւորներուն։ Արդէն անոնց գրեթէ տարեկից ըլլալով հանդերձ, անոնց դէմ իր դիրք բռնած ըլլալը աւելի է քան վկայութիւն մը։ Անիկա չի պատկանիր Զարթօնքի Սերունդին որուն հանգանակները ոչինչ կը խօսին իրեն։ Չի պատկանիր դարձեալ այդ սերունդը անմիջապէս կանխող գրողներուն որոնք անծակ երանութեամբ՝ քառասունական թուականներուն Իզմիր, Կալկաթա, երկարապատում պօէմաներ կը ճարտարապետեն (Վանանդեցի, Թաղիադեանց և այլն)։ Այդպէս ուշնայն ու երկար կառուցուածներու համար իր համբերութիւնը պիտի տկարանար չափազանց արագ։ Ընդունելով հանդերձ իր լմացականութեան չիջումը 1870էն ասդին (չմոռնալ իր մասին չրջող յիմարութեան զրոյցը, տարիքի անհրաժեշտութիւն մը), մարդ կը չուարի այդ չքեղ անգործութեան, անգործնականութեան վրայ։ Մահուընէն քանի մը ժամ առաջ, իր ուղեղին վրայ իր դատաստանը խենդի մը խօ՞սք։ Դժուար է հաստատականը։

Ուրե՞մն։

Կ'ամփոփեմ իմ դատաբանութիւնը։ — Խաչատուր Միսաքեան մեր գրականութեան մէջ հէքիաթ մըն է, աւելի անհասկնալի, անարդար, քմայական, որքան ոչ ոքի մօտ տրուեցաւ մեզի հանդիպիլ այդ պատահականութեան։ Կայ Եղիայի հէ-

քիաթը, մասով մը պարզ, մարդկային, զոր մեր վերլուծման միջոցները կրնան յաղթահարել։ Շինեցին պատերազմէն ասդին Չրաքեանին ալ հէքիաթը որ, իր կարգին, թափանցելի միամտութիւն մըն է։ Միսաքեան գրած է, 1850-ին, մաքուր, տանելի լեզուով մը։ Ատկէ առաջ՝ գրած է ոսկեճամուկ գրաբար մը։ Քանի մը մտածում։ Քանի մը նշմարանք։ Մեծաքանակ մաղձ, քինախնդրութիւն, ամբարտաւանութիւն։ Աւելի մեծաքանակ կիրք, ապրելու մէջ ինքնատպութիւն, արտակեդրոնութիւն (իր երիտասարդութեան տեքստի մըն ալ եղած է, ըլլալու համար իր չափահասութեան մէջ կատարեալ Դիոգինէս մը)։ Չէ արտադրած. իմացական խօթութենէ մը տառապելո՞ւն թէ արուեստի գերագոյն խղճահարութեան մը տագնապով։ Իր ձեռագիրներուն լիակատար ուսումնասիրութիւնը միայն պիտի լուսաւորէր այս մթին կէտը։

Զինքը լքած են իր սերունդին աղաները, ամիրաները, գրաբարեանները, այդքան երկար համակրութեան մը բեռը տանելու անկարող ըլլալնուն։ Զինքը հալածած, ծաղրած, յետոյ ուրացած են Զարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները։ Պարոնեանին կործանիչ կենսագրականը (Ազգային Ջոջեր) ո՛չ անգութ է, ո՛չ ալ չափազանց սեւացրուած, ինչպէս կը կարծէ Արշակ Չօպանեան։ Այդ կենդանագրին մէջ ողբական է փաստը Միսաքեանի հիմնական անկարողութեան՝ գործելու, ստեղծելու։ Առանց ատոր ալ, իր իմացականութեան վրայ իր ժամանակին դրած վարկը կը նմանի հողին մէջ թաղուած մնասին։ Իր շուրջը, ամէն սիրտցաւ մարդ իւր ովսանն կը ջանար բաժին մը բերել հասարակաց դատին որ մեր ընկերական, իմացական, մշակութային ազատագրումն էր, ոչխարներու թշուառ հօտէն ժողովուրդ մը գոյաւորելու սրբազան, վսեմ առաջադրութիւնը։ Միսաքեան իր դասախօսած վարժարաններուն մէջ, որուն փառքերը գչարող, յաչաղկոտ, ձեւամոլ, քաշքշող ու հիմնովին անհամբոյր մարդ մը մնացած է։ Գիտցած է, այո՛, իր իմացական տուրքերով շահագրգռել մէկէ աւելի բարձրարժէք անձնաւորութիւններ, բայց չէ գիտցած այդ շահագրգռութիւնը վերածել բարերար ստեղծագործութեան մը։ Օրուան արժանաւոր մարդերն էին Օտեան, Կրճիկեան, քանի մը ամիրայ։ Խրիմեան իսկ, իր բուռն հասկացողութեամբ, չէ վախցած անոր զրկելէ իր բառապէս հարուստ կոնդակներէն մէկը։ Բոլոր այդ համակրութիւնները, անշուշտ Միսաքեանի սեւ աչքերն ու յօնքերը չունէին իրենց զսպանակ։ Համոզում կար իր իմացականու-

թեան որակին վրայ։ Ու այդ իմացականութիւնը — որքան ալ խիստ ըլլան մեր դառնութիւնները, հիասթափումը իրմէն — իրականութիւն էր, դատելով Սոֆիայի մէջ անոր իրաւ կշիռէն։ 1870-ին մենք, այսինքն Պոլսոյ ունևոր դասակարգը տակաւին չէինք մոռցած ամիրաներուն մեկենասային բարքերը։

Տէրոյենց իր մաշկեակովը իջաւ գերեզման։ Կողմ մըն էր։ Խորհրդանշան մը։ Դաւանութիւն մը։ Անզիջող ծերունին տարաւ իր լքումը իրեն վայել սառնութեամբ, չըսելու համար բարձրութեամբ։ Իր կեանքին վերջին քառորդը անվախճան խաւարում մը եղաւ։ Միսաքեան Ալիշանէն 5–10 տարի միայն կանուխ ծնած էր։ Եւ սակայն մեր ժողովուրդը Միսաքեանի մահուան տարին համազգային չքեղութեամբ յոբելեան մը չատ չտեսաւ Վենետիկցի Աբբային։

Իր մահէն վերջ, իր շուրջ ստեղծուած այժմէութիւնը անհամաստ, սնոպային հոսհոսութիւն մը չէ սակայն։ Խօսեցայ 93-ի Մասխին մէջ Սոֆիայէն վերցուած հատուածէն։ Հոն զօրաւոր դատողութիւն մը, տրամաբանելու որոշ aisance մը, մանաւանդ ուժ մը հաստատելի են։ Իրապաշտները գրական իմաստութեան իրենց րոպէներուն փոյթն ունեցան իրենց անարդարութիւնները դարմանելու։ Իրենցմէ հալածուած Եղիան ոչ միայն Զօհրապի և Հրանդ Ասատուրի կողմէ խմբագրուած Մասխին մէջ իր մուտքը տեսաւ արտօնուած, այլև իր մասին առաջին լուրջ վերլուծական դատաստանը թելադրեց Տիգրան Կամսարականին որ իր լաւագոյն թափանցումներէն մէկն էր ըրած այդ յօդուածով։ Խաչատուր Միսաքեանին վերափառք մը ապահովել ուզողները բաւեմիտ մարդեր էին, գործադրուած անիրաւութեան մը զգացումէն զղջահար, քանի որ հէքիաթը միշտ թարմ կենսունակութիւն կը ստանայ մահերով։

«Արուեստագէտ»ները պատրաստ առին այդ հէքիաթը իրենց հիացումներուն ծիրին ներսը։ 1898-ին, Մասխին մէջ Մրմրեան անոր նուիրեց իր Հին Օրեր հատորիկը։ Հոգեկան ու իմացական որոշ հանգիստութիւնները, ապրելակերպի(*) ալ նմանութիւնը կը

(*) 1912-ին ինծի տրուեցաւ, այդ Իսկիւտարին մէջ, պատեհութիւն Միսաքեանը կենսագրողին այցելութիւն մը ընելու։ Խոշոր սենեակ մըն էր իր բնակարանը, տունի մը սրահէն ձևուած։ Փանի մը վարագոյր այդ սենեակը կը բաժնէին մասերու։ Ամէն մէկ մասին մէջ գետնատարած գիրքեր, թուղթեր, թերթեր, կօշիկ, գլխարկ, զգեստ։ Չէր կարելի խոհանոցը, աշխատարանը, ննջարանը գտնել այդ իրական քաոսին մէջ։ Իսկոյն յիշեցի Հին Օրեր-ուն համբաւաւոր նկարագրականը Մի-

պաշտպանէին այդ հէքիաթը, գէթ իր Բիւրակնին մէջ։ 1910ին մենք մոռցանք ոչ միայն Միսաքեանը, այլև ամբողջ մեզ կանխողները։

* * *

Արեւմտահայ Գրականութեան բուն պարունակէն դուրս ինկող Տէրոյենցը, ու այդ գրականութեան հոլովոյթին մէջ անոր օտար, անհաղորդ մնացած Միսաքեանը աւելի խնամուած աշխատասիրութեան մը իրաւունքը ունէին անշուշտ։ Իմ մասիս, այդ աւելի խնամքը անկարող եմ իրենց նուիրել, իմ ուժերուս վիճակին առջև, իմ առաջադրութեանցս հասնիլ բաւելու համար։ Երկուքն ալ, իրենք իրենց համար քիչ, իրենցմով պայմանաւոր բազմաթիւ երևոյթներու պարզումին, թափանցումին կը բերեն բազմաթիւ ատաղձներ։ Ու, եթէ երբեք իրենց վրայ ճիշտ է բարատոքը՝ գրագէտ ըլլալով մեր գրականութեան հագիւ թէ պատկանելնուն, դարձեալ այլապէս ճիշտ է իրենց նշանակութիւնը մեր ընկերային, մշակութային յեղաշրջման պատմութեան մէջ։ Վերարտադրեցէք 1830ը, այսինքն այդ օրերու Պոլիսը իբրև ընկերութիւն, համայնք, իմացական կազմակերպութիւն, դուք պիտի ունենաք շքեղ հատոր մը անփոխարինելի գեղեցկութեամբ, իրաւութեամբ կեանքէ մը ուր 1890ը, 1915ը եթէ դժուար է հեռազգալ, դիւրին է սակայն 1860ը, անոր հետեւող հսկայ շարժումը գուշակել։ Վերարտադրեցէք

սաքեանի ճգնարանէն։ Ու ինչ որ նմանութիւնը կ'ընէր աւելի քան ակնբախ՝ անարդիւնութեան նոյն հեռաւորութիւնն էր **Ալէքսիա՛ Երուսաղէմին** և **Սօֆիայի** հեղինակներուն։ Մրմրեան կը կարդար օրուան գրականութիւնը, նուրբ, ազնուական հեգնութեամբ մը, անոր ուրանալով մեծ մասը իր յաւակնութիւններուն։ Ժառանգած էր իր երկու մտատիպարներէն՝ պատուելիին խուլ, խոր հետաքրքրութիւնը կրօնա-պատմական հարցերու շուրջ որոնք կը կազմէին անոր իմացական պահեստը, ինչպէս կենցաղական ալ նախասիրութիւնները։ Միսաքեանէն իր մէջ դժուար չէր գտնել լեզուի, բառի, ձևի հանդէպ խորունկ կիրք մը։ Բայց բարոյական այս ժառանգութիւնը Մրմրեան կրկնապէս աճեցուցած էր գրեթէ որդեգրելով Միսաքեանի յետ-Բարիզեան կենսագիծը, արևելահայերը պիտի ըսէին վարքագիծը։ Ու այդ այցելութեան օրը ապրեցայ Միսաքեանի լքումին ամբողջ հոծութիւնը։ Մրմրեան մարդ չէր ընդուներ։ Ոչ ոքի կը դիմէր։ Իր պարագաներուն իսկ նպաստը կը մերժէր, գրեթէ փաքիրային չափերու վերածելով մարմնոյն կարիքները։ Ամառ-ձմեռ իր կօշիկները պիտի ըլլային քաուչուէ, քանի որ կենդանիի մորթը սրբապղծութիւն էր ոտքին անցնել։ Միսաքեանի մենագարութիւններէն մէկէ աւելիները կ'ապրէին իր աշակերտին մէջ։

1850ը, այսինքն պատուելիին և պուէտին վառքի դարը, դուք կ'ունենաք մեր մտքէն, հոգիէն, բարքերէն, աւագանիին մտայնութենէն դարձեալ անկորնչելի գեղեցկութեամբ վկայարան մը։ Ի՞նչ մարդեր։ Ի՞նչ սերունդ։ Գրողն ու մեկենասը։ Ուսանողն ու ուսուցանողը։ Երգողն ու պոռացողը։ Հարուստն ու կարօտը։ Գաւառն ու ոստանիկ նրբութեանց հանդիսարան մեծամեծներու ապարանքները։ Անչուշտ։ Աւելին։ Մեր ժողովո՛ւրդը, իր մասերովը, հոն, համադրութեան պատկերի մը մէջ։ Մեր աշխարհաբարը վկայութիւն մըն է այդ մարդոց կորովէն, խելքէն, չնորհներէն։ Մեր գրականութիւնը ուրիշ սխրանք այդ մարդոց նոյնիսկ մեղքերուն ընդմէջէն։

Տէրոյենցն ու Պուէտը չպատկանելով հանդերձ Արեւմտահայ Գրականութեան, անարժան չեն անոր։

ՆԻԿՈՂՈՍ ՋՕՐԱՅԵԱՆ

Ջարթօնքի Սերունդին ձախ թեւը ուշագրաւ է իր բաւական միատարր անձնաւորութիւններով։ Ն. Զօրայեան, Ն. Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան պարզելով հանդերձ գործօնութեան որոշ տարբերութիւններ, կը սպասարկեն չատ մօտիկ գաղափարագրութիւններու։ Այս թեւէն կը զատուի Գ. Օտեան ոչ թէ իր ախորժակներովը, ձգտումներովը, այլ իր անկեղծ déismeովը որով տոգորուած են Խրիմեան, ասոր աշակերտը Սրուանձտեանց (այս երկուքը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ իրենց առանձին գլուխները ունին և հոս չեն առնուիր նկատի)։

Կան տակաւին ուրիշ անուններ Խաչատուր Պարտիզպան, Կարապետ Իւրիւեան, Յարութիւն Պաղեան, Դասպար Սիւնապեան, Աղաթօն; Սերովբէ Վիչհեան՝ աւելի հանրածանօթ Սերովիչհի անունով, Բարուեակ Ֆերուխան, Յ. Կրճիկեան, Գէորգ Իսթխարհեան, Գրիգոր Մարկոսեան (որմէ հրատարակուած Մանրամասն բժշկականը արժանացած է 32 տպագրութեան, հասնելով մինչև իմ տղայութեանս ու քիչ մը աւելի ասդին), և ուրիշներ՝ բոլորն ալ 1850–70 շրջանին, իրենց խօսքովը, գիրովը սատար բերող բուն իսկ զարթօնքի գաղափարին։ Ըսի անգամ մը, բոլոր այս մարդերը արժանի են չատ աւելիին քան սա պարզ յիշատակութիւնը։ Բայց ատիկա գործն էր ըլլալու աւելի լայն ուժերու տէր մարդոց։ Կը հաստատեմ իմ հաւատքը թէ ատոնց կեանքին ու գործունէութեան չուրջ բազմահատոր աշխատանք մը (զոր անհնար չէ կատարել, քանի որ մեր երկու վանքերը՝ Վենետիկը, Վիէննան, բաւարար մթերքը ունին նման վաստակ մը յաջողութեամբ ու բարիքով արդիւնաւորելու) ոչ միայն երախտագիտութեան պարտք մը կ'ըլլար վճարած, այլ սկիզբը դրած վոյթին, գուրգուրանքին, անցեալը հասկնալու սրտառուչ պէտքին, բան մը՝ զոր մոռցած ենք չարաչար, կանխող դարերուն, և որուն մեղապարտ իրականութիւնը աւելի քան անհասկնալի է ԺԸ. և ԺԹ. դարերուն համար։ Մեր ժողովուրդը, այս երկու հարիւր տարուան ընթացքին, անցած է ոչ միայն բազմաթիւ տագնապներէ, այլև վկայաբերած իր պատմութիւնը արժող, ասոր հաւատարիմ չքեղ գեղեցկութիւններ։ Միայն ամիրայութիւնը, իր բոլոր մեղքերովը, կը կազմէ ուսումնասիրութեան սխրալի հեռանկար։

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին այս մասը յատկացուած է Ն. Զօրայեանի,

Ն. Ռուբինեանի, Ստեփան Ոսկանի և Գրիգոր Օտեանի, այսինքն այն անձնաւորութեանց որոնց գործօնութիւնը և գրաւոր վաստակը բաւարար հիմք կը կազմեն սա մենագրութեանց։ Չէի կրնար Աղաթօնի, Կրճիկեանի, Սերվիչէնի, Իսթիմարճեանի անունները զատել, լրագրողներու այնքան առատ անուններուն քովն ի վեր, բոլորն ալ ենթարկելու գրական գնահատման, թէև արդարութեան զօրաւոր զգացում մը միշտ ալ խռոված է գլխ։ Արդարև ո՞ւր կը տարբերին Նշարագէր Ազգային Դաստիարակութեան ըսուած գիրքը և Մանկավարժութիւնը, Մեթոդաբանութիւնը (զոր հրատարակած են Գ. Աղաթօն, Գ. Իսթիմարճեան և Յ. Կրճիկեան), քանի որ լեզուի, ոգիի, ձգտումի տեսակէտներով այնքան մօտիկ կը կենան անոնք; Նոյնիսկ Կրճիկեանի հատորին մէջ պարզելով, միշտ լեզուի տեսակէտէն աւելի շնորհ, կանոնաւորութիւն, որոշ կորով, երբ բաղդատուին Զօրայեանի հատորին։ Ինչո՞ւ լրագրող Ստեփան Ոսկան մը ունենայ իր թեքաստուեր կենդանագիրը, և ատկէ զուրկ մնան միշտ լրագրող Բուբինեանը, Մկրտիչ Աղաբօնը, Ղուկաս Պաղպազարը, Յ. Սիմոնեանը, Կ. Փանոսեանը, յիշելու համար քանի մը տիպարային անուններ։ Կ'ընդունիմ որ իմ զանցումները չեն արդարանար, բայց կը խոստովանիմ նոյն ատեն որ այդ աշխատանքը միշտ իրագործելի փառասիրութիւն մը կը ներկայացնէ բոլոր անոնց որ մեր հին արժէքներուն պիտի սիրեն մօտենալ։ Վանքերու մէջ ունինք երիտասարդ ուժեր։ Ունինք կենսագրողներ։ Իրենց ոչ միայն արժանի են այդ անունները, այլ և աւելին։ Ո՛վ որ մեր ԺԹ. դարու երկու միջինները խնամուած հատորներու մէջ կեանքի վերակոչէ, կ'ըլլայ կատարած պարտքէն աւելի սրբազան բարիք մը։

* * *

Նիկողոս Զօրայեան, ձախ թևին մէջ բացառիկ վարկի մը բարձրացաւ այս դարուն սկիզբը, մասնաւոր պրոպականտի մը շնորհիւ որ գործն էր Հրանդ Ասատուրի։ Արդար ըլլալու համար, իսկոյն կ'աւելցնեմ որ այդ՝ չեմ ըսեր չփացումը, գէթ grossissementը վայելեցին թևին միւս անուններն ալ։ Հիմա, կէս դար վերջը, այդ խմբակին առանձնայատկութիւնները կը թուին մեղմացած ըլլալ։

Ի՞նչ կը ներկայանայ իմ մտքին երբ կուտամ իր անունը ես ինծի, իր գործերուն ընթերցումէն որոշ համակրութիւն մը զգալով հանդերձ իր անձը արժևորելու, գէթ պահելու իր լու-

սապատկին մէջ, երբ այդ համակրութիւնը, վերապահութիւնը անկարող կը մնան իմ դատաստանը մեղմելու այդ անունէն չատ աւելի վարկաւոր, չատ աւելի վաստակաւոր Ալիշանի մը դիմաց։ Պարզ է սակայն հակասութեան առերեւոյթ բացատրութիւնը։ Ն. Զօրայեան թերեւս այդ սերունդէն այն մէկ հատիկ անձն է որ ոտանաւոր չէ քերթած։ Ըսել կ'ուզեմ՝ Մխիթարեան ժահրէն (քերթելու) զերծ է պահած իր իմացականութիւնը։ Յետոյ, առաջին իսկ փորձերուն մէջ ապացոյցն է տուած մտքի մը որ իրական, նոյնիսկ իրապաշտ մտահոգութեանց, անմիջականին, անհրաժեշտին, հանրականին, օգտաւետին չատ իրաւ մէկ մտատեսութեամբն է համագրաւուած։ Ինչ որ պիտի ելլէ իր գրիչէն, երբեք պիտի չզառածի այդ հիմնադրեալ նպատակներէն։ Արեւմտեան մըտեաց մշակոյթը, իր կարելի սահմանումներուն մէջ փոխադրել մեր ժողովուրդին, ասիկա ոչ միայն պարզ, առողջ, ամբողջ առաջադրութիւնն է Զարթօնքի Սերունդին, այլ մասնաւորուած պաշտամունքը Նիկողայոս Զօրայեանին։ Մխսոները պիտի տառապին գրական որոշ փառասիրութիւններով։ Ստեփան Ոսկանն իսկ մէկէ աւելի ոտանաւորներ ունի հրատարակած (յիսունէ աւելի անտիպ քերթուածներուն մասին յիշատակութիւն ունի Վ. Զարդարեանի Ցիշատակարանը, Ոսկանի նուիրած տողերուն մէջ)։ Ռուսինեան մեր լաւագոյն թարգմանիչն է քերթուածներու։ Օտեանն ալ պիտի ղիջանի այդ սպասին։ Կը հետեւի որ գրական փառասիրութեան հիմնական պակաս մը գիս պիտի ընէր որոշ չափով մը գիջող, չըսելու համար գինաթափ, կշռելու ատեն իմացական այլագոյն գործունէութիւն մը։ Ալիշանի քերթուածները իրենց ստուարագոյն մթերքով ոչինչ կ'աւելցնեն այս ժողովուրդը գէթ պատմութեան մէջ զետեղելու, ըմբռնելու իմ ջանքիս։ Իր անձին վրայ այդ տաղերուն ալ վկայութիւնը կը մնայ տարօրէն անբաւարար, քանի որ բառերը բառեր են միայն, դժբախտաբար, ո՛ր լեզուին ալ պատկանին։

Զօրայեանի Բարիզը չի նմանիր Միսաքեանի Բարիզին ոչ անշուշտ իբր մտայնութեանց հանդիսարան ու ձգտումներու վառարան։ Անիկա 1848-ի յեղափոխութիւնը կանխող տնտեսական գիտութիւններու համար խոր հետաքրքրութիւններ տածող կեդրոնն է ֆրանսական նորակազմ քաղքենիին որ Նաբոլէոնի անկումին հետեւող քառորդ դարուն պիտի փոխանորդէ անհետանալու վրայ ազնուականութեան վաղնջաւոր դերը, ու պիտի վարիչ դասակարգը հանդիսանայ։ Իր նշանաբանն է անշուշտ ամէնէն առաջ դրամը, զոր հայթայթող բոլոր աղբիւրները պիտի վերանո-

րոգէ։ Պատմութեան դասագիրքերը այդ շրջանին կը դնեն սկիզբը ճարտարարուեստական յեղափոխութեան որ իր կարգին պիտի անհետացնէ անհատ գործաւորը, հաւաքական արտադրութեան դարը բանալով։ Բանպիտութիւն չէ, ըստ իս, օժտուած երիտասարդի մը վրայ, սա պայմաններուն անդրադարձը փնտռել, գտնել կարծել Չօրայեանի իմացականութեան կազմաւորման մէջ։ Կիզո, Սմիթ միայն անուններ չեն պատմական իմաստասիրութեան և տնտեսական դրութիւններէ գիրքերու հեղինակներու, այլ մտայնութիւնները ամբողջ։ Մարդիկ կը հանդուրժէին, նոյնիսկ սիրելու ալ տրամադիր էին Լամարթինը, Հիւկօն, բայց կը սնանէին տնտեսական, իմաստասիրական, պատմական խոշոր դրութիւններու ստեղծած չահագրգռութեամբ։ Չօրայեան, ազատ ուսանող ու անյագ ընթերցող, հետևած է դասախօսութեանց, այցելած է մատենադարանները, հետաքրքրուած է դրամի և ազատ ասպարէզներու վրայ բարձրացող ընկերութեան մը ներքին կազմաւորմամբ։ Ու ոչինչ կայ տարօրինակ, երբ իր նախասիրութիւնները գտած է այդ կարգի հարցերու մէջ։ 1908-ին Փանջունին այդ 1840-ի ազատ ուսանողին ծաղրանկարն է թէ՛ իբր միտք, թէ՛ իբր գործունէութիւն։

Այդ Բարիզէն առաջ, Պոլիս, վեչտասանամեայ պատանի, փոխանակ Միսաքեանին պէս գրաբար, գիշերաջան, քրտնաչաղախ քերթուածներու համար իր մատաղ խմացականութիւնը պանջելու, ու, գիրքերու սիրահար՝ ամուլ կարդացող մը մնալու, մաքսատան մէջ (Պոլիս) կ'ընէ թարգմանչի չատ չահեկան աշկերտութիւն մը։ Անշուշտ հիւանդանոց մը, բանտ մը, տօնավաճառ մը միշտ աւելի կ'արժեն մեր միտքը սրելու գործին մէջ, քան դպրոցները, համալսարանները նոյնիսկ։ Մաքսատուն մը՝ ուրիշ ասպարէզ, հանդիսարան։ Մարդերու ճանաչողութիւնը այդքան կանուխէն ընող Չօրայեանին մօտ գործնական, օգտապաչտ ձգտումները սխալ չըլլար արմատուած ընդունիլ այդ խառնարանէն։ Հինգ տարի, ու ամէնէն կերպընկալները, Չօրայեան պիտի վատնէ այդ աշխարհին ճանաչումին։ Յետոյ Մանչէսթր(*), առևտրական տան մը մէջ գրագրութիւն։

(*) Մանածի ու տպածոյի այդ կեդրոնին մէջ մեր առևտրականներուն ձեռք ձգած վորձառութիւնը անշուշտ որ Պոլիս բան մը կ'արժէը, մանաւանդ վաթսունական թուականներուն։ Պասմայի ջոջերը, ինչպէս կ'որակէ զանոնք Չօհրապ (Մեղայ Տէր), ջոջերը էին մանաւանդ իրենց գրապիրներուն գլխուն։ Շաքլեան, Շաւարչ, Պարթևեան տուած են տիպարին վրայ նշմարները։ Չօրայեանի պատանութիւնը կը բախի այդ կազ-

Շուկան, ուրեմն, հաստի՛չը՝ Զօրայեանի հոգեկան և իմացական անդրանիկ պաստառին, անոր՝ զոր սովոր ենք կոչել նկարագիր, խառնուածք, բնաւորութիւն և դեռ ուրիշ բաներ, այսինքն մեր գործունէութեան մէջ մնայուն քանակ մը ձգտումներու, կիսակամութեանց, երբեմն հակասական իսկ թուող արարքներու, բայց որոնց պղտոր հոսանքին տակ մենք կը ձևաւորենք մեր անհատականութեան մեզայատուկ չէնքը, հիւսքը։ Այս trame-ին վրայ կեանքը պիտի նետէ իր բազմազան գոյները, խաղերը, բայց պիտի մնայ անկարող զայն ամբողջութեամբ քայքայելու։ Զօրայեան թող մատաղ երիտասարդութեան մը առջև կանչուի խօսելու մտքէն, հոգիէն, հայրենիքի սէրէն, ինչ որ ըրած է արդարև Իւսկիւտար, Ս. Կարապետի վարժարանին մէջ երբ Պարտիզպանի իբր յաջորդ ձրիաբար կը ստանձնէ տնօրէնութեան պաշտօն մը։ Տէրոյենցի Հայաստանը (1848) հրատարակած է այդ ճառը։ Երեսնամենի, նորադարձ մը Բարիզէն, այսինքն ասոր բոլոր հզօր շնորհներուն շուքին, հովին մէջ, թրթռուն նոյն ատեն հսկայ առաջադրութեանց խռովքովը, որոշ վարկի մըն ալ տիրացած իր գրական գործունէութեամբ (Օ. Բ. այսինքն՝ Օգնական Բանասէր ծածկանունով, որուն մնաց հաւատարիմ, անիկա 1841-ին ըրած էր իր առաջին հրատարակութիւնը, Ընտանեկան Նամականի, թարգմանօրէն։ 1847-ի Բազմավէպներուն մէջ տնտեսական յօդուածներ, վաճառականութեան վրայ կարևոր ճառ մը, ժամանակի ձգտումները այնքան յարմարօրէն դիմաւորող, պատմայի ջոջերուն բերնին ջուրերը վազցնելու աստիճան), Զօրայեան պիտի ըսէ այդ տղոց հաստ, հաստատ, օգտակար բաներ։ Մարդ իր կրցածը կ՚ընէ։ Բայց այդ ամէնը պիտի ըսէ Մաքսին մէջ գործառնութիւններու ընտելա-

---

մակերպութեան սկզբնաւորման՝ իր Տնտեսագիտութիւնը, մեծ մասով թարգմանօրէն մատուցում, այդ վաճառականներուն չեշտը, թօնը, աշխարհահայեացքը կը թելադրէ, այնքան հաստ, հաստատ, գործնական իր կառուցումովը, ինչպէս արտայայտման հասարակութեամբը։ Զօրայեանին մեղքը պիտի մնայ այս արտայայտութեան հաստութիւնը, իր ուղեղին մէջ թերևս ծալք առած այդ տարիներուն։ Յետոյ, մինչ շուկայի կիսաստուածներուն շուքին մէջ գործելու վարժ իր իմացականութիւնը, ըլլալով հանդերձ շատ շահեկան, հաղորդական, նոյն իսկ գրական, բարոյական վիճարկութիւններու մէջ, Զօրայեանը ըրած է բացառիկ մարդ մը մեր գրողներու շարքին, որոնց անգործնականութիւնը, օդայնութիւնը առածի կարգ էր անցած, թերևս թելադրելու չափ ստոյգ իմաստ մը, Արևմտահայ Գրականութեան մէկ քանի զօրաւոր թերութիւններէն։

ցած փորձ քաղաքագէտի մը պարզութեամբ, բնականութեամբ որ գռեհկութեան չատ մօտիկը կը կենայ և հաւանաբար Մանչէսթրի իր խապտ բաթրոններուն հեղմունքն էր եղած իր կերպընկալ իմացականութեան վրայ։ Հ. Աստուր որ Չօրայեանի մասին լաւագոյն դիմաստուեր մըն է տուած, կը պաշտպանէ արտայայտութեան սա պարզութիւնը, հակադրելով զայն անշուշտ Օտեաններու, ու աւելի վերջի մարդոց ոճի խնամքին։ Իրականութեան մէջ, 1844էն մինչև 48, այս երեսուն չմտած խելացի տղան չփումի էր մտած ֆրանսական միտքին բոլոր դեղեցկութեանց հետ, օրինակելու չափ Լուի-Ֆիլիպեան տարազները արդուզարդին, բայց պահած էր իր ներսը անջինջ ու անթառամ մաքսին ու մաղազային կնիքը։

Ժամանակաւոր այդ ուսուցչութիւնը հոս կը յիշեմ։ Այդ ճառին ալ տպաւորութիւնը հոս կը թարմացնեմ, քանի որ երկու իրողութիւններն ալ Չօրայեանի գործօնութեան հիմնական ուղղութիւնը կը ճշտեն։ Ի վերջոյ այդ անունէն մեզի հասած գործերը(*) կը գառնան ծիրին մէջը ուսումին — զայն առնելու և տալու եղանակներուն —, վաճառականութեան՝ որուն ազնուացած յորջորջումն է անշուշտ տնտեսագիտութիւնը։ Վերածելով այս հաւասարումները իրենց վերջնական եզրերուն, մենք կ'ուսնենանք դպրոցը և ուսկան։

1850-ին այս երկու իրողութիւնները տիրական են մեր հոգեբանութեան վրայ. Զարթօնքի Սերունդը անկարող՝ այդ յղացքներէն առաջինը արդիացնելու, պարտքին տակ կը զգայ ինքզինքը հանդերձելու իր դերին։ Իր Եւրոպան ծնունդն է այս խուլ պահանջին ու պարտքին։ Բայց ահա երանգ մը, նրբերանգ մը եթէ կ'ուզէք։ 1900-ին մեր առևտրականները երբ իրենց տղաքը կը ղրկեն Ռոպէրթ Գոլէժ, հարուստի, յաջողած մարդոց հոգեբանութեամբ մը կը չարժին։ 1840էն վերջ մեր Եւրոպա ընող տղաքը աղքատիկ երիտասարդներ են յաճախ կամ բարձր տուներու (Պալեաններուը ինչպէս) ազնուապետական ցանկութիւնները նուիրագործելու կանչուած փառասիրութիւններ։ Կը ձգեմ առ այժմ այս վերջին խումբը։ Առաջինով մեզի եկածները քիչ

(*) Ահա ցուցակ մը — Ճառ Վաճառականութեան վրայ։ Նկարագիր Ազգային Դասթարակութեան։ Քաղաքական Տնտեսութեան վրայ Տեղեկութիւններ։ Վարժութիւն Ընթերցանութեան։ Թարգմանածոյ Վարք Ցիսուսի։ Ընթերցասիրութիւն։ Բոլորն ալ (1847-1852) նոյն ժամանակներու մէջ հեղինակուած։ Չօրայեանի գործը թարգմանութիւն մըն է աղատ բառով, պատշաճուած մեր կարիքներուն։

անգամ ուսուցչութեան պիտի սպասարկեն։ Պետական պաշտօնէութիւն, ազատ ասպարէզները, պիտի իւրացնեն այդ պատրաստուած երիտասարդութեան մէկ կարեւոր մասը։ Դպրոցը դեռ պիտի չարունակէ տալկուիլ իր եղովը, ինչպէս կ'ըսեն։ Ն. Զօրայեան իր գործերուն մէկ կարեւոր տոկոսը երբ կը հանէ այդ անհրաժեշտութենէն, իմ կարծիքով կը սպասարկէ վերի յղացքներէն երկրորդին՝ շուկային, որ կեդրոն քաղաքներու մէջ (Պոլիս, Իզմիր, Պրուսա) մօրը կաթին հետ տղուն ջամբուած առաջին յղացքն էր հաւանաբար։ Մինչեւ 1900, իմ ծննդավայր քաղաքին մէջ տղաքը այդ բառը միայն ունէին իրենց շրթներուն։ Ու մեր վարժարանը աւելի բան չէր, եթէ ոչ այդ շուկային կրթարանը։

Կարճ է եղած Ն. Զօրայեանի տնօրէնութիւնը Ս. կարապետի վարժարանին մէջ։ 1849-ին, Հասպիւղ է անիկա ուր Ներսէսեան վարժարանը կեդրոն մըն էր իմացական շատ լուրջ գործունէութեան։ Առածը որուն համեմատ այդ գիւղը կը նոյնացըւէր Աթէնքի հետ, թեթեւսոլիկ փառասիրութիւն մը չ'արտայայտեր ապահովաբար։ Կանխող դարու կէսերուն անիկա բնակավայրն էր նոյն ատեն մեծազօր ամիրաներու։ Զօրայեան մտերմութիւնը կը վայելէ իսկապէս բացառիկ Ամիրայի մը։ Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրան էր ատիկա, գրեթէ վերջիններէն այդ անօրակելի մարդոց որոնց վաստքովն ու տրամութիւններովը այնքան արտառուչ պատկեր մը կը դառնան մեր պատմութեան վերջին երկու դարերը, խորհրդանշելով ու խտացնելով իրենց ժողովուրդին ճակատագիրը։

Ամիրան կը յանձնէ Պոլսոյ Մաքսին(*) ընդհանուր հաշուակալութիւնը Զօրայեանին։ Այսքան ընդարձակ կազմակերպութեան մը գլուխ անցնելու չափ ընդունակութիւն։ Ունէր ատիկա Ն. Զօրայեան։ Իր յօդուածները, գիրքերը չեն անշուշտ այդ փառքին գործաւորները։ Շուկայի մարդու իր ճարտարութիւնն էր որ կը հարթէր իրեն այդ պաշտօնները։ Երանելի օրեր՝ ուր մաքսատան մը, ու 50–60 միլիոն բնակչութեամբ կայսրութեան մը մաքսային բոլոր հաշուական գործառնութիւնները կը կատարուէին իր քարտուղարին լեզուովը։ Տեարակները կը բռնուէին հայերէն։

(*) Թիւ. մը միայն ձեզի կը թելադրէ ընդարձակութիւնը այդ պաշտօնին, 20000 հայեր մաքսին մէջ աշխատանք էին վերցուցած այդ վարչութեան օրով։

Սրտառուչ է բախտը բոլոր փառքերուն։ 1819-ին Տիւզեանները բնաջնջող կայսերական հրովարտակները, 1839էն վերջը, եղան աւելի իմաստուն։ Այդ հրովարտակներէն մէկուն քմայքո՛վն է որ Ճէզայիրլեան կը բանտարկուի։ Իր ստացուածքները կ'իյնան կառավարութեան թաթին տակ։ Գողութեան ամբաստանութիւնը կը վերածուի պաշտօնական կողոպուտի։ Զօրայեան որ մաքսատան հաշիւները բռնած էր հայերէնով, զանոնք կը վերածէ պաշտօնական լեզուին։ Ամիրան կործանած էր (1853)։

Երկու տարի վերջ, վիպական պայմաններու մէջ (հետաքրքրողը կը ղրկեմ Դիմաստուերներ հատորին, Ն. Զօրայեան, Հրանդ Ասատուր), «մինչև անգամ զաւակները գրկելու» ատեն չունեցող Զօրայեանը իր Ամիրային հետ կրկին պիտի անցնի Եւրոպա։ Մալթա (1856 Մայիս) երևան կ'ելլեն հիւանդութեան առաջին ախտանշանները։ Կը դարձուի Պոլիս։ Իր պաշտօնը կ'անցնէր Մ. Մամուրեանին։

Ինչ հարկ հետևելու այս քայքայումին։ Paralysie généraleը տխուր հիւանդութիւն մըն էր, այն ատեն անհասկնալի։ Այսօր աւելի է անիկա, վկայող՝ դառնագոյն տրտմութիւններէ։ Հաւանաբար իր երիտասարդութեան Բարիզն էր հեղինակը սա կանխահաս կործանումին։ Բայց 1857-ին յօդուածներ կը ստորագրէ բողոքականութեան վրայ։ 1858-ին, Նամակ մը Մասեաց Աղաւնիին մէջ կը վկայէ անոր իմացականութեան intégrale առողջութեան մասին(*)։ 1859-ի Հոկտեմբերին Մասիս կը հրատարակէ անոր վերջին գրութիւնը Օ։ Բ. ստորագրութեամբ, Յաջողելու Գաղտնիքը, թարգմանութիւն մը անիկա, ինչպէս թարգմանութիւն մըն էր իր մուտքը Հայոց Գրականութենէն ներս։

Ընդհանուր յառաջատու անդամալուծութիւնը, la grande P.ն ինչպէս կ'ըսեն տրտմօրէն գաղիացիք, անողոք հիւանդութիւն մըն է։ Զօրայեան պիտի մեռնի նոյն տարիի Նոյեմբերին, կատարելապէս յիմարցած, իր ուղեղին սրբազան արարչահիւթը ճարակ տալով տժգոյն միքրոպին։

Կարճ անշուշտ՝ սա ուրուագրային պատկերացումը մարդէ մը որ համակ խանդ է եղած, լրջութիւն, կորով ու գործնական իմաստութիւն։ Որ առաջին իսկ ակնարկով չափած է իր շրջապատը, զայն յօրինող մտայնութիւնը, անոր վրայ իշխող պայ-

(*) Կենսագրական այս ծանօթութիւններուն աղբիւրներն են Դիմաստուերներ (Հրանդ Ասատուր) և Վ. Զարդարեանի Յիշատակարանը։

մանները։ Իր իմացականութիւնը, բաւարար ընդարձակութեամբ, անոր տուած է միւս կողմէն ուժգին, անվրդով ալ մտատեսութիւններ։ Խօսեցայ իր գործունէութեան հիմնական երկու գըսպանակներէն, դպրոցէն ու շուկայէն, որոնց շուրջը կը դառնան իր բոլոր աշխատասիրութիւնները։ Ինքնագիր թէ թարգմանածոյ, այդ երկասիրութիւնները կը վկայեն ոչ թէ մեծ գրագէտէ մը, ստեղծագործ տաղանդէ մը, այլ աւելի պարզ, բայց աւելի օգտաւէտ խելքէ մը։ Ատիկա ժողովրդավար մարդու իր ողջմտութիւնն էր, այն գերազանցապէս առհաւական առաքինութիւնը որով մեր պապերը քալեցին մեր ճակատագրին քառուղիներէն ու մեր ժողովուրդը հասցուցին մեր օրերը մինչեւ։

Անշուշտ սահմանափակ, նուէրին միայն շղթայուած միտքի մը կասկածը պիտի ներէք դուք ձեզի, սա վերլուծումներու հետ։ Կը սխալիք սակայն։ Զօրայեանի մեղքը, ըսի վերը, ոտանաւոր գրած չըլլալն է որպէսզի համադասուի իր սերունդին վաւերական համբաւներուն։ Ինծի համար այդ մեղքը առաքինութիւն մըն է։ Ուրիշ հարց, իր անունով մեզի հասած գիրքերուն մէջ տաղանդի, որակեալ միտքի, բուն իսկ ստեղծագործ ուժին բաժինը։ Մտքէ մի անցնէք որ պատահկի ընթերցումներով, անձնական հետաղօտութեամբ, en flânant, գաղիացւոց ըսածին պէս, իր զարգացումը ճարող սա երկտասարդը որեւէ ձեւով ստորադաս գործունէութիւն մը պիտի ունենայ յառաջիկային։ Միսաքեանի Բարիզը գրեթէ ժամավաճառութիւն մը կը նկատուի երբ բաղդատուի միւսներուն, ամէնէն շատ Զօրայեանի Բարիզին։

Շէնշող, կայծկլտուն, խորունկ հրապոյրով, նոյն ատեն ալ յանկուցիչ շնորհներով մէկը կը թելադրեն ինծի Հ. Ասատուրի տողերը։ Պատուական պատմիչը անշուշտ չէ տեսած իր դիմաստուերած մարդը, բայց ինծմէ շատ աւելի մօտիկն էր անոր ճառագայթումին։ Հաւաքած է իրեն ժամանակակիցներէն կարելի մանրամասնութիւնները, դեռ չպաղած յիշատակի մը, տամայի վրայ որ այդ մարդուն վախճանը եղաւ։ Պիտի ներուի՞ ինծի այդ հեղինակութեան, վարկին, վաղաշէջ բայց այնքան օգտաւէտ գործունէութեան կեդրոնը ենթադրել տժգոյն դրէփօմէնը որ Նիցչէի մը, Մոբասանի մը, Կոմիտասի մը տաղանդներուն, երբեմն հանճարին գործաւորը կը յաւակնին դաւանիլ ախտաբանները։ Ստեղծագործութեան պակասը չեմ խորանարդեր։ Բայց չեմ ալ հերքեր տարտամ հաւանականութեան մը բաժինը։ Իր սերունդէն ամէնքն ալ (բացի Օտեանէն) ժխտական արժանիքներով ի-

րենց ժամանակը խառվեցին։ Ստեփան Ոսկանը չհանդուրժեցին վանքի խորունկ հակասութիւն էր իր ժամանակին վրայ։ Ռուսինեանը indexին բախեցաւ պատրիարքարանին։ Իւթիւճեանը՝ լրագրող ու կեանքի մարդ, կը բացառեմ, այն պարզ պատճառով որ աշխատած է քիչ մը շատ ինքնապաշտ ոգիով։

Շրջանին ամէնէն դէգ, ամբարտաւան ամիրաները կ՚ախորժէին իր ներկայութենէն։ Շրջանին ամէնէն անուշ, ազգասէր պէյերը կը սիրէին իր ներկայութիւնը։ Գործակցած է Տէրոյենցի Հայաստանին, հաւանաբար խոր արհամարհանքով մը չափելով հանդերձ Պատուելիին իմացականութիւնը. բայց չէ եղած յիմար, այդ մարդուն մէջ ներգոյ ողջմտութիւնը արժեզրկելու։ Ու հոս է, իմ կարծիքով, այս տիպարին չափազանց հայկական նկարագիրը։

Իր գործերուն վրայ կարճ պիտի ըլլամ, այն աւագ փաստին ճնշումով որ անոնք իբրև խորք չեն պատկանիր գրականութեան։ Միւս կողմէ, անոնց կերպարանքն ալ, ձեւը, ինչպէս կ՚ըսեն, չի պաշտպաներ զանոնք։ Զօրայեանի արձակը, յստակ, լեցուն, իրաւ, դուրս է գրական որևէ ջերմութենէ, նոյնիսկ Պատուելիին ոճէն ալ աւդին։ Տափակ, հաստ, անմիջական այդ արտայայտութիւնը բարեբախտաբար ժամանակի միջին ոգին, ողջմտութեան հաւատարիմ անդրադարձն է։ Ոչ մէկ կոտրտուք։ Ոչ մէկ գրաբարէ փշրանք։ Ոչ մէկ փնտռտուք։

Ի՞նչ է ըսած այս մարդը իր ժամանակակիցներուն։

Իր Նկարիչը Ազգային Դաստիարակութեանը տարօրինակ գիրք մըն է։ Նախ այդ ուղղութեամբ (մեր դաստիարակութեան հիմնական տուիքներու վերլուծումն ու արժևորումը) ես չեմ հանդիպած խնամուած, մշակուած, գրեթէ ամբողջական աշխատութեան մը, նոյն իսկ մինչև իմ տողերուն գրուիլը։ Անհաւոր ապիմաստութիւնը մանկավարժ ըսուած մարդուկներուն (Ծընէվ, Լոզան, Հայտէլպէրկ ընողներու անկանգնելի փաստերովը հետզհետէ նկարագիր դարձած մեր դատաստանին խորը), պատճառ է որ մենք գուրգուրանքով, համակրանքով վերաբերուինք գրեթէ հարիւրամեայ այդ փորձին։

Ուսուցումին առարկաները, նպատակները, զայն մատուցանողին արժանիքները, զայն օգտաւէտ ընելու կերպերը, այդ ուսուցումը ընդունելու կանչուած տարրին լիակատար ճանաչումը, դպրոցը իբրև շէնք ու իբրև սրբարան, այս հիմնական տուիքները անշուշտ որ անիկա քաղած է Արևմտեան Գրականութենէն։ Բայց Զօրայեան պարզ հաւաքիչ մը չէ երբեք։ Իր ամէն մէկ

տուեալին համար անիկա ունի անձնականին ալ ապացուցումը։ Վարժապետին վրայ իր ընդհանրացումները, անիկա չատ երջանիկ եղանակով մը գիտէ մասնաւորել, իր տղու տպաւորութիւնները (այդ մարդերէն ու վայրերէն) օգտագործելով չափազանց ողջամիտ թափանցումով մը։ Անշուշտ այդ գիրքէն 1830–40-ի վարժապետին տիպարը չի ցայտիր, իր ամբողջական գիծերով։ Բայց մենք ունինք մեր առջին ուրուագրային սևեռումներ, այդ մարդերէն ու տեղերէն։ Ու ասիկա բարիք մըն է։ Զօրայեան ինքնատպութիւն չունի իր թելադրանքներուն մէջ (ըսի թէ ուրկէ կուգային իմ նկատողութիւններս) բայց մեզ կ'ընէ երախտապարտ՝ հաւաքած լլլալուն այն քանի մը կարկառուն գիծերը, որոնք իր օրերուն մարդերը կը ճշդեն մեր ընկերային հոլովոյթին մէջ։ Այդ գիրքէն 20 տարի վերջը լոյս տեսած կատակերգութեան մէջ (Ալֆրանկա, Նար–Պէյ), ծաղրանկարը վտանգած է տիպարին հարազատութիւնը։ Ու իմ տղայութեանս, Եբանոս Աղբարը կը կարդացուէր ու կը ներկայացուէր մեծ հաճոյքով ու յաջողութեամբ։ Եւ սակայն մենք, մանաւանդ 1850էն առաջ, ունեցեր ենք մեծ մարդեր, միշտ այդ ուսուցչութենէն։ Զօրայեանի գիրքը այդ անձնաւորութիւնները մեզի չի բերեր։ Թերևս իր մտքին մէջ նախակրթութեան համեստ մշակներն են տիրականը։

Գործնական, անմիջական, չահաւէտ ու չինիչ. — ահա այն յատկանիշները որոնք ուսուցման առարկաներուն inhérant պէտք է մնան։ Ըսի թէ կը հասկնար իր շրջանը։ Բայց գպրոցէ մը չելած ու գպրոցի համար չհանդերձուած միտքէ մը մի՛ սպասէք կազմակերպական ընդարձակ շնորհներ, ուսուցման գեանին վրայ։ Գիրքին մէջ ոչ մէկ որոշ թելադրանք՝ թէ՝ ազգային մանկտին ի՞նչ պիտի սորվի։ Ու այդ ազգային մանկտին ալ ո՞ր ժողովուրդին զաւակներէն է բաղկացած։ Զօրայեանի սերունդին հիմնական անբաւարարութիւնը Պոլիսին միայն ընդգրկումը ուննենալ կրնալն էր։ կարծես զանգուածը դուրս էր իրենց մտահոգութիւններէն։ Ստոյգ է որ 1850էն առդին զանազան ընկերութիւններ մարմին կ'առնեն, գաւառներու մէջ դպրոցներ բանալու պարզ բայց մթին առաջադրութիւններով։ Մեր գաւառին (անոր ժողովուրդին ու պայմաններուն) վճռական ու ամբողջական զգայութիւնը հազիւ թէ սկիզբ է առած Խրիմեանէն առդին։ 1840-ին Զօրայեան ազգային մանկտի, ազգային դաստիարակութիւն յղացքներուն տակ, միայն ու միայն Պոլիսը կը տեսնէ։ Իր առաջադրումներն ալ կը մնան դժբախտաբար ընդհանուր։

Արդ, կ՚այցելեմ ուրիշ գիրքի մը յիշատակէն։ Պալէն և Թուանէյէն է ատիկա։ Գրքոյկ մը որուն մէջ ես կը խոստովանիմ կարդացած ըլլալ քանի մը ամէնէն գեղեցիկ, հզօր էջերը մեր ժողովուրդի ստեղծումներուն։ Բայց որուն ամբողջական մարմինը գրեթէ հասարակ չափաբանութեան կը վերածուի։ Ո՞վ է որ գիտի կարդալ այդ հատորը։ Անշուշտ ո՛չ գիւղացին, որ հարիւրաւոր Խրիմեաններէ աւելի լաւ կը հասկնայ իր գործը, զայն ընելու մէջ ամէնէն քի՛չ կը կարօտի դուրսէն վարժապետներու։ Պոլսեցի՞ն՝ որ հողին զգայնութիւնը աւաղելի կերպով մը կորսնցուցած է բոլորովին։ Ու կը հարցնեմ.— որո՞ւ ուղղուած են այդ կտորները։ Խրիմեան, այդ էջերը գրած ատեն (1890) ո՛չ գիւղացի է, ո՛չ քաղաքացի։ Կը հասկցուի՞ թէ ուրկէ կը ծագի վրիպանքը։ Նոյնն է պարագան Աղջկան Դաստիարակութեան հատորիկին։ Հիմնական պակասը՝ թանձրացեալ, վաւերագրական իրողութեանց պակասն է։ Ու ասիկա ալ իր կարգին հասկնալի, քանի որ այդ դերին համար հանգամանաւոր պատրաստութիւն մը չունէր հեղինակը։ Աւելի ազատ, աւելի քիչ խելքով մարդ մը, Կարապետ Իւթիւճեան, 1893-ի Մասիսին մէջ հրատարակած է իր ուսանողութեան յիշատակները։ Այդ էջերը մեզ կը դնեն վաւերագրական իրողութեանց առջև։ Դասատուները միս ու մարմին ունին։ Դասերը՝ անուն ու առարկայ։ Ուսուցման եղանակը ինկած է որոշ սևեռման։

Ընդհանրութեանց մէջ տժգունած այս հատորիկէն աւելորդ չէ օգտագործել ուրիշ փաստեր՝ Զօրայեանի միտքը, նկարագիրը ամբողջէն որոշադրող։ Չի կրնար հակառակիլ չափաբերութեան (այդ ժամանակ մաթեմաթիքին այդ անունը կուտային), բայց զայն կը նկատէ մեզի համար աւելորդ պերճանք։ Որոշապէս դէմ է քերթողութեան, օդային, պօռոտ գրականութեան, որոնք վնաս միայն կրնան պատճառել. բարիք՝ երբեք։ Մխիթարեան փառքին ամէնէն շքեղ օրերուն սա վճռական հերձուածողութիւնը բան մը կ՚ապացուցանէ՞։ — Իմ կարծիքով՝ ա՛ն որ՝ Զօրայեան հիմնովին զուրկ է ծնած արուեստի զգայարանքէն։ Ըսի թէ Կրճիկեանին և Իսթիմարաճեանին հայերէնը տանելի էր քան իրը։ Նոյն թերթին մէջ (Հայաստան) Գ. Աղաթօն, իր կարգին չափազանց դրապաշտ միտք մը, իրեն հետ կը գրէ, ա՛յդ ու մօտիկ հարցերու շուրջ, լեզուով մը որ լայն առաւելութիւններ ունի։ Զօրայեան կ՚ուզէ որ մեր բոլոր տղաքը արհեստաւոր ըլլան։ Հացին իմաստասիրութիւնը։ Անշուշտ։ Բայց այս գետնաքարշ մտածողութիւնը ճարելու, զայն հրապարակաւ թերթերու

և գիրքի մէջ փառաբանելու համար, կարիք չկար Բարիզին հինգ տարիներուն։ 1850-ին Պոլսոյ մէջ ամէն հայ որ մաքսը բեռնակրութիւն կամ խաներուն մէջ դռնապանութիւն չէր ըներ, այսինքն գրեթէ ամբողջ մեր հասարակութիւնը, այդ պատգամներուն վրայ իր հաւատքը արժեցուցած էր իր պապերուն ճամբովը։

Զօրայեան կ'ուզէ որ աշխարհագրութիւնը, գիտութիւնները, լեզուները խնամքի առարկայ դառնան. երրորդական, չորրդական ըլլան, նետուին հայկաբանութիւնը, քերականութիւնը, ճարտասանութիւնը։ Գովեստ միայն ունիմ մտածումին առողջութեան մասին, բայց կը դատապարտեմ անոր անգործնական, անգործադրելի ըլլալը այդ օրերու Պոլիսին մէջ։ Առևտրական աշխարհագրութիւնը նոր մուտք է գործած դպրոցներու մէջ, ու աւելորդ չէ, քանի որ հաղորդակցութեան միջոցներու չափազանց առատանալը, երկիրներու փոխադարձ իրարմէ կախեալ ըլլալը մեր օրերուն է որ տիրական եղելութիւնները կը կազմեն ազգերու կեանքին։ Ո՞վ պիտի տար այդ նիւթերը։ Ո՞ր պիտի տար։ Զօրայեան առած է գաղափարները պատրաստ, ու քշած։

Սրհամարհանք ունի Հոմերոսին, Վիրգիլիոսին, մարդկային մտքի մեծ փառքերուն համար։ Հոգ ալ նեղմտութեան, անհասկացողութեան փաստը միայն չեմ արձանագրեր, այլ կը ծանրանամ իր իմացականութեան հիմնովին անթռիչ յօրինուածքին վրայ։ Տղայ մը հիացումներու, խանդավառութիւններու, կիրքերու կարօտ է, իր տարիքին իրապաշտութիւնը հակակշռելու համար։ Զօրայեանի առաջարկած մեթոտները, ջատագոված ուսումները, փառաբանած արժէքները պագիրկեացներ, վանառականներ, չարչիներ ստեղծելու աւելի ընդունակ են քան իմացական ընտրանին՝ առանց որու ազգային դաստիարակութիւնը ինքնին անիմաստ տարազ մը կը դառնայ։

Ծանր է այս մտահոգութիւնը ենթարկել մեր ախորժակներուն։ Զայն հանդուրժել, օրուան Մխիթարեան վանական ու բառամոլ, քերական ու հռետոր ուսուցումին իբր հակազդեցութիւն՝ ընդունելի գիծ մըն է որոշ չափով։ Զայն նկատել ժամանակէն բխած թելադրանքներու հանդէս մը, խոստովանիլ է երևոյթներու ազդեցը։ Բայց անոր վրայ հիանալ, ինչպէս ըրած է Հրանդ Ասատուր, կը նշանակէ ուրանալ երկու, երեք սերունդներու սրտառուչ, սրբազան ճիգը, խաչակրութիւնը, վաստակը։

Զօրայեան ոխերիմ հակառակորդ մըն էր սահմանադրական-

ներուն։ Ինքն է որ դաւադրօրէն, միանալով Տէրոյենցին, կործանած է Ռուսինեանի Ուղղախօսութիւնը, հրապարակէն հաւաքել տուած է Տարեցոյցները։ Ի՞նչպէս բացատրել այս հակասութիւնը, ինք որ Վարք Յիսուսի անունով թարգմանութեան մը հրատարակութեան համար քշուած է դիւանի, դատաստանի պատրիարքարանի մէջ։ Իր ալ հատորը «արգիլող» ոգին ի՞նչպէս 5-6 տարի վերջը իրը կը դառնայ։ Չեմ երթար առաջ՝ Զօրայեանի մէջ պատեհապաշտ մը, ամիրաներու սպասարկու մը, անողնայար մունետիկ մը երեւան բերելու ատեն։ Կը հասկնայ անշուշտ իր ժամանակը։ Իրատես էր քան բոլոր իր ընկերները։ Շուկան և հացի մարզարան դպրոցը մեր մտահոգութիւններուն գերագոյններուն վերածելն ալ որոշ համոզումներու վերագրելի իրողութիւն մըն էր։ Բայց բուռն կիրքերու այդ շրջանին — Սահմանադրական պայքարներուն ներսը ամիրաներու և մտաւորականներուն գլուցաղնամարտը տեսնել սխալ չէ — անցնիլ պահպանողականներու խմբակը, կեցուածք մըն է որ շատ դժուար կը հաշտուի անոր Բարիզին, ու այն միւս գաղափարագրութեանց որոնք անոր ուրիշ հատորներուն մէջ կ'երեւան, բաւական պայծառ։ Սուրէն Պարթեւեա՞ն մը, այդքան կանուխէն։ Հաւկնալի է որ 1855ի առաջին մեծ ուսումնական խորհուրդին մէջ իր բացակայութիւնը (Տէրոյենցն ալ կը պակսի անկէ) այսօր դժուար է ըմբռնել։ Բայց փոքրոգութիւն է, առնուազն, այդ մեղքը քաւել տալու համար բրիչը ձեռքը յարձակիլ այդ ժողովրդավար առաջին կազմակերպութեան վրայ, Տէրոյենցի հետ, ու զայն բզկտել աշխատիլ։ Զօրայեան կիրքի, անհակակշիռ փառասիրութեան բոպէներ միշտ ունեցած է, նմանելով այդ օրերու մարդոց բոլորին։ Մեր ժողովուրդի հիմնական խօթութիւնն է ասիկա, — չկարենալ զսպել զգացումներուն մղումը։

Իր հիմնական գիրքին և իր պատասխանատու, գործօնական կեանքին միջև սա հակասութիւնը վերլուծողի գիւտ մը չէ դժբախտաբար սա էջերուն վրայ։ Զօրայեան, Մխաքեան, Ստեփան Ոսկան, Ռուսինեան, Տէրոյենց, Չիլինկիրեան, Մամուրեան, Իւթիւճեան, նոյնիսկ հրեշտակատիպ Օտեանը, դիւաչարչար Հայկունին, փողար Ս. Փափազեանը գիրն ու խօսքը գրեթէ միշտ նկատած են ամէնէն առաջ իրենց անձերուն, ասոնց փառասիրութիւններուն, կիրքերուն գահաւորակ։ Հոն ուր խելքը, տրամաբանութիւնը գալու էին առաջին բլանի, այդ մարդիկ ընթացք կուտան զգացական իրենց աշխարհներուն խուլ ձայներուն։ Օտեանի խղճահարութիւնը՝ Պոլիս գրելու ոսպէսզի դադրեցնեն Հայ-

կունիի թարգմանութիւնը Յիսուսի Կեանքը (Ընտան) հատորին, հաշիւ թէ բաւարար պատճառանք է, այդ շատ պատուական «ոսկի սիրտով» մարդը արդարացնող։ Ի՞նչ հարկ ողբի կամ տրտունջի։ Մեր գրական սերունդները տրտմօրէն կը կրկնեն մեր ազնուականութեան, արքայական տուներուն բոլոր մեղքերը։

Նկարագիրը Աղբայրն Դասախօսականի հատորը՝ պզտիկ գրքոյկ մը, Զօրայեանի գրական դիմագծութիւնը անկարող է փրկելու։ Էապէս լրագրական բնոյթով, գրուած գրականին հանդէպ խոր անտարբերութեամբ մը, չըսելու համար արհարահանքով մը, առանց հաստատ մտածողութեան մը բարիքին (չուկայէն, հացէն, արհեստէն դուրս ոչ մէկ բան հեղինակին մտքին մէջ խարիսխ ունեցող յղացք մըն է), մանաւանդ նիւթին պարտադրած լայն, մասնագիտացած հմտութեան, մեզ կը տպաւորէ սանկ ու նանկ գրութեան մը նման, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս։ Ի վերջոյ ընկերաբանութի՛ւն, իմաստասիրութի՛ւն, հրապարակագրութի՛ւն՝ այդ յօդուածաշարքը։ — Ապահովաբար և ոչ մէկը այս լուրջ կրթանքներէն. թէև Հ. Աստուր այդ ամէնուն կ'արժանացնէ անոնց հեղինակը, գրքի մէջ բաշխելի առատաձեռնութեամբ մը։ Ո՛չ գիտուն մը, ո՛չ իմաստասէր մը, ո՛չ ալ լրագրող մը կար այդ մարդուն մէջ։ Զինքը բնորոշել իր մեզի ձգած վկայագրեբուն լոյսովը և ոչ թէ ենթադրութիւններով, պարկեշտութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ։ Ստոյգը այն է որ ընկերաբանութիւնը, իմաստասիրութիւնը, հրապարակագրութիւնը գրականութեան չեն պատկանիր։ Դարձեալ ստոյգ է որ մենք ունեցած ենք միայն հրապարակագրութիւն։ Արժեւորել Զօրայեանը իբրև հրապարակագիր, անպարկեշտութիւն է առնուազն։ 8–10 տարի գործօն կեանքի շրջան մը տրուեցաւ այդ մարդուն Բարիզէն դարձին։ 1848էն մինչև իր մահը (1859) անիկա պտտեցաւ ամիրաներու եռևէն, անոնց «փառաւոր» «շահաւէտ» գործերուն յատկացընելով իր ուժերը։ Ասիկա փաստ մըն է։ Չեմ զբաղիր իր թարգմանութիւններով որոնք այդ օրերուն մեր փառասիրութիւնները, աւելի յաճախ քրօնիկը կը չահագրգռեն քան թէ գրագէտի պարկեշտ աշխատանք։ Բայց կը կենամ իր Ընդհեղյաւերնէն (1852) հատորին վրայ։

Չեմ գտած զայն, մանրամասն վերլուծման մը ենթարկելու համար։ Հ. Աստուրի վկայութիւնները ունիմ աչքի առջև։ Ըստ Դիմասպոսեընէրու հեղինակին, հատորը արժանացած է լայն ընդունելութեան, — փաստ մը որ ոչինչ կ'ապացուցանէ։ Գարագաշի, Սմբատ Բիւրատի, Փանոսեանի, Զիֆթէ Սարաֆի,

Գ. Մարկոսեանի հատորներն ալ ապրած են փառքը։ Այսօր ոչ ոք մտքէն կ'անցնէ այդ անուններով զբաղիլ գրականութեան պատմութեան մը մէջ։ Դարձեալ, միշտ Հ. Ասատուրի կարծիքին համեմատ, Զօրայեան ճարտար հետեւող մըն է, շատ ազդուած է Եւրոպացի մանաւանդ Ամերիկացի եւ Անգլիացի մատենագիրներէ։ Ու չարունակելով՝ կ'աւելցնէ թէ այդ փոխադրումները անիկա պատճանեցուցած է իր ցեղին, միջավայրին։ Իբր գերագոյն փաստ այդ մարդուն առաջամարտիկ կարողութիւններուն, կուտայ անոր որոշ համոզումը աշխարհաբարին վրայ, զոր ընդհանրացնելու համար չի վախնար «ոգորելէ, յանդուգն եւ անվհատ», իր ժամանակակիցներուն դէմ։

Այս վճիռներէն առաջինները ընդդէմ են Զօրայեանի։ Հաւաքող մը, խելացի compilateur մը կը թելադրեն անոնք մեր մտքին մէջ, կործանելով Զօրայեանի դէմքը իբր գրագէտ, որ միշտ կ'արժէ իր մտածողութեան նորութեամբը, ինքնատպութեամբը և ոչ թէ օտարներէ իր իւրացումներուն ճարտար չահարկութեամբը։ Կ'անցնիմ վերջինին։ 1850-ին ոչ ոք՝ որ մտածէր գրաբարը ազգին պաշտօնական լեզուն ընելու։ Լեզուի հարցը Զարթօնքի Սերունդին գերագոյն մտահոգութիւններէն մէկն է։ 1851-ին Հիսարեանի Բանասէրին մէջ Գ. Օտեան, տակաւին պատանի, կը խառնուի տագնապին իր մէկ գրութեամբը, Առաջարկութիւն, ուր չատագովածը երբեք գրաբարին վերածնունդը չէ այլ աշխարհաբարին կանոնաւորումը, գրաբարէն միշտ օգտըւելու իմաստութեամբ։ Եթէ երբեք, աւելի վերջը, 1870-ի դէպերուն վճռետիկէն եկող հիացումներուն ազդեցութեամբը այս չատ պարզ փափաքները իրենց կարգին ծնունդ տուին որձևէգ լեզուին որով գրեցին 1870-ի մարդերը, ատիկա մեղքն է այդ գրողներուն։ Ալիշանի, Հիւրմիւզի, Բագրատունիի փառքերը, անբանաստեղծ տաղաչափները, վարժապետները (գլխաւորաբար Գարագաշ և Գուրգէն) հեղինակն են այդ տրտմութեան։ Զօրայեանը նկատել աշխարհաբարի ախոյեան մը, կը նմանի սա տեսակ վերագրումի մը. — առողջ մարդու մը մասին հպարտանալ որ քալել գիտնար։ Ցետոյ Հ. Ասատուր որ լաւ կը ճանչենար 1850էն առաջ մեր աշխարհաբարին վիճակը, անշուշտ նկատի առած էր չեշտ նմանութիւնը զոր Վենետիկեան աշխարհիկ լեզուն (Եղանակ Բխոլանդեանը, Դիպակ Բխոլանդեանը, մանաւանդ անմոռանալի Դարպասպոռնիները՝ իր օսմանլը, ևմցի, պրուժներով) կը պարզէր Զօրայեանի լեզուին հետ։ Իր սերունդին ամէնէն գեշ լեզուն պաշտպանելը այդ մարդուն մէջ աւելի է քան բա-

բառոքը։ Զօրայեանի լեզուն տարբերային, գանհիկ ըսուելու չափ գետնաքարշ յօրինուած մըն է։ 1852-ին Մասիս թերթին մէջ իր յօդուածները չեն իսկ աղդուիր ճիգէն որ Իւթիւճեանինն էր, որոշ ճաշակ, ազնուութիւն ճարելու ռամիկ լեզուին։ Հ. Ասատուր կը չփոթէ անչփոթելի բան մը. իր սերունդին պայքարը՝ ընդդէմ որձևէգ լեզուի հերոսներուն (Թէրզեան, Պէրպէրեան, Սէթեան, Գարագաշ և ընկերութիւն)։

Թէ այդ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը ծնունդ կուտայ ընկերութեան մը (ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ) իր կարգին փաստ մըն է՝ գրականութեան հետ ոչ մէկ աղերս պարզող։ Այդ հիմնադիրները պատանիներ են, խանի մը մէջ փոքրիկ գրասենեակով մը։ Աւելի վերջը տասնեակներով պիտի կազմուին այդ ընկերութիւնները, մեծ մասով առանց հետքի։ Մենք մեր այդ հիւանդութիւնը մինչև այսօր չենք կրցած դարմանել(*)։ Անէքդոտիկ, արագասահ, հաւանաբար հաճելի փոխադրումներով կազմուած այդ հատորին մասին իմ ըսելիքս չի կրնար ըլլալ աւելի։

Իր Վարժութիւն Ընթերցանութեանը, որքան ալ ըլլայ «մերօտիկ, լաւ պատրաստուած», ինչպէս կը վկայէ Հ. Ասատուր, չի դադրիր դասագիրք մը ըլլալէ։ Եթէ իբր այդ չի պատկանիր գրականութեան, բայց կը նպաստէ կողմի մը, երեսի մը հասկացողութեան։ Մեր բոլոր վարժապետները կը դիմեն այդ միջոցին, հասկնալի, ամէնէն առաջ քստակային նախանձախնդրութիւններով։ Զօրայեան գ՞րծ էր խայծին հրապոյրէն։ Գաղտնիք։ Գիտենք միայն որ մեր գրողներէն ամէնէն չատ դրամի յարգ ընծայողներէն մին է։ Հարստանալու Ճամբան իր մէկ թարգմանութեան անունն է։

Իր միւս գործը, տնտեսական գետնի վրայ, Տեղեկութիւն Տնտեսագիտութեան վրայ (1849), նախապէս լոյս տեսած Տէրոյենցի Հայաստանին մէջ, չպատկանելով հանդերձ գրականութեան, փաստ մըն է հեղինակին ախորժակներէն։ Գործը թարգմանութիւն մըն է գրեթէ, բայց ազատ, այսինքն հեղինակը արտօնող ուզուած սղումները, յաւելումները գործադրելու, առանց անպատեհութեան։ Նորութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութեան զանազան բերքերուն, արհեստներուն, գործարաններուն յիշատակումը, մինչ

(*) Երուսաղէմի մէջ ուր երեք հազար է մերիններուն թիւը և ուր կը խօսուին այս տողերը, մէկը համրեց ընկերութիւններու թիւը։ Քսան երկու ընկերութիւն՝ նոր բառով՝ միութիւն, կը գործէ այս քաղաքին մէջ, կառավարութենէն վաւերացուած ծրագիրներով, վարչական կանոնաւոր կազմով։

աւելի լաւ չահարկութեան մը համար միջոցներ, թելադրանքներ առաջարկելով։ 1850-ին դեռ Եւրոպայի մէջ ալ իր նախավորձերը ընող այդ դիտութիւնը թելադրիչն է, հաւանաբար, աւելի վերջ Մամուրեանի Քաղափական Տնտեսագիտութիւնը գիրքին։

Ուրեմն մենք ունինք Չօրայեանէ հատորիկ մը, Աղբայինը Դասագրական վրայ ճառ մը, յօդուածներ, որոնք քրօնիկի մը համն ալ չեն գտած, տնտեսական բազմաթիւ ուրիշ ալ յօդուածներ, ընթերցանութեան համար յարմարցուկ հատորներ։ Այս ամէնով 1910-ին ամենայետին վարժապետը մեր մէջ կարող էր լաւ պաշտօնի մը վրայ փառասիրել, մխքէն իսկ չանցնելով մեծ, վաստակաւոր գրագէտի դափնին։ Ի՞նչն էր միջամտողը որպէսզի մինչև 1890 գրեթէ աղօտացած այս համբաւը արժանանայ մեծ այս վերափառքին, Զարթօնքի Սերունդին մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքերուն աստիճանով, ինք որ Տէրոյենցի նման դաւած էր այդ սերունդին առաջադրութիւններուն։ Ա՛ս ալ դրականութեանց պատմութեան անակնկալներէն մէկն է ապահովաբար։

Ջեմ ղդար հարկ համադրելու իր դէմքը։

Կ'ընդունիմ որ ունենայ ողջմտութիւն, ըլլայ իր ժամանակը լաւ հասկցող, զայն լաւ իւրացնող ու նոյն ատեն զայն լաւ ներկայացնող մարդ մը։ Զիջումով մը իր գաղափարներուն գործնական նկարագրին, դարձեալ կ'ընդունիմ որ վայելէ մտաւորականի, պատուելիի (1850ը կանխող իմաստով) ժողովրդականութիւն մը։ Բայց չեմ հասկնար այդ մարդը, իր սերունդին կռնակ դարձուցած, հիներուն, պահպանողականներուն, ամիրաններուն կռնակ տուած մէկը, մեր պատմութեան մէջ դասուի քովիկը ուրիշներու որոնք իրենց արի պայքարը պայքարեցան։ Ուշագրաւ է որ իրեն յաջորդ սերունդին մէջ մարդիկ սովորաբար իր անունը կ'ընկերացնեն Ռուսինեանի, որուն ոխերիմ, թաղնասքօղ հակառակորդը պիտի ըլլար, իր կեանքին բոլոր առողջ տարիներուն։

Մեր ազգային պատմութիւնը ունի՞ այդ անունէն սրբութիւն մը, նպաստ մը առնուազն իր պահեստին։

— Կը կասկածիմ։

Իր լեզուն տրտմութիւն մըն է, չըսելու համար ամօթ մը։

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Զարթօնքի Սերունդին ձախ թեւը իր գործունէութեան մեծագոյն ներկայացուցիչը կը գտնէր Նահապետ Ռուսինեանը (1819-1876). կեսարացի մը, որ կանուխէն Պոլիս գալով, ուր հայրը գաղթած էր իրմէ առաջ, կ'ընէ գաղթական տղու նախնական ուսումը, և բախտին կ'արժանանայ Բարիզ համալսարան գացող խմբակին միանալու։ Իր ընտրած մասնագիտութիւնը բժշկութիւնն էր, որ 1850-ին աւելի բան մըն էր քան մեր օրերու անկնիք ու անաւանդ, չըսելու համար չարչի գասակարգը՝ մարդ դարմանելով իրենք զիրենք դարմանողներուն (բացառութիւնները կը յարգենք)։ Մեր հասարակութեան մեծագոյն մարդերը տուաւ մեզի այդ ասպարէզը տակաւին բաւական մը տարիներ վերջն ալ։

Ռուսինեանի Բարիզը կրկնութիւնն է Միսաքեանի, Զօրայեանի, Ոսկանի, Ծերենցի, Ութիւճեանի Բարիզին. 1848ը կանխող ու անոր անմիջապէս հետեւորդ խռովայոյզ տարիներուն Բարիզը։ Օտեան, Ռուսինեանի Փիլիսոփայութեան Դասագիրքին յառաջաբանին մէջ մէկ երկու էջի վրայ կը սեւեռէ այդ Բարիզին հոգին։ Էականը՝ կեսարացի այս երիտասարդին աշխարհի այն օրերուն ամէնէն կեդրոն ոստանէն իւրացուցած ըլլալն է այն ոգին որուն ցուցմունքներուն ներքեւ անիկա պիտի ապրի իր չափահասութեան քառորդ դարը, լուրջ, խանդոտ, կրքոտ ու անյողդողդ գործիչի կեանք մը ուր այսօր մենք կը տեսնենք թերեւս աւելին որքան չըրին ատիկա իր ժամանակակիցները։

Ոչ մէկ ամիրայ, այս երիտասարդին կռնակը։ Բայց անիկա կեդրոնական անձնաւորութիւնն է այն խմբակին որուն մտատանջութիւնը պիտի ըլլար հիմնական բարեկարգումը ապրումի մեր բազմազանակ պայմաններուն, անշուշտ ազգային վերանորոգման աշխատելու համար, ամէնէն առաջ սեպհական կազմաւորումը։ Այնքան ճիշտ սա առաջադրութիւնը քանի քանի անգամ ինքզինքը ըրեր է զգալի դարու մը ընթացքին։ Զարթօնքի Սերունդին յաջողութեան գրաւականը ուրիշ տեղ պէտք չէ փընտռել, այլ անոր գործաւորներուն սա արմատական վերակազմութեան ներսը։ Ռուսինեան ամենախոր, պաշտագին հիացումով մը պիտի վերաբերուի Նիկողոս Պալեանի, այդ վաղամեռ սքանչելի երիտասարդին զոր Օտեանն ալ կը գնահատէ նոյն չափերով։ Հարուստներէն այս երիտասարդը, մի մոռնաք, հոգին իսկ է

մօտիկ ապագային իրագործելի ընդարձակ ձեռնարկներուն որոնք մեզի պիտի տան մեր լեզուն, գրականութիւնը, մամուլը, դպրոցները և Ազգային Սահմանադրութիւնը։ Յակոբ Պալեանը մեր վաստակաւորներուն ամէնէն ազնիւներէն, նոյն ատեն մեր գրական վաստակաւորներուն լինքնաբեր մեկենասը։ Օտեանը ուրիշ գեղեցկութիւն։ Այսպէս, այդ Բարիզին չնորհիւ աղքատուկ ներկիչի, նկարչի մը տղան՝ Ռուսինեան, կը դառնայ տիրական, մղիչ ուժ մը։

Ռուսինեանի Բարիզը ուրիշ կերպով մըն ալ կը գրաւէ իմ ուշադրութիւնը։ Հոն անիկա ունեցած է սրտի տագնապ մը, սիրահարուելով Ալզասցի ուսանող աղջկան մը։ Այս յիշատակութիւնը հոս վեր է անէքդոտին վարկէն, վասնզի, այդ ուսանողութեան մէջ Ռուսինեան մինակն է որ լրջութեան, նկարագրի պարկեշտութեան, արիութեան փաստը պիտի արժեւորէ, արիաբար ամուսնանալով իր սիրած աղջկան հետ, երբ պղատոնական համակրանքէն(*) դուրս ոչինչ ունի իրեն նպաստող կամ նպաստաւոր։ Առանց ապրուստի որևէ միջոցի, Ռուսինեան կը յօժարի կորուստին որ հարուստ ամուսնութեան մը գրաւականով, պարզ էր բոլոր մագաղաթեայ վկայականներով պատուբուածներուն համար։ Շիտակութիւն, պարզութիւն, վճռակամութիւն։ Ու խորհիլ թէ որքան բնական էր հետևիլ հասարակաց սովորութեան, գլուխը առնել ու ձեռքերը թօթուելով հեռանալ, ու Զօրայեանի պէս մահուան նախատարը սերմը ողնածուծին ու ուղեղին՝ իյնալ Պոլիս։ Փաստ մը աւելին կայ սակայն։ Հայ բժիշկին կինը պիտի սորվի մեր լեզուն, պիտի գրէ անով,

(*) Ռուսինեանի ուսանողութիւնը, նախ Սէնդ-Պարպլ մէջ, յետոյ բժշկական համալսարանը, նոյն ատեն գրական հետաքրքրութիւնները մեզի կը թուին արդար ու հասկնալի։ Խ. Միսաքեանի վկայութիւնը անոր անկանոն սորվող մը ըլլալուն՝ կարօտ է ապացոյցի։ Իր Աւարտական ճառը լինքնին իրողութիւն մըն էր, այդ չշուկը քաջաբար հերքող։ Տէրոյենցի թերթերը, Հայասեաց, 1850-ին կը հպարտանայ Ռուսինեանի յաջողութիւններով։ Ըստ այդ վկայութեան, անիկա Բարիզի բժշկական խորհրդին հաւանութեամբը և առաջարկովը այդ ժողովին անդամ կ'անուանուի։ Որքան տարտամ՝ այս փաստերը, կ'ըսեն սակայն Ռուսինեանի իբր ուսանող բացառիկ վարկին վրայ շատ աւելի իրաւքան Միսաքեանը։ Եւ սակայն գիտենք թէ որքան քիչ է տարողութիւնը պղատոնական համակրանքին։ Օտար երկրի մը մէջ, Ռուսինեանի քաջութիւնը՝ իր ոտքը ձեռքը կապելու, Պոլսէն հարուստ աղջկան մը երազովը չվատանալու, միշտ արարք մըն է հպարտ, ազնուական արիութեան մը։ Նորահաս բժիշկները, մանաւանդ Ռուսինեանին նման ոչ-օգտապաշտ, յաճախ պիտի տառապին օրուան հացին հայթայթումին համար իսկ։

պիտի մասնակցի իր ամուսինին իմացական, առաքելական տագնապանքին, պիտի ըլլայ զայնօրէն հաղորդ մեր ժողովուրդի հոգեկան կիրքերուն, հոգեբանութեան, մանաւանդ այդ խռովայոյզ երկունքի օրերուն կենալով ամուսինին կողքին, անոր ուժերը խորանարդելով ճշմարիտ ներշնչողի մը ջերմութեամբը, պաշտամունքովը։ Կ'ըսեն թէ բոլոր ցանկութիւնները իր ամուսինին անիկա կը բաժնէր զարգացած կնոջ մը թափանցումով, ինչպէս զգացումէն պաշտպանուած հաւատքով մը։ Այդ ամուսնութիւնը չէ նուիրագործուած զաւկի բարիքով, — պարագայ՝ որ իր կարգին այդ սէրը ըրած է տեսակ մը վերնական յարդարում, Ռուսինեանը ամբողջութեամբ գերեվարելով իր դերին։ Հոս հովուերգութիւն չունիմ պատմելիք։ Սրտառուչ է սակայն վախճանը։ Այդ օտարուհին երբ հողը պիտի դնէ իր մեծ մարդը, հազիւ յիսուընը անցած, իր երազներուն ամբողջ պսակները գլխուն, ու կարօտներով թերևս աչքերը փակելու իսկ անկարող, գերագոյն իմաստութեամբ մը, candeurով մը, թերևս իր մարդուն հանդէպ ազնուական յարգանքի պարտքէ մը մղուած, պիտի խնայէ այրիութեան տրտմութիւնները, մելոտռամը։ Պարզ, պարկեշտ, թերևս հոգիին մէջն ալ իր առջի աղջիկնութեան, առանց ազգային հիւանդանոցին չարաշուք յաճախանքէն քաշուելու կամ պատրիարքները ձանձրացնելու՝ իրրև «սգաւոր այրի», պիտի դառնայ իր Սլզասը, ապրելու համար երազներուն ամէնէն անթառամը, իր սէրը, զոր ա՛լ չեն կրնար վիրաւորել աշխարհին բոլոր չարքերը՝ այնքան առատ՝ Պոլիս, մեծ մարդոց շրջանակին։ Ցրանսացի կնոջ մը յիշատակին սա տողերը թող չատ չթուին։ Ազնուութիւնը այն դժբախտ առաքինութիւնն է որմէ ամէնէն չատ զուրկ է եղած այս ժողովուրդին բարձր դասակարգը։

Այս առիթով չեմ կրնար մոռնալ Ռուսինեանի մայրը։ Տեսէք թէ ի՛նչ կը գրէ Բարիզ նոր ամուսնացած զաւկին, սարսափին մէջը՝ ա՛լ այդ զաւակը ընդմիշտ կորսնցուցած ըլլալու. «Ձու սիրոյդ համար գիր գրել սորվեցայ ծեր հասակիս մէջ. նամակս հասցնելուն պես գիրկս դարձիր. եթէ ոչ՝ կաթս, մօր իրաւունքս հէլալ չեմ ըներ»։ Իր պարզութեան մէջ սա երկու տողը լինչի կ'ըսէ այնքան բան որքան պիտի չըսէին անոր պարունակած բառերուն թիւով քերթուածներու հատորները՝ մեր անզուգակա՛ն քերթողուհիներէն։ Անոնք կը պարունակեն մայրական զգացման վսեմը, գործածելու համար գրագիտական դէչ բառ մը։

Սակաւախօս, անժպիտ, մտածման չուք մը վրան, երբեք թեթեւ, երբեք Բարիզեան՝ այդ կեսարացին իր բժշկական թէզն ալ գրած է յառաջահայեաց, առնուազն ոչ սովորամոլ ոգիով։ Ինք որ հանդիսաւորութիւնը պիտի անդիտանար, ամէնէն բարձր դիրքերու իսկ վրայ, երիտասարդի ամբողջ լաւատեսութեան ու խանդին մէջ, պիտի ներէ իրեն այդ արարքը (իր թէզին խմբագրումը) ընել հանդէս մը հոգեկան խռովքներու։ Տ.քթ. Թորգոմեան, որ նուիրած է երկար ուսումնասիրութիւն մը Ռուսինեանի, տեսած է այդ թէզին բնագիրը ու կուտայ չատ յատկանշական քանի մը մանրամասնութիւններ։ Այսպէս, գրքոյկին առաջին հինգ էջերը Ռուսինեան յատկացուցած է ծօներու՝ բժշկական աշխատասիրութեան մը մէջ մեզի համար քիչ մը տարօրինակ։ Առաջին էջը անիկա կը ձօնէ հօրը, մօրը, քոյրերուն և գոլէճի իր երկրորդ հայրը նկատուող տնօրէնին։ Կ'արձանագրեմ այս փաստը, մտքովս երկարելով դէպի իր աշխատասենեակը ուր իր հազար հոգերուն մէջ այս պատուական գիտունը ատեն պիտի ճարէ ու յատկացնէ Հիւկօ, Լամարթին հայացնելու։ Երկրորդ էջը կը պարունակէ՝ «Իբր երախտեաց տէրեր», անուները Յովհաննիկա Սերվիտեան, Կարապետ Պաշեան, Պօղոս Պետրոսեան (հայրը Գր. Օտեանին) արքունի ճարտարապետներուն որոնց չնորհիւ էր որ յարգարուեցաւ իր ուսանողութիւնը, ու խնամուեցաւ իր մայրը իր Բարիզ գտնուած միջոցին։ Կ'արձանագրեմ այս փաստն ալ ու կը լռեմ։ Այդ էջին մէջ կան գարձեալ անուններըը Յակոբ Պարտիզպանի, Պալեան հարազատներուն — Անտոն, Նիկողոս, Սարգիս, երեքն ալ իրեն պէս Բարիզ ուսանող։ Որոնցմէ Նիկողոսին համար անոր սէրը (ըսի անգամ մը) կը հասնի անբացատրելի խորութեանց(*)։ Եթէ ա-

(*) 1870-ին, Ազգային ժողովի իր ատենապետութեան միջոցին, դիւանը կը կարդայ Յակոբ Պալեանի հրաժարականը։ «Ռուսինեան, յանկարծ տեղէն ելլելով, ընթերցեալ նամակն ատենապետին ձեռքէն առնելով՝ — Մեկը թող նստի ատենապետութեան աթոռս, ես պիտի խօսիմ, կ'ըսէ, և Պալեանի հրաժարականին առիթով կ'արտասանէ հետեւեալը, զոր Ազգային Սահմանադրութեան պատմութեան խիստ մեկ կարեւոր էջը համարելով՝ կ'ընդօրինակեմ ամբողջովին...» (Տիր. Թորգոմեան Հ. Ամսօրեայ 1902, էջ 324)։ Կը հետեւի ատենախօսութեան բնագիրը։ Արդ, այդ քանի մը էջ բռնող ատենաբանութեան մէջ ոչ միայն Ռուսինեանի հոգին մեզի կը տրուի զգալ, գրեթէ չօշափելի իսկութեան մը պէս (եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը), այլ մանաւանդ գնահատել՝ այդ բառերուն ետեւէն, անգին գեղեցկութիւնը մեծ մարդերուն (թող անոնք ըսուին Պալեան կամ ուրիշ), որոնք Զարթօնքի Սերունդին յաւերժամեծ

ունեցնէք Օտեանի շատ սրտայոյզ դամբանականն ալ այդ երիտասարդին դագաղին վրայ, դուք կ'ունենաք զգայնութիւնը որ հասարակաց էր այդ սերունդին ու այդ օրերուն: Զարթօնքի Սերունդին քիչ մը շատ գրապաշտ, գործնական հերոսներուն մօտ իմ հաստատած հաւատութիւնը, և կամ բանապաշտ կարծրութիւնը չեն արգիլեր այս զգացական հարստութեան, նրբութեան ալ զեղումը: Անբնական պիտի ըլլար որ մարդիկ շուկայ, դրամ, հաց միայն հոլովէին և իրարու դաւէին (Ն. Զօրայեան, Իւթիւճեան, Միսաքեան) ու պարզէին՝ մեր խուզարկու աչքերուն, պատկերը իրենց տռամութիւններուն:

Աւարտական ճառին վերջին Զօնը յաւիտենական Ֆրանսային է: Կը լռեմ: Զիս շահագրգռողը այս ձօները կարելի ընող հոգեվիճակէն յետոյ, Ռուսինեանի իմացական տարողութիւնն է անշուշտ: Էրնեստ Ռընան 1848-ին, իր Գիտութեան Ապագան (L'avenir de la Science) գրութեան մէջ իր ապրելիք մօտ կէս դարու իմացական իր գործունէութեան ինչպէս իր ժամանակի մեծ, կարելի կրթանքներուն մտատեսութիւնն ունի այդ մատաղութեան իսկ սեմէն: Ռուսինեան իմացասէր-գրագէտ մը դառնալու չէ հանդերձուած վանախոյս Ռընանին նման: Բայց սահմանուած է իր կարգին վրայ դերի մը: Անիկա բժիշկ մըն է:

Այդ թէզին գրուած ժամանակ, պաշտօնական բժշկութիւնը դեռ չէ ազատագրուած աւանդութեան խանձարուրէն: Դեռ բժշկական աշխարհը կ'անգիտանայ մանրէն: Մարդկային մարմինը, իր մեծ régionներով իրաւ է թէ խուզարկուած է բաւարար խղճմտութեամբ, բայց բժիշկները դարմանումին նկարագիրը չեն փոխած, հաւատարիմ մնալով դարերու փորձառականութեան (empirisme): Այդ օրերուն՝ տիրական է հիւանդը իբրեւ միութիւն: Հիւանդութիւնը՝ վերացեալ յղացք մը, բոլոր վերացեալ բաներուն մշուշովը, անկատարութեամբը: Ախտանշանները՝ այդ յղացքը քիչ շատ լուսաւորող բայց անվստահելի ուրիշ միութիւններ: Ռուսինեան, իբրև կեսարացի, իրեն համար առաւելութիւն կը նկատէ հնութեան համբաւեալ բժիշկներէն Առետէոսի (Arétie) մէկ վարկածը արդիացնել: Կապադովկիացի բժիշկը, Քրիստոսի առաջին դարուն իսկ դրած էր խարանը,

---

հրետակը եղան: Մեր իրապաշտները մինակ էին իրենց ճիգին մէջ, նոյն իսկ որոշ չափով ալ հալածուած: Մեր Արուեստագէտ Սերունդը հարկէ կրցաւ պարտկել իր ծիծաղելին, մահուան, նահատակ մահուան մը մէջ քաւելով ինքզինքը:

մեր օրերու այրումները իր սաղմին մէջ պարունակող։ Ռուսինեան, փոխանակ դարմանումը վարելու ախտանշաններու շիջումին կամ ասոնց կչիռին, կ'առաջարկէ դարմանումը գործարաններուն որոնց մէկ այլասերումը, մնայուն կամ առժամեայ խանգարումը կ'արտարձակեն այդ նշանները, և հետևաբար իրենք են որ կարօտ են դարմանուելու և ոչ թէ ախտանիշները, սահմանուած ինքնաբերաբար անհետանալու երբ հասնինք գործարանին օգնութեան, իր անձկութեան մէջ անոր պաշտօնագործութիւնը (fonction) դիւրացնելով, կամ առժամաբար առկախելով, մինչև որ փոխադարձ նպաստի սկզբունքին հիմովը, ուրիշ աւելի քիչ վնասուած գործարաններ, իրենց կարգին ըլլան անհրաժեշտը մարմինը վտանգէն զերծելու։ Անշուշտ այս տեսութիւնը Ռուսինեանի ուղեղին ծնունդը չէր կրնար ըլլալ։ Գործարաններու և ասոնց պաշտօնագործումին գաղափարները՝ 1850-ին բժշկական ուսումներու մէջ նորութիւն, մուտք ունէին միայն բժշկական գրականութեան մէջ։ Ռուսինեանի համար պատուաբերը այդ ոչ-պաշտօնականացեալ տեսութեան վրայ իր թէզը հիմնաւորելու յանդգնութիւնն էր։ Վարկածը՝ ամէնէն պահպանողական գիտութեան մէջ (բժշկութիւն, զինուորականութիւն, պատմագրութիւն) դուռ է վտանգի։ Իր գիտակցութեան առաջին արարքը ուրեմն փաստ մըն էր իր նկարագրին, յանդուգն, արկածախնդրական, նորութեանց հետամուտ, ու իր ճամբուն մէջ ետ նայելէ չախորժող։

Ռուսինեան, այդ Բարիզէն իսկ կը թուի գտած ըլլալ իր կեանքին մեծ դարձուածքները։ Իր Ուղղախօսութիւնը հոն է ծրագրուած։ Իր Տաղաչափութիւնը հոն է պատրաստուած։ Բայց մանաւանդ հոն է յօրինուած, ամենայն ապահովութեամբ, իր անյողդողդ կամքին դրուժիւնը (թող ներուի այս գէշ բայց արտայայտիչ բացատրութիւնը) որ միս մինակը կ'արժէ քան բոլոր իմացական շնորհները միասին։ Անիկա պիտի քալէ այդպէս որդեգրուած քանի մը հզօր առաջադրութեանց ուղիով։ Մտիկ ըրէք Օտեանը.

«... Եւ ազգը՝ առաջին բառն էր զոր արտասանեցին Պալեան և Ռուսինեան, երբ միացան սոյն տողերս գրողին հետ։

«Այդ օրերուն՝ Ազգը Վարչութեան պէս բան մը ունէր, լեզուի պէս բան մը, ու դպրոցի պէս բան մը։ Սոքա ձեռն արկին կերպարանել այս երեք բաներն որ երեք էական պայմաններն են ազգային յառաջդիմութեան։ Այս ձեռնարկութենէն ծնաւ Սահմանադրութիւնը, ուղղախօսութիւնը և 1854-ի Ուսումնական Խորհուրդը, աւելի երկունք, տքնութիւն և զոհո-

ղուԹիւն պատճառած է իր հեղինակաց քան ՍահմանադրուԹիւնը»։ (Ն. Ռուսինեան, Յառաջաբան ՓիլիսոփայուԹեան)

Այնքան իրաւ այս կշիռին վրայ սրբապղծուԹիւն պիտի ըլլար որևէ մեկնուԹիւն։ Բայց ահա աւելի սրտառուչը, միշտ նոյն Յառաջաբանէն.

«Երբ այնքան տարիներէ(*) ետքը մտքովս կը յածիմ այն ժամանակներուն մէջ ուր լաւ պատերազմը պատերազմեցանք . . . երբ աչքիս առջև կը բերեմ այնքան խոչընդոտները, այնքան սպառնալիքները, այնքան ահ ու դողը, այնքան վտանգը, որոնց մէջէն անցանք, երբ կը յիշեմ վնասներն ալ զոր ըրինք և անոնց ներգործուԹիւնը զոր կրեցինք առ յապայն, զարմանքը կը պատէ զիս ու կ'ըսեմ. — Ի՞նչ վեհ է երիտասարդուԹիւնը» (ՓիլիսոփայուԹիւն, Ռուսինեան, Յառաջաբան)։

Իրենց թատերական emphaseին մէջ սա տողերը լինձի կ'ըսեն ամբողջ տագնապը որ այդ երիտասարդուԹեան սրտին մէջ տուն տեղ էր եղած։ Ի՞նչ դժբախտուԹիւն որ այսօրուան Սփիւռքի Սերունդը կ'անգիտանայ ոչ միայն տագնապը, այլ անոր պատկան խոկ կը վերածէ դրօշակի։

Ռուսինեան անդամ է առաջին Ուսումնական Խորհուրդին Պոլիս (1854), կազմուած գրեթէ համալսարանականներէ։ Ծերենցին նման որ գրեթէ պիտի մոռնայ իր վկայականը և պիտի ախորժի թաղէ թաղ վազել՝ պայքարելու, բանախօսելու, ինք ալ դժուարուԹեամբ կ'ենթարկէ իր երիտասարդուԹիւնը իր արհեստին պահանջներուն։ Սերվիչէնի բարեխօսուԹեամբ իրեն կը բացուին պետական թուրք բարձր անձնաւորուԹեանց պալատները։ Տան բժիշկ, անձնական բժիշկ, Նահապետ Ռուսինեան կենսաչահուԹեան (բառը Զրաքեանն է եթէ գէշ կը գտնէք) տագնապը այսպէս լուծելէ վերջ, պիտի ունենայ իմաստուԹիւնն ալ իր ժամանակը լաւագոյնս յարդարելու որպէսզի իրագործուին Օտեան – Պալեան – Ռուսինեան առաջադրուԹիւնները։ Տալ այս ժողովուրդին լեզու մը, կազմակերպել անոր վարչական մեքենան, օժտել զայն դպրոցներու հզօր, հաստատ բարիքով։ Այս հանգանակային արարքներուն համար Օտեանի մատաղուԹիւնը, Ն. Պալեանի փափկակազմ մարմինը բաւարար երաշխիքներ չեն սակայն։ Հաստատ կեսարացին պիտի իյնայ հերոսական բաժինը, զոր առաքելական եռանդով, անձնուրա-

(*) Յառաջաբանը գրած է Օտեան 1879-ին ՓիլիսոփայուԹիւն դասագիրքին հայերէն ԹարգմանուԹեան հրատարակման առիԹով։

ցութեամբ պիտի չվարանի կատարել, սերունդին ամէնէն հաւատաւոր, գործօն, գործնական ինչպէս դաժան, կրքոտ ու եռացապաշտ Սողոնը (վերադիր զոր իր ականջները չլսեցին, քանի որ Ն. Վարժապետեանի բերնէն թռաւ՝ իր աշխարհիկ վերջին հանդէսին, մահուան արարողութեան ընթացքին)։ Վարժապետեան որ խորհրդաւոր հմայքի մը ետին կրցած էր անաղարտ պահել հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեայի աւանդական մտապատկերը, ունէր այս կարգի արտայայտիչ դամբանականներ։

Ռուսինեանէն ունինք Ողջախոհութիւն մը (1853), Տարեցոյց մը՝ 1854 (աւոր մէկ կրկնութիւնը, 1873-ին), Ազգային Հանգանակութիւն (1865), Ներքին Կանոնագիրը (1874) որ Ազգային Ժողովին մէջ գործադրութեան դրուած է, Բերբնաձայներ (թարգմանութիւններ՝ Տերեւաթափ, Փառատենչիկ անուրջ, Կիլիկիա, Հուսկողջոյն, Մանուկ եւ Արտուտիկ, յիշելու համար մեր գրականութեան մէջ ընդհանրացածները)։ Երուանդ Օտեան որ տեսած է իր ձեռագիրները, կը խօսի Մայրերու Դաստիարակութիւն գործին վրայ (Էմէ Մարթէն)։ Իր Ռէյս-Պլասը (Հիւկօ) տպագրած է առանձին։ Իր Դասագիրք Փիլիսոփայութեանը՝ գրուած ու հրատարակուած ֆրանսերէն (1876), թարգմանուած է հայերէնի և լոյս տեսած Օտեանին յուզիչ յառաջաբանով, 1879-ին։

Այս ցուցակը պերճախօս ինքնին՝ Ռուսինեանի տաղանդին, ախորժանքին ու ձգտումներուն տեսակէտէն, անշուշտ հիմնովին անբաւարար պիտի գար, անոր անունը կորուստէ փրկելու, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐի մը մէջ որ շատ բան զեղչելու հարկին տակն է դըժբախտաբար, կենալու համար հիմնականին ծիրին մէջը։ Նոյնիսկ երբ գրաւոր սա վաստակը փորձենք պաշտպանել այն միւսով ալ որ Ռուսինեանինը եղաւ, Ուսումնական Խորհուրդի, Ազգային Կանոնադրութեան, աւելի վերջի տիտղոսով՝ Ազգային Սահմանադրութեան պատրաստութեան, ու Ժողովին հաստատումէն յետոյ տարիներ տեւող իր գործունէութեան՝ այդ Ժողովին մէջ (կը սրբագրէր բոլոր ատենագրութիւնները ու կ'օրինակէր իր ուղղախօսական հայերէնով), դարձեալ չենք կրնար գրագէտի դէմք մը երեւան բերել։ Այս մասին չունիմ վարանում։ Բայց այս աշխատանքի մուտքին ես պարզեցի իմ կեցուածքին զսպանակները, հանդէպ այս սերունդին։ Ինծի համար չափազանց դիւրին զոհողութիւն մը պիտի ըլլար Թովմաս Թէրզեանի ամբողջ բանաստեղծական դիւանը, թատերական վաստակը, գեղեցկագիտական թարգմանածոյ աշխատութիւնները մոռնալ, պարզ այն պատճառով որ այդ ամէնէն այս ժողովուրդին գրականութիւնը աւելորդ տար-

րեր է ժառանգած։ Ռուսինեան մը, գէթ իբր ձգտում, կը գտնուի կարաւանէն։ Իր մէջ մարդը, գործիչը, խոշոր առաջադրութեանց սպասարկու արկածախնդիր հերոսը լայնօրէն ստուերի տակ կը ձգէ պատեհապաշտ թէկուզ տաղանդաւոր վարժապետը որ կը կոչուէր Թովմաս Թէրզեան։ Ահա թէ ինչու, իր յիշատակին կը նուիրուին սա տողերը, երբ մեր գրականութիւնը քանի մը երգէ զատ (Կիլիկիան կ'արժէ աւելի քան որ եւ է ինքնագիր քերթուած, նոյնիսկ Թովմաս Թէրզեանի ամէնէն մեծահամբաւ քերթուածներէն չվախնալու բախտով մը։ Անոր բնագիրը, հաւանաբար միջակ քերթուած մը, այդ փոխադրումով գտած է գեղեցկութիւն մը, խորհրդանշական տարողութիւն մը, որոնք մեր պայմանները, մեր 1860ը կը սեւեռեն ընդմիշտ մեր հոգիին խորը) բան մը չունի՝ իր անունը, ըստ արժանւոյն, պատմագրելու ընդունակ։

Ուղղախօսութիւնը, իբրեւ լեզուական ձեռնարկ, դուրս է իմ հետաքրքրութենէն. բայց իր ունեցած անդրադարձումներովը շրջանին մտայնութեան ու մեր բարքերէն իր վերբերած փաստերովը կը մղէ զիս գիջումի։ Նախ՝ անոր առաջաբանը (ինչպէս կը գրէ ինքը) Ռուսինեանի իմացական կորովէն, որոշ ընդարձակութենէն վաւերական վկայութիւն մըն է։ Մի մոռնաք որ անիկա Բարիզ է ծրագրուած, խմբագրուած գրեթէ։ Յառաջաբանին մէջ՝ «... վերջապէս, տղայական միտքը՝ ուրիշ լեզուներու ուսման՝ անզգալի կերպով մը պատրաստելու դիտաւորութեամբ հայ ուղղախօսութեան մասնաւոր ըսկըզբունքները՝ իմաստասիրական ուղղախօսութեան ըսկըզբունքներուն վերածել ջանացինք, որչափ կարելի էր: Բայց աս ամէն բան չէ թէ նորաձեւութեան մը մըտքով, այլ լեզուին կանոնաւոր ընթացք մը տալու դիտաւորութեամբ. եւ ասոր համար՝ թէ ազգային եւ թէ այլազգի ուղղախօսութիւններ ու բառցոյցներ երկար խորհըրդակցութեամբ քըննելով.» (պահած եմ Ռուսինեանի ուղղագրութիւնը), գործածուած խոշոր տառազը՝ իմաստասիրական ուղղախօսութեան ընդհանուր սկզբունքներ, 1850-ի եւրոպական նորութեան թելադրանքն էր Ռուսինեանի ուղեղին վրայ։ Գրական ռոմանթիզմին մէկ անուղղակի բարիքն էր ատիկա արեւմտեան մտածողութեան ճամբով, քանի որ բնագիրներու ուսումնասիրութիւնը լայնօրէն կը պաշտպանուէր լեզուաբանական ուսումներուն անհերքելի բարիքովը։ Ի՞նչ փաստ, սակայն, որ այդ ուսումը պիտի մնար անծանօթ, անոր ամէնէն աւելի պէտք ունեցող մարդոց՝ Վենետիկցիներուն, (Վիեննան Ռուսինեանէն ուշ պիտի գտնէ զայն) ու պիտի խօսէր բժիշկի

մը։ Ռուսինեան բանասէր մը չէր ծնած։ Կը ճշդեմ ասիկա։ Բայց ինչպէս իր աւարտական ճառին մէջ ապաստանած էր Նորութեան, հոս ալ, իր բնածին հետաքրքրութեամբը զգացեր էր, անշուշտ տարտամ, մթին չափերու մէջ, թէ լեզուները աւելի բան մըն են քան ինչ որ կ'ընդունուէին մինչև այն ատեն։ Յետոյ այդ բնագիրներէն անդին նայող հետաքրքրութիւնը նորոգած էր մէկէ աւելի կրթանքներ։ Վերջապէս մարդիկ գտած էին բուն պատմութիւնը (Օ. Թիէռի և իր դպրոցը, միջնադարու ուսումնասիրութիւնը, հնդկաբանութիւնը, արևելեան լեզուները), գրելու առողջ, իրաւ եղանակը։ Միւս կողմէն այդ 1850ը շրջանն էր ամէն բան իմաստասիրութեան վերածելու։ Օրէնքներու, գրականութեան, պատմութեան, ժողովուրդներու իմաստասիրութիւնները օրուան կարգախօսութիւնները կը կազմէին։ Բանասիրութիւնը կ'ընդարձակէր իր յաւակնութիւնները, ընդգրկելու համար քիչ մը ամէն բան։ Հէկէլ, իր աշակերտը Թէն, ասոր բարեկամը Ռընան, այդ գաղափարները տարածելու մէջ ոչ միայն խելք դրին այլև գրական ճաշակ, վայելչութիւն։ Ռուսինեանի հետաքրքրութիւնը, լեզուական հարցերու շուրջ, ծագում առնելով հանդերձ այդ ընդհանուր խանդավառութենէն, կը սնանի դարձեալ մասնակի ալ հանգամանքով. — ատիկա մեր աշխարհաբարին պարզած վիճակն էր 1850-ին։

Թէ Ռուսինեան հանգամանաւոր միտք մը չէր այդ դերին, դուրս է կասկածէ։ Բայց միւս կողմէն անիկա երբեք չի նմանիր այն երկրորդ իմաստակին, որուն անունն է Մինաս Չերազ՝ 1870-ի Պոլսոյ ճպուռը, որ իր ճառերուն, քերթուածներուն խանդավառութեանը մէջ կը մոռնայ ինքզինքը ու առտու մը կանուխ 7 էջի մէջ արևմտահայ բարբառին քերականութիւնը կը խտացնէ, ստեղծելով Ընդբողական Աշխարհաբարը։ Կը յիշեմ այս փաստը, մտայնութիւնները հասկնալի ընելու նպատակով մը։ Ռուսինեան իր Ուղղախօսութիւնը տարիներով մտածած է, բարեփոխած, ենթարկած է իր ընկերներուն խորհուրդին։ Պարկեշտ է առնուազն, երբ կը կարծէ թէ կարիք մը կը դիմաւորէ ու պակասի մը դարմանը կը հայթայթէ, առանց յաւակնութեան, միշտ օգտակար ըլլալու աւագ նախանձաւորութեամբ մը։

Ուղղախօսութիւնը՝ լեզուին շուրջ հետաքրքրութիւն ու ձեռնարկ, մանաւանդ իր արդիւնքին մէջ ալ ժխտական դուրս եկած, գիս կը զբաղեցնէ իրմէն դուրս ուրիշ թելադրութիւններով։ Ասոնք գրքոյկին ստեղծած հակազդեցութեանց հանդէսը կը պարզեն ու ատով՝ վաւերաթուղթեր կը դառնան բար-

քերէ, մտայնութենէ։ Հազիւ թէ լոյս տեսած, գրքոյկը ծնունդ կուտայ ազգին գիտնական նկատուած և պահպանողական դասին մէջ մեծ վրդովումի։ Դէմ էին անոր հինները, հարկ չի կայ այդ հակառակութեան պատճառները հետազօտելու։ Ամէն նորութեան ճակատագիրն է ասիկա։ Բայց դէմ էին անոր Զօրայեանի խմբակցութիւնը, Տէրոյենցը մարմնաւորած մարդերը ու թերևս այն մլուռնները, այս անգամ իսկապէս մտաւորականներ (Սերվիչէնի խօսքը)։ Կ'ըսեմ թերեւս, վասնզի ոչ մէկ փաստ այդ ուղղութեամբ։ Բայց տրուած ըլլալով Ռուսինեանի նկարագիրը, յանձնապաստանութիւնը և հաւանաբար ընկերային դիրքը, ջոջերը հաշտ աչքով պիտի չդիտէին այս նախաձեռնութիւնը որ դժբախտաբար խոցելի կողմերով հարուստ ալ էր։

Այս հակառակութիւնները չուշացան իրենց արդիւնքէն։ Ուսումնական Խորհուրդը գրքոյկին նկատառումը կը փոխանցէ յանձնաժողովի մը որ երկու նիստի մէջ կը կատարէ իր քննութիւնները։ Ռուսինեան որ անգամ էր այդ յանձնաժողովին, ստիպուած է Պոլսէն հեռանալ պաշտօնով։ Յանձնաժողովը եզրակացութեան մը չի կրնար յանգիլ։ Մենք մեր հաշիւները կը ծածկենք, մանաւանդ իմացական ծուլութեան մը ետին։

Ռուսինեանի գիրքին յանցանքը նորութիւնն էր։ Ռուսինեանին՝ պատկանիլն էր, բխած չըլլալն էր պաշտօնական դիւաններէ։ Աւուեստակեալ լեզու որակեցին մարդիկ այդ գիրքին մէջ գործածուած լեզուն։ Ռուսինեան պարզած էր հոլովման ձևերը, միօրինակութեան վերածելով զայն։ Պարզած էր խոնարհման յանգերը (իր բառն է՝ որ կը նշանակէ վերջամասնիկը)։ Գրեթէ չնչած էր ե գիրը։ Ուղղագրութեան արտառոցութիւնները մեղմացուցած։ Ածանցումի ու բարդութեան ալ մօտեցած օգտապաշտ նկատումներով։ Կ'առաջարկէր կարճ ձևերը բառերուն։ Անցը առանցի տեղ, օրինակի համար, երկը երկուբի տեղ։ Զորս լծորդութիւնները կը վերածէր երեքի։ Կը պահանջէր պարզութիւն, պարզեցում։ Իր համաձայնութիւնը կը պահէր միջին մը ընդմէջ գրաբարին և աշխարհաբարին, առաջինին չատ մանուածոտ (մանաւանդ քերթողականին ու վենետիկեան հայրերէ ոմանց ձգձգուն արձակին մէջ, ինչպէս է օրինակի համար Զոհգաղէի [Պլուտարքոս] թարգմանութիւնը, ու ոճաւոր գրաբարը Մասիլեօնի Քառասնորդացին), չվացուած, ծանրաբեռն նախադասութեան, ու երկրորդին գրեթէ գռեհկութիւն կամ տաճկաբանութիւն հոտող տափակ նախադասութեան։ Չէր արհամարհեր գրաբարը, իբրև մեռեալ լեզու։ Բայց կը զգուշացնէր անոր

ներքին ոգին — որուն գլխաւոր արտայայտիչներն էին այն ժամանակ Վենետիկեան հայրերը — ներշնչող ունենալէ։ Միւս կողմէն դէմ էր դարձեալ Զօրայեանի ամօրթ *աշխարհաբարին։ Ու այս միջին կեցուածքն էր որ դժգոհ ձգեց երկու դասերն ալ։ Բայց ահա տարօրինակը։* 1880-*ին դեռ ողջ էին հարկաւ Ռուսինեանի հակառակորդները երբ Վիէննացի կարգաթող վարդապետի մը (Մ. Գարագաշ) գլխաւորութեամբ ամբողջ խմբակ մը մտաւորականներու (Ջերազի Ընդարձակ Աշխարհաբարին թերեւս լիբր հակահարուած) ստեղծեց ոչ միայն* արուեստական *այլ անտարազելի լեզու մը։ Թ. Թէրզեան, Ռ. Պէրպէրեան, Յ. Գուրգէն, Եղիշէ Վրդ. Դուրեան և ընկերութիւն, աշխարհաբարը զօրացընելու սրբազան առաջադրութեամբ, աղճատեցին անոր ալ գրեթէ կայունացած կերպարանքը, ու մէջտեղ դրին որձևէգ բարբառը զոր ոչ ոք կը խօսէր։ Մարդիկ, Ռուսինեանի հակառակած ըլլալու գերազանց ցանկութեան մէջ, կործանեցին գրքոյկին իրաւ ալ պահանջները։ Այն լեզուն որով խմբագրուած է Ուղղախօսութիւնը, տրամաբանական, առոյգ, ժուժկալ լեզու մըն է, հարիւր անգամ նախընտրելի քան Եղիշէ Վրդ. Դուրեանի գործածած աշխարհաբարը։ Ուղղախօսութիւնը, բառակազմութեան մէջ մանաւանդ, յաջող որքան նոր կարելիութիւններ գգալի ընող գիրք մըն էր։ Կիրքը, նախանձը իրենց դերը ունեցան, մանաւանդ երբ Ռուսինեան այդ լեզուով հրապարակ հանեց,* 1854-*ին, Տաղերգոյը։*

Աս ալ Ֆրանսացիներուն ալմանախն *էր, շատ հաւանաբար Բարիզեան ուսանողութեան շրջանէն Ռուսինեանի մտքին մէջ արմատաւորուած։ Գիրքին հրատարակութիւնը շղթայազերծեց կիրքերը։ Պայքարին ուղղակի կը մասնակցէր հոգևոր* իշխանութիւնը, *իր հոգևոր պետով և ժողովով։ Գումարուեցաւ մեծ ատեան, ինչպէս գումարուած է Զօրայեանի Վարք Յիսուսի անուն Թարգմանածոյ դասագիրքին առիթով* (1848)*։ Ի՞նչ հարկ այս տգեղութիւնները թարմացնելու։ Պատրիարքը պաշտօնապէս կը պարսաւէ երկու գիրքերն ալ։ Ժողովը պահանջած էր եկեղեցւոյ բեմէն* բանադրել *Տաղերգոյը, իբրև հակառակ՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ դաւանութեան։ Ու խորհիլ որ այս բանադրանքը մտածող ուղեղը Ն. Զօրայեանն էր։ Այնքան ապարէզին նախանձը մարդուն հոգին կը սևացնէ։ Զուր տեղը չէ որ, Եղիշէ, նախանձին՝* կապուտիկ աչուըները *կ'ըսէ, իր նշանաւոր գլուխին մէջ (Տիկնայք Փափկասունք)։*

Այս խաչակրութիւնը, իր պաշտօնին ստանդական հան-

գամանքը, իր ժողովուրդին խեղճութիւնը զինքը ըրած են լայն չափով մը յուսախաբ։ Պաշտօնական այս հալածանքը Տարեցոյցին(*) դէմ, Ուղղախօսութեան հանդէպ գործադրուած վանտալութիւնը (Գերագոյն Ժողովին որոշումով այդ հատորին վրայ դասախօսութիւնը արդէն քանի մը դպրոցներու մէջ սկսած, կ'արգիլուի գիրքերուն հաւաքումովը) երբ աւելցնէք հոգեբանական ուրիշ ալ տրամադրութեանց (իր արհեստին բերումը՝ գլխաւորաբար, որ զինքը պարտաւոր կ'ընէր անդադար նորոգուելու, հետեւելու անոր մէջ ամէն օր երեւան գալիք գիւտերու, նորութեանց, ու այս պարտքը կատարելու համար իր դժկամութիւնը, որոնք բոլորը մէկ կը ճնշեն բժիշկին վրայ զայն ձգելով ետ իր ասպարէզին անհրաժեշտ maîtriseէն ու կը վերածեն պատուակալ տնտղոսաւորի, առանց իրաւ բժիշկի մը անխուսափելի վարկին որ մինակը կը տիրէ ասպարէզին։ Տքթ. Թորգոմեան շատ յարգելի բժիշկ մըն էր ազգային շրջանակներու մէջ, Պոլիս, բայց կը կանչուէր Ազգային Հիւանդանոց, ազգային հիւանդներու ձրի դարմանումին, չունենալով ոչ մէկ տուն ուր իր սպասարկութիւնը փնտռէին մարդիկ), իրմէ նուազ տաղանդաւոր, թէկուզ

(*) Թէեւ **Տարեցոյց** մը գրականութեան չի պատկանիր, կ'ընեմ զիջում մը, զայն ներկայացնելու առիթին մէջ դարձեալ ծառայած ըլլալու վստահութեամբ մտայնութիւններու թափանցումին։ Գրքոյկ մը, 180 էջնոց, բաղկացած երկու մասերէ։ Առաջինը՝ դասական **Օրացոյցը**։ Ֆրանսական ալմանախներու հետեւողութեամբ սակայն, այսինքն իւրաքանչիւր ամսու հողագործական աշխատանքներու թելադրանքներով, խառնուած առողջապահական ծանօթութիւններու, պատմական դէպքերու, զուարճալիքներու յաջորդութեամբ մը։ Կենդանի, պէսպիսուն, սիրուն, շատ աւելի քան այն հատորները որոնք 1900էն վերջը ողողեցին մեր հրապարակը, գրական ու բանասիրական անտանելի յաւակնութիւններով ալ։ Այդ մասին մէջ ուշագրաւ է բուսականի վրայ յօրինուածը։ Նոր են հոն առաջարկուած ա) տարեգլուխը որ փոխանակ Յունվարին՝ պարտաւոր է սկսիլ Մարտի գիշերահաւասարին (21 Մարտ). բ) ամիսներու բաժանումը եւ իրենց անունները (12 ամիս, երեսնական օր, միամիս, երկամիս . . . տասնամիս . . . տասներկամիս). գ) այդ ամիսներուն ուրիշ անունները, տարիին եղանակներէն ներշնչուած։ Կուտամ անոնք ալ. Գարնան համար՝ Բուսին, Ծաղկին, Մարգին: Ամրան համար՝ Հնձար, Պտղար, Տօթար: Աշնան համար՝ Կթօղ, Թափօղ, Միգօղ: Ձմրան համար՝ Ձիւներ, Սառներ, Մրրկեր: Այս բառերը հայացումն են Հանրապետական Օրացոյցին (1793, Նոյեմբեր, Ֆրանսական Հանրապետութիւն)։ Հետաքրքրական է բաղդատել ֆրանսական բառերը իրենց հայացածներուն հետ, համոզուելու համար որ Ռուսինեան իսկապէս բառակերտութեան համար մասնաւոր ընդունակութիւն է ունեցեր։ **Տարեցոյցին** այս մասը կը պարունակէ ճիշտ ալմանախներուն մէջ հաստատուածին նման երկրագործական խրատ-

արհեստին մէջ անբաւարար պաշտօնակիցներու յարաճուն վերել-քին իր մէջ ստեղծած արդար տրտմութիւնները, դուք կ'ուներ-նաք պատկերը վրիպած (raté) բժիշկին որ նոյն ատեն անկարող է իր նախասիրութիւններն ալ մշակելու, իրագործելու, այս ան-գամ արտաքին ազդակներու ճնշումով: Ռուսինեանի գրական ճիգը այսքան մը բացատրելէ վերջ, աւելորդ կը նկատեմ խօսիլ իր միւս հատորիկներուն վրայ (Ապտայի Հանգանակութիւն, Նեբէյի Կանոնագիրը) որոնք կը պատկանին անոր գործունէութեան միւս երեսին — երեսփոխանի, ազգային գործիչի, orեցնդիրի, ատե-ցաբանի, Սահմանադրութեան հիմնադիր անդամի (Սողոմը Ն. Վարժապետեանի) իր տիտղոսներուն:

Ատեն է որ կատարելատիպ տրուի մարդը: Ինկած են՝ Ռու-սինեանի երիտասարդութիւնը, չափահասութեան առաջին չըր-ջանը, բաւարար վերլուծման: Ի՛նչ որ մութ է այդ կեանքէն, ատիկա մարդոց չատ չհասկցած մասն է, մանրամասնութիւն-ներն են, որոնք վրիպած տաղանդաւոր անձնաւորութեան մը հէքիաթը պիտի յօրինեն: Ինչո՞վ պակաս էր այս մարդը Սերվի-չէնէն, Գ. Աղաթօնէն որոնք չեն վարանիր ծանր, վարկաբեկիչ

ներ: Բ. Մասը պատմական է: Այսինքն կանխող երկու տարիներուն մէջ (1852 և 53) պատահած քաղաքական գլխաւոր իրողութիւններուն վրայ՝ այդ ժամանակ համակ նորութիւն մը եղող վերլուծական նշմարանք մը: Մի՛ մոռնաք որ լրագիրը, հանդէսը չատ չեն տարածուած: Իրենց ծա-ւալները արգե՛լք՝ իրենց դիւրին գործածութեան: Ռուսինեան հաճելի ոճով մը այդ տարեքաղը կը կատարէ, ամփոփ, հիմնական եղելութիւն-ներու վրայ միայն կենալով ու խուսափելով լրագրական հապաղանքէն: Յետոյ, 1852-ի ազգայինը ուր գործող Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովի անդամ-ներու անունները, ինչպէս նոր հաստատուած Ուսումնական Խորհուրդին անդամներուն անունները: Շահեկան է սակայն 1853-ի բաժինը անով որ գլխաւորաբար նուիրուած է Օսմանեան կայսրութեան: Խրիմի պատե-րազմը: Բայց ամէնէն աւելի հաճոյքով կը կարդացուի իր դրուագումը Յունական ապստամբութեան, որուն ղեկավարը Ալեքսանդր Ծուլա Էֆէնտին (ապա եպարքոս), բարեկամը և պաշտպանը Ռուսինեանի, որ իբրև անձնական բժիշկը զօրավարին հետևեցաւ անոր բանակին մինչև Եանիա: Ռուսին-եան այդ էջերուն մէջ գրեթէ գրագէտ մը դուրս կուգայ: Գրքոյկը կը գո-ցեն երկու թարգմանածոյ քերթուածներ: Եթէ այդ համառօտագրումը ձեր մտքովը ընդարձակէք որպէսզի տեղ գտնէք բազմաթիւ խորհրդա-ծութիւններու, որոնք առանց յաւակնութեան, կարծես ինքնաբերը կը ներկայանան էջերուն, դուք կ'ունենաք պայծառ մտատեսութիւնը Ռու-սինեանի ձեռնարկին: Էճիմէրիացիներու, տաճկաբարբառ ու հայատառ Թագլիմճիներու ողբերգութենէն յետոյ, այս ձեռնելի (maniable), հիւթեղ, առնուազն լաւ գրուած հատորիկը ոչ միայն քայլ մըն էր դէպի առաջ այլ և այդ հեռուներէն պարկեշտ թելադրանք մը՝ ապագայ Ցարեցոյցներու

ակնարկութիւններով ընդմիջել ու արգիլել անոր՝ ընթերցումը ատենաբանութեան մը, Աղբային Հանգանակութիւն (իմացէք ազգային տուրքը մեր օրերու) հարցին չուրջ, զայն անուանելով երկար, քրտնաջան, բանագողեալ: Ռուսինեան կ'ատենապետէր այդ ժողովին (1864 Յուլիս): Կ'երեւակայէ՞ք դառնութիւնը՝ իր ճառը ընդհատելով գրպանը թխմել ստիպուած տիւրքունին, ատեանի մը մէջ որ իր սեպհական հեղինակութիւնն էր թերևս, այնքան իր ժամանակը, խելքը, աշխատանքը տրամադրած էր Աղբային Սահմանադրութիւնը իրականացնելու հերոսական արարքին, վինքը հրապարակաւ վարկաբեկողներէն քանի մը պատիկ աւելի եռանդով: Յետոյ, չըլանին մեծ, տիրական անձնաւորութեանց մօտիկ լինէ՞ւ իրեն չէ յաջողուած խորտակել ստորադասութեան complexը որուն ընդմէջէն կ'երևան մեր գրողները, բարձր դասակարգի միւս անդամներուն հետ բաղդատուած: Ամիրայութիւնը կը հասկնանք: Բայց չենք հասկնար որ իրեն պաշտօնա-

---

պազիրկեաններուն, որոնք չահու, փառասիրութեան, ախտագին ախորխակներու սպասարկու, պիտի լեցնէին մեր հրապարակը 1900էն ասդին, լուսանկարներու վաճառանոցի մը անփառունակ, Միսաքեան պիտի ըսէր՝ մրգուզ նանրամտութեամբը: Ռուսինեանի Տարեցոյցը, հակառակ հալածանքին, լաւ ընդունելութիւն գտաւ ժողովուրդէն: Անոր երկրորդ փորձը, լոյս տեսած նոյն անունով 1873-ին, կը պարզէ որոշ տարբերութիւններ: Ռուսինեան կատարած է ամիսներու անունին վրայ քանի մը սրբագրումներ (միամիսը՝ նախամիս, տասերկամիսը՝ երկտասնամիս, Պտղարը՝ Մրգար, Թափօնը՝ Թառմօն): Ազգային ընդհանուր վերնագիրը հոս կը գտնենք փոխանակուած Հայէով, բոլանդակ հայութեան վրայ տարածուող հետաքրքրութեամբ մը: Իր տուածն է չորս միլիոնը այն ատեն հայերուն իբրև թիւ: Նորութիւն՝ ցուցակը շահուններուն (վեհաշնորհ՝ կաթողիկոսի համար, բարձրաշնորհ՝ պատրիարքի, արհիաշնորհ՝ սրբազանի, բարձրապատիւ՝ փոխարքայի, հոգեշնորհ՝ վարդապետի, հայրաշնորհ՝ քահանայի, բարեշնորհ՝ սարկաւագի, վսեմապատիւ՝ նախարարի, արժանապատիւ՝ էֆէնտիի, պարոնի): Պատմութիւն երկրագունտի համառօտ երկրաբանութիւն մը: Միչտ թարգմանութիւններ քերթուածներու: Այս հատորն ալ ծնունդ տուաւ աղմուկի: Բայց ոչ 1853ի երանգէն: 1873ի Օրագիրը (թերթը Օգսէն Խոճասարեան լրագրողին որ այդ թուականներուն Արծրունին էր Պոլսոյ մէջ, ընդլիմադիր, ազատաբան ու ամբոխավար նոյն ատեն) պատիւ կը համարէր իրեն համար Ռուսինեանի առաջարկած ամսանունները գործածել, ու գործածեց: Ազգին բանիմաց մասը քաջալերեց հեղինակը: Հրապարակով գովեստներ գրուեցան անոր մասին: Անշուշտ այս փոփոխութիւնը, տասնըհինգ տարիներու ընթացքին, գործն էր Սահմանադրական ոգիին ծաւալման, նոյն ատեն՝ փաստը մեր չատ արագ չըլափոխման: Ռուսինեան չտուաւ յաջորդ տարիները, պարզ այն պատճառով որ միամիտ ակը ստիպուած էր լեցնել թէև փոքր, բայց չատ բազմազան աշխատանք պահանջող այդ հատորիկը: Ի վերջոյ թէոդիկին պէս լուսանկարներ չունէր ցոյցի հանելիք!!!:

կից մը (Սերվիչէն), պետական պաշտօնատար մը (Գ. Աղաթօն), իրենց ներել կարենան այդ արհամարհանքը։ Բարքերու մա՞ս։ Ռուսինեանի մօտ տկարութի՞ւն։ Ո՛րը որ կ'ուզէք։ Իրողութիւնը ան է որ բոլոր յանձնախումբերուն մէջ (երեք անգամէ աւելի է թիւը այդ յանձնաժողովներուն որոնք կը խմբագրեն Ազգային Կանոնագրո՞ւթիւնը՝ յետոյ Ազգային Սահմանադրո՞ւթիւն քիչ մը յաւակնոտ մակդիրով մը նուիրագործուած, ասոր վերաքննութիւնը, բարեւոխեալ նոր պատճէնին խմբագրումը) կայ Ռուսինեանի ոչ միայն անունը, այլև աւանդութիւնը այդ գրաւոր աշխատանքները անոր կողմէն կատարուած ըլլալուն։ Իրողութիւն է որ Սահմանադրութեան մէջ դիտուած թերութիւններուն բարձումին համար ընդարձակ առիթ կը բացուի ճպուռներու, որոնք իրենց խօսելու առաքինութիւնը փայլեցնելէն անդին ոչինչի կը մտածեն, անշուշտ Ռուսինեանի ճառերէն խթանուած. իրողութիւն է որ սահմանադրական անոր կեանքին (քանի մը անգամներ փոխ ատենապետ, անգամ մը ատենապետ, աւելի յաճախ երեսփոխան, միշտ խռովայոյզ, միշտ աղմկոտ նիստերու մէջ) մօտ քսան տարիները կը վկայեն անվախ ատենաբանէն, որուն խօսքի կարողութեան համար առանձին գովեստը կը լրջանայ տրամաբանութեան ալ ուղղուած գնահատանքներով։ Ազգային ժողովին ամէնէն պերճախօս երեսփոխանը կը նկատուի։ «Ազգային ժողովոյ ատենագրութիւնք»ը, մեծ մասը իր ջանքովը տպագրուած, անկէ կը բովանդակեն երկար, լաւ մտածուած, կառուցուած tiradeներ, հարցին, հարցերուն շատ մօտէն տեղեակ, պանոնք շատ մօտէն սեղմելով։ Յետոյ, իր խառնուածքին ալ ջերմը, խանդը, որով մեր խօսքը կենդանի յոյզի մը պէս կ'անցնի դիմացինին։ Անարդարութիւն պիտի ըլլար, Ատենագրութեանց copieին վրայէն դատել ատենաբանը։ Այս ամէնուն իմա՞ստը, սա մարդը արժեւորելու մէջ։ կը դնեմ հարցումը։ Վասնզի նիւթական միջոցներու անբաւարարութիւնը կը տրուի պատճառ որպէսզի Տաբէոյեանները չունենային չարունակութիւն։ Դարձեալ, այդ նիւթական անձուկն է որ կը բարձուի միշտ Սերվիչեանի միջամտութեամբ։ Սպարապետութեան հիւանդանոցին բժիշկ պիտի անուանուի այդ միջամտութեամբ։ Իր կենսագիրը, իր կարգին բժիշկ մը՝ Տ.քթ. Վ. Թորգոմեան, իրեն ընտանի առատաբանութեամբ մը այդ պաշտօնավարութիւնը կ'որակէ փայլուն (ինչպէս Բարիզ՝ Պոլիս ալ Ռուսինեան անդամ(*) է անուանուած

(*) Բժիշկներու դերը, Զարեհ Սերունդին բովանդակ չըլլանին,

Բժշկական Ժողովին, ուրիշ մէկէ աւելի հայերու կարգին), անոր վերագրելով շատ հետաքրքրական հիւանդութեան մը վրայ՝ Fils arabes (Dragonneaux) որուն հայերէնն է Վիշապակ, կամ՝ Արաբաքէլ, և կամ՝ Թելակերպ ճճի, անձնական դիտողութիւն մը (observation), բժշկական ընկերութեան ծափերուն արժանացող, ու լոյս տեսած Gazette Médicale d'Orientի մէջ։ Այսինքն ճշմարիտ գիտունի մը վայել գրուած մը։ Աւելին։ 1860-ին Ռուսինեան, ողջունելէ յետոյ Սահմանադրութեան իբր զփիւնիկ յաճիւնոյ վերակենցաղ յարութիւնը, պարտաւոր է ձգել Պոլիսը, հետևելով Ֆուատ փաշայի (Եանիայի էֆէնտին՝ չէք մոռնար) Լիբանան, հոն ծագած խռովութիւնները քննելու, և հանդարտեցնելու պաշտօն ունեցող ուժի մը իբրև բժիշկը, Սևաճնի հետ, ան ալ բժշկապետ մը որ գրած ալ է ոտանաւորներ։ Ուրիշ հայ մը՝ Սայրօ Սաճաղ, կ'ընկերանար իրենց։ Այս տեղեկութիւնները կենսագրական

այսօր մեզի կը թուի քիչիկ մը դժուարհասկնալի, թերևս անոր համար որ Սփիւռքի և զայն անմիջապէս կանխող քառորդ դարուն մեր բժիշկները տակաւ հեռացած են ազգային գործունէութենէ, շատ շատ պատուակալ պաշտօններու համար (թեմական, երեսփոխանական, քաղաքական, կրթական ժողովներու քիչ մը նազանքոտ մասնակցութեամբ մը գոհանալով, ու երբեք չյիշեցնելով 60ի մարդոց, անոնք ալ բժիշկ, հսկայ պատկառանքը, հմայքը, ազդեցութիւնը, ազգին ներքը ինչպէս անկէ դուրս պետական և օտար շրջանակներու մէջ) զիջելով իրենց ժամերը։ 1860-ին Սէրվիչէն ոչ միայն առաջնակարգ բժիշկ մըն է, Թրքական բարձրագոյն ընկերութեան մէջ իր փնտռուած մուտքը ունեցող, այլ այդ շրջանի Օսմանեան քաղաքականութեան վրայ իր ազդեցութիւնը բարիքով տարածող։ Խոհուն, հանճարեղ, թափանցող այս գիտունը, ամիրաներու դերով մը չէ պսակած իր անունը, բայց վայելելով Թուրքերուն արդար ու բացարձակ վստահութիւնը (Թուրքը ձրի չի տար ասիկա։ Մի երթաք, առաջ այս վերագրումէն հանելու տխուր հետևանքներ, մատնութիւն, դաւաճանութիւն, ազգավաճառութիւն, ինչպէս սովոր է ռամիկը տրամաբանել) անիկա վարած է մեր ազգային խռովայոյզ կեանքը անշուշտ բարձր իմացականութեան մը վայել խոհականութեամբ մը։ Մամուրեան, իր Հայկական Նամականիին մէջ, զայն՝ իր ճիղճ մարմնին հակառակ, հսկայ մը կ'անուանէ, անշուշտ անոր ազդեցութեանը ակնարկելով։ Բարունակ Ֆերուխեան, Սեւեան, Փէշտիմալճեան, Բեաքիլեան, Ասլանեան միայն բժիշկներու անուններ չեն, այլև մեր միտքին համար կորովի աշխատողներ։ Հոս կը գրուի հարցը Զարթօնքի Սերունդի այն աշխատաւորներուն որոնք գրաւոր վաստակ մը չեն ձգած մեզի, բաւարար՝ իրենց անունը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ պարտադրելու։ Բայց որոնց գործունէութիւնը լայնօրէն կը հակակշռէ, իր արժած բարիքովը, սա տողերուն տագնապը։ Ամբողջ այդ շրջանին. քիչ մը աւելի առաջ ու մանաւանդ քիչ մը աւելի վերջը, հայ ժողովուրդը իր լաւագոյն զաւակները տուաւ Թուրքերուն զարգացումին. — բժիշկ, պետական պաշտօնատար (մինչև Նախարարութիւն),

թէև, կը ձգտին ցոյց տալու Ռուսինեանի անորակելի կորանքը, մանաւանդ ազգային գետնի վրայ։ Տարիները որոնք կը սահին, լեցուն են այս մարդուն գերագոյն կիրքովը որ Ազգային Սահմանադրութիւնն էր, անոր չուրջը նիւթուած դաւադրութիւնները, անոր՝ պետական միջամտութեամբ, պահ մը գործադրութենէ դադրիլը, գայն վերստին ուներնալու համար եղերականի մօտեցող հոգեվիճակի մը մէջ տուայտանքը, անոր բարեփոխումին առաջարկները; վերաքննութիւնը, ինչ գիտնամ ...։ Այսպէսով է որ կը սահին Ռուսինեանի տարիները, գինքը հետզհետէ տրկացնելով։ Ու 1870էն վերջ, անյաճախորդ բժիշկ, անպաշտօն պաշտօնեայ, ազգային օրէնսդիր, ու ... հացի կարօտ։ Սերվիչէնի միջամտութիւնը անոր կը բանայ դուռը պետական վարժարանին, ուր անոր կը յանձնուին իմաստասիրութեան դասերը։ Տարիքէն ընկճուած, իր յոյսերուն մէջ պատրուած ու պարտուած, Ռու-

---

գիտուն, խմբագիր, ուսուցիչ, գրող նոյնիսկ։ Այդ saignéeն, մեր միտքէն դէպի թուրքը, անշուշտ պատշած է որ դառեմ իմ տեսակէտէս որուն ծանրութեան կեդրոնը միշտ կ'իյնայ իմ ժողովուրդիս իմացական չնորհներուն հանգոյցին։ Արևմտահայ Գրականութեան Զարթօնքի Սերունդին մէջ իրաւ գրագէտներու պակասը, կամ համեմատաբար քիչ թիւը, արդիւնք է սա իրողութեան։ Եթէ երբեք ժամանակին պահանջներուն ընենք կարևոր գիջում մը, քանի որ մարդիկ գործնական էին ու անմիջական օգուտին միայն հետամուտ, դարձեալ դժուար կ'ըլլայ հասկնալ թէ ինչո՞ւ մեծ իմացականութիւններէն մեղի եկածը ըլլայ այդքան անբաւարար։ Բոլոր այդ մարդերը խորունկ, իրաւ հայեր էին, իրենց հայրենիքին սիրովը լեցուած։ Էին նոյն ատեն խելացի հայեր, գիրենք չըրջապատող պայմաններուն թափանցումը անսխալ ընող, ինչպէս իրենց նախնիքը։ Թուրքին սպասարկող այդ անձնաւորութիւններուն մեղադրանք չեմ բանաձևեր։ Իմ նպատակը փաստ հաւաքելն է այն իրողութեանց հասկացողութեան որ ամէն վերլուծողի համար տագնապ մը կը կազմէ։ — ինչո՞ւ մեր ամէնէն պատրաստուած սերունդը մեր գրականութեան ձգած ըլլայ այնքան անկշիռ ժառանգութիւն մը։ Այդ աւադանին, իր էութեանը մէջ իրական աւագանի մըն է, այսինքն նիւթեղէն հոգերու համար հանդերձուած իմացական ուժերու փաղանգ մը։ Արուեստը՝ ուրիշ իսկութիւն։ Թէ մեր պաշտօնակալներէն մեր գրականութիւնը բարիք է տեսած, դուրս է կասկածէ։ Թէ Նիկողոս Պալեան մը առանց տող մը բան ձգած ըլլալու մեր գրականութեան, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ մեկէ աւելի անգամներ արժանի է եղած յիշատակուելու, փաստ մըն է ահա այդ հասկացողութեան։ Մարդիկ իրենց ձևերով ծառայեցին իրենց ժողովուրդին։ Այս մեկը՝ իր խելքովը, միւսը իր արհեստովը, երրորդ մը իր դրամովը, ուրիշ մը իր ճարտարութեամբը։ Ծառայեցին, անշուշտ ամէնէն առաջ թուրքին, բայց հարուստ իրենց անձնաւորութեանց ճառագայթումը եղաւ բաւական ուժով որպէսզի ատկէ տաքնար իրենց ալ ժողովուրդը։ Այժմու նահապետանը կ'ողբայ այդ սերունդին պակասը ահա։

սինեան կը փարի իր գասին, զոր, միշտ Տ.քթ. Թորգոմեանի հաւատտումով, կ'աւանդէ մեծ ձեռնհասութեամբ ու ճարտասանութեամբ։ Այդ դասերուն ֆրանսերէն ամփոփոյքը իրեն իր կեանքը պիտի արժէր։ Երկու ամսուան մէջ, անիկա գոհացում տալու համար Տնօրէնութեան պահանջին կ'ենթարկէ ինքզինքը ծանրագոյն աշխատանքի։ Հետևանքը՝ գլքոյկին կազմութիւնը և իր ուղեղային արեան համախռնումով (Congestion cérébrale) մահացումը պիտի ըլլար։ Այս ծանօթութիւններուն թելադրա՞նքը ձեր մտքին մէջ։ — Ապահովաբար իր ուժերուն լիութեանը համար տառապող մտաւորականին կերպով մը կամաւոր ընդառաջումն(*) իր մահուան։

Այս տողերէն յետոյ, ինծի կը մնայ արագ նշմարներով(**) խօսիլ.

ա) Աստեղաբանին.՝ տիտղոս մը զոր իր ժամանակը չսակարկեց իրեն։ Աւելորդ է դիտել տալ թէ խօսելու արուեստը եթէ չի պատկանիր ուղղակի գրականութեան, բայց իրաւ գրագէտներու բերնին մէջ անարժան չէ գրականութեան (Տէմոսթէն, Կիկերոն, Պոսուէ, Մասիյեօն)։ Ռուսինեան ունի սեռին անհրաժեշտ պահանջներէն մէկէ աւելիները։ Անոր խառնուածքը, որ զօրաւոր կիրքերու, զգացումներու, երազներու հանդէս մը իրբև, աւելի քան քառորդ դար պաշտպանած է իր բերնէն ելած ամէն բառ, տարածելու համար իր երանգը (colorisն) անոր բառերուն ալ։ Անոր հմտակառոյց իմացական դրուքիւնը, սովորական termeով մը՝ անոր տրամաբանելու կորո՛վը, որ իր ուժին, հեղինակութեան գլխաւոր զսպանակը, ու թերևս իր չհանդուրժուելուն ազդակը կազմեց, քանի որ իր ընկերներուն մէջ գինքը ցայտեցնող կարողութիւն մը իրբև, հիացում պատճառելով հան-

(*) 1939-ին Թորգոմ Սրբազան նման հերոսութեան մը գոհ գնաց, երբ Օրմանեանի գրաբար (Կովկաս դասախօսուած) Աստուածաբանութեան ընթացքը փոխադրեց մեր աշխարհաբարին, քանի մը չաբթուան մէջ, իր միտքը ենթարկելով հսկայ սպառման մը։

(**) Ռուսինեանի մէջ գրագէտը անկարելի է ազատագրել մարդուն ուրիշ կողմերէն, բայց նոյն ատեն անիրաւութիւն պիտի ըլլար զոհել այդ կողմերը, այն պատճառին համար որ անոնք ուղղակի չեն պատկանիր գրականութեան։ Այս սերունդին աշխատաւորներուն շատ մեծ մասին դէմ գործածուելիք եղանակ մըն է ասիկա։ Եթէ ինչեակ մը մարդ մը կ'անմահացնէ, ինչո՞ւ երկու քառորդ դարու վրայ տարածուող վաստակ մը մեզ չհարկադրէ գիշումի։ Ո՞ր սիրտով պիտի բանայինք դուռը Ազգ մտահայ Գրականութեան Գարեգին Պէշկէօթիւրեանի մը, ու գոցէինք պիտի զայն Ռուսինեանի մը երեսին։

դերձ զանգուածին, պիտի ունենար ձախորդ ազդեցութիւն այլապէս կորովի, բայց խօսքէն աւելի գործին զգայարանքովը օժտուած անձնաւորութիւններու վրայ, ինչպէս էին Սերվիչէնը, Կրճիկեանը, Ալբօն, Օտեանը, Ֆէրուհեանը, այսինքն լուրջ, գործօն, բայց աղմուկէ, ցոյցէ համ չառնող անձնաւորութիւնները։ Խօսեցայ թէ ինչպէս Աղաթօն և Սերվիչէն վիրաւորեցին իր խօսողի արժանապատուութիւնը, Ազգային տուրքի վրայ իր ատենաբանութիւնը չարունակելէ արգիլելով զինքը կծու բառերով։ Պատմիչները, ատենագիրները, ժամանակը կը համաձայնին սակայն անոր տալու ուրիշ ալ առաքինութիւններ, միշտ՝ խօսելու մարզին վրայ։ Անիկա գիտէր իր նիւթերը։ Կը պատրաստէր իր ճառերը, բեմ ելլելէ առաջ, ծոցին ունենալով չատին ծրագիրները։ Կը յղկէր զանոնք, խօսքէն վերջ, երբ պիտի յանձնէր ատենագրութեան, արձանագրութեան, ու ատկէ՝ մամուլին (Ազգային ժողովի բազմամեայ իր մասնակցութեան ընթացքին անոր հոգածութեամբն է որ տպուած են հոն խօսուած բոլոր վիճաբանութիւնները)։ Այս արարքները կը վերածուին հմտութեան, նիւթ մը իր լայնքին ու խորքին հետազօտելու պարկեշտ աշխատանքին, խօսքի հերոսներուն մօտ այնքան դժուար հանդիպելի։ Մենք գիտենք որ երեսփոխանները ինչպէս կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները։ Կը վերածուին խղճմտութեան, այս անգամ բառին տալով գրական ալ տարողութիւն։ Ռուսինեան կը յարգէ զինքը մտիկ ընողները, անոնց մատուցանելու համար կիրթ, քիչ թերիով խօսք մը, որ իր կրթութեան նուէրն էր իրեն։ Բարիզ ընող մեր գործիչները բոլորն ալ ունին այս յարգանքը ունկնդիրին։ Կը վերածուին գրական խղճմտութիւն որմէ այնքան յաճախ զուրկ են ամէն ազգի մէջ մանաւանդ քաղաքական խօսողները։ Այս անհրաժեշտութիւններէն յետոյ Ռուսինեանի ի՞նչն է պակսած, որպէսզի միշտ մնար երկրորդ բլանի։ Դեռ մինչև այսօր իր ճառերէն ոմանք չեն կորսնցուցած իրենց ջերմութիւնը։ Պալեանի հրաժարականին, Ազգային տուրքի, իր հրաժարականին, Սահմանադրութեան վերաքննութեան, Սիսի, Աղթամարի կաթողիկոսական ընտրութեանց առիթներով իր խօսածները կը բաբախեն յուզումով, կիրքով նոյնիսկ, երբ կէս դար է անցեր այդ ձայնին վրայէն, մանաւանդ յուզուած հարցերը հինցեր են ու թաղուեր անվերադարձ։ Այս մէկ հատիկ հանգամանքը տիրական տրիբուն մը կը պայմանէ ինքնին։ Այն ատե՞ն։ Այսինքն, ինչո՞ւ՝ բերանը բանալու անկարող մարդ մը (Աղաթօն), խօսքի կրկեսի մը մէջ, նահանջի, պար-

տուքեան կը մատնէ այս բանախօսը։ Դիւրք։ Ազգեցուքիւն։ Երկկողմանի են ատոնք։ Ռուսինեան վնասուած է, իմ կարծիքով, իր խանգիհն, որ տեսակ մը ռոմանթիզմ կը խառնէ իր վաստերուն. իր կիւրհն, որ կը նեղցնէ իր հայեացքը, աչքին առջև կարմիրի խաւ մը բերելով. իր կուռ տրամաբանուքեանէն որուն շատ քիչ անգամ պիտի զիջինք։ Ռուսինեան վնասուած է իր թերուքիւններէն, որոնք իր խօսքինն են, ամուր, կազմակերպուած, պիրկ, առանց լուսամուտի ու առանց լայնքի։ Ռուսինեան վնասուած է յամառուքենէն, մոլեռանդուքենէն, իմացականուքեան վրայ իր անսասան հաւատքէն։ Կ'աւելցնեմ՝ այս չարքին, իր միամտուքիւնը, պարկեշտուքիւնը, ինքնիրեն հաւատարիմ մնալու տոնքիշոքիւնը, բոլորը լաւագոյն առաքինուքիւններ, արժանիքներ, սոսկական կեանքի, բայց բեմի համար յաճախ վտանգաւոր։ Մի՛ մոռնաք. խօսողներուն ամէնէն հեղինակաւորը, Տուկիդէսի հաւաստումով, Պերիկլէան էր, այսինքն մարդը որ իր գրպանին մէջ պատրաստ ճառեր չունէր, բայց կը հասկնար զինքը մտիկ ընողներուն տրամադրուքիւնը, հովին որ կողմէն գալը, ինչպէս կ'ըսեն։ Իր խօսածները, առանց զգալի ընելու իրենց աղբիւրը, կը վարէին այդ ամբոխները, զանոնք պատրելու մէջ ըլլալով ամենազօր։ Ռուսինեան այդ բեմէն քանի քանի անգամներ արհամարհուած, վիրաւորուած է։ Պատահած է որ առնէ քալէ սրահէն։ Այս ամէնը կը բաւեն բացատրելու համար այս իրաւ խօսողին վրիպանքը։ Կ'ենթադրեմ։ Բայց պէտք է աւելցնել, այս գլխաւոր ազդակներուն, ուրիշներ ալ, Ռուսինեանէն դուրս։ Ատոնցմէ մէկն է բուն իսկ շրջանակը որուն մէջ գործել է ստիպուած այս խորապէս պարկեշտ, հաւատաւոր մարդը և որ երբեմն մտերիմ, հասկցող, փոքր, գրեթէ համասեռ (ինչպէս են 1859-ի Ուսումնական Խորհուրդը, ասկէ առաջ Բարիզի աւելի մտերիմ ղօնը, եթէ կ'ուզէք, 1857-ի մանաժողովները, 1860-ի աւելի լայն բայց գարձեալ իրար հասկցող մարդոց կոկիկ խմբակը) բայց աւելի յաճախ այլատարր միտքերէ, խառնուածքներէ երևան եկած ու ինքնիրմով հիբնոսացած, անորակելի խումբն է երեսփոխաններուն, տուէք չքեղ ալ վերադիրը՝ ազգայինն երեսփոխաններուն։ Մարդ կ'ապշի այս անմահներուն մօտ ոչ թէ խելքին քանակէն կամ որակէն, այլ այն ահաւոր փաստէն թէ ո՞ր հրաշքին գինովը, իր պատմական կեանքին մէջ երբեք ժողով չըրած այս աւագանին այս ժողովուրդին, կը հանդուրժէ քովինը, ընկերը, պաշտօնակիցը, երբ կը խօսին։ Ազգային ժողովը ես տեսայ երբ կը գործէր, 1909էն

վերջ ու չեմ կրնար այս զարմանքիս ընթացք մը չտալ։ Մարդեր էին որոնք միայն խօսքին փառասիրութիւնը, հմայքը ու տենդը ունէին։ Ու չունէի՜ն ոչ իսկ հիւլէով senseը իրենց խօսքին ետին կարելի խելքին։ Մարդեր էին որոնք կը խօսէին որպէսզի ճերմակը սեւ դառնար այդ խօսքին կախարդական ուժին տակ։ Մա՛րդեր էին որոնք չէին ամչնար այդ անբարոյութենէն ու իրենք զիրենք ոտքի հանելու, թեւ շարժելու, կեցուածք շտկելու արարքները կը վերածէին ահաւոր սոփեստութեան մը։ Ան ի՜նչ հեշտանքով անոնք կը հպատակէին օրուան հերոսներուն, ասոնք ալ խօսողներ, քիչ մը աւելի կանոնաւոր, քիչ մը աւելի պատմութեան, մօտիկ անցքերուն, հին աւանդութիւններուն տեղեակ (գիտէի որ երեսնամեայ դադար մը այդ ժողովին՝ բռնադրուած Համիտի կողմէ, կ'ընէր այդ ժողովին խորհուրդը քիչ մը աւելի խորունկ, ու ժողովականները աւելի հանդիսաւոր երբ կ'ոգեկոչուէր առաջին սահմանադրութիւնը) ու աւելի տրտում։ Կեդրոն, աջ, ձախ անուննե՜րը՝ որպէսզի կատարեալ ըլլա՛ր ապուշութիւնը կապկումին։ Ու, իմ աչքիս տակ ըրին իրենց ամէնէն չնական հարկինքը, պատրիարքական աթոռէն վար առնելով Դուրեան Սրբազանը որ առնուազն քաղցր իմաստութիւն մըն էր, անոր տեղը բերելու համար ուրիշ մը։ Ու երբ հարցուցի այս հերոսական արարքը նիւթող, գլուխ հանող տրիբունին՝ որ զաւակն էր առջի սահմանադրական պայքարներուն մէջ իբր չիտակ մարդ խառնուած հրապարակագրի մը (Օգսէն Խոճասարեան), թէ ի՞նչ կը շահէր ազգը, անանուն, անկշիռ մարդ մը, նոյնիսկ պարկեշտ, Քիւրտիստանի խորերէն Պոլիս կանչելով ու բարձրացնելով գահը մեծ մարդոց, առի անմոռանալի պատասխանը. «Հարցը պատրիարքին անձին վրայ էր, ոչ թէ պատրիարքին արժանաւորութեան»։ Իրենց կուսակցութիւնը — միշտ մեծամասնութիւն — տէրն էր Խորհրդարանին, ու հետեւաբար իրաւասու նոյնիսկ փողոցէն անցնող բեռնակիրը, քուէին ուժովը բերելու այդ գահին։ 1910էն վերջ իրաւ այս հոգեվիճակը ես հիմա կը փոխադրեմ 1860–70 շրջանին։ Ու ընդհանուր անուններէն կը զատեմ քանի մը հատ միայն — Ս. Փափազեան, Բ. Ղազարոսեան, Կ. Իւթիւճեան, այսինքն խօսքին ախտագին տարփաւորները որոնք երդում են ըրած դեմ խօսիլ, միայն ու միայն դէմ խօսիլ: Խօսքի այս հիւանդութի՛ւնը հեղինակ այն մեծ գայթակղութեան զոր պատմութիւնը չի կրնար մոռնալ։ — Ատիկա՝ ազգային գործերուն չը քալելն էր, գէթ այնչափով որչափով կը քալէին անոնք ամիրա-

ներու օրին։ Գառակուսի անիւը՝ Խրիմեանին պատկերաւոր բացատրութեամբ, այդ Սահմանադրութեան խմբագրումին մէջը չէր, այլ Ռուսինեանին բառովը՝ երեսփոխաններու ուղեղին մէջ։ Ամէն մարդ ձայն ունէր ու մատի մը անբռնաբարելի իրաւունքը։ Լաւ։ Բայց ամէն մարդ ես մը ունէր։ Ամէն մարդ բան մը ըսելու հեշտանքը։ Ռուսինեան որ գրեթէ միշտ վարիչ դիրքերու վրայ կը գտնուէր, պարտքին տակն էր այս անբռնութիւնը խելքի ճամբուն բերելու, առնուազն իրենց ժողովուրդին օգուտին, բարիքին նախանձախնդիր ընելու։ Ու հասկնալի էր որ վրիպէր։ Ձեր բոլոր բարի կամեցողութիւնը, խելքը իրենց պտուղները կրնան տալ երբ իյնան տրամադիր մարդերու։ Գարին վրայ սերմը չի բուսնիր Գրիստոսի առակին մէջն անգամ։ Ձեզ կործանելու երդում ըրած մարդոց մօտ ատոնք կը դառնան չարիքի ազբիւր։ Ռուսինեանի երեսփոխանական գործունէութիւնը բախած էր այս կարգէ արգելքներու, անընկալչութեանց։ Թուղթի վրայ իր գծած օրէնքները հրաշալի՝ այդ մարդոց ուղեղին առջև կը դառնային վերացեալ կիրքերու, պզտիկ փառասիրութիւններու։ Մեր երեսփոխանները իրենք զիրենք կը չփոթէին մեծ ազգերու Խորհրդարաններուն անձնակազմին ու այս պատրանքը այնքան հզօր էր որ Ռուսինեանն անգամ զառածեցուց։ Այդ երեսփոխանները սանձելու, «օրինաւորութեան շաւղին» բերելու համար Ռուսինեան խմբագրեց, ժողովին իսկ խնդրանքով Նէրէն Կանոնագիր մը, անշուշտ ֆրանսականէն փոխադրութիւն։ Ու միամտաբար, ծափերու մէջ, ժողովը վաւերացուց զայն «ի գործադրութիւն», առանց մտածելու որ անկարգութիւնները թուղթի վրայ սրբագրելի՝ ուղեղներուն խորը տուն տեղ եղած էին։ Ու չքալեցին այս ազգին գործերը։ Խրիմեան Սահմանադրութիւնը կ'ամբաստանէ։ Սերվիչէն կը զգայ անոր մէջ անգործնական մասեր։ Կառավարութիւնը կը միջամտէ այդ խրտուիլակ ժողովը տեսնելով իր չմարութեան մէջ խորասոյզ։ Անդին՝ տառապող մեր ժողովուրդը, կը հաւատայ թէ իր ցաւերուն դարմանը այդ կախարդական չէնքէն միայն կրնայ յուսալ։ Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձները իսկական յուզումի, դիւցազնական խանդավառութեանց օրեր են։ Թափուր գահերուն համար (Պոլիս, Էջմիածին, Սիս, Աղթամար) գահակալ ճարելու իսկ դըժուարացող այս ժողովին առջև դրուած էին իրարմէ կարևոր, «հրատապ» հարցեր։ Բոլոր այս հարցերուն լուծումը ահա վստահուած էր խօսքի այդ ճպուռներուն։ Ռուսինեանի տեղ ուրիշ որևէ մէկը պիտի չդիմանար անոր չափովն իսկ։ Դուք գիտէք

թէ ինչ կը նշանակէ ձեր լուսաբեամբը փայլիլ ժողովի մը մէջ ո-
րուն հեղինակն էք եղած, որ ձեր գոյութեան ամէնէն սրբազան
ուժերն է սպառած, որուն կը հաւատաք ձեր բոլոր կարողու-
թիւններովը և զոր կը տեսնէք իր դերէն հեռու, զայն մոռցող,
ու բառացուցութեան կրկէսի մը վերածուած: Իրա՜ւ որ դըժ-
բախտ էր այս կեսարացին: Անիկա այդպէս տարիէ մը աւելի,
իբր երեսփոխան, փայլեցուց իր լուսնթիւնը, մինչ մարդիկ իր
գլխուն վրայէն սուր կը ճօճէին իրարու կիրքերուն դէմ: Ռու-
սինեան ոչ մէկ մեղք ուներ սակայն: Ապագան, այսինքն 1910ը,
դատեց զինքը, անոր գաղափարները անգործնական, անգործա-
դրելի գտնելով, ու կարծեց թէ արդարութիւն կ'ընէր: Այդ
օրերուն (1860–70) երկինքէն իջած Աստուած մըն ալ մենք
պիտի ենթարկէինք Ռուսինեանի ճակատագրին:

բ) Օրհնգիրեն. Վարժապետեանի բառով՝ Սողոմեն: կարճ
կ'ըլլամ, պարզապէս այն աւազ պատճառով որ այդ օրէնսդրա-
կան աշխատանքը փոխադրութիւն մըն էր եւրոպական նման
աշխատանքներէ: Չ'արժեր զբաղիլ այդ օրէնքներուն մեր մի-
ջավայրին յարմարեցման մէջ զգալի պակասով, քանի որ Ռու-
սինեան, խորապէս պարկեշտ, միշտ իր փոխադրուածները ենթար-
կած է իր մտերիմներուն քննութեան, որոնք իրեն չափ ու ա-
ւելի ազգասէր, փորձառու, զգօն անձնաւորութիւններ էին:
Ըսին թէ Ռուսինեան չէր ճանչնար մեր պայմանները. Ղալա-
թիոյ խեղճ ու կրակ հաւաքավայրը չփոթած էր Բարիզի, Լոն-
տոնի խորհրդարաններուն հետ: Կը մերժեմ ամբաստանութիւնը:
Ռուսինեանի օրէնքները մարդկութեան կը պատկանին: Ու մենք
տակաւին մարդեր չէինք այդ թուականին: Մենք տիրական ան-
արդարութիւն մը ցոյց տուած կ'ըլլանք, ամէն անգամ որ հան-
րային կեանքը (տուէք բառին մշակութային իր ամբողջ ընդար-
ձակութիւնը, — թատրոն, գրականութիւն, մամուլ, զանազան
կազմակերպութիւններ ու ասոնց չարքին ազգային սահմանադրու-
թեամբ գոյաւոր մեր ներքին իրաւակարգը — որպէսզի միան-
գամընդմիշտ պարզուին կնճիռները, անհասկացողութիւնները)
ենթարկենք վերլուծման մեր մշակոյթէն վեր ուրիշներու եղա-
նակներով: Դատել մեր Ազգային ժողովը ֆրանսական կշիռով
— այդպէս ըրին իզմիրը, արևելահայ մտաւորականութիւնը —
կը նշանակէ անգիտանալ մեր իսկ կարելիութիւնները: Ռուսին-
եանի մտածած ու գործադրութեան թափած օրէնքները, ծրա-
գիրները, ձեռնարկները բանով մը աւելի էի՞ն իրաց վիճակէ մը
որ կը կանխէր 1850ը: Այս հարցումին ամէն պարկեշտ հայ ունի

մէկ պատասխան։ Ռուսինեան չէ յաջողած բարեփոխել լեզուի հարցը։ Բայց չէ ալ քալած սխալ, դէշ քայլովը Գալատացիներուն։ Ռուսինեան չէ յաջողած Սահմանադրութիւնը ընդունակ դարձնել իր հոգիին, դերին։ Բայց Զօրայեանին պէս չէ դաշնակցած խաւարեալներուն։ Ռուսինեան չէ յաջողած արդիացնել մեր վարչական կարգերը, բայց ծառացած է ամէն կամայականութեան դէմ։ Միակ մեղքը, օրէնքներ թելադրողի իր պարկեշտ փոյթին մէջ, իր անկարողութիւնն է հակակշռելու իր խակ ընկերները, որոնք թէև խորապէս ռամկավար ոգիով մարդեր, իրմէն շատ աւելի առաջ համոզում են կազմած այս ոգիին անգործնականութեան ու գացած են աւելի անդին իրմէն։ Սերվիչէն պիտի չվարանի իր ազդեցութիւնը գործածել, գէթ առժամապէս կիրքերը մեղմելու համար, այնքան դժուարութեամբ ու վտանգներու գինով ձեռք ձգուած Սահմանադրութիւնը պետութեան միջոցով դադրեցնելու գործելէ (ինչ որ 1860-ի մարդերը կ'անուանեն պետական հարուած). ու ըրած է այս պատասխանատու արարքը, խորունկ գիտակցութեամբ մը իր ըրածին, անշուշտ անհանդուրժելի գտնելով ազգային ճպուռներուն (երեսփոխանները) ահաւոր այլուրութիւնը իրենց դերէն ու իմաստէն։ Ռուսինեանին պակսածը ահա այս ծանր որոշումներուն խելամտութիւն է, իր իսկ ճարած օրէնքներուն տառին կառչելու միամտութեամբ մը պաշտպանուած։ Բայց ելլել ըսել որ անիկա չէ հասկցած իր շրջանը, մարդերը, միջավայրը, կը նշանակէ այդ մարդուն ընդարձակ, պայծառ իմացականութենէն կասկածիլ։ Ռուսինեան օրէնսդիր մը չէ, եթէ երբեք այս բառը իմաստ մը ունի իրեն յատուկ։ Գերի ժողովուրդներուն օրէնքնե՞րը։ Ո՛րքան անամէջ են բառերը երբեմն։ Ի՞նչ չուտ ալ կը մոռնանք որ Արեւմտահայ Գրականութիւնը, ու անոր ամբողջ մշակոյթը գերի ժողովուրդի մը ստեղծումները կը մնան, տակաւին մինչև այսօր, — պարագայ որ կրկնապէս կ'արժեւորէ արդիւնքը։ Մենք պայքարեցանք մեզ գերողներուն կամքին ու ներքին վէրքերուն, ախտերուն դէմ։ Ու ասիկա աւելի քան սրտառուչ կ'ընէ Արեւմտահայ ճիգը Զարթօնքի կրկէսին մէջ։ Մի խօսիք օրէնքի անունով։

գ) Բժիշկին. որ, ըսի վերերը, Ռուսինեանէն անկախ գեղեցկութիւն մըն էր, միշտ այդ սերունդին ներսը։ Չէր անիկա այսօրուան մասնագիտացած արհեստաւորը։ Բայց կը պատկանէր իր արհեստին, ինչպէս իր ժողովուրդին սպասը կ'ընէր մշակութային գետնի վրայ, հաւասար պարկեշտութեամբ, օգուտով,

խանդով։ Ռուսինեան հիւանդ չէ նայած։ Օտեան (Երուանդ) կը պատմէ որ իրեն դիմողները՝ հիւանդատեսի համար, կը վռնտէր, չխանգարուելու համար իր աշխատանքներուն մէջ։ Գիտուած մարդ մը կա՞ր այս ատենաբանին ետին։ կը կասկածիմ։ Պատուակալ բժիշկները մեր մէջ յաճախադէպ են։ Ու 1860-ին բժշկութիւնը ամէնէն յարգի ազատ արհեստն էր մեր մէջ, ամէնէն հարուստ աղջիկներու ակնկալութեամբը փառաւորուած ալ։ Կա՞ր նոյն ատեն այս մարդուն ետին այն միւս տիպարը որմէ կարելի է նմոյշ ունենալ Ֆեաթիպեանը։ Այսինքն՝ սիրտի տէր մարդը։ Չի ուզեցած, որպէսզի ատոր փաստովը ներելի ըլլար զբաղիլ։ Միւս կողմէն, չէ խնայած իր միտքը։ Ըսի թէ բոլոր մասնաժողովներուն, յանձնախումբերուն մէջ ինք կը վերցնէր սեւագրական, խմբագրական, ատենագրական, արձանագրական տարապարհակները։ Պիտի ուզէի՞ք քանի մը ուրիշ ալ կողմեր որոնք բժիշկէն անդին, մարդը սեւեռել յաւակնէին։ Օտեան կը յիշէ քանի մը տիպարային դրուագներ։ Թաղած է իր մայրը, միս մինակը, քահանայի մը հետ, առանց ազդի, առանց ցոյցի։ Էմէ Մարդէնի գործին թարգմանութեան օրերուն, կրակ կ'իյնայ իրենց փողոցը։ Ահաբեկ՝ կինը կուգայ զինքը անհանգիստ ընելու։ «Դեռ մեր տունին չէ հասած կրակը, զիս հանգիստ թող» կը պատասխանէ անըմբռնելի թարգմանիչը։ Պալեան Յակոբի սրահներուն մէջ իր անկիւնակալ բազմիլը բացատրութիւն մըն է որուն տարողութիւնը ընդարձակ է շատ։ Իր օրերու մեծագոյն մարդերէն մէկուն հետ սա մտերմութիւնը՝ ուսանողական օրերուն Բարիզ սկիզբ առած, հասուն մարդու բոլոր վտանգները անցուցած է առանց տոյժի։ Կը սիրէին այս մարդը իր բարեկամները, անշուշտ ոչ իր սև աչքերուն կամ յօնքերուն համար, այլ անկէ ծորող լուրջ, բիրտ, բայց նոյն ատեն քաղցր ուժին, ուժերուն հաչուոյն։ Այս չոր, խիստ գիտուննին մէջ կ'ապրէր հաւանաբար մեր ժողովուրդի այն պարզ, ցոյցէ համ չառնող, էականին միայն հետամուտ տիպարը որ մեր միջինին կնիքը ունէր սանկ հարիւր մը տարի առաջ։ Որուն կրնայիր վստահիլ քու ցաւերդ։ Որմէ չունէիր կասկած։ Մեծ։ Ի՛նչ գիտնամ թէ ի՞նչ պիտի ուզէի՞ք դնել այդ եռագիր վանկին ետին։ Տալը, ունեցածէն, անշուշտ բան մըն է։ Տալը՝ քիչէն, առաքինութիւն մը։ Բայց տա՞լը՝ չունեցածէն։ Ռուսինեան քանքար ունէր իր ուղեղին խորը։ Ու տուաւ անկէ մինչև իր կործանումը։ Ալ ձեզի կը ձգեմ իր աշխատանքի սեղանին առջև, դեռ հազիւ իր լուծիւնը ամբողջացուցած բանուորին

աչքը ընդ միշտ գոցելուն սրբազան հերոսութիւնը։ Ա՛ն որ իր ժողովուրդի կամ մարդոց (ուսանողութիւնը ամէնէն սիրելի մասն է երբեմն մարդկութեան) օգուտին, բարիքին, մարդկութեան համար կ՚իյնայ դանակին տակը թշնամիին (մեր Արուեստագէտ Սերունդին բոլոր ազնուական դէմքերը ուրիշ կերպ չփակեցին իրենց աչքերը) կամ անկէ հալածական կ՚իյնայ օտարութեան դժոխքը ու ցաւագար իր մարմինը կը տրամադրէ հոգեառին, սիրտը ամբաւ կարօտով դէպի այդ ժողովուրդը, և կամ Ռուսինեանին պէս պիտի տապալի իր սեղանին առջև, մեծ մըն է, առանց այլևայլի։

դ) Թարգմանիչին. որ բացառիկ կողմերով եղած է ուշագրաւ։ Հ. Արսէն Ղազիկեան որ հայացուցած է դասական գլուխգործոցները, պիտի յիշուի անշուշտ մեր մատենագրութեան մէջ, բայց մեր գրականութիւնը պիտի չկրնայ, այդ իսկ արարքին զիջումով մը, անոր անունը ազատագրել։ Նոյնն է պարագան Բագրատունիին, ու բոլոր այն ոտանաւորի աշխատաւորներուն որոնց արդիւնքը սովորական փոխադրում մը միայն կը մնայ։ Ռուսինեանի Փառատենչիկ Անուրջը (Թոզէֆին Սուլարի) քերթուած մըն է, որուն մենք չենք իսկ կասկածիր բնագիրը։ Ամէն բառ հոն ինծի կը թուի խորունկ կերպով մը հայեցի։ Ու ահա տարօրինակը. այդ քերթուածին շեշտը, հոգին, Պոլիսն ալ չի թելադրեր ինծի, այլ իմ ժողովուրդին ամբողջական զգայնութիւնը, այդքան կանուխէն իմ չատ սիրած տոհմիկ, գաւառիկ յոյզերը։ Ո՞վ սորվեցուց Ռուսինեանի թէ թարգմանութիւնը քերթուած մը գրել է միշտ և կամ ոչինչի չատ մօտիկ փոխադրութիւն մը։ Այս մտածումներու դիմով ստիպուած եմ խօսիլ Կիլիկիա քերթուածին ալ վրայ։ Ռուսինեան, լիբանանեան խռովութեանց ժամանակ (1861), իր պետին՝ Ֆուատ փաշայի հետ, եղած է Պէյրութ, ու չես գիտեր ինչ յոյզերու խթանին տակ այցելած է Կիպրոսը, Կիլիկիան, ձիու քամակին, ոտքերուն վրայ դանդաղ օրօրուելէն, որպէսզի մօրթովը զգար հայրենի հողին անմեռ ծորումները։ Այդ պատոյտներուն ընթացքին է որ ունեցած է հաւանաբար սրբազան ներշնչումը Կիլիկիան թարգմանելու։ Բնագիրը, Ma Normandie, ֆրանսական բանաստեղծութեան մէջ հասարակ քերթուած մըն է գրեթէ, որոշ ջերմութեամբ։ Բայց անոր թարգմանութիւնը գոհար մը, այս անգամ՝ հայ բանաստեղծութեան մէջ։ Ի՞նչն է հեղինակը սա իրողութեան։ Ռուսինեան չէ թարգմանած, այլ, ամէն իրաւ բանաստեղծի նման, գրած է իր քերթուածը։ Վասնզի ունինք Մ. Պէ-

չիկըթաշլեանէն նոյն քերթուածին (թարգմանօրեն երգ) փոխադրուածը Մինչդեռ յուսով խայտայ բնութիւն, անկանգնելի, ողջմելի բառակոյտ մը որ կը զարմացնէ զիս, իրաւ բանաստեղծի մը գրիչէն գալուն: Մեր բանաստեղծութիւնը սակայն այդ անունին կը մնայ պարտական տասնեակ մը անգերազանցելի քաղցրութեամբ, դաշնակութեամբ, գեղեցկութեամբ քերթուածներ: Բայց այս վրիպանքն ալ իր կարգին անհերքելի ողբերգութիւն: Մ. Պէչիկթաշլեան չէ ապրած իր կիլիկիան, Ռուսինեանին նման, ոտքերովը, աչքերովը, մարմնին բիւրաւոր խորշերովը: Ահա թէ ինչու Կիլիկիա քերթուածը խանդավառած է սերունդներ: կը պատմեն թէ կիլիկեցիք այնքան սիրած են զայն որ թարգմանած ալ են Թուրքերէնի (իրենց խօսած լեզուն) ու երգած...: Իր կարգին բնագիրէն քանի մը պատիկ քաղցր ու տրտում քերթուած մըն է Տերեւաթափը (Միլվուա), արժանի աւելի իմաստնացած Դուրեանի մը փառքին: Ունի տակաւին, նուազ յաջող, երեսունի մօտ թարգմանութիւններ, մեծ մասը Լամարթինէն և Հիւկոյէն: Միտք բանիո՞ն սա տողերուն. ա՛ն՝ որ Ռուսինեանի զգայնութիւնը հարազատ արուեստագէտի մը զգայնութիւնն էր ամէն բանէ առաջ: Ռիւ-Պլասի իր թարգմանութիւնը ընդունուած է իբրև խուժ, ան ալ Գ. Օտեանէն որ առնուազն դաշնակութեան խոր թափանցումն ունէր: Օտեան սխալի մէջ է երբ թարգմանութեան կը վերագրէ աններդաշնակութիւն ու չի տեսներ, չի կասկածիր բուն ազդակը որ հեղինակն է այդ դժբաղտութեան: Թատերական և քնարական բանաստեղծութիւնները իրարմէ բոլորովին հեռու, տարբեր ապրումներու անդրադարձն են: Ռուսինեան տրտում, ցաւոտ, ջերմագին զգացումներու փակ անօթ, քնարական գեղումներու մէջ, առաջին իսկ բխումով կը պարպէր ինքզինքը: Թատերական քերթուած մը առնուազն երկար ներշնչումներու կարօտ ստեղծում մըն է: Մնաց որ Հիւկօ ամէնէն գէշ, անբաւական, անտանելի թատերագիրն է, միջակէն ալ վար, եթէ գիշում մը չընենք իր լեզուին չքեղ գեղեցկութեանց: Ու այդ չքեղ գեղեցկութիւնն է որ ամէն թարգմանութեան մէջ դատապարտուած է չոգիանալու: Հոս է գաղտնիքը Ռիւ-Պլասի թարգմանութեան համեմատական վրիպանքին: Օտեան կը խօսի դարձեալ ձեռագիր ուրիշ թարգմանութիւններէ, գրաբարո՞վ ալ: Տուած է նմոյշ մը այդ լեզուով ալ, Թիթեռնիկին, այնքան իրաւ, պարզ, տաղաչափեալ՝ որքան են Մխիթարեան դպրոցին անուանի բանաստեղծներէն մեզի հասածները:

ե) Ձեռագիրներէն. զորս տեսած է երուանդ Օտեան, ըստ

իր վկայութեան (Մասիս, 1893), Ռուսինեան ունեցած է երեսունի մօտ թարգմանութիւններ, ոմանք վերջնական իրենց կնիքը առած, ուրիշներ ուրուագրային, լեցուն՝ սրբագրումներով։ Այս խղճմտանքը իր գրածներուն հանդէպ երբեք արհամարհելի առաքինութիւն մը չէ, քերթողականին մէջ։ Ամէն իրաւ արուեստագէտ ենթակայ է այս կարգի տագնապներու։ Օտեան տեսած է ճառեր, ծրագիրներ, կանոնագիրներ, քերթուածներով, յապաւումներով, յաւելումներով ծանրաբեռն։ Ուշագրաւ է Ուղղախօսութիւնին երկրորդ տպագրութեան համար պատրաստած ձեռագիրը, ճոխացեալ ու յաւելեալ, ինչպէս կ՚ըսեն։ Առջի հրատարակութեան կրկինին մօտեցող ծաւալ մըն ալ ունէր այդ ձեռագիրը։ Ռուսինեան ինչ խնամքով կատարած է այդ սրբագրութիւնը։ Ո՜րքան գիտէր օգտուիլ ժամանակէն։ Տքթ. Թորգոմեան, եթէ երբեք իր քիչ մը շատ թացիկ լաւատեսութեան չ՚ենթարկեր այդ գրքոյկին տարողութիւնը, մեծ բարիքներ ակնկալած է անոր վերհրատարակութենէն։ Տարակոյսի տակ ձգելով հանդերձ այդ բարիքին կարելիութիւնը — այն գլխաւոր փաստով որ Ռուսինեան բանասէր մը չէր, ոչ ալ այդ կարգի հետաքրքրութեանց հերոս մը — պարտք կը զգամ ըսելու որ իր բառակերտութիւնը աւելի էր քան իմացական ընդունակ խաղարկութիւն մը բառերու վրայ։ Ունինք Եղիան որ այդ գիծէ ընդունակութիւններ է պարզած, անշուշտ առանց բանասիրական հնհնուքի։ Ունինք Զրաքեանը որուն կերտած բառերը կը մատնեն, սնոպութեան քովն ի վեր, համադրական ամուր, զօրաւոր ախորժակներ։ Ռուսինեանին պարագան երկուքէն ալ հեռու կը թուի ինքզինքը արժեւորել։ Այս զբաղանքը, անոր մօտ, զուտ օգտապաշտիկ նկատումներէ կը բխի։ Անիկա, իր ընկալուչ երիտասարդութեան, ապրած է Բարիզը, այսինքն ապրած անոր argotն։ Ու ամէն մեծ քաղաքներու արկօն, միշտ զգայնութեան տարրերով հարուստ յօրինուածք մըն է, պաշտօնական բառարանէն չհայթայթուելիք թանձրութեամբ մը կեանքի։ Ցետոյ, լեզու մը կերտելը փառասիրող մը, հարկադրաբար պիտի աշխատի բառերուն վրայ որոնք նախանիւթն են լեզուներուն։ Ռուսինեան ոչ միայն իր գրած բառերուն դպած է իր մոգական մկրատով — գլխաւորաբար կրճատելու նպատակով — այլ լեզուին պակսած բառերը, չէնք չնորհք, առանց արարողութեան, միակտուր դարբնած է ինքնագլուխ։ Իր այս ախորժակը այնքան ընդհանուր էր, իր դիւրութիւնը այնքան ընդունուած իր շրջապատէն որ մարդիկ հաճոյքով կ՚ընդառաջէին իր թափծու

բառերը։ Կը յիշուին ճաշարանի յատուկ տարազներ։ Պալեանին սեղանին չուրջը բոլոր եւրոպական menu-ն ունէր իր համապատասխան հայերէնը, Ռուսինեանի creuset-էն։ Այնքան որ Պալեանի, նամակի մը մէջ հիասքանչ բացագանչութիւնը — «Առանց Ռուսինեանի բառ կը չիմնուի՞» — աւելի է քան սրամիտ boutade մը։ Ամէն ֆրանսերէն ընթացիկ բառի մը տեղ յարմար հայերէն մը ճարելը ոչ միայն հեղինակի արժանապատուութիւն մըն էր իր մօտ, այլ իր իսկ առաքելութեան թելադրանքը, խուլ, խոր բունկ, իրաւ։ Իրմէն բաւական բառեր մտած են գործածութեան։ Արեւմտահայ աշխարհաբարին ներքին չարադասութեան, նախադասութեանց ներքին դրութեան վրայ իր կնիքը թեթեւ է սակայն, այն պարզ պատճառով որ քիչ գրած, շատ մտածած է, ինչ որ հոմանիշ կուգայ իր ակօսը անմեակ ձգելուն։

Արեւմտահայ Գրականութիւնը այս մարդէն ոչ միայն իր յիշատակը կը պահէ, այլեւ իր աշխատասիրութեան, լրջութեան, հաւատաւոր խառնուածքին, մարդկային միջին, երբեմն միջինէն վեր առաքինութիւններուն փաստերը պարտաւոր է արժեւորել։ Այսօր ալ ունինք այդ Բարիզին մէջ տասնեակներով գրողներ։ Անոնցմէ տաղանդաւորները կրցածնին չափ պէտք է մոռնային՝ իրենց չկրնալ սիրած հայ ժողովուրդը, ու կտրէին իրենց կապերը։ Ռուսինեան, իր սերունդը, ըրաւ այդ Բարիզը, իր ժողովուրդին համար միայն ու միայն։ Ահա դասը, զոր 1943-ին գրուած ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կը հաւատայ հանել, ասկէ մօտ հարիւր տարի առաջ գործող խումբի մը թէկուզ ապարուեստ աշխատանքին, վաստակին նուիրելով սա պարզ, անաղմուկ, անյաւակնոտ գնահատանքը։

Ռուսինեան երախտիքներով հարուստ աշխատաւոր մըն է. արհասիրտ, ամուր մարդ մը, կորովի մտածող մը, արդար համբաւ մը։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԻՍԱՐԵԱՆ

Յովհաննէս Հիսարեան, ծնած 1827-ին, մահուընէն վեց տարի առաջ՝ 1910-ին, հրատարակած է Դիւան անունով բանաստեղծութեանց հատոր մը։ Ութսունը անցած մարդու մը մօտ խենդութիւն, փառասիրութիւններ, մարմնական ու իմացական խօթութիւններ՝ այնքան բնական ու հասկնալի, քիչ անգամ իրենց հետ պիտի ունենան երբողական հիւանդութիւնը *որ պատանութեան, շատ շատ երիտասարդութեան շրջաններու կը զուգադիպի խիստ յաճախ։ Կ՚աւելցնեմ որ այդ Դիւանը ունեցած է առաջին տպագրութիւն մը 1870-ին, գրեթէ գրաբար Ներածութեամբ մը որ նոյնութեամբ թերեւս (առաջին տպագրութիւնը չեմ տեսած) մուտք մը ունի 1910-ի հրատարակութեան մէջ։ Պատուական ծերունին երկրորդ տպագրութիւնը* «բուս պարտեաց եւ արժանեաց», *կատարած է յաւելեալ և ճոխացեալ, քանի որ ծանօթութեան մը մէջ կը տեղեկացնէ որ Դիւանին* «Երրորդ եւ չորրորդ մասերը կը բովանդակեն 1900էն իվեր շարագրուած տաղեր»: *Այս յիշատակութիւնը, իր պարզութեան ու լրջութեան մէջ իր ետին կը թողու* ծիծաղելիին, յիմարականին *պայմանները որոնք ինքնաբերաբար պիտի յառնէին ձեր ներսը, նոյնիսկ բնագիրներուն ընթերցումէն առաջ։ Ուրեմն ունինք* վկայութիւնը *մարդու մը աւելի քան վաթսուն տարիներուն (գիտենք որ անոր առաջին գրութիւնները լոյս են տեսած Տէրոյենցի խմբագրած Հայաստանին (1849–51) մէջ։ Այսինքն մարդ մը որուն հասակը գրեթէ ամբողջութեամբ կը չափէ Արևմտահայ Գրականութիւնը, մինչև իր վախճանը (ինծի համար Արևմտահայ Գրականութիւնը կը հասնի մինչև 1915)։ Յետոյ, նոյն այդ քերթուածաշարքին սկիզբը կը կարդանք որ Յովհաննէս Հիսարեանի* երկասիրութիւններն են.—

ա) *Կարճառօտ կենսագրութիւն Մեծին Նաբոլէոնի* (1848)

բ) *Բանասէր,* Հանդէս ամսօրեայ, *երկահատոր* (1851)

գ) *Նեռն կամ Կատարած Աշխարհի* (1866)

դ) *Խոսրով եւ Մակրուհի գաղիերէն թարգմանութիւն Բանասէրի մէջ հրատարակեալ նոյն մատենագրի հայ վէպին* (1869)

ե) *Դիւան բանք չափաւ, առաջին տպագրութիւն* (1871)

Կենսագրական նշմարներ, հոս ու հոն ցրուած, կուգան լրացնելու սա տարօրինակ ցանկին խորհրդանշանական իմաստը։

Այդ ցանկը թեւադրանքը կ'ընէ հրապարակագրի մը, fերթողի մը, վիպասանի մը, — այսինքն գրականութեան հիմնական կըրթանքներէն գոնէ երկուքին մէջ հաւատաւոր աշխատողի մը: Եւ որովհետեւ իր Հանդէսը՝ Բանասէր, արեւմտահայ անդրանիկ հանդէսն է, եւրոպական ըմբռնումով, իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կուտայ այդ չանքին ոչ միայն արժանաւոր գնահատանք, այլեւ կը կենայ յարգանքով գրեթէ քսանամեայ երիտասարդի մը միւս փառասիրութեան առջեւ, — փառասիրութիւնը անդրանիկ արեւմտահայ վէպը գրած ըլլալու:

Ան ալ, իր կարգին Մխիթարեան մը, իր ուսումը ըրած Վենետիկ: Շատ կանխահաս (1844-ին Պոլիս է արդէն), անիկա կ'ընդգրկէ ընթացիկ ասպարէզը Զարթօնքի Սերունդին միւս ներկայացուցիչներուն — գրագրութիւն և տուներու մէջ ուսուցչութիւն: Իր Բանասէրը այդ գործունէութեան մէջ յանդուգն նորութիւն մըն է: Բայց տակաւին ունինք, Աստուծոյ տուածէն սանկ վաթսուն, վաթսունըհինգ տարիներ, գիտակից և լուրջ աշխատանքի: Հիսարեան այդ տարիները պիտի սպառէ իր միւս գործերուն կերտումին, ուսուցչութեան (1885էն մինչև 1908 պետական վարժարաններու մէջ դասախօս է հայերէնի), առանց շատ խօսելու, մանաւանդ խօսեցնելու: Այս ժուժկալութիւնը, լրջութիւնը, անհոգոտութիւնը (եթէ կը ներուի բառը) իրաւ որ տպաւորիչ են սա մարդուն վրայ: Հրանդ Ասատուր որ գինքը տեսած է իր ալեւոյթին մէջ, կը պատկերէ զայն նուրբ, զգօն, կենցաղագէտ, կեանքին հիմնական հարցերէն տեղեակ անձնաւորութիւն մը իբրեւ, որ կրնայ, իր այդ տարիքին մէջ իսկ մօտեն խօսակցութեան մը մէջ մաս առնել, առանց ծիծաղելի ըլլալու:

Զարթօնքի Սերունդին ո՞ր կողմերը, սակայն, սա մարդուն մէջ ժամադրուած էին, գործածելու համար գէշ բացատրութիւն մը: Իր Բանասէրը(*), չրջանին հասարակաց կիրքերը ունի յորդ

(*) Ութածալ մօտ 600 էջնոց հանդէս մը, իր տարին յաջողութեամբ բոլորած (1858-ին փորձ մը չարունակելու, կը ձախողի մէկ թիւով վերջանալով) ուր քանի մը փոքրաթիւ գրութիւններ միայն (որոնց հեղինակներուն սկզբնատառերը դրած է անիկա) չեն ելած իր գրիչէն: Մնացածը — այսինքն հանդէսին գրեթէ ամբողջ մարմինը — գործն է իր ձեռքերուն: Բանասէրը կը պարունակէ հրապարակագրական բաւական լաւ ուսումնասիրուած, մանաւանդ խմբագրուած յօդուածներ (Ազգային կրթութիւն, Ազգային յառաջդիմութիւն, Ազգային բարոյութիւն, Ազգային դպրութիւն, Ազգային վիճակագրութիւն այսինքն՝ տեսարան (revue) Հայաստանի գաւառաց և քաղաքաց, յիշելու համար քանի մը նիւթեր). կենսագրականներ (Շահան Ջրպետ,

կերպով մը, լեզուական, պատմագիտական, ընկերաբանական, զարգացական մեծ ձգտումները 1850-ի մարդոց։ Բայց ունի նաև ատոնցմէ աւելին։ Աղաթօնի թերթը (Հայաստան) մտքէն իսկ պիտի չանցընէ թարգմանածոյ անգամ վէպ մատուցանել իր ընթերցողներուն, ուր մնաց՝ ինքնագիր վէպ մը հանդուրժել։ Անշուշտ դիւրին չէ ստեղծագործ ձգտումը սեպհականութիւն մը դարձնել Հիսարեանին. բայց նոյնքան ստոյգ է որ երկրորդ ինքնագիր հայ վէպը գտնելու համար (անցնելով Էլէզայէն — Հայկունի — վրայէն, առանց կանգ առնելու) մենք պիտի քալենք ժամանակն ի վեր, աւելի քան քառորդ դար (1885-ին Զօհրապի Անհետացած Սերունդ մը վէպը)։ Բնականէ, այս իսկ հանգամանքով կը պարզէ նկարագիր մը որ հաղորդ ըլլալով հանդերձ Զարթօնքի մտադրութեանց ընդհանուր միջինին, աւելի է անոնցմէ գրական ալ ցանկութիւններով։ Աւելի անդին ես կը դատեմ Խօսրով և Մաքրուհին իբր վէպ։

Յետոյ պարտաւոր եմ հոս յիշել իր ծաւալ չերեւալը, աւելի ճիշդ ախորժ չառնելը գործունէութեան այն կերպերէն որոնք իր սերունդին համար այնքան յատկանշական, այնքան ընթացիկ կը ներկայանան, մանաւանդ երբ դիտուին քիչիկ մը հեռուէն։ Շատ չենք հանդիպիր իր անունին, սահմանադրական պայքար-

---

Կարապետ Մանուկ Օղլու, Մուրատեա Տ'Օհսոն, Մ. Ամիրայ Ճէզայիրլեան). բանասիրական (այն օրերուն այս բառը կը նշանակէր մեր գրականը) տիտղոսին տակ Արեւմտահայ Գրականութեան առաջին հայ վիպասանութիւնը՝ **Խոսրով եւ Մաքրուհի** որ 1869-ին թարգմանուած է ֆրանսերէնի և 1903-ին վերստին լոյս տեսած **Ծաղիկ** հանդէսին մէջ. բանաստեղծական գրութիւններ, 1850-ի ախորժակներուն կնիքովը, բայց զօրաւոր ալ հակումներով դէպի ժողովրդական քերթողութիւն. ճննաբանական, ճնախօսական հաւաքումներ. **Վեցհազարեակ Ցայտնեայ** վերնագրով գաղտնի գիտութիւններ մօտէն հետապնդող ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը ուր իրաւ հաւաքողին, լուրջ բանասէրին յայտնութիւնը դժուար չէ հաստատել։ Ինչ որ սակայն հանդէսը կ'ընէ ուշագրաւ, այդ թուականներուն համար մանաւանդ, անիկա՝ ըմբռնողութիւնն է իր դերին։ Անըմբռնելի էր այդ օրերուն թերթ հրատարակել, առանց քաղաքական բաժինի։ Հիսարեան ըրած է զիջումը, բայց արդարանալի ցանկութեամբ մը, չնմանելով Իզմիրի **Արեւելեան Մամուլին** որուն մէջ այդ քաղաքականը լայն լայն պիտի մշակուի, հոգ չէ թէ մենք 1880-ին, 70-ին ունենանք այդ սպասը պարտ ու պատշաճ կերպով կատարող բազմաթիւ օրաթերթեր։ **Բանասէրի** մէջ կան տակաւին յուշագրութիւններ, Հայաստանի վրայ, ալիշանեան ներշնչումներու արձագանգ մը իբրև։ Միւս կողմէն չմոռնալ որ Հիսարեանի մեծ, անցեալ գործը՝ հայկական գաւառներու մէջ ցրուած բեւեռագիր արձանագրութեանց հաւաքածոյ, կուտայ փաստ մը իրաւ գիտունի մը խառնուածքին։

ներուն մէջ։ Թատրոն մը չէ ճամարտակած, նմանելու համար գոնէ ... Սրուանձտեանց Գարեգինին (Շուշանն Շաւարշանայ) կամ Թովմաս Թէրզեանին։ Եթէ գլխած է իր գիւանը հրատարակելու, ապահովաբար ըրած է այդ տրտմութիւնը, հպատակելու համար չրջանին քնարերգական մոլուցքին (Դուրեանին և Պէշիկթաշլեանին, Զերազին և Եղիայեին փառքերը կ'ամբանան ... ոտանաւորով)։ Բայց ատկէ առաջ անիկա հրատարակած է Journal Asiatiqueը (1858) հայերենի բաժինով մը։ Այս փոքր մանրամասնութիւնը եթէ ազատագրէք տպագրական, ըսել կ'ուզեմ՝ գործնական մտահոգութիւններէ, թերևս կը գառնայ Հիսարեանի իմացական ընդունակութեանց մասին բաւարար փաստ։ Իր բազմաթիւ ճամբորդութիւնները Թուրքիա, Կովկաս, Եւրոպա բոլորն ալ գիտական չատ չոր, չատ լուրջ նպատակներով, իր հոյակապ որակուած բայց լոյս չտեսած հատորը (բևեռագրային արձանագրութեանց հաւաքածոյ) կը վկայեն թէ գրագէտին չափ անխառն գիտունը իրական էր այս մարդուն մէջ։

Անշուշտ Բանասէրը Philologue մը չէ, գրականութիւն մը, իմացական մեծատարած չարժում մը սկսող ու զայն մեծ ուժգընութեամբ մը առաջ վարող, քանի որ Ցովհաննէս Հիսարեան ըսուած զգօն, իմաստուն, չրջահայեաց չուկացին, տուներու մէջ պատուակալ դասատուն, մեծահարուստներու և ամիրաներու չուրջը իր մտաւորականի դիրքը պահելու մէջ որոշ ճարտարութիւն, հաւասարակչռութեան զգայարանք պարզող տիպարը հեռուէն իսկ բաղդատելի չէ ան միւսին որ կը կոչուի Միխայէլ Նալպանտեան, բոլորովին ներհակ չնորհներու հանդէս մը ասիկա։ Հիսարեանի թերթին մէջ օտար ըլլալով կան Տէրոյեանցը Ց. Տ. ստորագրութեամբ, Գրիգոր Օտեան պատանին, Մ. Պ. ստորագրութեամբ հաւանաբար Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը (որմէ քերթուած մը՝ Եւփիմէ, սեռին մէջն է Պէշիկթաշլեանի քնարական իրագործումներուն — ոգի, նիւթ, թէքնիկ, բառարան, բոլորը չեչտօրէն կը թելադրեն սկսնակ քերթողը Ցետին Հառաչքին, բայց որ մուտք չէ ունեցած Տաղ և Թարգմանութիւն մէջ, հաւանաբար անչափահաս տիոց երկունք նկատուելուն), Ս. Հ. ըստորագրութիւն մը, հաւանաբար՝ Սրապիոն Հէքիմեանը և ուրիշ քանի մը մանր մունր անուններ։ Այս ճչտումները կը հետապընդեն սակայն ճիգ մը, հասկնալու՝ այս երիտասարդին — քանքարաւոր ինչպէս պատրաստուած — մեկուսացումը իր սերունդէն։ Իրեն չնորհուած տարինները Ցովհաննէս Հիսարեան պիտի գործածէ այդ մեկուսացումը ընելու աւելի արմատական, չբսելու

համար բացարձակ։ Ձեմ կրնար այս հանգամանքը բխում մը ընդունիլ խառնուածքի, պարզ այն պատճառով որ հաւնդիս մը խմբագրելը ձեռնարկութիւն մըն է՝ պայմանաւոր ամէնէն առաջ լայն հաղորդականութեամբ մը։

Ապահովաբար բծախնդիր, ինքնասոյզ, գիտական չատ չեշտուած հակումներով հանդերձուած մարդ մըն էր, ինչպէս արդէն կը թելադրեն իր Դէօանին քերթուածները որոնք թէև տաղաչափութիւն, բայց կը չօշափեն ժԸ. դարու չատ համբաւեալ քնարական ուսուցանող բանաստեղծութեան սիրական նիւթերը, ըլլալով խրատ՝ բարոյախօսութիւն, առանց հռետորութեան ու առանց լեզուական զարդարանքի։ Այս կղզիացումը — կամաւոր թէ բռնադիր — ազդա՞ծ է իր ստեղծումներուն։

Իր երկրորդ վէպը՝ Նէռն կամ Կապարած Աչքառիկ, չեմ տեսած։ Բայց գիտեմ որ անցած է աննշմար։ Կարելի չեղաւ օրինակը ունենալ։ Իր ամէնէն խնամեալ գործին անտիպ մնալն ալ՝ ուրիշ պատմութիւն։ Հրանդ Ասատուր որ ապահով մարդ մըն է, կը վկայէ թէ Հիսարեան հետևած էր Արևմտահայ Գրական շարժումին մինչև Զօհրապի Մասխաներուն տարին, որով աւելորդ տագնապ մը կը ստեղծէ իմ մտքին իր անարգաւանդ կէս-դարը կշռելու արարքիս համար։ Դարձեալ Նէռն վէպը Հրանդ Ասատուր կը յայտարարէ գրաբարախառն ոճով գրուած։ 1851-ի Խոսրով և Մաւրուհին, առնուազն բարիքը կ'ընէ արևմտահայ բարբառը, իր սկզբնական պարզութեան և թարմութեան մէջ գործածելու ճշմարիտ գրական սեռի մը մէջ։ 1885-ի յետաչրջութիւնը (գրաբարախառն մոլուցքը Օտեաններուս, Գարագաշներուս) երբ կը զգացնէ այս յստակ միտքը, իր կարգին կ'ըլլայ դժբախտութիւն մը, զոր անտեղի չէ մատնանիշ ընել ոչ թէ միայն ճաշակի իբր պարզ խաթարում, այլ և գրական ստեղծումը դժուարացնող, ամլացնող հիւանդութիւն։ Ցովհաննէս Հիսարեան լեզու պիտի հետապնդէ, գրականութիւն ընելու տեղ։ Ու ասիկա դժնդակ հաստատում մըն է հոս։

Բանաւէրը իբր ձգտում ու իրագործում՝ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ չի կրնար գրաւել տրուածէն աւելի ուշադրութիւն։ Մեր լրագրութեան պատմութիւնը անով պարտաւոր է խանդավառուիլ սակայն, այն գլխաւոր փաստին պատճառով որ իր գոյութիւնն է, հպարտ ու առանձնակի, ընելու համար սպասը իր ժամանակէն անդին նայող գրական հասկացողութեան մը։ Անշուշտ, իր ետին ոչ ոք, ոչ մէկ խումբի նպաստ կամ համակրութիւնը ապահոված այս ձեռնարկը, իր այդ իսկ հանգամանքովը թէև սըրտա-

պնդիչ, պիտի մնար անբաւարար, արդարացնելու իմ զիջումը, ընդհանուր արդիւնքներու սա հանդէսին մէջ որուն արտայայտութիւնը ըլլալ կը հետապնդէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը։ Ու չեմ զարներ քննութեան հրապարակագրին պատրաստութիւնը, իր ժամանակին զգայարանքը իւրացուցած ըլլալու պարտականութիւնը, իր իմացական բացութիւնը, իր առաքելական տրամադրութիւնները։ Կա՞ր Հիսարեանին մէջ կորիզը ի ծնէ լրագրողին։ Է՞ր սա երիտասարդը ազնուական, անզիջող գրագէտ. հաստատ ու հաւատաւոր, իր ձգտումներուն իրագործումը հետամտող մտքի արի բանուոր։ Բոլոր այս հարցականները կ'այցելեն ինծի, առանց վճռական ճնշումի։ Ի՛նչ որ այս ամէնուն փչրանքները խնամքով օգտագործող ի ծնէ միջակ միտք մը պիտի յաջողի իրագործել, անցնելով Մասիսի խմբագրումին (1852), թերլագրութիւն մը և փաստ մը կը կազմէ նոյն ատեն մարդոց արժանիքներէն։ Ութիւճեան իր չուկացիի խելքէն դուրս իմացական մարզին վրայ ուշագրաւ ոչ մէկ ընդունակութիւն կը պարզէ։ Բայց իր թերթը կը դիմանայ։ Հիսարեանին թերթը պարկեշտ եղաւ գոնէ տարին լրացնելու չափ, չընմանելով Ոսկանի Արևմտոփէին, Արևելքին որոնք կէս չրջանի իսկ չհասան և կամ տասնեակներով այդ ժամանակի միւս հանդէսներուն որոնց համար ճահաւոր է յիշել Աւետարանին պատկերաւոր խօսքը «ընդ ծնանելն չորացան...»։ Իր ժամանակի ամէնէն գործօն ու պատրաստուած մարդերէն Զօրայեանի, Ռուսինեանի, Աղաթօնի, Կրճիկեանի, Սերվիչէնի անուններուն պակասը այդ հանդէսին մէջ չեմ մեծցներ, բայց չեմ ալ ձգեր աննշմար։ Ըսի քիչ վերը թէ պարբերական հրատարակութիւն մը համամիտ մարդոց ժամադրավայր մըն է, առանց այլևայլի։ Ի՞նչն էր որ կը զատէր Հիսարեանը այդ երիտասարդութեան ընդհանուր ձգտումներէն։ Եթէ երբեք հետևինք Հիսարեանի կեանքին մնացեալ չրջաններուն, պիտի փորձուինք յարմարցնել ոչ թէ հաւաստի պատասխան մը, գէթ պիտի կարծենք հասկնալ թէ իր նկարագրին (իմացական առաւելապէս) բխումն իսկ էր սա հանգամանքը։ Հիսարեան գրեթէ նոյն գաղափարները կը պաշտպանէ որոնց համար Զօրայեան մեծ գրագէտի համբաւ մը կը լաստակերտէ։ Հիսարեան հետամուտ է գրական, պատմական այն մշակումներուն որոնց չնորհիւ Ալիշան աւելի չքեղ փառք մը լաստակերտեց։ Վէցհազարեակ Յայոնեալը որ Բանասէրին գրեթէ բոլոր թիւերուն մէջ լայն էջեր կը գրաւէ, անշուշտ աւելի պարկեշտ աշխատանք մըն է քան Ալիշանի Հին Հառաջ Հայոց։ Այն ատեն, Ո՞ւր է լուծումը

Հիսարեանի վրիպանքին, վասնզի պարտաւոր եմ ըսել որ այդ անունը և ատկէ մեզի եկած գործը դժուար է ձգել ուրիշ որակումի մը ներքև։ Այս փաստը կ'ըլլայ անով աւելի ծանրակշիռ որ 1900էն վերջն ալ այս մարդը չէ յուսահատած մուսաներու դարպասէն։ Եկան ու անցան մեր Ռոմանթիկները, Իրապաշտները, Արուեստագէտները իրեն հետ, իրմէ վերջ ու ինք մնաց իր մռայլութիւնը զգուշութեամբ, լրջութեամբ շուրջառած, իր փառասիրութիւններուն ամբօրէն փաթթուած, բայց ատոնց սիրոյն տեղէն թիզ մը իսկ չշարժած, գրողի շատ բացառիկ իր ճակատագիրը միայն իրագործելով։

Կուգամ այն գլխաւոր փաստին որ զիս զինաթափ է ըրած, պարտադրելով ինծի անխուսափելի զիջում մը. — Ատիկա Խօսրով և Մաքրուհի վէպն է։ Անշուշտ միամիտ չեմ անոր անդրանկութիւնը արժևորելու աւելի քան իր իրաւունքը, ոչ ալ այդ գործին համար Հիսարեանի համարումը (1869-ին զայն Ֆրանսերէնի թարգմանող փառասիրութիւնը բաւական պերճախօս է ինքնին) մեկնակէտ ընդունիլ։ Բայց կը լրջանամ պատկերին դիմաց մատաղատի երիտասարդի մը որ միս մինակը ինքզինքը կ'արձակէ իրեն անծանօթ ջուրերու խորհուրդին ու կը գրէ իր վէպը:

Ահա գործը։ Անիկա պատմութիւնն է սիրային պատահարի մը, ուր Վէրթէրը, Պօլ և Վիրժինին, Գորինը, Նուվէլ Էլօիզը, Մաթիլտը, Ռաֆայէլը, Քլարիսը, Ատալան, այսինքն բոլոր անուանի ռոմանթիկ վէպերը դրած են մէյ մէկ քիչ բան, որպէսզի կերպարանուի այդ ութը-տասը պրակնոց կառոյցը։ Մաքրուհի աղջիկն է Տիգրանի մը որ զայն ունեցած է եգիպտացի Ռիզա պէյի կնոջմէն։ Խօսրով մանչն է Սոֆիայի, Տիգրանի օրինաւոր կինը, անիկա՝ որ Ռիզա պէյի կողմէ բռնի տարուած է իր տունը և այդ յարաբերութենէն աշխարհ է բերած այդ մանչը։ Հիսարեան այսպէս յարդարելէ յետոյ երկու հերոսներուն ծնունդը, կը յարդարէ ոճիրը որ ԺԹ. դարու սկիզբները մեզի շատ տարօրինակ չի թուիր, բայց կ'անցնի ընդունելի իրականութեան ալ սահմանները։ Ռիզա կը սպաննէ երկու կիները, կը նետէ ատոնց դիակները Ֆեներ-Պահչէի (Պոլսոյ ասիական եզերքին վրայ հըրուանդան մը) բացերը, իրենց կուրծքերուն դրած իրենց զաւակները՝ Խօսրովն ու Մաքրուհին: Հէքիա՞թ։ Ինչո՞ւ չէ։ Այդ արևելքը նոր չէ որ ծնունդ կուտայ այս կարգի հէքիաթներու։ Կուտամ բնագրէն մաս մը. —

«... Ինը ամիս այս պատահարէն ետքը, ձկնորս մը առ-

տըւան արշալոյսին Ֆեհեր–Պահչէի ծովեզերքը հլլելով, աւազին վրայ պառկած երկու կնկան դիակները գտաւ . . . :

Երկուքն ալ ճերմակ վարշամակներու մէջ պատած. իրենց դէմքովը և պատանքին զարդարուն մաքրութեամբը, աւելի ազնուականութիւն կը յայտնէին քան թէ աղքատութիւն:

Երկուքին գիրկն ալ մէյ մէկ մատաղ երախայներ, նոյնպէս ճերմակ փաթթոցներու մէջ ծրարած, որոնք իբր թէ իրենց մայրը յաւիտենական քնէն չարթնցնելու համար, անմեղ լռութեամբ կը ննջէին:

. . . Ձկնորսը կանանց վրայ նշան մը չի կրցաւ գտնել որ ո՛վ կամ ինչ դժբախտութեան զոհ ըլլալնին իրեն իմացնէ, միայն երախային մէկուն կուրծքին վրայ զմռած թուղթ մը գտաւ, ու երկուքին վզէն ալ կախուած երկու ոսկի մահիկ տեսաւ զատ խորագիրներով, ասանկ.

Սոֆիայի՝ որդին,
Խայրիյէի՝ աղջիկը.»

(Բանաձէր, էջ 406–407)

Ձկնորսը պիտի վազէ տունը Տիգրանին որ կը ճանչնայ իր կինն ու սիրուհին՝ այդ դիակներուն վրայ, և պիտի նուաղի: Ցետոյ դիակները պիտի թաղէ տեղին վրայ, ամարանոց մըն ալ կառուցանելով, ծածկելու ասոնց չիրիմները: Տղաքը պիտի մկրտէ: Խոսրովը պիտի ղրկուի Եգիպտոս, բարեկամի մը: Մաքրուհին պիտի մնայ իրեն, գայեակի մը խնամքովը:

Վէպը կը բացուի Մաքրուհիին հասունութեանը վրայ: Բնութեան և արուեստին բոլոր շնորհներովը գեղակերտուած այդ աղջիկը իրենց պարտէզին մէջ ներկայ է ալեկոծութեան մը ուր առագաստանաւ մը կը բախի եզերքին ու կը փշրուի: Երկու նաւաստի հրաշքով կ'ազատին, իյնալու համար Մաքրուհիին պարտէզը: Այս նաւաստիներէն մէկն է Խոսրովը, Եգիպտոս մեծցած, առոյգ երիտասարդ, որ պիտի գայ իր նաւը խորտակելու իր . . . քրոջը պարտէզին առջև ու պիտի խնամուի, առանց աղջկան կողմէ որևէ ծանօթութեան այդ հեռու անցեալէն, պիտի ազատի մահուընէ ու . . . պիտի իյնայ սիրահար գինքը խնամող աղջկան:

Հէքիաթը հոս կանգ չառներ սակայն: Էջերով վերլուծումի կեանքի, սիրոյ, մահուան վրայ, կնոջական թեթև ու տժգոյն քմայքներ որոնք յուսահատութեան կը մղեն երիտասարդը, որ կրկին ծով կ'ելլէ մոռնալու համար իր տառապանքը: Իր երկու օր աներևութացումը կախարդական այդ վիլլայէն Մաքրուհին

կ'ընէ գիտակից իր ալ զգացումներուն։ Ու ահա խելակորոյս կը թափառի ծովեզերքը․․․ որպէսզի ալիքներէն բռնավար քշուի դէպի բացերը, առիթ տալու համար այս անգամ․․․ Խոսրովին զինքը ջուրէն ազատելու։ Ան ալ նաւով իր ցաւը կը պտտցնէր Պոլսոյ բացերը։

Կը հետեւի հասկնալի եզրակացութիւնը։ Երկու սիրահարները իրենց հօրը կը պարզեն իրենց սրտին պատկերը։ Խելակորոյս հայրը ստիպուած է այդ զոյգին պատմելու վաւերական պատմութիւնները իրենց ծնունդներուն։ Արդիւնքը՝ կործանումը երեքին ալ։

Այսպէս ամփոփուած այս պատմումը կը թուի հազար ու մէկ գիշերներէ վերցուած առասպել մը։ Հիսարեան կարդացած էր գէթ այն վէպերը որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ իր վէպին մէջ և որոնցմով կը յօրինէ հոգին իր Մաքրուհիին։ Ինչո՞ւ իրականութեան զգայարանքը այնքան նախնական ըլլար իր մօտ, մինչ Բանաւէրլին բովանդակութիւնը առաւել քան իրական կը հանդիսանայ մեզի այսօր երբ կշռենք իր հանդէսը։ Ինչո՞ւ մարդերը տարուին այդքան ռոմանթիկ կացութիւններու, երբ շատ իրաւ, հաստատ երիտասարդ մըն էր անոնք յարդարողը իր կարգին, թէև պտոյտներու հետամո՛ւտ, բայց միշտ գործնական նպատակներու վրայ, երբեք արկածախնդրական ցանկութիւններէ բռնավար։ Ինչո՞ւ, այնքան իրաւ այդ երիտասարդ վիպողը այնքան սուտ մարդեր ըլլայ ստիպուած յօրինելու։ Շատ կ'երկարէ ա՛յս հարցականներուն թիւը։ Ու աժան հերոսութիւն՝ այս ամէնուն ճարել կախարդ պատասխան մը՝ ռոմանթիզմը։ Հիսարեան կը ճանչնայ Պալզաքը, Ժորժ-Սանը, Ռուսօն, Պէրնարտէն տը Սէն Բիէռը, Շաթոպրիանը որոնց ռոմանթիզմը մարդոց հոգիներուն խորքո՛ւն է որ կը զարգանայ, և ոչ թէ՝ Հիսարեանի մօտ եղածին նման, իրողութեանց ալեկոծ շրջումներով, բռնաբարումներով։ Վէպ մը կառուցանելու մէջ սա ֆանթաստիք երեւակայութիւնը մաս կը կազմէ՞ր Հիսարեանի տաղանդին յատկանիշներուն։ Իր հերոսուհին կ'ախորժի խորհրդածելէ։ Կ'ընդունինք որ Հիսարեան մտածման հանդէպ միշտ ցոյց է տուած շատ զօրաւոր հակումներ։ Իր հերոսը, հայածնունդ Եգիպտացի, զաւակն է նոյն ատեն ազատ, վայրի բնութեան, անապատին ու ծովուն։ Սրտոտ, յանդուգն, հրապոյրներով հարուստ ու նոյն ատեն մահուան համար յարդարուն։ Չենք կրնար հաշտուիլ այս երկուքին իրականութեան, հակառակ անոր որ վէպին մէջ տիրական իրաւ դէմքը, Եգիպտացի Ռիզա պէյը որ նոյն ատեն կը վարէ գործողութեան թաքուն

զսպանակումը, ըլլայ կատարեալ յաջողուածք մը, այդքան անբնականութեանց մէջ ինքզինքը իբրև բնական մեզի պարտադրող։ Կուտամ դրուագ մը, այդ մարդը պատկերող, ինչպէս Հիսարեանի կարելիութիւններէն պատմող.—

«... Ռիզա պէյ անուամբ Մամլուքներու գլխաւորներէն մէկը Կոստանդնուպոլիս փախած կը բնակէր։

Ան մարդը Եգիպտոսի փաշաներուն դէմ կռուի մէջ ծերացեր էր, շատ յաղթութիւններ վաստկեր, շատ թշնամւոյ արիւն թափեր էր, որոնց մէջ քանի մը կուսակալներ ալ, և որոնց ահն ու դողը եղած էր։ Դուռը՝ ան սարսափելի մարդուն գլխէն գալու որևիշ ճար մը չի գտնալով, զօրաւոր բանակ մը խաւրեց անոր դէմ, միանգամայն հրովարտակ մըն ալ հանելով, որն որ գլուխը կաշառքի կը դնէր քսան հազար տոպրակ ոսկւոյ։ Այսպիսի վարձք մը Ռիզա պէյին ընկերներուն չահասիրութիւնը դրդելով, երեք անգամ զինքը մեռցնելու ելան. երեք անգամ ալ իր անձնական քաջութիւնը ան տիրասպան մատնիչներուն ձեռքէն զինքը ազատեց։ Բայց վախը զինքը առնելով, ատանկ վատութեան մը զոհ չըլլալու համար, օր մը կանուխ իր ամբաւ հարստութեան ապնիւ նիւթերը հետն առած ու ծպտեալ, երկու ընկերներով, ձի հեծաւ, ինջաւ Աղեքսանդրիա ու նաւ մը մտնելով, հասաւ չիտակ Կոստանդնուպոլիս, ուր Մէքքէի ուխտաւորի անուամբ զինքը ճանչցընելով՝ խնդրեց Սուլթանին առջև ներկայանալու։

Երբ թագաւորին ոտքը պագաւ,

— Տէր, ըսաւ, ձեզի անհաշտ թշնամւոյ մը գլուխը բերեր եմ։

— Ի՞նչ կ'ըսես...

— Այո՛, Տէր արքայ։

— Որո՞ւն գլուխն է։

— Ռիզա պէյին, պատասխանեց առանց այլայլութեան, անվեհեր արիւթեամբ մը։

— Ո՞ւր է նայիմ, հարցուց ուրախութեամբ թագաւորը, որպէսզի խոստացած վարձքս տամ։

— Ուսիս վրան է, Տէր արքայ, պատասխանեց խոնարհելով Ռիզա, որն որ ձեր արդար սրոյն կը յանձնեմ։

Ապշեցաւ Ինաց թագաւորը, ու պահ մը ան վիճակին մէջ, վերէն վար դիտելէն ետքը առջևի քաջ հսկան, որ ատանկ վեհանձնական արհամարհութեամբ մը ինքզինքը թշնամւոյն ձեռքը կը մատնէր,

— Ռիզա, ըսաւ, դուն սրտոտ ու գովելի մարդ մըն ես,

ապրիս, Ռիզա, քեզի պէս մարդէ երդում չեմ պահանջեր ասկէ ետև, ինծի հաւատարիմ մնալուդ, և կ'ուրախանամ որ ըրած խոստմանս դուն արժանացար։

Մամլուքը արքային ոտքը պագաւ։»

(Բանասէր, էջ 359–61)

ԺԸ. դարու մանր պատմումին սեռէն աս գրուագը հին քրօնիկներուն պարզութիւնը, չահեկանութիւնը ու հարազատ մարդկայնութիւնը այնքան մօտիկէն յիշեցնող, Հիսարեանի կարելիութիւնները մեզի ափսոսալ կուտայ գիրքին մնացեալ մասերուն մէջ այնքան անպէտ, անընդունելի կացութիւններուն, վերլուծումներուն անքաւելի մեղքին։

Խոսրով և Մաքրուհի վէպը Արևմտահայ Գրականութեան մէջ սկիզբի մը առաւելութեան դէմ բեռնաւոր է ծանր թերութիւններով։ Ու յատկանշական պարագայ. — նոյն այդ գրականութեան բոլոր ինքնագիր վէպերը, մինչև Անհետացած Սերունդ մը-ին հրատարակումը, կը տառապին նոյն այդ թերութիւններով։ Ծերենցի վէպերը անշուշտ ունին աւելի յաջող դարձուածք, խնամեալ գործողութիւն բայց կնիքին տակն են իրականութիւնը զանցող՝ չըսելու համար արհամարհող մտայնութեան մը։ Անոնց պատմական հանգամանքը ուրիշ ազդակ՝ այդ իրականութիւնը նուաճելու վճռական անկարողութեան։ Կայ Սև Լերին Մարդը, դարձեալ մեղաւոր՝ իրականութիւնը այլանդակելու անըմբռնելի սանձարձակութեամբ մը։ Պէտք կա՞յ հոս յիշելու Մայտան որ այս հիմնական թերութեան մէջ կը մեռնի գրեթէ։ Զեմ կարծեր որ Ծերենց, Մամուրեան, Տիւսաբ միայն ու միայն զոհն են իրենց ընթերցումներուն։ Բնական չէ՞ խորհիլ աւելի պարզ պատճառի մը որ այս անգամ տաղանդին տեսակարար յօրինուածքով է պայմանաւոր։ Հիսարեան ունի իր երկրորդ վէպը, առաջինէն մօտ քսան տարի վերջը լոյս տեսած։ Մամուրեան՝ Անգլիական Նամականին, Տիւսաբ՝ իր միւս վէպերը։ Ծերենց՝ նմանապէս։ Ինծի կուգայ թէ վիպող տաղանդի սա խաթարումը, անշուշտ որոշ չափով հրապարակի ազդեցութիւն (թերթօնին կայսրութիւնն է Արևմտահայ Գրականութեան համար շրջանը որ կը սկսի 1850էն հասնելու համար 1890), արդիւնք է ամէնէն առաջ այդ մարդոց իսկ անբաւարարութեան։ Մեր գրականութեան բախտէն որ ամէն գրիչ բռնող ինքզինքը ընդունակ նկատէ ամեն բան գրելու, ասոր չարքին վէպ ալ գրելու։ 1860-ին մեր հասարակութիւնը մեր հեղինակներէն կ'ուզէր երգ, թատերական գործեր, վէպ: Մեր Ռոմանթիկները ըրին սպասը այդ ախորժակ-

ներուն (Պ. Դուրեանին համար աւանդութիւն մը կայ մեծ վէպ մը գրած ըլլալու, թէև կորսուած)։ Արդիւնքը որոշ էր առաջին երկու սեռերուն վրայ։ Վէպի պահանջին գոհացումը մենք ըրինք թարգմանութեան դիմելով։ Օրաթերթեր, հանդէսներ, մասնաւոր ձեռնարկութիւններ (Տէտէեան Տպարան, Իզմիր) գործակցաբար ողողեցին մեր անկազմ ճաշակը հեղեղին մէջը ամէնէն յիմար, մելօտրամային, անհեթեթ, վիպական ստեղծումներու։ Այս աղէտը կրնար կործանել արեւմտահայ վէպը։ Իրապաշտներուն դէմ իմ երախտագիտութիւնը աւելի է քան սրտառուչ պարտքի մը հատուցումը։ Արի, յանդուգն մարդեր, այդ տկլոր երիտասարդները որոնք Տիւմաներու, Հիւկոներու, Լամարթիններու մեծատարած փառքին դէմ խիզախեցին ու հիմը դրին հայ վէպին։ Խօսրով և Մաքրուհին չի պատկանիր մեր գրականութեան իր ոչ իսկ մեղքերովը։

Ըսի թէ չեմ տեսած Նէոն կամ Կատարած Աշխարհի վէպը։ Կը դիմեմ Յ. Գ. Մրմրեանի մէկ յօդուածին (Ոստան, Ա. Տարի, էջ 387–392) ուր Հիսարեանի ամբողջական դիմագծութեան և գործունէութեան շուրջ թռուցիկ տեղեկութեանց մէջ, կայ որոշ ընդարձակութեամբ գիտելիք այդ վէպին ներքին յօրինուածքէն, պարունակութենէն։ Չեմ համարձակիր Մրմրեանի դատաստանները նկատի առնել լրջութեամբ, այն գլխաւոր փաստին համար որ դարձեալ այդ յօդուածին մէջ տիրական է, ասիկա՝ Հիսարեանի քերթողական վաստակին վրայ Մրմրեանի կշիռն է։ Որքան որ անուղիղ, չըսելու համար անպարկեշտ արարք մըն է ուրիշի վկայութիւնը օգտագործել ընդդէմ անոր հեղինակին, կ'ընեմ անհրաժեշտ փոխառութիւնները, Հիսարեանի երկրորդ վէպը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ որոշ ուրուագիրով մը ներկայացնելու։

Մրմրեանի յօդուածէն ի յայտ կուգայ որ այդ Նէոնը առնըւած է 1860-ի մեր բարքերէն։ Ասիկա անշուշտ առաքինութիւն մըն է։ 1850-ի վէպը, անունները փոխելով Մաթիլտի, Աթալայի, Տ'արլթանեանի, տեղանքն ալ փոխադրելով միջերկրականեան ափունք մը, Իտալիա կամ Հարաւային Ֆրանսա, առանց դժուարութեան կ'անցնի այդ վայրերու ծնունդ ապրանք մը ինչպէս։ 1866-ին խորհիլ Բերային, հոն պարզուող տիրական անբարոյութեան, մեր ընտանիքին ներսը գոյաւորուած փտախտին ու աւոր դարման մը առաջարկել, հոգ չէ թէ յայտնութենական (գիրքին վերնագիրն ալ փաստ մըն է այդ ուղղութեամբ) միջոցներով, իրաւ որ արժանիք մըն է։ Մրմրեան կը խօսի իր կարգին, խանդավառ զգացումներով հանդէպ հեղինակի մեթո-

տին (ինքն ալ գաղտնի գիտութեանց, հաւատքներու, աստուածատեսութեանց յամառ հետապնդող մը մնաց մինչև կեանքին վերջը)։ Կուտամ խօսքին թելը իրեն.

«... Մեր փիլիսոփայ հեղինակն ալ՝ այն ինչ ժամանած իր կատարելահասակութեան՝ սկզբան և կատարածի խնդիրներու մէջտեղ, իր ստոյիկ գաղափարներով ընդ երկար տարուբերելէ ետք, խորհրդաւոր ոստումով մը բիւրեղացած յայտնատեսութեամբ՝ այս գիրքին վիպական յատակին վրայ կը պարեցունէ, կ'ելեկտրացունէ՝ Նեռնին, Մարգարէութեանց, աշխարհի կատարածին, Բերայի պիղծ, աւերիչ կենցաղին, եէնիչէրէական տըռամաներու և Յայտնութեան գիրքին վրայ խորհրդաւոր այնպիսի ցոլքեր ու մեհենագիրներ, որ ցայսօր դեռ չեն դրօշմուած հայ գիրով՝ կարծենք՝ բաց ի Յովհ. Տէրոյենցի Դիւաց Գոյութեան և Ս. Գրոց հրաշապատմութեանց վրայ գրուածներէն» (նոյն յօդուածը, էջ 388)։

Այս տողերուն թելադրանքը ա'ն՝ որ Ց. Հիսարեանի վէպը այս անգամ ալ կը թուի զանցած ըլլալ իրականութիւնը, քանի որ նեռը լուծելը սանկ հազար մը տարուայ ախորժակ է մեր գաղտնագէտ գրողներուն մօտ։ Իմ տղայութեանը, մեր Տէրտէրն ալ թիւերով, հաշիւներով կը գուշակէր աշխարհի կատարածը՝ Յայտնութեան գիրքը ձեռքը։ Այս տողերուն մէկ ուրիշ թելադրանքը դարձեալ ան որ Հիսարեանի վէպը ոչ միայն կը զանցէ կեանքին իրականութիւնը, այլ և կը զեղծանի կեանքին զեղծումը կազմող ուրիշ ալ կրթանքներով որոնցմէ մէկն է գաղտնագիտութիւնը, գէթ այն ձևով որ հասած է մինչև մեզի։ Հիսարեան Վէցհազարեակ Յայտնեալ իր գործով (Բանաձէր) կ'ապացուցանէր որ մատաղ տարիքին, հակառակ, զայն հերքող չափով մը զբաղած էր այդ գիտութեամբ։ Նեռը երբ կը դնէ նորէն կրկէս նոյն հարցերը, այս անգամ հաստատական բլանի մը վրայ, յայտնութիւն մը կը դառնայ ինքնաբերաբար։

Այս սկիզբը զիս կ'ընէ վերապահ, կասկածոտ։ Մրմրեան կուտայ գլուխներուն պարունակութիւնը։ ա) — Նկարագիրը իր ծննդավայրին (Հիսարեան Ռումելի Հիսարցի է) այդ բերդաքաղաքներուն զուգորդ պատմական յեղափոխութիւններով։ բ) Գոգ և Մագոգ «ուր Արևմտեան Ասիոյ, Թաթարիստանի և Հայաստանի վրայ կը խորհրդագրուին հետաքրքրական բաներ»։ Մըրմըրեան կուտայ բնագիր ալ «Թէ աւանդութիւնք Գոգ և Մագոգ անուանեն զխուժադուժ ազինս, ի ձեռին որոց պիտի կատարի այս երկրի աւերածը։ Ի'նչ և իցեն առասպելախառն կեղծիք որ

այս աւանդութեանց մէջ յօդեալ են, շատ լինչ է ճշմարիտ՝ զոր խոհական մտաց հնար է իմաստասիրել։ Հաւանական է թէ երկոտասան ազգքն Յայտնութեան և եօթանասունք Կոթանին և Տէրպէնոմէին՝ ոչ այլ լինչ են բայց իսկապէս ճինկիզեան հրոսակքն որք ի Ժ. դարէ և այսր, ծագեալք ի լերանցն այնոցիկ, ասպատակեցին ընդ ոլորտս երկրի»։ (Նե՛ն, էջ 20)

Ջեմ գիտեր լինչպէս հաշտեցնել այս նախնական իմաստութիւնը, գիտունի հաստատ վարկին հետ զոր Մրմրեան, Հիսարեանի անտիպ աշխատութիւնները, Բանասէրը, գրեթէ կ'ապահովեն բայց զոր Նեռնի մէջ կը գտնենք այնքան վտանգուած, խախուտ, անապահով։ Հիսարեան ուրկէ ուր գաղտնի գիտութիւններու, կասկածելի առասպելներու իր հակումները պիտի մտածէ վիպարկել, եթէ կը ներուի այս բառը։

Վէպին Դ. գլուխը նուիրուած է, միշտ ըստ Մրմրեանի, Սուլթան Սէլիմի և Եէնիչէրիներուն։ Ինչ պատմութիւն այնքան փշաքաղիչ է որքան Սէլիմ Դ. կայսեր սպանութիւնը, վիզին չուանով, սալայատակէ սալայատակ քաշքշուած։ Հիսարեան բուռն տեսարաններու ռոմանթիկ շահարկու մըն էր արդէն առաջին վէպին մէջ։

Դ. գլուխը կը պատկերէ Ղազէզ Ամիրան։ Ե.ը՝ նուիրուած է Հեթումին որ վէպին մէկ կարևոր հերոսն է։ Զ. կուտայ Բերան, իր անհասկնալի բախտովը, «ամայութենէ գեղջուկ չէնութեան, ապա չռայլ զեղխութեան և անբարոյութեան ծայրակէտն հասած՝ մինչև 1810», Հիսարեանին տողերն են, «հասարակօրէն Բերայի այժմեան ընկերութեան մէջ սպրդեալ է դաս մը մարդկան՝ աստանդական և անվաւեր սերնդեամբ, որոց ո՛չ ազգ, ո՛չ հայրենիք ճշդիւ ծանօթ են ... որոց ոգիքն թուլացեալ ի հեղգութիւն մարմնոյն, զուրկ են ի գործոց բարութեան, կնամարդիք և հեշտասէրք, յոտից մինչև ի գլուխ թաթաւեալ ի չաղախ ախտից և ի չարաւ աղտեղութեանց»։

Մրմրեան, իր սովորական անկեղրոնութեամբը հոս կը ձգէ գիրքին պարունակութիւնը, չարայարօրէն մեզ մատուցանելու իր առնուազն պարկեշտ փոյթը ու կը փիլիսոփայէ։ Կուտամ մաս մը բան ալ Հիսարեանի բնագիրէն. «... Ոչինչ նոր յաշխարհի ... ի սկզբանէ և բիւրաւոր տարիներէ հետէ միշտ իւր առանցքին վրայ կը դառնայ, նոյն բևեռեաց մէջ, նոյն շրջանն հոլովելով և նոյն յեղանակները վերածելով։ Գարունն միշտ ձմերայնոյ յաջորդէ, ձմեռն աշնան և աշուն ամարան։ Արեգակն միշտ ծագէ յարևելից և մտանէ ի մայրն իւր յարևմտից։ Տապ տօթոյ

տեղայ յերկիր ի տուընջեան և ցօղ ի գիշերի: Բնութիւնն կենագործեալ ի ջերմութենէ անտի, յետոյ հանգչի ի ծոց հեշտարար զովութեան ուստի սթափեալ զթմրութիւնն՝ դառնայ անդրէն ի վայելս վաղորդայնի: Ամենայն ազգք և ազինք բնութեան նոյն հարկաց կը հետևին, նոյն օրական գործողութիւնքն կը կատարեն, նոյն զգեստը կը հագուին, նոյն կերակուրը կ'ուտեն, նոյն լեզուք կը խօսին յԱնտիլեանց մինչև ի Կարպատս, յԱյրարատայ յԱւստրալիա, և ի թուոյ երկու հազար լեզուաց և չորեքհազար բարբառոյ ոչ մի ուրիշ է ի միւսոյն, այլ Հնդիկն է Գերմանիկ, և Ցունարէնն Հայերէն բառ առ բառ և ոչ թարգմանաբար . . .» կը խորհիմ թէ կը բաւէ:

Այս խօսքերուն լափալիսեան ճշմարտութիւնը անշուշտ ցաւ մըն է վէպի մը մէջ: Բայց կ'այցուիմ ուրիշ ալ վախէ մը: 1930-ին, դասախօս Մինասեան մը հեղինակը եղաւ դրութեան մը որուն հիմնական գաղափարն էր, աշխարհի քաղաքակրթութեան հայոցմէ սերած ըլլալը: Մինասեան կատարելապէս իրաւունքն ունէր իր կարծիքին վրայ աշտանակած ապրելու: Բայց գտնուեցան հայ հանդիսներ որոնք այդ եղյերուաքաղը մատուցին մեր հասարակութեան: 1860-ին Հիսարեան ուրիշ բան չէ ըրած: Մե՞ղքը: Այդ բանդագուշանքը աւելորդ անգամ մըն ալ ծանրաբեռնելը վիպական յօրինման մը մէջ:

Ջեմ արտօներ ինքզինքս աւելի յառաջանալու: Մրմրեանի էջերէն իմ մտքին յառնող իրականութիւնը թանձր, խճողղ, գէշ գրուած, գէշ մտածուած, քմայքներով դրուագուն գիրք մըն է, ուր վէպը, խորհրդածութիւնը, գաղտնի գիտութիւնները, պատմական իրողութիւնները, թերեւս բեւեռագրական նորութիւնները նետուած են մէկ քուրայի ու ստեղծած աննահանդուրժելի խառնածին մը որ ոչ գիտութիւն է և ոչ գրականութիւն: Պարկեշտ եմ ետ դառնալու այս վճիռէն եթէ երբեք բախտը լինի հասցնէ բնագիրը, հետը անշուշտ բաւարար հակափաստեր: Այնպէս ինչպէս որ է Արևմտահայ Գրականութեան երրորդ հինգնագիր վէպը (երկրորդն է Հայկունիի Էլիշան 1861-ին) դարձեալ չի կրնար պատկանիլ այս գրականութեան:

Հիսարեան չափազանց զօրաւոր կերպով մը կրած է Վեննետիկի ազդեցութիւնը: Այս մասին ոչ մէկ կասկած: Իր հակումները ներդաշնակելու իր անկարողութիւնը վանական անճարակութիւն մը կը մատնէ, այնքան ակնբախ՝ որքան կը զգանք ատիկա Վեննետիկի գրագէտներէն բոլորին համար ալ տիրական ձևով մը իրաւ: Իր հնագիտական պրպտումները կուգան Սլիշա-

նէն, հաւանաբար, ինչպէս՝ իր յիշատակարանային միամտու-
թի՛ւնը՝ առասպելը պատմութեան փոխակերպելու։ Վերի մէջ-
բերումները բա՞ւ են արդեօք իր հնախօսական հաւաքումներուն
լոյսէ զուրկ մնալը բացատրելու, քանի որ հսկայ ընկերութիւն-
ներ պատրաստ էին այդ չրջանին ու աւելի վերջերը այդ հաւա-
քումները հրատարակելու, եթէ երբեք անոնց մէջ կենար գիտա-
կանին պայմանը։ Մինաս Զերազ ալ հրատարակեց իր L'Orient
inédit-ն ու իրեն վայլեցուց toupet-ն համաչխարհիկ լեզուաբանա-
կան դասախօսութեանց բեմ մը բարձրանալ, հոն քչելու համար
հասարակ տեղիք։ . . . Պարկեշտ սաստը որով դիմաւորուեցաւ
Զերազի անպարկեշտ յաւակնութիւնը, Շահնազարեան վարժա-
րանի գրասեղաններու վրայ ափափոյ ամբարուած սովորական
ծանօթութիւնները միջազգային ատեանի մը առջև իբր նորու-
թիւն և գիտութեան նպաստ արժևորելու, հոս կ'արձանագրեմ
իբր դաս մը մեր բոլոր տոնքիչօթներուն։ Հիսարեան դուրս չէ
կարաւանէն։

Այն պարագային ուր Կոստանդ Աշխարհէ վէպին ներքին իրա-
կանութիւնը ըլլայ առնուած մեր 1860-ի բարքերէն, մեզի հա-
մար թանկագին հատոր մը պիտի ըլլար անիկա, անշուշտ բոլո-
րովին տարբեր արժանիքներով, բոլորովին օտար Մրմրեանէ
հիացուած իմաստասիրական թոհուբոհային եօթնակառոյց Կալէ-
մաքիայէն։ Աւելի վերջը, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը պիտի օգտագործէ չատ
գէշ գրուած գործ մը, Ալֆրանկան (Նար-Պէյի) իբր հում նիւթ
այդ չրջանի բարքերէն, ու պիտի աշխատի այդ անճարակ խա-
ղին կարելի բարիքովը հակակշռել պերճաբարբառ քերթողին
անկանգնելի կորանքը Հայոց Գրականութեան մէջ։ Խելք ունե-
ցող մարդ մը դիւրութեամբ պիտի ստկէր Հիսարեանի վէպին
շաղակրատանքը, պահելով միայն մեր բարքերէն իր բերելիք
հաստատ վկայութիւնները։ Զընդունեցի Խոսրով Ա Մատրոհէն ճիշտ
այդ կարգի փորձի մը իր անընդունակութեանը պատճառով։
Անուններէն դուրս ոչինչով հայ է այդ վէպը։ Նէոը աւելի՞ բախ-
տաւոր։ Փափաքս է ասիկա։

Կուգամ Հիսարեանի երրորդ կողմին, fierքողին։

Տրուած ըլլալով հեղինակին համեմատական մռայլութիւնը,
ստիպուած կը զգամ ինքզինքս քանի մը նմոյշներով պատկե-
րացնել այս բանաստեղծին հանգամանքները։ Այսպէս.

ՄԱՔՐՈՒՀԻ

Մեռնիլ՝ ցորափթիթ ի ծաղիկ հասակին,

Մեռնիլ՝ ո՛չ յարեւն խամրեալ գիշերազգուարճ,
Այլ վարդըն պուլպուլիկ նըրնեաւ սիրտըն կըրծած,
Մեռնիլ ո՛չ նաշակեալ կենաց ամէն վայելքըն,
Երբ չորս կողմ ամէն յոյս բոլորած կը խընդան,
Երբ աշխարհ թեւաբաց հրաւէր կուտայ գըրկին,
Երբ զուարթ աղջկունք պար առեալ կը խայտան...
Գառն հոտէն մոլորեալ զոր ի մահ կը քարշեն:

Մեռնիլ... ո՜հ, գարուն չետես նա քըսան,
Դեռ հասակն այն ուռոյ չի ծըռեցաւ նըման,
Դեռ այտերն այն երանգ երբեք չի դալկացաւ,
Եւ համբուրից հրով չ'երեցան շիկացեալ.
Զառագաստն ոսկենուռ եւ զգիրկըն ամուսնոյ
Նա չ'ետես եւ ոչ նընջելով ի ծոցին,
Ըզմայրական սիրոյ ի նակաս երեխին
Դրոշմեաց ըզսուրբ կընիքն ի շըրթանց մայրենի:

Աչկունք ունէր նըւաղ, աստղերու պէս տըրտում
Շողեր արձըկելով ի մէջ գիշերին,
Ու երբեմըն գոհար կաթիլ մը արտասուք
Փայլած ան աչաց մէջ ուր լոյսըն բեկբեկէր
Նըմանէին ի լին ուր խաղայ ծիածան,
Կամ ձիւնորակ ամպոց լի շողւով մաքրափայլ,
Զոր հողմունք յանկարծիկ կը հանեն լուսնոյ դէմ
Եւ ուր լոյս ծոցանայ զինչ արցունքն յարտեւանս...

Եւայլն... (*Բանաստ.*, էջ 477-78)

հատուածը ծնունդ է Ալիշանի, Միւսէի, Լամարթինի երիտասարդութեան, թէ՛ իբրեւ խորք, թէ՛ իբրեւ ձեւ։ 1850-ին Հիսարեան քանըհինգն ալ չէ մտած։ Իր վէպին հերոսուհիին (Խոսրով և Մաքրուհի) վրայ սա ողբը օրուան ճաշակներուն մաս կը կազմէ, արդար ու հարազատ վայելչութեամբ մը։ Եթէ ամբողջ բանաստեղծութեան մէջ մենք կը դժուարանանք իրաւ քերթող մը ողջունելու, բայց որոշապէս ալ կ'այցուինք յիշուած անուններու վերյիշումներէն։ Տարիք, զարգացում, խնամք պիտի կըրնայի՞ն այս սկիզբէն պատրաստել առնուազն Եղիշէ Դուրեան անունով մեր գրականութեան մէջ յիշատակէ մը աւելի եղող բանաստեղծ մը, վասնզի երբ հասարակ տաղաչափը որ Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանն էր 1890էն առաջ, մեր գրականութեան ընդհանուր ոգիին թելադրանքին տակ 1900-ին պիտի այլակերպէ

ինքզինքը, ստեղծելու չափ Հոմերական Սէնեքին քանի մը շատ գեղեցիկ արժանիքները, ինչո՞ւ սա յայտնապէս օժտուած երիտասարդը որ Հիսարեան կը կոչուէր 1850-ին իսկ, պիտի ճնայ աւելի դժբախտ ծերութիւն մը 1910-ին։ Փա՞ստ։ Կուստամ Դիւանէն (1911) քերթուած մը, վերցուած չորրորդ մասէն որ հեղինակին իսկ վկայութեամբը շարադրուած է 1900էն վերջ։

ՌՈՍՏՈՄ

Ա

Պարսից առասպելաց ներկուռ աւանդապահ,
Քերթողահօրդ հայոց ոգի հոմերական,
Եւ դու Աւարայրին երգիչդ Եղիշայ,
Որ յոն ասպիկեցի հեղուս մեղրածորան,
Դու եւս Եղծ աղանդոց ո՛վ եպերիչ անման,
Կողբացիդ, շընչեա՛ յիս զիմաստս քո եւ ըզբան.

Որ գիտակ եմ Պարսից կեշտին որմիզդական
Եւ Կըրկին ըսկըզբանըն, Բարւոյ եւ Չարի,
Ուստի՞ Որմըզդայ մուծաւ պաշտօն եւ Արհըման,
Զոր առաջին դենպետ մոգուց խաշամունի
Եւ մեծ օրէնուսոյցըն զըրադաշտական,
Ի գիրըս զենտաղրոշմ աւանդած է Մունի:

Ի՞նչ է բարին եւ չար, կամ ո՞ր է այն որիշ,
Ո՞վ է մարդ որ գիտէ առնել զայն մասնանիշ,
Եւ ի՞նչ է մարդն ինքնին եթէ ոչ մի զանգուած
Չարին խառն ընդ Բարւոյ եւ անկատար վիժած,
Եւ որ այսրէն եւ աստ բարին է առժամայն
Ո՛չ ապաքէն է չար այլուր կամ վաղորդայն:

Ի՞նչ է տարբերութիւն ընդ այնըմ որ հազար
Ունէր հօտս արջառոյ եւ տաւար անհամար,
Որն որ կընոջ այրւոյ մէկ գառին ցանկացաւ
Եւ զայն յափըշտակեաց զըրկանաւ եւ անպարտ,
Եւ ընդ արենախանձ գոռոզըն Պոնաբարդ,
Որ սըփռեց դիակամբ զերկիր մինչ ի Մոսկաւ:

Ի վայրիս դալարուոյ յորում, խառն ընդ բանջար
Կը բուսնին եւ որոմն եւ դըժնիկ չարաչար,

Ոմանք կ'ընկողմանին վարդին վրայ ճնճուղ,
Այլոց ձեռք կը խաղեն միայն տատասկ եւ փուշ,
Ոմանց ի ծիրանիս է ծնունդ եւ մահն այլ,
Այլոց ամենայն ինչ է պտուղ արգիլեալ:
(Դ.-ան, էջ 223-24)

Ընթերցողը կը հրաւիրեմ երկու արտագրուածները իրարմէ բաժնող ժամանակը վերածել իր քանի մը գլխաւոր արտադրիչներուն, այսինքն ուղիղ երեք սերունդի հոգեխառնութեան, ասոնց իմացական տագնապներուն, իր ժողովուրդին ալ ապրումներուն, ու կենալ Հիսարեանի Դ.-անին հանդէպ քիչիկ մը տրտում, մտամոլոր ու հարցնել իւրովի թէ ո՞վ կայ այդ տողերուն ետին:

Անշուշտ առաջին արտագրումը երիտասարդութիւնն է, գոյնի, ձևի, յոյզի արշալոյսը որ կը հովանաւորէ Մատթոհի ողբերգը: Անշուշտ այդ քանի մը տուները ճաշակ մըն ալ կուտան այդ երիտասարդին հոգեկան վայելքներէն ինչպէս գրչի ճկունութենէն: Բայց կա՞յ արդեօք, այդ 1850-ին, Եւրոպա ընող (Մուրատ-Ռաֆայէլեանի միջնորդութեամբը) օժտուած երիտասարդ մը որ ըլլայ անատակ այդ կաղապարէ ողբ մը շարագրելու (գործածելու համար Հիսարեանի յատուկ բացատրութիւն մը): Կարապետ Գարագաշ, Տոգբօր Սեւեան, իրենց կարգին Հիսարեանի նման տող չափողներ են: Յակոբ Ոսկանը որոշ ալ չնորհք է պարզած քանի մը քառեակներու մէջ: Մն որով կը զատուի իրաւ, բնածնունդ քերթողը յօրինելէն, այն անտարազելի բանը որով միևնոյն բառերէն Պետրոս Դուրեան մը անմահ գլուխգործոց մը կը ստեղծէ, և Նար-Պէյ՝ հասարակ տեղիք մը, — այսինքն բուն իսկ բանաստեղծութիւնը պակսած է Հիսարեան երիտասարդին:

Անշուշտ երկրորդ արտագրումը՝ Ռոստոմ, Ծանրագնաց, խոհուն, հաստատ չարք մըն է տողերու որոնց մէջ բառերը զուսպ են, կը մնան կապուած իրարու տրամաբանական բարիքով, կ'արտայայտեն իմաստ և . . . իմաստութիւն: Կա՛յ, 1910-ին, այս անգամ Եւրոպա չըրած բայց իր լեզուն գրել սորված — վարժապետ մը որ ըլլայ անընդունակ այդ գիծէ, կարկառէ տողերը, տուները, լման քերթուածները չարագրելու: — Ջեմ կարծեր: Այն ատե՛ն: Յովհաննէս Հիսարեանի Դ.-անը Այգեկո՞ւխտ մըն է (Փանոսեան), Արշալոյսէն վերջալո՞յս մը (Սէթեան), և կամ Վարդ և Շուշա՞ն մը (ոչ Դուրեանինը, այլ անանուանելի վարժապետէ մը հրատարակուած տաղարան մը):

Կ'ընեմ կարելի ղիջումը այդ անկնիք, անինքնատիպ տաղարանին ճարելու համար եթէ ոչ անճարելի արժանիքը իրաւորով և անառարկելի բանաստեղծութեան, այլ արդարացնելու համար կորանք մը որուն պատասխանատուութիւնը լաւ է որ չվնտռենք։ Հիսարեան ոչ ոքէ հրահանգ, հրաւէր է ստացած անշուշտ իր տաղերը ստեղծագործելու, ու կը հաւատամ, ամէնէն քիչ՝ իր իսկ տաղանդէն։ Բայց Հիսարեան իր պատանութեան սորված է անմոռանալի մեղքեր։ Անիկա զմայլագին տեսած է, կ'ենթադրեմ, մարդեր, Մուրատ-Ռաֆայէլեանի մէջ, որոնք, իր վարժապետները, առտուն կանուխ դասարան կը մտնէին, քերթուածի մը էջերը խնամքով արձակած, նոյն գիշերուան իսկ ծնունդ։ Ատոնց մէջ իր վարժապետները, ով գիտէ ինչ հեշտանքով կ'երգէին Սոխակին Մահը, այսինչ Ծաղիկին Նկարագիրը, այնինչ Հերոսին Ողբը, աս ու ան Լուսնկաներուն litanie-ն ու նմանօրինակ հարիւրաւոր լրողութիւններ, բոլորն ալ խորունկ հիացումով մը դիմաւորուած, նախ տղոցմէն, յետոյ մեր հասարակութենէն։ Ու բնական հետեւութեամբ մը, օժտուած պատանիի անոր միտքը պիտի ներկէր նոյն այդ կրթանքին ու պիտի նմանի իր վարպետներուն։ Մնաց որ վենետիկցիները իրենց ուսանողներուն բոլորին ալ խնամքով կ'աւանդեն, մինչև այսօր, տաղաչափութեան կանոններուն ուսումը, կ'ենթարկեն փորձի անոնց գրիչները «չափաբերեալ» տողերու մարզանքին համար։ Առանց չարութեան է որ ընթացք կուտամ այս մտածումներուն։ Հիսարեան դպրոցին մէջ բանաստեղծ յօրինուած դժբախտ տղայ մըն էր։

Յետոյ, ըլլալու համար ան ինչ որ անիկա տեսաւ իր վարպետներէն, չերկրորդեց ստրկաբար։ Ուսուցողական, բարոյախօսական գռեհիկ ոտանաւորը վենետիկեան աբբաներուն գրիչին տակ իր մեղքերը կը յաւակնէր ծածկել լեզուական հռետորութեամբ մը։ Գրաբարին բոլոր ծիրանեփառ զարդարանքը, ձայնական հեշտանքները, քերականական խորախորհո՛ւրդ նազանքները կը փութային այդ չափուած հասարակ խօսքերուն հայթայթել մուրացիկ ազնուականութիւն մը, վայելչութիւն մը, կրկնապէս վտանգելով անոնց մարդկային տարողութիւնը։ Այս ճիգին ապացուցումը դուք կը գտնէք Նոթ+ հատորներու ամէն մէկ էջին վրայ։ Հիսարեան եղած է պարկեշտ, — մէկը կրնար աւելցընել անատակ, արդիւնքին մէջ բան պիտի չփոխուէր — հասարակ խօսքը պահելու իր անզարդ մերկութեանը մէջ։ Հոս է իր քաւութիւնը։ Անիկա ըրած է վենետիկցիներու բանաս-

տեղծութիւնը, առանց հռետորութեան։ Որքան բնական խաղ մը պիտի ըլլար իրեն համար Ալիշանի պերճ բարբառը զարնել իր դիւանին կտորներուն կառուցման։ Չէ ըրած այդ անբնականութիւնը, չիմարութիւնը, չեմ գիտեր ո՛ր մուսային թելադրանքովը։

Ուրի՞չ։ Անշուշտ։ Գիտուն մը, հնաբան մը, երկրախոյզ մը, բևեռագէտ մը, արևելեան լեզուներու և ազգագրութեանց հետամուտ պրպտող մը՝ նանրամիտ տաղաչափ մը մնալու սահմանուած մէկը չէր կրնար ըլլալ։ Ա՛տ է թերևս պատճառը որ պէսպի ազգերու իմաստութեան փչրանքները, անոնց աւանդութենէն նկարագեղ պատառիկներ, անոնց փորձառութենէն գործնական դասեր խմորը տային իր յօրինուածներուն։ Մնաց որ բանաստեղծներու սա եղանակը քաղաքակիրթ Եւրոպան հեչտագին փորձեր էր լման դար մը (ԺԸ.) համբաւը ոսկեզօծելով հարիւրաւոր մահկանացուներու որոնք այլապէս պիտի ըլլային անհետ, աննշմար հեռացած աշխարհէն։ Ի՞նչ է ան որ Բօբ, Վոլթէր, Տը Լիլ, Ֆլօրիան, Լը Սաժ անուններով գրականութեանց պատմութիւնը կը գրաւէ մինչև այսօր եթէ ոչ Հիսարեանի ըրածը, անյաւակնոտ պարզութեամբ մը։ Ի՞նչ է թիւը ան միւսներուն ալ որոնք ԺԹ. դարուն, աւելի ընդարձակ համբաւներ դարձան, միշտ Հիսարեանի առաքինութիւններէն պաշտպանուած, այսինքն չափով պատմեցին docte, իմաստալից, բարոյակուռ առակները, հէքիաթ։ 1890-ին ամբողջ աշխարհ հիացումով կը լափէր քերթուածները Ֆրանսուա Ռոբէի որմէ սիրած է նախընտրաբար ազդուիլ Հիսարեանի չափահաս Մուսան (երիտասարդին ախորժակներէն խօսեցայ), երբ մեզի կը պատմէ անուշիկ, նոյն իսկ համով, սրամիտ ալ բաներ։ Ֆրանսուա Ռոբէ քաւած է իր համբաւը, ասոր չափ մեծ, հաստ մոռացումով մը։ Այսպէս են քմայքները գրականութեան պատմութեան։ Մեր հասարակութիւնը չեղաւ առատահատոյց, Հիսարեանի համբաւ մը հոյակերտելու չափ, ոչ իր իմաստուն բնազդներուն թելադրանքովը անշուշտ (անիկա ինչ չքեղ չիմարութեամբ մը պիտի դափնեպսակ փառաբանէր Ռոմանթիկները, աւելի թշուառունակ Ալփասլանները, յօրինելէ վերջ նոյն անտարազելի հոգեբանութեամբ մը հռչակները Ալիշաններու, Նար-Պէյներու և այլն)։ Հիսարեանի խառնուածքը, հակումները թերևս հեղինակն են սա փրկարար բարիքին։ Բայց աւելի քան ստոյգ է որ գրական փառասիրութիւնը երբեք չէ լքած Յովհաննէս Հիսարեան անունին տակ պտտող ու իր հասակովը կէս դարը առատօրէն անցնող գործու-

նէութիւնը: Խաբոզ և Մաքրուհին ֆրանսերէնի վերածելը ունայնամտութի՞ւն, արդար հաւա՞տք: Ի՞նչ գիտնամ: Բայց Դիւանը արժանի նկատել երկրորդ ծնունդի մը, ան ալ շքեղ ալևոյթի մը հոգերուն ընդմէջէն, բան մը կ'ապացուցանէ: Ու ճիշդ այդ է ահա որ կը դժուարանամ անուանել: Ի՞նչ էր այդ ոտանաւորներով փառաւորուած կէտ նպատակին, գործածելու համար հինցած բայց արդար բանաձև մը: Գիտուն, իմաստուն, իմաստասէր, մասնագէտ, շատ լուրջ ախորժակներու սպասարկու այս միտքի մարդը անկարո՞ղ՝ հասկնալու պարզագոյն բանը սա մեր աշխարհին, — տարբերութի՛ւնը տաղաչափութեան և հարազատ բանաստեղծութեան: Չեմ համարձակիր պատասխան մը առաջարկել, վախին մէջը Հիսարեանի ուրուականին որ կրնայ լքել իր գերեզմանը ու գրատներու վրայ բեռնաւորած ամբողջ ժողովուրդներու նոյնասեռ, նոյնոգի դիւանները, մեր ալ զոյգ գրականութեանց տաղաչափեալ փառքերուն կտակները, զարնել իմ աշխատարանին դուռը և զայրագին գլխ հրաւիրել, քարը, ժայռերը, բլուրները նախ թափելու այդ դէզին վրայ որ հաւանաբար դեռ կը մնայ անծածկելի, վերջը իր պզտիկ հատորիկը դատապարտելու իր գերեզմանումին:

Դիւանին մէջ չունիմ նմոյշը ամբողջապէս յաջող որևէ քերթուածի: Անոր մերժելէ վերջը հիմնական իր գոյապատճառը, զայն դնելով հանդերձ մեր տաղաչափութեան ընդհանուր դատապարտութեան նշաւակ, կը փորձուիմ ըսել քանի մը պարզ նկատողութիւններ: Ասոնք բարձր հանդանակներու (քերթողական) ծնունդը չեն, այն շատ ծանօթ իրողութեան սիրոյն որ հեղինակ մը կործանելը ինքնին անփառունակ պարտականութիւն մըն է, ու առ այդ խոշոր թնդանօթներու գործածութիւնը՝ տոնքիշօթական: Իր սերունդին մեղքերովը սնած մարդ մըն էր Հիսարեան: Հաղորդ էր այդ սերունդին ամէնէն աւագ փառասիրութեան: Ապրեցաւ, ինչպէս ըրին իր ընկերները, հաւատալով իր ըրածին: Բայց նոյն ատեն ինքնակեդրոն, աւելի իրաւ փափաքներու մարդն էր անիկա: Այս մասնայատկութենէն զերծ անուններ — մեր Կրտսեր Ռոմանթիկները, Եղիան, Զերազը, մեր Իրապաշտ տաղաչափուհին, մեր Իրապաշտ քննադատները, վիպողները, մեր Արուեստագէտ Սերունդին քանի մը շատ իրաւ, պատասխանատու անունները — Հիսարեանի աչքին դէմ պսակաւոր պատեցան ու արժանացան քաջապայծառ տիտղոսներու: Ինչո՞վ իր մեղքը պիտի «առաւելոյր» քան «դպիրներուն»ը, «փարիսեցիներուն»ը: Այս սկիզբով ես կը քալեմ, գտնելու անոր

դիւանը ոչ աւելի, ոչ պակաս քան այն գիրքերը որոնք կը կոչուին Գրական Փորձեր, Առաջին Տերեւ, Յուզման Ժամեր, Թերզեանի Դիւան, Սրբազան Քնար (բացառելով Հովուական Սրինգը որ անիմաստ կերպով մը մանկամտութեանց ծոցը գրուեցաւ — պատուական իմաստունին պատանութիւնն ու ծերութիւնը (Յիսուս Մանուկ) և խակութիւնները (թարգմանութիւններ) պաշտպանելու դերի մը սիրոյն), Գարնան Հովեր, Երգեր, Լքուած Քնար, այսինքն՝ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ մեծահամբաւ հատորները բոլոր անոնց որոնց կը պակսէր հարազատ բանաստեղծութեան արժանաւոր բարիքը։ Յետոյ կ'աւելցնեմ իսկոյն որ Հիսարեանի Դիւանը յիշուած գիրքերուն մեղքերովը մեղաւոր է անբանաստեղծութեան մէջ միայն։ Ատկէ դուրս առնուազն պարկեշտ է։ Հաւաքեցէք Եղիայի քերթուածները դարձեալ Դիւանի մը տակ ու դուք պիտի զգաք որ որքան իրարու մօտ են երկու գիրքերը, անհռետոր արտայայտութեան արժանիքէն դուրս, իմաստ մը, մտածման զանակներ թելադրելու յայտնի ընդունակութեամբ մը։ Ուրիշ հարց՝ Եղիայի քմայքները այդ արտայայտութեան մարզին վրայ։ Հիսարեան, բարձրաթռիչ քերթող իր շատ մը իմաստուն յօրինումներուն մէջ, երբեմն կ'ախորժի չեմ ըսեր ռամկանալէ, այլ ըլլալէ սանկ պարզ չափաբերող մը, շատ մօտիկը իրաւ բանաստեղծութեան։ Երգ Բաղանեացը առանց իր գրաբարախառն բառերուն չարիքին, պիտի ըլլար ճշմարիտ քնարական կտոր մը։ Խիկարի Կտակը թէև արձակունակ, կը գայ մեր մտքին։ Նոյնն է պարագան Երկնային Վիճակին, «Ուլունք Շամիրամայ ի Ծով»ին (անշուշտ նախանձաբար գրի առնուած Գամառ-Քաթիպայի ծանօթ քերթուածին եւէն), Խորհուրդ Մարդկան Կամք Աստուծոյին, Եղերական Եղիականին, Ո՞վ Գիտէին, յիշելու համար քանի մը քերթուածներ որոնք ձևի փոքր խնամքով մը թերևս պիտի ազատագրէին իրենց գոյութիւնը։ Հիսարեանի պատմող քերթուածները, առաւելաբար Ա. մասին մէջ, Ծառ կենաց, Արծաթ, Խնդիր Երջանկութեան, Խորք Խորոց, Տուփ Պանդորի, Վէրտէփսի (Ֆիրտուսի) կը ծփան ընդմէջէն պոեմին և զրոյցին (conte) երկուքէն ալ տարրեր ունենալով բայց չըլլալով ո՛չ մին, ո՛չ միւսը։ Դիւանը կը պակսի, ու չարաչուք է ասիկա, հնարականէն, որուն տեղը Հիսարեան կարծած է իմացականը փառքի տանիլ։ Արդ, աշխարհի սկիզբէն իսկ մարդիկ՝ քերթուածներէն խելք չպահանջեցին։ Ասիկա անշուշտ Հիսարեանի նորութիւնն էր բանաստեղծութեան մը մէջ որ հակառակ լրջակրօն ու ծանրաբարոյ ամիրաներէ դայեկուած ըլլալու, զառածեցաւ անմիջա-

պէս որ իր ոտքերուն քիչիկ մը անկախ ուժ զգաց։ 1870-ին մտածումը, ասոր յարգանքը տարագրուած են մեր քերթողութենէն թերևս մեղքին մէջը կնքահօր որ այդ կրթանքը վերածեր էր տղայական աղօթքներու, հասարակ տեղիք անդաճմունքներու։

Դիւանին մէջ հաստատելէ յետոյ սա քանի մը մասնայատկութիւնները, կը փութամ յայտնել թէ Յովհաննէս Հիսարեան իր սերունդին մէջ, իր ընկերներուն հաւասար է իր բոլոր մեղքերուն մէջ։ Անոնցմէ կը զատուի իր իմացական, անհետոր խառնուածքին փաստովը։ Իրմէն չեմ կարծեր որ ինձմէ վերջ գալիք սերունդը պահէ բան մը, ազգային հարստութեան գանձարանին համար։ Բայց պիտի յիշէ իր անունը, իր աշխատանքին մէջ տեսնել ուզելով իր ընկերներուն ու իր՝ մէկ ու նոյն նպատակը, — այս ժողովուրդին իմացական ազատագրումը։

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ

Ստեփան Ոսկան (1825-1901) այն մէկ հատիկ գրողն է որմէ որ և է յօդուած անկարելի եղաւ ճարել։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ հիմնական պայմանն է սակայն անձնական շփումը գործի *մը հետ, զայն ներկայացնելէ առաջ։ Այս խոստովանութիւնը բաւական անկեղծ, որպէսզի ընթերցողը արդար տեսնէ օտարին դիմում մը։ Ուրախ եմ սակայն յայտնելու որ այդ օտարը պարկեշտ քրօնիկագիր մըն է, առնուազն իր ըսածին գիտակցութիւնն ու հաւատքը ունեցող։ Ուրեմն խօսքը կուտամ Հրանդ Ասատուրին.—*

«... 1859-ին կը սկսի հրատարակել Արեւմուտքը(*)... «Յառաջաբան» վերնագրով յօդուածի մը մէջ իր լրագրողի սկզբունքները կը պարզէ առաջին թիւէն, և Արեւմուտքի մէջ շատ աւելի հասունցած կը ներկայանայ քան 1855-ի Արեւելքին մէջ։ Ճշմարիտ գրագէտ մըն է որ գրիչը կը շարժէ ճարտարօրէն՝ աշխոյժ, ինքնատիպ ոճով և նրբամտութեամբ։ Անկեղծ ու անվեհեր է միշտ. աջ ու ձախ չի նայիր ու առանց վերապահութեան կ՚ըսէ ինչ որ պիտի ըսէ։ Իր Ազգային Պակասութիւն յօդուածին մէջ կը պնդէ թէ պէտք չէ ծածկել ազգէն իր պակասութիւնները,

(*) Ոսկան 1855-ին կը հրատարակէ **Արեւելքը**, Բարիզ։ Հանդէսը (կիսամսեայ) կը բացուէր սա տեսակ յայտարարութեամբ մը. «Յուսամք թէ, կը գրէր երիտասարդ խմբագիրն, ազգը քսան տարիէ ի վեր իմաստակներու սուտուսմուն գովեստը և անամօթ շողոքորթութիւնը լսելէ ետև, քիչ մ՚ալ ճշմարիտ քննութեան և անշահասէր խրատի ականջ պիտի դնէ և իր էական պակասութիւնները պիտի շտկէ։ **Արեւելքը** այն աստիճան մեղը բերան չպիտի ըլլայ, և քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտութեան երեսը չը պիտի թքնէ կամ մրոտէ»։ Հ. Գ. Գալէմքեարեան, որուն **Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան** երկէն կ՚ընեմ սա մէջբերումը, կը հաւաստէ թէ «իրօք այնչափ սաստիկ սպառնացուած [ճշմարիտ քննութեան և անշահասէր խրատի] հետքը չկար լոյս տեսած 14 թերթերուն մէջ»։ Պատուական բանասէրին դատումը, կտրուկ ըլլալուն չափն ալ անարդա՞ր է արդեօք։ Բնագրի պակասը զիս կ՚ընէ զգոյշ։ Միայն դիտել կուտամ որ Ոսկան **Մուրատ-Ռափայէլեան** կտակին հարցն է որ արծարծած է **Արեւելքի** լոյս տեսած թիւերուն մէջ ու Մխիթարեանները ամբողջ ազգին ծանր դառնութիւնը երկար ատեն կրեցին իրենց խղճմտանքներուն վրայ երբ դիւանագիտօրէն և կրօնագիտօրէն կերպը գտան հայ ժողովուրդին կտակուած գումար մը ... իւրացնել։ Ասկէ զուրս Ոսկան Մխիթարեաններու, առհասարակ վանականներու ծանօթ իր հակառակութեամբը միշտ վէճի մէջ եղաւ անոնց հետ։ **Արեւելքին** ճակատագիրը ճակատագիրն է բոլոր նպաստընկալ ձեռնարկներուն։ Բարիզի խմբակը (դրամատէրներ) որ ստանձնած էր հանդէսին հրատարա-

«վասնզի ազգութենէ վեր արդարութիւն կայ»։ . . . «Վէրք մը, թէ՛ բարոյական և թէ նիւթական, պէտք է յայտնուի որ բուժ գտնէ»։ Մոլի Եռանդ վերնագրով յօդուածը դէմ կը խօսի կրօնական մոլեռանդութեան և կը քարոզէ կրօնքի մասին թոյլտըւութիւն և անխտրականութիւն։ Երբ Հայ յօդուածը կը ներկայացնէ 1859-ին մեռած իր երեք տոհմակիցները, որոնց առաջինն է ռուսահայ մը, Պէպութօֆ, ռազմագէտը. երկրորդը՝ եգիպտահայ մը, Առաքել Պէյ Նուպար որ Խարթումի կառավարիչ եղած ու ծաղիկ հասակին մէջ մեռած էր. և երրորդը՝ Թրքահայ մը, Նիկողոս Պալեան, որուն շինած փառաւոր շէնքերը Վոսփորի վրայ, նոյնիսկ Թէօֆիլ Կօթիէի պէս դժուարահաճ արուեստագէտի մը հիացումը գրաւած էին։

«Կը գրէ գրադատականներ ալ. իր յօդուածները Պէրանժէի երգերուն, Միշլէի Սէրին, Ժիւլ Սիմոնի Աշատու–Բէ–Նին և Աբովեանի Վէրք+ին վրայ, գեղեցիկ նմոյշներ են քննադատական սե-

կութեան ծախքերը, այնքան կը հասկնար լրագրութենէն, գրականութենէն որքան իրենց Պոլսաբնակ հայերը, տակաւին իրենց գաւառէն բերած կօշիկներն իսկ հանելու անյօժար։ Վեց ամիս իսկ չդիմացաւ այդ առատաձեռն պաշտպանութիւնը։ Արեւելքէն առաջ Ոսկան Պոլիս հրատարակած է «Ներքին Համոզում» պրօշիւրը։ 1854-ին, Իզմիր, ուր անցած է, դադարի անկարող այս սնդիկի պէս ծանր ու հովի պէս թեթեւօգի մարդը, կը հրատարակէ «Հռովմէական Պարգեւ» անունով ուրիշ տետրակ մը։ Երկուքն ալ ուղղուած էին Բազմավէպ և Եւրոպա (Վիեննական Մխիթարեաններուն օրկաններ) հանդէսներու խմբագրութեանց որոնք, իրենց բոլոր ազգօգուտ, ազգանուէր գործունէութեան կողքին ունէին տակաւին ուրիշ ալ շատ ազգօգուտ, ազգանուէր առաքելութիւններ, որոնցմէ մէկն է եղած հայ եկեղեցին հերետիկոս ցուցնելը եւրոպայի առջեւ։ Ոսկան, մինչեւ եղունգներուն ծայրը բոլեմիստ, անշուշտ պիտի գտնէ առիթը շահագործելու ամէնէն ընտիր միջոցները։ Երեսնամենի, կրակոտ, ճշմարիտ գրողի խառնուածքով այդ հրապարակագիրը այս յատկանիշներուն վրայ ունի աւելցնելիք նաեւ քաղաքական մարդու շատ զօրաւոր խառնուածք։ Զուր տեղը չէ որ Turin ֆրանսերէն հրատարակուող թերթի մը մէջ, իր յօդուածներով ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր Իտալիոյ ամէնէն մեծ պետական և ժթ. դարու «ամէնէն մեծ քաղաքագէտը» որակուած մարդուն՝ Քավուրին։ Զուր տեղը չէ որ 1867-ին պիտի հիմնէ ֆրանսերէն թերթ մը ու զայն վարէ մինչեւ իր մահը, արի, անյողդողդ։ Հ. Գալէմքեարեանի հաւաստումը այս վկայութիւններով չեմ համարձակիր հակակշռել, ըսի թէ ինչու։ Բայց կը համարձակիմ կասկածի տակ առնել պատուական Մխիթարեանին հաւաստիքը։ Մնաց որ Արեւմուտքին համար ալ (դարձեալ Ոսկանէն խմբագրուած, 1859-ին, 24 թիւ. ու 1864-ին երկրորդ անգամ, առանց կարենալ բոլորելու տարին) Գալէմքեարեան կը գործածէ նոյն ոճը։ Հրանդ Ասատուր Մխիթարեան վանական մը չէր ամէն պարագայի։

ուին։ Կը թարգմանէ Ֆլոռիանի Նըկա— Տոմաք թատրերգութիւնը, և կը սկսի թարգմանել Աբէ Բրէվոյի Մանոն Լէսքօն, զոր անաւարտ ձգած է Խօժէն Սիւի Թափառական Հրէային պէս։ Ունի նաև քանի մը թարգմանածոյ և ինքնագիր ոտանաւորներ։ Այդ ոտանաւորներէն ամէնէն յաջողածներէն մէկը Միսաքեանի դէմ հրատարակածն է որ ժամանակին մեծ աղմուկ հանած է Պոլսոյ հայոց մէջ։ Այդ բանաստեղծութիւնը սուր երգիծանք մըն է։ Ոսկան սագ մը տեսեր է, որուն գործն է լողալ ու սողալ և անդադար ձայներ հանել անյարիր։ Օր մը այդ սագը ինքզինքը

Պուէտ ճանէ կ'անուանէ
Եւ երգի ձայն կը հանէ.

Անցորդք լսեն եւ ահա
Անթիւ խումբ մը հոն կուգայ։
... Մանկտին սուլէ, ծերք խնդան,
Եւ մեկնելով վա՜յ կարդան։

... Ո՛հ, երգելու ոչ բերան
Եւ ոչ կոկորդ քեզ կուտան.

... Մի՛, սագ ապուշ, մի՛ այդպէս,
Յոգներ ի զուր դու ըզքեզ։

«Ծուռ յանգերով գրուած այս ոտանաւորին եղանակ ալ յարմարցուցած էին Պոլսոյ մէջ, ուր կ'երգէին զայն Միսաքեանի համակիր չեղող երիտասարդները․․․։ Իսկ Միսաքեան Մասիսի մէջ երգիծօրէն կը քննադատէր Ոսկանի հրապարակագրական գործունէութիւնը, իր Արձագանգ Եւրոպայի Լուսաւորութեան վերնագրով յօդուածներով»։

(Դիմաստուերներ, Ստեփան Ոսկան, Հրանդ Ասատուր)

Հրանդ Ասատուր իր յօդուածը կը շարունակէ պատմելու համար Ստեփան Ոսկանի ձեռնարկութիւնները, թափառումները, հալածուիլը, համեղ մանրադէպերու միջոցով զգալի ընելու աստիճան աս տարօրինակ անձնաւորութեան ամբողջ կշիռը։ Ինքզինքս չեմ արտօներ հետևելու այդ կենսագրումին։ Կը վերածեմ Ստեփան Ոսկան գրական երևոյթը քանի մը հիմնական կողմերու, — ա) Մարդը, բ) Գործիչը, գ) Գրողը, կամ՝ աւելի ճիշդ տարազով մը՝ Հրապարակագիրը։

Այս տեսակ վերլուծման մը համար ինծի չեն պակսիր

տարրերը։ Չեմ ալ տառապիր խղճմտանքիս առջև, վասնզի իր վերջնական կերպարանքին վերածուած, Զարթօնքի Սերունդը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ աւելի կամ նուազ մեծ մարդերու, աւելի կամ նուազ հաւատաւոր գործիչներու, աւելի կամ նուազ վաւերական հրապարակագիրներու սրտայոյզ թէև աղմկող հանդէս մը ի վերջոյ, գրականութեան շուքին մէջ, բայց հազիւ հազ այդ գրականութեան քանի մը տարրական պայմանները համախմբող։

Ուրեմն.

ա) — Մարդը։ Իր սերունդը մեծերու փաղանգ մըն էր, բայց մեր ցեղին հիմնական յատկանիշներէն չատ ամուր պահեստներով։ Չեմ կրկներ հոս անոնցմէ ոմանց առիթով կանխող էջերու մէջ ըսուածները։ Ոսկան, Օտեանին չափ, անոր մօտիկ անձնաւորութիւն մըն է, եթէ երբեք այս բառին ետին ուզենք տեսնել իրաւ, բուռն, յանդուգն, ճորախնդիր, արտայայտութեան ալ զօրաւոր ճնորհներով օժտուած տիպարը, որուն պակսէին զգոյշ, զգօն, հաշտարար, թափանցող, ու իրապէս մեր դերը սիրտցաւ խղճմտութեամբ մը գործադրելու ուխտ ըրած մարդու այլապէս նուրբ ու բարձր առաքինութիւնը։ Մէկը, առաջին յատկանիշներով ամրակուռ, թերևս ընէ իր շրջանին ու շրջապատին վրայ բարիք, ծանր կործանումներու կողքին, բայց շատ աւելի յաճախ, պիտի ստեղծէ աւելորդ հակամարտութիւն, պիտի արծարծէ ներքին երկպառակումներ ու իր հետապնդած բարիքին ալ հասնելու պիտի մնայ անկարող, կործանելու չափ ինքզինքը և իրեն հետ դատը, որուն կը հաւատար սակայն։ Ստեփան Ոսկան մէկն է ասոնցմէ։ Անոր պատանութիւնը կը նմանի իր սերունդին բոլոր աւագներուն պատանութեանը։ Ճնածին ճնորհներ, սորվելու խորունկ պապակ, խորունկ, հաւատաւոր խանդավառութիւն, ճիւրական անբաւարարութիւն, զօրաւոր արկածախնդրական ախորժակներ։ *Աւելցուցէք՝* հաղորդական հայրենասիրութիւն և բնաւորութիւն, բախտը փորձելու ռոմանթիզմ *(որ մեր գրականութեան մէջ իբր դպրոց կազմաւորուելէ առաջ մեր գրողներուն ներքին խառնուածքը կը յօրինէ։ Այսպէս ամէնէն դրբապաշտ միտքը Մամուրեան, իր կարգին անսրբագրելի ռոմանթիկ մը իբրև ապրած ու արտադրած է, յիշելու համար օրինակ մը. Ալիշան՝ նոյնը։ Ալ կարիք չեմ զգար յիշելու իրաւ, աղետահար ռոմանթիզմները Պէչիկթաշլեանին, Դուրեանին, Նար-Պէյին և այլն)* ու ... գրականութեան տարփանք։ 1846-ին Եւրոպա մեկնելէ առաջ, *Իզմիր դաս կուտայ հայերէնի իր ազգականներէն Մկրտիչ*

Նուպարեանի Նուպար և Առաքել զաւակներուն(*), այս վերջինէն առնելով ֆրանսերէնի դաս։ Իր ուսանողութիւնը Բարիզի մէջ իր կարգին ճշմարիտ ոդիսական մըն է։ Անիկա, Առաքել Նուպարէն սորված ֆրանսերէնով պիտի դասախօսէ ֆրանսացիի մը վարժարանին մէջ ու պիտի պատրաստուի . . . հետևելով Սորպոնի և Գոլէժ տը Ֆրանսի դասընթացքներուն։ 1850-ին կարող է իր ֆրանսերէնը պարտադրել բարիզեան թերթերուն։ Կը ներկայանայ Սորպոնի քննութիւններուն ու կը ստանայ գիտութեանց և դպրութեանց պսակաւորի վկայական։ Ասոնք թուղթի վրայ դիւրաւ կարդացուող մանրամասնութիւններ, իրենց բոլոր իմաստը կը ստանան երբ դատուին ճամբուն վրայ Բարիզ ինկած անմիջոց ուսանողին։ Լեզու մը սորվիլը անշուշտ շատ քիչ բան կ'ապացուցանէ . . . ի գրականութիւն։ Բայց այդ լեզուով գործելը օտար ոստանի մը մէջ ուր այնքան դժուար է եկամուտին ընտելացումը, փաստ է խելքէն վեր կարողութիւններու։ Յետոյ, շատ փայլուն սա ուսանողութիւնը, Ոսկանի կերպարանքին ամբողջութեանը մէջ տարտամ ձևով մը կը թելադրէ հաւանական վրիպանքը առաջնակարգ ուսանողին, կեանքի մարզերուն վրայ։

Արդէն 1848-ի ֆրանսական յեղափոխութեան մէջ իր ֆրանսացի ընկերներուն կողքին անիկա ունի նշանակելի գործօնութիւն, այնքան որ, 1852-ին պետական հարուածով ֆրանսական հանրապետութեան ջնջուելէն վերջ անիկա վտանգուած կը զգայ ինքզինքը, Նաբոլէոն Գ.ի ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուելու աստիճան։ Պոլիս է 1853-ին։ Բայց Թափառական Հրեայի անդրանիկ թարգմանիչը անէծքին տակն է ծնած կարծես տիպարին։ Պոլսէն Իզմիր, Իզմիրէն դարձեալ Բարիզ։ Գիտէք պատմութիւնը Արևելքին։ Իր յօդուածները սեպհական ստորագրութեամբ և Հրանդ, Հարմայ, Վահէ կեղծանուններով բաւական եղան իր թերթը կործանելու։

(*) Արեան ձայներուն վրայ անսասան է իմ հաւատքը· Ոսկանի երակներուն մէջ կը հոսէր մերձաւոր արիւն մը անոր որ կը հոսէր դարձեալ Նուպար Նուպարեանի երակներուն մէջ· Այդ Նուպարը ԺԹ. դարու մեծագոյն մարդերէն մէկն ըլլալու սահմանուած տղայ մըն էր, Եգիպտոսի մեծ նախարարապետը, այդ երկրին ճշմարիտ բարերարը· Առաքելը ուրիշ տիպար, միշտ նոյն ձայներէն մղուած։ Այս վերջինին շքեղ ասպարէզը, իբր զինուորական, դեռ շատ երիտասարդ, պիտի գոցէր անմահ փառքով մը· ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը իմ ժողովուրդի արժանիքներուն հանդիսարանը իբրև դաւանելուս համար է որ իմ պակսող ուժերը ղեկավարեցի անոր խմբագրումին։ Ճիշդ այդ մտածումով է որ ինծի կը ներեմ քանի մը տող տալ մեր գրականութիւնը չշահագրգռող բայց մեր ցեղային արժանիքները յայտնաբերող մարդու մը յիշատակին։

1859-ին պիտի հրատարակէ Աբլահատը։ Անոր երկրորդ թիւին մէջ Ոսկան կը գրէ. «Աբշալոյս Աբաբաթեան (Իզմիր, Պալթազարին թերթը) 585 թիւը յետագայ տողերը կը պարունակէ. — կը լսենք թէ Աբլեղ անուն հայերէն շաբաթական լրագիրը մօտերս դարձեալ պիտի հրատարակուի Բարիզի մէջ, խմբագրութեամբ գիտնական երիտասարդի, Զմիւռնացի տեառն (պարոն կ'ուզէ ըսել) Ստեփան Ոսկանին»։

«Այս տողերու մէջ քանի մը վրէպ կայ և կը յուսանք որ Աբշալոյս կը փութայ զանոնք ուղղել։ Նախ՝ Աբլեղը շաբաթական լրագիր չէ, այլ կիսամսեայ գրական հանդէս մը։ Երկրորդ՝ Աբլեղը նորէն չպիտի հրատարակուի վասնզի անոր չարագիրը չուզեց, չուզեր և չպիտի ուզէ։ Իրեն յանձնուած դրօշը քանի մը վարդապետներու առջև ծալլել։ Աբշալոյին յարգի տէրը գիտէ որ իր քաղաքակիցը անպատուութիւն կը համարի տեսակ մը հայերու կամքին հնազանդիլ։ Ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր՝ ըրաւ որ միտքի ազատութիւնը յաղթէ, բայց ի զուր...։ Հայ մը չգտաւ իրեն ձեռնտու. ընդհակառակն շատ մը ազգայինք ամէն դարան ի գործ դրին որ իր հրատարակութիւնը խափանուի և ինքը անյարիր կործանի։ Այս անգամ ևս բռնութիւնը իրաւունքին յաղթեց և այնպիսի կերպով մը որ մամուլի տարեգիրներու մէջ իր նմանը չունի...։ Աբլեղին մեծագոյն արժէքն էր իր ազատութիւնը. անով և անով միայն, կրնար պարծիլ ուրիշ օրագիրներու քով։ Այս ազատութիւնը իրեն չթողուց կրօնամոլ սև ոգին...։

«Ինչո՞ւ։ Օր մը կ'ըսենք։ Ինչպէ՞ս։ Օր մը կը նկարագրենք. ամէն բան ժամանակ ունի, առ այժմ մեր ձեռքերը կապուած են։ Բայց կրճիկեան պարոն Յակոբը և իր վարդապետ բարեկամները կը խաբուին եթէ կ'երևակայեն որ մեզի դէմ եղած անիրաւութիւնը կը մոռնանք. երբեք։ Իրաւունքը մարդու կեանքն է. երբ մէկը կեանքին կը դպի զայն չպաշտպանողը վատ է։ Չպիտի ըսուի որ վատ եղանք այնպիսի պարագայի մը մէջ ուր ոչ միայն մեզ այլ և մեր թշուառ ազգին անդարմանելի վնասն տրուեցաւ...։» Ս. Ո. (Ստեփան Ոսկան)

Այս տողերը, վերցուած Վ. Զարդարեանի Յիշատակարանէն, կը նկարեն իր բոլոր սրութեանը, խստութեանը, կատաղի ոռմանթիզմին մէջ Ստեփան Ոսկան մարդը։ Նկատի առէք որ անիկա իր թերթով պիտի չապրի (Ֆրանսերէնի դաս կուտայ օտարներու՝ այդ Բարիզին մէջ) բայց պարտաւոր էր իրեն տրամադրուած դրամը գործածել առնուազն ... թերթին բաժանորդները յարգելով, նպաստամատոյցները չվիրաւորելով։ Անոր

տրուած էր պայմանը կրօնական և անձնական խնդիրներէ զգուշանալու։ Գայլին հետ պայմանագիր կնքելն էր ասիկա գառնուկները չուտելու։ Ոսկան չէր կրնար չխածնել, չզարնել, չվիրաւորել։ Աբէնէլի դասը անօգուտ անցաւ իր երիտասարդութեան վրայ։ Աբէմոռփ քսան թիւ միայն լոյս կը տեսնէ։ Բարեբար մեկենասները լքեցին զինքը։

Ի՞նչէն են այս մարդը այսպէս անհանդարտ, խիստ, նոյն իսկ դաժան գործունէութեան մը մղող ազդակները։ Կա՞յ այդ մարդուն ներսը կերպարանքը այն միւսին, ան ալ խմբագիր, բայց աշխատող ուրիշ հայերու մէջ (Նալպանտեան) որ պիտի թափառի անհուն Ռուսաստանին եզերեայ գաւառներէն ոստանները մինչև, անընդհատ կռուելով, խածնելով, պոռալով, բերնին ազգ ու հայրենիք, բայց որուն յեղափոխական հարազատ խմորը զինքը դատապարտեց անվերադարձ կործանման։ Աբէմոռփի դադարումէն մինչեւ La Réformeի հիմնումը (1859-67) Ստեփան Ոսկան պիտի անցնի թափառական հրեային չատ մը պողոտաներէն։ 1860-ին Իտալիա, այնատեն իր միութիւնը մասամբ իրագործած, առանց Հռովմի։ Թուրինօ մայրաքաղաքին մէջ Ոսկան խմբագիրն է Italie թերթին։ Իր յօդուածները ուշադրութիւնը կը գրաւեն Իտալիոյ միութեան մեծ ճարտարապետին, Կոմս Քավուրին որ անոր կը յանձնէ իր տղոց դաստիարակութիւնը և զայն արժանի կը նկատէ իր թղթակցութիւնը վարելու։ Փա՞ռք։ Ինչ մըն ալ աւելին անշուշտ։ 1861-ին Քավուր կը մեռնի։ Ոսկան Բարիզ է, հոն քանի մը ամիս նորէն խմբագրելու համար Աբէմոռփը, մինչև ասոր վերջնական դադարումը։ Բան մը սորվա՞ծ էր ժ. դարու ամէնէն մեծ պետականմարդէն։ Կեանքը կը վկայէ թէ Ստեփան Ոսկան ոչ ոքի մտիկ ընելու խելքով, հանճարով չէր ծնած։ «Ձեռնոց դնել երբ գրէ» Քավուրին խրատն էր եղած Ոսկանին։ Գիտեն՞ք թէ մանաւանդ մեր ժողովուրդին մէջ գրողը, այդ օրերուն, ոչ թէ ձեռնոց, այլ թաղիքէ թաթպան դնելու էր . . .։

Քառասունին մէջ արդէն Ստեփան Ոսկան աւարտած ըլլալ կը թուի իր ազգային ճակատագիրը, ու ճամբուն վրայ նոր մեթամորֆոզի մը։ Հիմնելէ առաջ La Réforme թերթը (1867) անիկա Իզմիրի Հռիփսիմեան վարժարանին տեսչութիւնը պիտի վարէ, համաձայն իր տեսակէտներուն։ Փարթամ ոստանին այլապէս փարթամ աւագորեաքը դժուար պիտի հանդուրժէր այս վարժապետը, խմբագիրը որ լեզուներ, մեծ մարդոց բարեկամութիւն, գրիչ չարժելու ասպետական չնորհներ գիտցեր էր հաւա-

քել բայց տարօրէն աղքատախնամ էր մնացած էականին, կորկոտին ամբարումին մէջ։ Բախումը անխուսափելի։ Հեռացուցին զինքը միշտ պիւտճէի յաւիտենական ճնշում-պատրուակին տակ։ Կը խորհիմ թէ չէին կրնար հանդուրժել զայն ոչ միայն Զմիւռնացի պատուական վաճառականները աֆիոնի, թէֆթիքի, մանածի, այլ և ամէն տեղերու քաղքենիները։ Կ'ըսուի թէ կը հասկնար ուսուցչութենէն։ Ունէր սեպհական հայեացքներ։ Գրաբարի (*) ուսումին տեղ անիկա կը պարտադրէ աշխարհաբարը։ Դպրոցին մէջ, 1860-ի եւրոպական հիացո՛ւմը ուսուցման բարոյական դերէն, Ոսկան չանացած է հաղորդ ընել իր աշակերտներուն։ Օրինապահութիւն, բաղաքավարութիւն, մեծերէ ակնածանք, խելքու, նստելու, ուտելու, խօսելու արարքներուն վրայ գիտելիքներ և պարտիք, — բառեր, որոնք այսօրուան տղոց համար չունին կշիռ, բայց իմ մանկութեանը Իզմիրցի հսկողի մը կողմէ Պրուսա կը քարոզուէին անվրէպ ազդեցութեամբ մը, արժանանալով աղաներուն ոչ միայն հաւանութեան այլ և պարտադրանքին։ Հիմա կը խորհիմ թէ այդ պատուական հսկողը, միւսիւ Թադէոսը, լսած ըլլալու էր Ոսկանի դասերը։

1867-ին կը հիմնէ La Réformeը։ Ստեփան Ոսկան կը մտնէ իր երկրորդ կեանքին մէջ։ Երեսուն երեք տարի պիտի վարէ այդ թերթը։ Կ'ենթադրեմ թէ Հրանդ Ասատուր կարդացած է անկէ որոշ գրուածքներ, ըսելու համար թէ թերթը գրաւած էր «Իզմիրի ֆրանսական գաղթականութեան հիացումն ու յարգանքը, չնորհիւ իր հմտութեան, ու սրամիտ, չնորհալի, հրապուրիչ իր ֆրանսերէնին»։ Երուանդ Օտեան գովեստի բառեր ունէր այդ գործունէութեանը վրայ Ոսկանին, անոր քրօնիկներուն մէջ գտած ըլլալով կոկ, élégant, տաք չեչտը որ ամէնէն դժուար չնորհը կը կազմէ օրուան կեանքով զբաղելու հարկադրուած ամէն գրողի։

Օտար թերթի մը վրայ աւելի քան երեսուն տարիներու իր վաստակը այդ մարդուն ի՞նչ տուաւ ետկայն։ Ահա վկայութիւն մը, 1898-ին (Ոսկանի մահէն երեք տարի առաջ ուրեմն) Ռ. Որբերեանէ որ այցելած էր Ոսկանը. — «Երեսունը հինգ տարի է

(*) Կը յիշեմ կարդացած ըլլալ Նամակաւի մը, խմբագրուած այդ վարժարանի ուսանողութեան վերին կարգին կողմէ, գրաբար: Թուականը (1856) պայծառ է տակաւին մտքիս։ Տղու զարմանքս այդ հանդիպումէն գրաբար նամակներու, դպրոցականներու գրիչով, աւելի էր քան արարքով սպասելի պարզմտութիւնը։ Ոսկան նոյն այդ վարժարանին մէջ ահա առաջին անգամ գահերէց կ'ընէ օրուան լեզուն, այն թեթեւ, անյաւակնոտ աշխարհաբարը որով գրուեցան Զարթօնքի Սերունդին անդրանիկ ալ հատորները։

բնաւ հայերէն բառ մը գրած չեմ, կարդ մը ոտանաւոր տապա-
նագիրներէ զատ: Ամէնքը լինձի ապերախտ գտնուեցան ու ես
զգուած ամէնէն՝ ուխտեցի ատել լինչ որ սիրած էի անցեալին
մէջ: Իմ ցեղակիցներս զիս անօթի թողուցին, ես ալ սկսայ
միայն ֆրանսերէն գրել, հացս օտարներէն չահիլ:»

Այս տողերը սուտ չեն կրնար ըլլալ: Ու ասոնց մէջն է
թերևս ահաւոր վճռտը Ոսկանի վրիպանքին: Ի՞նչ կ'ուզէր այս
մարդը իր ժողովուրդէն: — Հաւանաբար շատ պարզ բան մը.
օրուան հացը: Ի՞նչ բանի փոխարէն: Դարձեալ պարզ բանի մը
— օրուան վաստակին փոխարէն: Եւ սակայն այդ մարդը գիտէր
որ այս ժողովուրդը անօթի թողած էր Պարոնեանը: Գիտէր որ
անօթի էին Զօպանեանը, Բաշալեանը, Փանոսեանը, Խօճասար-
եանը, թերևս Պալթազարեանը: Գիտէր որ խորտիկ չէր ուտեր,
իր քիթին տակ vivoter ընող Մամուրեանը: Այն ատե՞ն: Ջտառա-
պեցա՞ւ, իր խղճմտանքին ամէնէն հեռուներուն մէջ, երբ կայ-
տառ, ուժով ու խելքով լեցուն իր տարիները նուիրեց ուրիշ-
ներու: Գոնէ մենք, մասնագէտներ մեր գրողները անօթութեան
վարժեցնելու, ապերախտ չենք եղած անոնց թաղումին պարտ-
քը չռայլօրէն վճարելով: Առնուազն յօբելեան մը, սանկ ճիղճ
ու տրտում միջոցներով, բայց վերջապէս այրած սրտի մխիթա-
րանք մը: Այդ յօբելեանը վայելեց Արևելեան Մամուլի խմբագիրը,
որ նուազ խածան, յամառ մէկը չէր անշուշտ բայց որ մնաց իր
ժողովուրդի պայմաններուն մէջ, թողլով որ Իզմիրի ջոջերը
յղփանան իրենց չահերուն մէջ բայց գոհ եղաւ իր սեղանին չը
պակսող ժուռմ մը ժուժկալ հացին բարիքովը: Մտիք ըրէք սա-
կայն: Նոյն Որբերեանն է գրողը, ճամբան Ոսկանին հանդիպե-
լով քանի մը օր վերջը վերի նամակէն. — «Քանի մը օրուան
մէջ գրեթէ քսան տարի աւելի ծերացած գտայ զինքը: Աչքը
աւելի խորացեր էր և վիզը կորացած: Բախտը կարծես իր ահեղ
և անմեկնելի հարուածովը քայքայեր էր անոր անընկճելի բնու-
թիւնը: Թեթև ժպիտով մը, որ աւելի սարսուռի կը նմանէր,
նայեցաւ և բարևելէ առաջ «լրագիրս յալ ծախեցի» ըսաւ: Երեք
չորս տարի է Ոսկան ծախեց իր պապենական բնակարանը: Դրամը
հատաւ և այսօր կը ստիպուի թերթն ալ ծախել ուրիշին, գրիչէն
չբաժնուելու համար՝ դեռ քիչ մը ատեն ալ իր աշխատակցու-
թիւնը պայման դնելով թերթին: — Ու վե՞րջը . . . : — Վերջը
պիտի հեռանամ Իզմիրէն. ըսաւ տրտմագին»:

Հրանդ Ասատուր որ այս նամակին յիշատակութիւնը կ'ար-
ժևորէ այնքան տրտում գեղեցկութեամբ մը, կ'աւելցնէ՝ «Բայց

Իզմիրէն հեռանալու պէտք չունեցաւ, որովհետև քիչ ետքը բոլորովին հեռացաւ աշխարհէն։ Դժբախտ ու մինակ, պանդոկի մը խորշը, մեռաւ Ոսկան՝ 1901 փետրուար 23-ին»։

Ահա ողբականը։ Ո՞վ է պատասխանատուն այս հսկայ որքան սրտայոյզ կործանումին։ Ես չեմ ախորժիր աս ու ան մեղադրելէ։ Կայ անշուշտ միջին խելքը իմ ժողովուրդին երբ իր վաստակաւորները կը պատուէ կամ կը պատժէ։ Կայ անշուշտ միջին մթերք մը կարողութեանց կամ թերութիւններու որոնց յաւելումը կամ նուազումը կը ստեղծէ յաճախ սա տռամները կամ սա փառաւորումները։ Անոնց վրայ խորհրդածել ճակատագիրը բացատրել պիտի նշանակէր։ Կուտամ դատումին թելը դարձեալ Հրանդ Ասատուրին. — «Արեւմուտքի խմբագիրը սկզբունքի տէր մարդ էր։ Դժբախտաբար իր գաղափարները կանխահաս էին մեր միջավայրին համար։ Իր ջղուտ քննադատականները չհասան իրենց նպատակին և փոխանակ ուրիշներուն օգտակար ըլլալու, վնաս պատճառեցին իրեն։ Կրօնամոլ մը չէր բայց կը յարգէր Հայ եկեղեցին։ Կրօնքը կը նկատէր խղճմտանքի, ներքին համոզումի խնդիր, բայց իր մարդասիրական գաղափարները ամէն առիթի մէջ դուրս կը ցցուէին իր գրուածքներէն։ Կը պահանջէր որ հայ կղերը չզբաղի հայոց կրթական, վարչական, թաղային գործերով զորս կ'ուզէր կեդրոնացած տեսնել աշխարհականներու ձեռքը։ Չէր սիրեր հոգեւորականները, ամուրիները մանաւանդ. քահանաներուն համար աւելի յարգանք ունէր...։ Հայ ընտանիքի կազմակերպութիւնը յաճախ կը զբաղեցնէր իր գրիչը։ Արևելքով և Արևմուտքով հրատարակուած իր գրուածքներուն մէջ լի յայտ կուգայ բանաստեղծ հոգի մը, իմաստասէր մը ու գիտուն մը որուն թերութիւնը չափազանցող ու երազող ըլլալն է»։ (Դիմաստուերներ)

Հրանդ Ասատուր Գալէմքեարեան մը չէ անտարակոյս, բայց նախասիրութիւնն ունի իր դիմաստուերած դէմքերը եթէ ոչ շփացնելու, գէթ խորհրդանշական արժէքներու փառքին հետամտելու։ Չեմ երաշխաւորեր Ստեփան Ոսկանի մէջ իր յայտարարած իմաստասէրը, ընկերաբանը, գիտունը, բանաստեղծը, — այսինքն Ոսկանի սերունդին մէջ շատ հազուադէպ տիտղոսներ։ Նոյն այս չափազանցութիւնը, առաւել աստիճանով մը անիկա ըրած է Նիկողոս Զօրայեանի համար, հասարակ լրագրողէն մեծ միտք մը գտած ըլլալու իր միամտութիւնը չզգալով։ Արդ, Զօրայեանի գործը զարկած եմ կշիռի։ Ու իմ կասկածը Հրանդ Ասատուրի հասկացողութեան վրայ անշուշտ շատ զօրա-

ւոր չէ, իր Դիմաստուերներուն տարողութիւնը, ասոնց վրայ իր եզրակացութիւնները հիմնովին մերժել արտօնող։ Ստեփան Ոսկան բանաստեղծ է մեր ամէնուն չափ, այսինքն իր կիրքերուն անձնատուութիւնը զսպելու անկարող մէկը, որ այդ իսկ հանգամանքով իր գրածներուն կը հաղորդէ այդ կիրքին հուրքը։ Անոր մէջ գտնել կարծել ինչ որ իրաւ բանաստեղծը կ'որակէ, անգլին է միամտութենէն։ Ստեփան Ոսկան իմաստասէր մը չէ, ինչպէս չէին իր բարեկամները Բարիզէն Միշլէ, Քինէ, Պերանժէ, Թերևս Գուզէն, բոլորն ալ յաւակնոտ — իմաստի մարդերուն համար — բայց լրագրողի արժանիքներով միայն օժտուած։ Ոսկան հաճոյքն ունի իմաստին, մեր լրագրութեան բամպարակ բառակոյտին մէջ պուտ մը խելք հետապնդող, ճիշտ իր քննադատած Միսաքեանին տարողութեամբը, որ — ակնբախ է իրողութիւնը — իմաստասէր մակդիր մըն ալ աւելցուցած է իր Պուէտին. Հիսարեանին պէս որ սիրած է մտածողները, մտածելու արարքը, բայց չէ յաջողած զայն նուաճել. Պէրպէրեանին պէս որ դպրոցական դասերուն մասնակի չահեկանութիւնը ջանացած է խորհրդաւորել ու ամէն օր խօսիլ իր վարպետներուն անունով. Եղիային պէս որ գէթ կարդալ կարծած է իմաստասէր հեղինակներ և ծաղրանկարային միամտութեանց առաջնորդած է իմաստին հասկացողութիւնը (Իմաստասիրական իր Հանդէսները, Բառարանները, Փորձերը)։ Աւելորդ է այս թուումը։ Ստեփան Ոսկան ընկերաբան մը չէ, եթէ երբեք այդ բառը գիտութեան մը յայտարարն է. քանի որ ճշմարիտ գիտուն մը առնուազն ինքզինքը չէր վաճառեր իրեն օտար, անօգուտ մարզանքներու։ Իրեն քաղաքակից Գ. Կոստանդեանն ալ գրած է յօդուածներ, բոլորն ալ մեր հասարակութեան անմիջական կարիքները շահագրգռող, մանաւորաբար Զիլինկիրեանի Ծաղիկին մէջ (1861-64) բայց չէ յօժարած հանդէս մը վարել։ Իր Մեղուի վրայ գիրքէն վերջ, անիկա հրաժարած է Ոսկանին պէս իր ժողովուրդին սպասէն, բայց չէ լրագրած:

Ի՛նչ հարկ այս հեր՛քումներուն սակայն։ Վերի գիծերուն ընդմէջէն թէև դժուար բայց ոչ անտեղի է սեւեռել փորձել Ստեփան Ոսկան մարդը, այս անգամ ինք իր մէջ, առանց իր տիտղոսներուն, աւելի կամ նուազ չփացուած համբաւին։ Յետոյ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը միշտ իր զբաղումը պարտաւոր է արդարացնել մեր հեղինակներուն հետ։ Կա՞յ այս մարդուն ետին մեր ժողովուրդին յատուկ հանդէս մը կողմերու, յատկանիշներու։ Կրնա՞նք Ստեփան Ոսկան անուանուած խառնակ, խնդրական, ուրացուած, չփացուած փառքին մէջ ճանչնալ քանի մը արժանիքներ, թե-

րութիւններ։ Այս է իմ տեսակէտը, զոր նկատի եմ ունեցած ամէնէն չատ իր սերունդին միութիւններուն համար, քանի որ գրական անառարկելի, ծանր վկայութիւններ գրեթէ միշտ կը պակսին, այդ հոչակներուն ամրութիւն ճարելու համար։

Իր կեանքը ուսումնասիրող մը, կը գրաւուի ատոր առձակուբեամբը, անհանդարտութեամբը, բեղադրականութեամբը, խրոովքներով, վերիվարումներով։ Ասոնք յատկանիշներ չեն սակայն, ասոնք պատահմունքներ են մարդոց կէս դարը կէտկիտող։ Ստեփան Ոսկանին սեպհական են սակայն հմայք, տպաւորութիւն թողելու լայն շնորհներ, օտարները շահագրգռելու խուլ առաքինութիւններ, բնութիւն՝ լեզուէ, կիրքէ, համոզումներէ. յախտուն գործօնութիւն, վտանգելու չափ ամէն ձեռնարկ. անհանդուրժողութիւն՝ իր իսկ ազգային շրջանակէն ներս. անդուռն բերան, ինչպէս կ'որակեն գիրքերը մեր քանի մը հայրապետները (Ն. Լամբրոնացի)։ Հաւաքեցէք այս ընդհանուր ու մասնակի նկարագիրները ու չանացէք ատոնց գումարին տակ կարդալ մեր ժողովուրդին ալ պատմապէս ապացուցուած նկարագիրները։ Ստեփան Ոսկան, ապահովաբար, զաւակն էր իր ժողովուրդին։

Ահա իմ առաջին հաստատումը։ Մէկիկ մէկիկ բանալ այս յատկանիշները, զանոնք վերլուծել Ոսկանի անձնաւորութեան, գործունէութեան վրայ, կը նշանակէ մենագրութեան մը ձեռնարկել։ Տակաւին կը նշանակէ, իր սերունդին վրիպանքը գերականին մէջ արդարացնել։ Ատոր չունիմ ժամանակը։ Անիկա Զարթօնքի Սերունդին լաւագոյն ուժերէն մէկը ըլլալուն հակառակ, մեկնած է մեր աչխարհէն տխուր հոչակով մըն ալ։ Վերերը մօտեցայ մեզի ըրած իր մեղադրանքին։ Իր հացը հանելու համար իր գրիչը օտարներուն ծախելն ալ քիչիկ մը ազգային դաւաճանութիւն էր սակայն։ Իր կրքոտ, մոլեռանդ խառնուածքն էր հեղինակը իր վրիպանքին և ոչ թէ մեր անարժանութիւնը իր տաղանդը բեղմնաւորելու։ Ջեմ կրկներ վերի մտածումները։ Հիմնական են լինձի համար իր ահաւոր եսասիրութիւնը, իր անձին համար հսկայ որքան չքեղ իր համարումը, գործելու իր արմատական անընդունակութիւնները։ Տիպարն է ան որուն համար մեր ժողովուրդը բանաձևած է ամէնէն խմաստուն առածներէն մէկը. — գլորող քարը մամուռ չի կապեր։ Ոստանէ ոստա՞ն։ Ի հարկէ։ Սուրէն Պարթևեանն ալ տարբեր կեանք չունեցաւ։ Բայց մեր գրականութիւնը անոր չքեղ տաղանդէն տըրտում անուն մը միայն ունի այսօր։ Դարձեալ հիմնական են լինձի համար իր անձնաւորութեան ներսը սքօղեալ իր ամբարտաւա-

նութիւնը, ճշմարտութիւնը խրտուիլակելու իր կեցուածքները, ախոյեանութիւն խաղալը, թերեւս ծնունդ ալ, ասոնք ամէնքը, շատ իրաւ կարողութիւններու։ Բայց անցած է ինքը, ու իր գործը անբաւարար (կը հաւատամ ըսածիս թէև չըլլամ կարդացած) իր այդ կարողութեանցը համար վկայութիւն բերելու։

բ) Գործիչը եւ հրապարակագիրը, այս մարդուն մէջ, կը միան ենթակայ վերի ընդհանրացումներուն։ Չունինք տեղեկութիւն իր խօսքին ուժէն որ գործիչ մը lancer ընող մեծագոյն շնորհն էր այդ օրերուն և այսօր ալ։ Կուլ միայն ըրած է իր բարեկամներուն, մեկենասներուն, ազգին մէջ վարկ ունեցող «խռնական» նկատուած անձնաւորութեանց հետ։ Անոր գրիչին տակ Յակոբ Կրճիկեանը շլամիս հայ մը կ'ըլլայ։ Արդ, Ոսկան, Կրճիկեանին մէջ խորամանկ հայը զգացած է անշուշտ, բայց չէ կրցած պարկեշտ ըլլալ այդ ցեղային առաքինութիւնը «ինք իր մէջ» արժեւորելու։ Յաջողած Կրճիկեան մը չիլ միտք մը միայն կրնար ըլլալ։ Հետաքրքրական պիտի ըլլային իր դատաստանները իրեն ժամանակակիցներուն վրայ։ Կ'արհամարհէ վարդապետները (այդ թուականին Բարիզ է Այվազովսքին, առնուազն մեծ երախտաւոր մը մեր դպրութեանց), կ'անտեսէ իր իսկ յանձնառութիւնները, շռնդալից յօդուածներու խռովքին ուշադիր։ Կը տապալէ բոլոր բարեկամեցողութիւնները, տապալելու հաճոյքէն բռնավար։ Չեմ կրկներ իր կեանքին մեծ զիկզակները։ Բայց իրմէն նուազ օժտուածներուն օրինակները կը դնեմ ընթերցողին մտադիր գնահատման։ Իր կողմէն խծբծուած Գալուստ Կոստանդեանը իր ձեռվը ջանացած է օգտակար ըլլալ։ Աւելի համեստ մարդ մը, Չիլինկիրեան, որ Եւրոպա ալ չէ ըրած, վարած է հանդէս, ու օրուան իրողութիւններուն շուրջը արտայայտած՝ ատենին համար նոր, յառաջահայեաց մտածումներ։ Չիլինկիրեանը դժուար է իբր գրագէտ արժեւորել անշուշտ, բայց դարձեալ դժուար անոր դերը չարժեւորել մեր լեզուին, մամուլին բարելաւմանը մէջ։ Ոսկան ըրած է թարգմանութիւններ(*) որոնք իր յիշատակը կը փոքրեն, չըսելու համար կը կործանեն։

(*) Ոսկանի թարգմանութիւնները Էօժէն Սիւէն (Թափառական Հրեայ, մէկ մասը միայն՝ հրատարակչին հետ դժտութեան մը երեսէն կէս մնացած), Շաթօպրիանէն (Ցեղին Ապէնսերաժը, դարձեալ կէս մնացած), Պէրանժէէն (ոտանաւորներ), Վոլթերէն (Ժանօ եւ Քոլէն), Տէշանէլէն (Թէ կիները որքան բամբասուած են, և թէ կիները որքան գովուեր են), Ֆլորիանէն (Երկու ծոմակ), ինչպէս կը յիշատակէ Հ. Ասատուր, փաստեր են անշուշտ լրագրողի սուր իր ախորժակին։ 1850էն վերջ այդ

1860ը խոշոր հրապարակագիրներու շրջան մը կրնանք ընդունիլ։ Զարթօնքի բերումներէն էին ընթերցման տրուելիք զարկը, գիրքին ընդհանրացումը, բեմին օգտագործումը հանրային կարիքներու։ Բայց այդ ամէնէն գերադաս, ապահովաբար՝ Մամուլը։ Այդ է պատճառը որպէսզի այդ թուականներուն բոլոր գրիչ բռնողները ըլլան, նոյն կարգով, բայց գերազանց ախորժակներով, լրագրող։ Ատենաբանն ու քերթողը միջոցը կը գտնեն իրենց կերպովը սպառարկելու այդ պէտքին։ Մ. Պէշիկթաշլեան թէեւ թերթ չունեցաւ (Գալէմքեարեան կը յիշէ իրմէ ձեռնարկ մը, Հանդէսի մը համար, որ չէ իրագործուած) չփախցուց առիթները բեմէն ընելու ինչ որ ուրիշներ կ'ընէին թերթով։ Իր խօսած ճառերը, զանազան տարեդարձներու, միութեանց, ընկերակցութեանց համաժողովներուն, թեւաւոր, թեթեւ լրագրութեան կը պատկանին։ Շրջանին սա բարեխառնութիւնը երբ տիրական է անխառն բանաստեղծներուն իսկ մօտ, ոչինչ կայ զարմանալի եթէ երբեք հրապարակագրական որոշ յարմարութիւններ իր հետը բերած մարդ մը, մարդերու խումբ մը բոլորանուէր տրամադրուին հրապարակի անմիջական կարիքներուն։ Բայց, ու կը կենամ հոս։ Փաստ է նոյն ատեն որ գրական գործերը մեծ չափով կ'ազդուին բարեխառնութիւններէ։ Ո՞ր տարօրինակութեան գինովն է որ երկու լրագրող, Ստեփաննոս Նազարեան եւ Միքայէլ Նալպանտեան, Ոսկանի գործօնութեան ամէնէն տաք օրերուն, հեռու Հիւսիսի մէջ հիմնած իրենց մէկ հանդէսովը գրականութեան մը հիմնադիրները դառնան, առանց Դուրեանի, Պէշիկթաշլեանի, կը զիջիմ՝ Ալիշանի, Մի-

գործերուն հայերէնի փոխադրումը աննպաստ կարծիք մը կը թելադրէ Ոսկանի իմացականութեան։ Թերթօն, զգայացունց վէպեր, սրամիտ ու անցուկ գիրքեր, ահա իմաստասէրին, ընկերաբանին, գիտունին իմացական տարողութիւնը։ Թէ ատոնց մէջ մեր աշխարհաբարը ստացաւ որոշ յղկում, դարձեալ կը մնայ խնդրական։ Գիտէր շատ հիմնաւոր կերպով մը երկու լեզուներն ալ։ Հրանդ Ասատուր գովեստի բառեր ունի իր ճաշակէն. կուտամ խօսքը անոր. «Ինչ որ գլխաւորաբար իր գրուածքները կը յատկանշէ լեզուի մասին, քերականական որոշ օրէնքներու կիրարկումին հետ, բառերու ընտրութիւնն է։ Միշտ կարճերն են որ կը գերադասէ։ Այսպէս, կը գործածէ մտական, ազդում, տոյժ, խուսել, իրութիւն, վարանք, կախան, պարգեւաբաշխ փոխանակ մտաւորական, ազդեցութիւն, տուգանք, խուսափիլ, իրողութիւն, վարանում, կախաղան, պարգեւաբաշխութիւն բառերուն։ Ֆրանսերէն բառերու համազօր գեղեցիկ բառեր կը գտնէ. ինչպէս՝ արարուհի (actrice), քրքիր (curiosité), խելառ (fou), գռիհ (rue), տրիտուր (récompense), ճփրիկ (dandy), նորելք (mode), ճառագիր (rédacteur)։ Ժողովրդական շատ բառերու եւ ասութիւններու քաղաքացիական իրաւունք կուտայ գրական

սաքեանի, Ռուսինեանի, այսինքն հարազատ տաղանդներու (գէթ մէկ մասին մօտ) նպաստին, արթնցնեն այլապէս թմրած զանգուածներ, ու այդ դերին անընդունակ ըլլան մեր Զարթօնքի Սերունդին վաւերական ուժերը, մեծ պատրաստութեամբ, երբեմն հանճարով պաշտպանուած ըլլալնուն հակառակ։ Կը կարդամ, Չիլինկիրեան–Հայկունի Ծաղիկը, կը զգամ այդ չորցած տերեւներուն տակ օր մը թրթռացած կեանքին լեզուն, կը հասկնամ այդ մարդոց շրջանը ու չեմ կրնար չցաւիլ որ ինչո՞ւ այդքան իրաւ ապրումներ՝ այդ կարիքներու ճնշում, ու նոյնքան հանգամանաւոր մարդեր չազատագրուելին իրենց անմիջականին բռնութենէն։ Ոսկանի հանդէսները (Արեւելք և Արեւմուտք) տաք իրողութիւններ կը թուին եղած ըլլալ, եթէ կը ներուի իմ քիչ տեսածս այդ ուղղութեամբ արժեւորել փորձել մը ինծի, պէտքերէ ծնած (այդ թերթերով առաջացած ծանր խռովքները, դիւրազգածութեանց հասած հարուածները, խմբագրին յաւակնութիւնները, մանաւանդ թերթերը պատսպարող սիրտցաւ օգնութիւնները դրամատէրներու խմբակի մը որոնք ա՛լ չեն կրկնուիր մեր գրականութեան պատմութեան մէջ), ու պէտքերու գոհացման սպասարկու, կ'ունենան ճիշտ ներհակ արդիւնք։ Ա՛րդ, ո՞ւր է հրապարակագիրի մը արժանիքին փորձակշիռը. իր կործանածի՞ն թէ իր շահածին մէջ, երբ ժամանակը կուգայ այդ կշիռը գործածելու։ Անշուշտ; իմ կեցուածքը պիտի չունենար սա կերպարանքը եթէ երբեք այդ հրապարակագրին ետին ինծի ըլլար տրուած հաստատել միայն գործերու աշխատաւորը, գրագէտը։ Այսօր Լեւոն Բաշալեանը մոռցուած, հիմնովին մեռած է իբրեւ հրապարակագիր։ Այս մարդը Ոսկանին խելքը չունէր անշուշտ։

լեզուի մէջ. ինչպէս՝ կնել, պնպնալ, բռնկուն, անուշբերան, անուշաչուի։ Ոսկանի ոճին մէջ կը նշմարուի ֆրանսերէնի մեծ ազդեցութիւնը, կարծես ֆրանսերէն կը խորհի երբ հայերէն կը գրէ։ Բայց ոճը իր գլխաւոր մտագբաղումն է։ Միսաքեանի, Ռուսինեանի, Օտեանի պէս իր սերունդին այն սակաւաթիւ հայ գրողներէն է որոնք մեր աշխարհիկ գրականութեան մէջ փայլեցուցած են ճշմարիտ գրագէտի արժանիք, նոյնքան իմաստի որքան ձեւի տեսակէտով» (**Դիմաստուերներ**, էջ 117)։ Ցաւալ է այս տողերուն տարողութիւնը։ Ինծի չիյնար այդ գնահատանքը դիմաւորել ուրիշ աւելի բանաւոր չափերով։ Բայց չեմ կրնար իր յիշած միւս անուններէն իմ տպաւորութիւններս և գնահատանքս անգամ մըն ալ յիշել այս առիթով։ Ոսկանի վրայ Հրանդ Ասատուրի ուսումնասիրութիւնը լոյս է տեսած առաջին անգամ **Լոյս** հանդէսին մէջ (1907)։ Այսինքն շրջանի մը ուր մեր լրագրութիւնը կը տառապէր նիւթի տագնապէ մը և լեզուին վրայ գործադրուած նորբացումներով կը կարծէր պարտկել իր պակասը։ Այդ շրջանին անշուշտ որ սրտապնդիչ վերադարձ

Բայց ունէր անկէ աւելի օգտաւէտ շնորհ մը, — ատիկա՝ իր դերը հասկցած ըլլալը ու առոր իրագործումը հետապնդած ըլլալը ապահովաբար։ Եթէ լքեց գրականութիւնը, Ոսկանին պէս շատ կանուխ, բայց չպարզեց տրտմութիւնը ինքզինքը օտարներուն վաճառելու։ Ու իր հատորիկը, իրական ստեղծագործութիւն, այդքան իրարանցումներու ընդմէջէն դարձեալ ազատուած, փառք մըն է իր յիշատակին։ Մեր գրականութիւնը չի կրնար մոռնալ Ղալաթիոյ Ոէսթը, Տէրտէրին Ուխտը, Սիւզէնիի Վարպետը, Նոր Զգեստը: Բաշալեան խմբագիրը կը թաղենք խաղաղութեամբ բայց կը գուրգուրանք իրմէն մեզի ժառանգ այդ կտորներուն, պատառիկներուն փխրուն գեղեցկութեանցը վրայ։ Շաթոպրիան թարգմանելու չափ գրականութեան զգայարանք մը պարզող Ստեփան Ոսկանէն մեզի մնացածը իր ոտանաւորներն են։ Կարդացած եմ քանի մը հատները, սուր, խայթող, չար ու կծու։ Այսինքն տաղաչափեալ լրագրութիւն։ Այսինքն գրական զգայարանքէ անմասնութիւն։ Վ․ Զարդարեան կը յիշէ իրմէն 25–30 կտոր քերթուածներու պատմութիւն մը։ Ուրիշ տեղ մըն ալ կայ աւանդութիւնը Ոսկանի ձեռագիր քերթուածներուն որոնք Իզմիր տունէ տուն կը պտտէին, ստեղծելով խոռունկ հետաքրքրութիւն, էպիկրամ, մատրիկալ, քաշքուկ, — անշուշտ։ Բայց որոնց աղն ու պղպեղը գրականութեան խոհանոցին համար անօգուտ են դժբախտաբար։

Իմ ծրագրէս և ուժերէս դուրս է հանգամանօրէն վերլուծել մեր հրապարակագրական պատկառելի մթերքը։ Որքա՜ն հանդէս ու որքա՜ն անուններ։ Միւս կողմէն մեր գրականութեան բացառիկ մէկ մասնայատկութիւնն ալ՝ չըլլալն է լիովին

մը, դէպի յիսուն տարի առաջուան հրապարակագրութիւնը, կը պաշտպանուէր իսկապէս մեծ, իրաւ անուններուն ալ յիշատակովը։ Ո՛չ Ռուսինեան, ո՛չ Օտեան, ո՛չ Միսաքեան մեր լեզուին չեն ծառայած, հակառակ վաւերական գրողի իրենց արժանիքներուն, այն չափով որով այդ սպասը ըրին տկլոր Իւթիւճեանը, անմշակ Պէշեանը, աղքատախնամ Հայկունին կամ Չիլինկիրեանը: Ճշմարիտ գրագէտը ժահն տարազ մըն է Հրանդ Ասատուրի ընդհանուր քրօնիկներուն մէջ քիչ մը ամէն անձի յարմարող։ Արդ, մենք կը դժուարանանք զիջիլ այդ փառքը յիշուած բոլոր անուններուն, այն գլխաւոր փաստին պատճառով որ հրապարակագրութիւնը միշտ հրապարակագրութիւն է, երբեք գրականութիւն։ Չիլինկիրեան 25 հատոր վէպ է թարգմանած։ Մամուրեան՝ երեսուն։ Այդ վէպերն էին որ յարդարեցին մեր աշխարհաբարը, յաղթահարեցին գրաբարախառն հերձուածը 1880-ի մարդոց, ու Իրապաշտներուն յանձնեցին ճկուն, կոկ, նոյնիսկ որոշ գեղեցկութեամբ լեզու մը։ Տուէք Եղիայէին ազատութիւն, Զերաղին իրաւունք ոչպէտի գրեն իրենց քմայքին պէս։ Դուք չէիք ունենար 1890-ի արու աշխարհաբարը։

ազատագրուած այդ կերպարանքէն։ Չէ՞ որ մեր բոլոր գրագէտները — շատ աննշան բացառութեամբ մը — իրենց տուրքը վճարած են այդ մողոքին։ Անոնք որ օր մը պիտի փորձուին այդ մթերքը օգտագործել, գէթ մեր ժողովուրդին իմացական բարեշրջումը ամբողջացնելու սրտառուչ առաջադրութեամբ, անշուշտ պիտի ունենան գծելիք, յօրինելիք, կառուցուելիք խոշոր անձնաւորութեանց շքախումբ մը, որոնք արդար հասակով մը կը զատուին ասպարէզէն գաճաճներէն, ցեցերէն։ Էջս նուիրեց ընդարձակ աշխատանք Գրիգոր Արծրունի անունով մարդու մը որմէ արեւելահայ հասարակութիւնը մեծ բարիք վայելեց բայց գրականութիւնը՝ ճիղճ վիպակ մը։ Արեւելահայերը չեն կրնար մոռնալ, եւի մինչեւ այսօր, Արծրունին։ Ի՞նչ բարիք բերաւ Արեւմտահայ Գրականութեան, հասարակութեան, Ստեփան Ոսկան անունով մեծ մարդը։ Հարցուցէք ու կեցէք։ Ամէնէն առաջ իր չարիքը, պատշպանուած հասցէները կործանելու։ Երկրորդաբար իր վատ, դաւաճան ուրացումը։ Գիտենք թէ ֆրանսացիներուն ծառայող մեծ մտաւորականը ո՛ւր տուաւ իր վերջին շունչը. իր պապենական կալուածներն ալ ծախելէ վերջ իր թերթին (La Réforme) սպասին մէջ։ Ու գիտենք դարձեալ որ Սուրէն Պարթեւեան Աղեքսանդրիա հիւանդանոց մը մեռաւ, երուանդ Օտեան Գահիրէ՝ դարձեալ հիւանդանոց մը։ Գէորգ Պուպլի, Ոսկանի հիացող Իզմիրցի լրագրող մը, իր դագաղին վրայ արտասանած է դառնութիւն արտայայտող զգացումներ։ Բայց չեմ գտներ մեր՝ հայերուս բաժինը այս զգացումներու ծնունդին մէջ։ Ստեփան Ոսկան մինակ չէր իր լքումին մէջ։ Մեր բոլոր գրողները գէթ կրնան իր ստուերին հետ, ստուերներու արքայութեան մէջ, ունենալ հաւասարապատիւ խօսքեր ու վաստեր։ Ոչինչ կը պակսէր իրեն ինքզինքը իրագործելու պարտքին համար, բացի ահաւոր իր եսասիրութեան չարիքէն։

Հոս է իր ողբերգութեան լուծումը։ Իր տաղանդը — չեմ կրնար մերժել զայն, փաստի անբաւականութեան պատճառով — իր դժբախտութիւնը չյօրինեց սակայն։ Ջտուինք իրեն հաց։ Բայց որո՞ւ տուինք մենք այդ հացը մեր գրողներէն։ Ո՞վ չէր կրնար իր ըրածին պէս ծախել իր գրիչը. Զօրայեա՞նը, Զերա՞զը, Բաշալեա՞նը, Օտեա՞նը, մարդեր ասոնք որոնք Ոսկանին չափ գրել գիտէին իրենց լեզուն և օտար լեզու մը նոյն ատեն։ Կեցան՝ իրենց դժբախտութիւնը կրելու արիութեամբ։ Մեռան։ Ու իրենց յիշատակը կը յարգենք։ Ոսկանին համար այս էջերն իսկ ինծի կ՚ազդեն որոշ խղճահարութիւն։

ԳՐԻԳՈՐ ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

Ստեփան Ոսկանի անունին հետ լծծի կը ներկայանան ուրիշներ, ոմանք Պոլսէն, բայց Իզմիր գործած. աւելի շատերը՝ Իզմիրէն, հոն ծնած, գործած ու մեռած։ Անոնցմէ ամէնէն մեծահամբաւը՝ Մամուրեան Մեծը, ինչպէս սորեցին զայն յորջորջել՝ ես զատած եմ Զարթօնքի աշխատաւորներէն, սա գլխաւոր պատճառով որ անոր գործունէութիւնը թէև կը բացուի Զարթօնքի յուզումներուն ամէնէն ջերմ շրջաններուն (Հայկական Նամականէն կը սկսի 1865-ին), բայց կը ստանայ իր վաւերական իմաստը 1871էն վերջ, երբ Արեւելեան Մամուլը կը հիմնէ Մամուրեան։ Արդ, նոյն այդ թուականին Պետրոս Դուրեան հոգեվարք է։ Պէշիկթաշլեան՝ թարմ հողակոյտ մը, դեռ չպաղած։ Ալիշան՝ Յուշիկներուն շարքը աւարտելու վրայ, որպէսզի անցնի տեղագրական, պատմագրական, ազգագրական իր աշխարհին, լքելով ընդմիշտ քերթողութիւնն ու վարդեջրուած վիպումը (Յուշիկք)։ Դարձեալ այդ թուականին սկիզբը կը գրուի ուրիշ, աւելի աղմըկոտ փառքերը Չերազի, Եղիայի, Գարագաշի, Գուրգէնի։ Պարոնեան դէմք է։ Նար-Պէյ՝ մեծութիւն մը։

Իզմիրի դպրոցին համար կարիք չեմ զգար լայն վերլուծումներու։ Բաւ է գիտել տալ որ Արեւմտահայ Գրականութեան մանաւանդ առաջնակ շրջանին Յոնիականի Թագուհին ունի Վոսփորի դշխոյին չափ (ո՜վ երանելի շրջաբանութիւնները այդ սերունդին) բարերար դեր մը։ Սխալի մէջ չեմ եթէ աշխարհաբարի ընդհանրացման, ազգային լեզու ստանալու բախտին մէջ ազդեցութիւնը գտնել ուզեմ Մասիսէն աւելի Իզմիրի ռոմանթիկ թերթօններուն որոնք տաք հացի պէս լափուեցան մեր ընթերցող հասարակութենէն։ Ահա ձեզի ցուցակ մը. հոն հրատարակուած թերթերու.

Շտեմարան (1839-54), Արշալոյս Արարատեան (1840-86), Հայրենասէր (1843-46), Արփի Արարատեան (1853-56), Թռչնակ Հայկազեան (1854-56), Ծաղիկ (1861-64, Չիլինկիրեան-Հայկունի)։ Ասոնցմէ մօտ կէս դար իր գոյութիւնը պահող Պալթազարի թերթը (Արշալոյս Արարատեան), Աղաթօնի Հայաստանէն աւելի կանոնաւոր լեզու մը կը գործածէ։ Բայց Իզմիրի դերը ճիշտ կ'ըլլայ ուսումնասիրել իր թարգմանութեանց մէջ։ Արդարեւ Չիլինկիրեան, Մամուրեան, Ոսկան, մանաւանդ առաջին երկուքը զանգուածեղ փոխադրումներ ըրած

են ֆրանսական վէպէն։ Կոստանդեան իր կարգին դասագիրքերու մօտ ոգիով մը հայացուցած է գիտական ձեռնարկներ (traité) զանազան ուսումներու վրայ։ Ուրիշ մը՝ Նուպարեան, իր փառքը փնտռած է դասական ֆրանսացի հեղինակներէ փոխադրումներու մէջ։ Այս բոլորին միտք բանի՞ն։ — Ա՛ն՝ որ Իզմիրի մէջ, արեւելքի, այսինքն օսմանեան կայսրութեան ամէնէն վաճառաշահ այդ ոստանին մէջ մեր ժողովուրդը կազմած է փակ, ինք իր մէջ աճող հասարակութիւն մը։ Պոլսոյ նման անիկա չի նպաստաւորուիր գաղթական արիւնէն, ու դրամի, վաճառականութեան վրայ կազմաւորուած ազնուականութիւն մը իր կարիքներուն համար կը ստեղծէ եթէ ոչ գրականութիւն մը, գէթ հրապարակագրական բարեխառնութիւն մը։ Պոլսէն աւելի կանոնաւոր են իր դպրոցները 1850-ին։ Լրագիրը (Պալթազարեան թերթը) իր իմաստը կ'արդարացնէ, լուրի, առեւտուրի ճոխ, թարմ իր բաժիններով։ Հոն անգամ մը տկարանալէն վերջը կրկին գրոհ չի տար գրաբարամոլութիւնը։ Անոր մէկ զաւակը Ս. Ոսկան կը խմբագրէ սրամիտ, կծու հանդէսներ։ Անոր մէկ ուրիշ զաւակը, Ջիլինկիրեան կը վարէ, Հայկունիի հետ, լուրջ, շրջանը գոհացընող բայց յառաջահայեաց ուրիշ հանդէս մը՝ Ծաղիկը։

Այս անուններէն որոշ շահեկանութիւն կը պարզեն Ջիլինկիրեան, Գ. Կոստանդեան, Նուպարեան, բայց միշտ անբաւարար՝ հակակշռելու համար մենագրութեան(*) վաստակ մը։ Անիրաւու-

(*) Ոսկանի համար իմ զիջումը կը հպատակի իր տիպարին բացառիկ նկարագիրներուն։ Սուրէն Պարթեւեան, Մինաս Չերազ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ իրենց գրաւած տեղը պարտական են ոչ անշուշտ իրենց գրական վաստակներուն, այլ իրենցմով արտայայտուած այն տեսակ մը գործօնութեան փաստին որով ապրեցան անոնք։ Մեր ժողովուրդին մէջ կայ այդ երակը, իր բնավայրէն դուրս ինքզինքը տեղաւորելու, երբեմն արտադրելով մեծ ալ իրագործումներ։ Ո՛չ մէկ դարու մեզի չպակսեցան այդ մարդերէն՝ օտարին սպասին մէջ հասած՝ գագաթներու։ Նուպարեան հրաշք մըն է, դասակարգէն այն մարդոց որոնք ոչինչ ունին ընելու, ըսելու. բայց քառորդ դարով կը պահեն իրենք զիրենք միշտ բան մը ըսողի, ընողի. սրտառուչ իրենց պատրանքը թանձրացուցած քանի մը փշուր գործերու վրայ, — անշուշտ թարգմանութիւն, դիւան, քրոնիկ։ Իրմէ Արեւմտահայ Գրականութիւնը կ'առնէ անունը բայց կը մերժէ գործը (իր թարգմանութիւնները՝ բերքոններ Պալթազարի թերթին մէջ, Ռասինի Դատասէրը, Եսթերը, Պուալոյի Դրակալը, Կէօթէի Ֆաուստը որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Հ. Ասատուր, Հիւկոյի Նօթր տամ տը Փարին եւ Լամարթինի տաղերը, Մոլիէռ, եւ Սէյնէպոսի՝ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեանը, Նանսէնի Դէպի Բեւեռ, Ֆլօրիանի Առակները, յիշելու համար տպագրուածները՝ կը վկայեն Նուպարեան ինչպէս Իզմիրեան

թիւն պիտի ըլլար սակայն քիչիկ մը մանրամասնուած ձեւով չխօսիլ Գ. Չիլինկիրեանէն որ բացի զանգուածեղ իր թարգմանութիւններէն (քանիօթը հատոր ռոմանթիկ վէպեր — Հիւկոյի Թշուառները, Էօժէն Սիւի Մաթիլտը, Ապպէ Բրէվոյի Մանոն Լէսքօն, Էօժէն տը Միրքուրի Մարիոն տը Լօրմի Խոստովանանքը, Լամարթինի Ռաֆայէլը, Ֆէօյեէի Պարոն տը Քամօրը, Ժորժ Սանի Օրիորդ լը Քէնթինին, Միւսէի Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը) ձգած է իր Ուղեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս հատորիկը։ Մամուրեանի Հայկական Նամականին իրեն նախատիպ ունեցող Չիլինկիրեանը այդ գործին մէջ կը նորոգէ 1860-ի սեռը (Չիլինկիրեանի գործը լոյս է տեսած 1883-ին), առանց զայն կարենալ փրկելու սակայն, մնալով ենթակայ մէկ ու նոյն թերութեան որ անօգուտ բանի մը վերածած է նոյնիսկ Մամուրեանի գլուխ-գործոցը։ Այդ թերութիւնը դժուար է հաշկնալ մեր այսօրուան ճաշակներով որոնք տպաւորութիւնները չեն արհամարհեր անշուշտ, բայց զանոնք կ'ուզեն առատ, սպառիչ ճշգրտութեամբ մը։ Երկու Իզմիրցիներն ալ դիմած են թեթեւ քօղերու ետին ապաստանելու անիմաստ պչրանքին, ու տուած գծագրութիւններ, սեւագրութիւններ փոխանակ հարազատ, հաւատարիմ կենդանագիրներու։ Այն մարդերը որոնցմէ խօսած է Մամուրեան, հազիւ թէ այսօր մեկնութեամբ, բանալիով ինչպէս կ'ըսեն՝ մեզի կը պատկանին, այսինքն սերունդի մը որ զանոնք օտար չէր զգար իր ջղային դրու-

---

գրական հասկացողութեան մասին։ Գալուստ Կոստանդեան անտարակոյս ուշագրաւ միտք մըն է, առաջիններէն մէկը մեր մէջ գիտութեամբ և իմաստասիրութեամբ հետաքրքրուող։ Մեռոսի վրայ իր հատորը իր աղմուկէն աւելի հետապնդած նպատակովը կը մնայ արժանի համակրանքի և յիշատակի։ Զանազան գիտութիւններէ իր Դասերը թէև դուրս են գրական հանգամանքէ, բայց կը ծառայեն այդ մարդուն իմացական պարկեշտութիւնը, օգտապաշտ ախորժակները բացատրելու։ Մնաց որ Չիլինկիրեանի Ծաղիկին մէջ ստորագրած է մէկէ աւելի յօդուածներ, օրուան խնդրութեանց շուրջ, ուր ոճը, խառնուածքը, շեշտը աւելի են քան սպասուածը այսպէս չոր հայեցողութիւններու սպասարկու միտքէ մը։ Զբաղուած, չզարգացած խմբագիր մը կար այս իմաստասէրին ետին։ Անշուշտ տրտմութիւն է որ Ոսկանը ինչպէս Կոստանդեանը, շատ կանուխէն ըլլան կանակ դարձուցած մեր ժողովուրդին։ 1898-ին իր աչքը փակող գիտուն և իմաստասէր Կոստանդեանը, իր փառաւոր մատենադարանը կտակեր էր Իզմիրի յոյն հասարակութեան։ Հայ մամուլը մեկնեց արարքը, որակեց զայն իր սովորական թեթեւութեամբը։ Հարցը այդ գիրքերուն սեփականութեան մէջ չէր կեդրոնանար անշուշտ, այլ այն խորունկ փաստին մէջ որ Իզմիր դադրեր էր հայ ժողովուրդին ինչպէս անոր գրականութեան մէջ դեր մը ունենալէ։

թեան, զգայնութեան։ Բայց նոյն այդ մարդերը անկշիռ հանե-լուկներ՝ ապահովաբար, այս դարուն վերջերը։ Այն ատե՞ն։ Այ-սինքն ինչ է որ պիտի մնար չհասկան Զիլինկիրեանի գիրքէն 1980-ին։ Կարկառի ճաաած անձնաւորութիւննե՞րը որոնք գրական ստեղծագործումին թարիքովը կը տեւեն աւելի քան իրենց ընա-տիպարները։ Զիլինկիրեան էջը չանցնող անկշիռ տարրեր միայն գործածած է 1880-ի մարդոց ամէնէն յատկանշական նմոյշներուն վրայ։ Կ'ընդունիք ինծի հետ որ ատոնցմէ մէկն էր Վարժապետ-եան պատրիարքը։ Այդ մարդուն մահը ողացող Պէրպէրեանը որ տպաւորապաշտ մէկը չէր սակայն, շատ աւելի բան է խօսած ծփուն պատրիարքին հոգիէն յօրինուածքէն։ Զիլինկիրեան քանի մը տող միայն յատկացուցած է դիմանկարի մը որ խոր-հրդաւոր պահու մը, ազգին ամբողջ հմայքը կազմեր էր։ Որ-քան պիտի մնայինք Զիլինկիրեանին երախտապարտ, եթէ երբեք սեւագրելու տեղ կենդանագրէր Ստեփան Փափազեանը, իր կարգին շատ բացառիկ, շատ յատկանշական դէմք մը, եօթանասնական թուականներուն մեծահռչակ տիպարը որ կ'ընդգլխմաբանէր Սեր-վիչէններու, Ապրօններու, Աղաթօններու; Օտեաններու և կը խորհրդանշէր մտքի պարզուկ աշխատաւորութիւնը, վարժապետ կամ խմբագիր, փաշաներու, պէյերու, ազնուականներու, մե-ծահարուստներու շուքին և հմայքին ընդդէմ։ Զիլինկիրեան, իր վարպետին՝ Մամուրեանին նման, քանի մը գիծերով կարծած է գոհացնել ընթերցողը։ Վաւերական անձնաւորութիւններէն դուրս, Պոլսոյ մէջ զանազան տեղեր, շոգենաւներու, փողոցներու մէջ անիկա կը գրէ հանդիպումն ըրած ըլլալ ուրիշ տիպարային անձ-նաւորութիւններու, երկու սեռէ ալ, ընկերութեան վերին խա-ւերուն պատկանող։ Դժբախտութիւնը այն է որ 1880-ին իրաւ այդ մարդերը այսօր շուք իսկ չեն, վասնզի զանոնք սեւեռել(*)

(*) Պահ մը ենթադրեցէք որ 1830-ի մեր աւազանիէն մարդու մը կենդանագիրը դրուէր մեր առջև, այն հարազատութեամբ որով այդ մարդը եղեր, ապրեր էր իր շրջանը։ Ու միշտ ենթադրեցէք որ զայն տուող արուեստագէտը ըլլար բծախնդիր, թէկուզ շատախօս յիմար մը։ Մենք այդ յիմարութեան իսկ գինով պիտի ունենայինք իրաւ պատկեր մը մեր առջին, մեր անհուն ծարաւը այդ անցեալէն որոշ չափով մը գո-հացնող։ Զիլինկիրեանի համար իր նամակները առիթներ են հրապարա-կագրական աժան տեսութիւններու։ Իր ընթերցումներուն յաճախանքին տակ անհանգիստ, տառապող միտքն է անիկա, որ իր շրջապատը կը պրպտէ այդ ընթերցումները վաւերացնելու առաջադրութեամբ, իսկ ան-տանելի, թշուառ բարոյախօսութիւնը 80-ի մարդոց, որոնք ամէն էջի մեզ կ'ողողեն իրենց սկզբունքային տեսութիւններով։

ուզող գրագէտը լուսանկարային թեթեւութեամբ մը վարուած է անոնց հետ։ Զիլինկիրեանի գիրքը յիշատակութեան արժանի է սակայն, մտայնութեան մը, բարեխառնութեան մը իբր հանդիսարան։ Դիւրին չէ քանի մը արագ նշմարներով սահեցնել այդ մտայնութիւնը, որ թէեւ մօտիկէն կը յիշեցնէ պոլսահայ ընկերութեան ներքին խոկութիւնը, անոր հոգեբանական յօրինուածութիւնը, բայց կը զատուի որոշ ալ նրբերանգներով։ Դուք հազիւ թէ կարդացած կրնաք ըլլալ Ո֊ղնտրո֊ֆէն է Կ. Պոլիս ուրիորդ նամակին թոնով, courtoisie֊ով քրօնիկ մը (էջ 111-132)։ Թեթեւցուցէք այդ քանի էջերէն երկու երրորդը, այսինքն կնոջ դերին վրայ հասարակ խօսքերու, հանրածանօթ տեսութիւններու ձրի շաղփաղփանքը, ու կեցէք հոն ուրուացող երեք կիներու կեդանագիրներուն առջեւ։ Իզմիրի սալոնները միայն ի վիճակի էին այդպէս յարդարելու ոչ թէ կնամեծարութիւնը, այլ կիներէ խօսելու քաղաքավար, զգաստ, զուսպ, չփացումի հայող բայց գայն չեղող եղանակը։ Զիլինկիրեան իր գրիչը մեղրի թաթխած է չինելու համար այդ կիներուն նկարները։ Ատոնցմէ մէկն է Տիկին Ա. Ալբօ, Ազգային Ժողովոյ ատենապետին կինը, իր կարգին ատենապետուհի Ազգանուէր Հայուհեաց միութեան։ Տեսէք թէ ի՜նչ առաքինութիւններ հաստատած է այդ կնիկին վրայ Իզմիրցի գրողը. «... Տիկին Ա. Ալբօ կրնայ պարծիլ իր ուսումներովը, բնական խելացնութեամբը, լեզուագիտական և երաժշտական հմտութիւններովը և լեզուանիւթեամբը, նաև այն ազնուապէս համարձակ, վայելչասիրական (élégant) և յանկուցիչ կերպերովը՝ որոնց կրթնած գիտէ բարձրագոյն ընկերութեանց մէջ իսկ փայլիլ, իշխել և իր ներկայութեան հրապոյրին ներքև պրկել ամենուրեք ձանձրանալու և յօրանջելու սովորողներն անգամ։ Այս ազնիւ Տիկինը Ընկերութեան յառաջդիմութեան հոգևին նախանձախնդիր է և իր ատենապետութեան պաշտօնը արդիւնաւոր կերպիւ կը կատարէ։ Ըստ իս, այժմէն իրաւունք ունի պահանջելու որ հանրութեան օգտին համար թէ՛ իր և թէ՛ ազնիւ աջակիցներուն կողմէ մատուցուած ծառայութիւնը ճանչցըւի» (Ո֊ղնտրո֊ֆէն է Կ. Պոլիս, էջ 126)։ Իմ կողմէ, առանց չարութեան, այս տողերուն տակ պահուած չփացումը իզմիրեան մտայնութիւն մը իբրև կ'արժևորուի։ Պոլսեցին այդ չփացումը պիտի վերածէր տափակ գովասանքի կամ չարաճճի քաշքշուքի։ 1880-ին, կիներու սկզբնածագ ազդեցութիւնը մեր իմացական ձեռնարկներուն վրայ, բարքերու պատմիչ մը միայն չի չահագրգռեր։ Անկե՞ղծ էին այդ մեծահարուստ աղջիկներն ու կի-

ները երբ իրենց պարապոյթը (loisir) անճանճրոյթ անցընելու կերպերէն մէկը նկատէին պարահանդէսներ սարքելը, հանգանակութիւններ կազմակերպելը, ներկայացումներ գլուխ հանելը։ կը ներուի ինծի, այս ամէնուն մէջը, ներսը քիչիկ մը արածում, ճարկիսացում, օփացածութիւն ենթադրել, բայց չի ներուիր այդ ամէնը վերածել կանացի նանրամիտ ցուցադրանքներուն։ Զիլինկիրեան կրնա՞ր ուրիշ տպաւորութիւններ առած ըլլալ այդ élégant ձևերով տիկինէն։ Իր նամակը գլուխ-գործոց մըն է քաղաքավար թոնով, գեհիկէն ընդքարշուած բայց անոր չիջած ասպետական ելոյթէ մը։ Աւելի՞ն։ Այսինքն այդ ներկերէն անդին, իրաւ կի՛նը այդ գեղորին ետին։ Հաւանաբար կար։ Զիլինկիրեան իր թարգմանած վէպերուն մէջ սորված է այդ կենդանագիրին արուեստը։ Փոխեցէք անունը ֆրանսացի մարքիզուհիի մը։ Նկարը պիտի պատշաճէր բոլոր մասերովը։ Բայց նոյն այդ գլուխին մէջ այդ հատորին, Զիլինկիրեան մեր լեզուին բառերը քիչ կը գտնէ յօրինելու համար Տիկին Տիւսաբի նկարը։ «Իր հետը բազմիցս տեսնուած և խօսակցած ըլլալով կրնայի նախ իր անձին նկարագիրը ընծայել և անկէ թելադրուած կարծիքներս յայտնել՝ եթէ էօժէն Սիւի վրձինը և Փասպար Լավաթերի դիմագիտական հմտութիւնը ունենայի։ Ներելի է ինձ կարծել սակայն թէ այս ազնիւ տիկնոջ ճակտին վրայ զգօնութեան, նայուածքին մէջ խելանութեան և ուշադրուն ու չուրթներուն վրայ նրբամտութեան նշոյլի մը բեկբեկումը նշմարելու համար ո՛չ փաղաքուշ ուշադրութիւն և ոչ ալ Տիկին Ժորժ Սանին պէս Լավաթերի դիմագիտական երկերը ուսումնասիրելու հարկ կայ» (հոն, էջ 129)։ Ո՞ւր ենք, պիտի հարցնենք մենք մեզի, ֆրանսայի ազնուական սալոններէն մէկուն մէջ գահակալող իշխանուհիի մը ներկայութեա՞ն, թէ հայ կնիկի մը առջև որուն տաղանդը նոր կը ծագէր։ Որուն առաջաւոր պարմանութիւնը տրտմութիւն մըն էր։ Որմէ տառապեր էր մեր իրա՛ւ քերթողներէն մէկը։ Եւ որ կը դառնար իր ժողովուրդին սպասին, դժուար բացատրելի զգացումներու անձնատուր։ Զիլինկիրեան, պալատական վիշայի մը կինը եղող այդ հայուհիին համար ունի տակաւին երեք էջ, վկայագրական առքով մը գրուած։ Զունիմ տեղ ատոնք ալ առնելու ներս։ Կը գոհանամ վերջաբանովը «. . . աշխատասիրութեան չնորհիւ Տիկին Ս. Տիւսաբ կրցած է նախ ինքզինքը շինել, ըսել կ'ուզեմ թէ կրթութեամբ և դաստիարակութեամբ յաջողած է կազմելու իր միտքը՝ որ այժմեայ (moderne) յառաջդիմութեան գաղափարներու բոյն մըն է. իր սիրտը՝ որ միայն

ընտիր զգացմանց աղբիւր մ'է. իր ձեռները որոնք դաշնակի մը ստեղնաշարին (clavier) վրայ յաջողակօրէն կը թրթռան՝ մերթ հոգեկիր վիշտ մը մելամաղձօրէն արտայայտելու և մերթ սըրտաբուղխ ցնծութեանց ներդաշնակութիւն մը արտադրելու և ունկնդիրը զմայլումով համակելու համար» (նոյն, էջ 131)։ Օրինակը ուրկէ կը քաղեմ այս տողերը ունի ձեռագիր սա շատ յատկանշական յաւելումը «աղէկ որ խելքդ չի տուիր ընդ գովութեանդ»: Կ՚ենթադրեմ որ մռայլ ու դաժան եպիսկոպոս մըն էր այս միջամտութեան հեղինակը։ Այնքան իրաւ կ'ըսեն երբեմն սա պարզ մարդերը։ Ու վերջացնելու համար «... ճշմարտասէր ունկնդիրն այս գաղափարներու առջև իր միտքը ամփոփելու, ա՛յս զգացմանց առջև իր սիրտը պարկեշտութեամբ համակելու, և այս նուագային գեղգեղանաց առջև համրաբար զմայլելու պէտքը կը զգայ, յօժարակամ խոստովանելով թէ այս վառվռուն ու բեղուն իմացականութեան տիրուհին ինչպէս լեզուագէտի և գրագէտի յատկութիւններովը, նոյնպէս և մայրերու լաւագոյնին առաքինութիւններովն իրաւունք ունի պարծելու և աղաղակելու. «Ես ալ հոգի մ'եմ»։

(Ոսկեբերանն ի Կ. Պոլիս, էջ 132)

Չեմ կարծեր որ ասկէ ճարտար կենդանագիր մը իրագործելի ըլլար 1880-ին մեր պոլսեցի կիներէն։ Արդ, Տիկին Տիւսաբ, աղնուատոհմ իր ծագումով դարբինի մը տունէն հասակ առած բայց իմացականութեան շնորհիւ իր ժողովուրդին մէջ որոշ վարկի, նոյնիսկ փառքի բարձրացած չափահաս մարդու մը վրայ ի վիճակի էր այս տպաւորութիւնը ձգելու։ Չունիմ առարկութիւն։ Բայց Տիկին Տիւսաբ մինչև այդ նամակին գրութիւնը, գրաբար քերթուածով մը (Պէշիկթաշլեանի մահուան վրայ եղերգ մը) ու լեզուապայքարին մէջ քանի մը յօդուածներով միայն փաստեր կը ճարէր իմացական հետաքրքրութեանց։ Աւելի՞ն։ Մայտայի ձեռագիրը տեսա՞ւ Չիլինկիրեան։ Կարդա՞ց անկէ կտորներ։ Կ'ենթադրեմ։ Այն ատե՞ն։ Մեծ գործերու թարգմանիչը այդ աստիճան աղքա՞տ միտք՝ որպէսզի այդ վէպին տարողութիւնը չփոթէր ու իր Ոսկեբերանը անոր հեղինակուհիին նուիրելու չափ դառնար կնամեծար։ Չեմ առաջ տանիր այս կարելիութիւններուն ծանրութիւնը։ Այսքանն ալ անո՛ր համար, վասնզի մեր բախտէն այնքան քիչ երևցող սա տպաւորութեանց փունջը շրջանէ մը կարելի վկայութիւն մըն է։ Չիլինկիրեան աւելի իրաւ բաներ տեսած է Ազգային Ժողովի սրահէն, ժողովականներէն, առժամեայ ատենապետի մը վրայ շատ համարձակ, շատ կծու

իր տպաւորութիւնները չխնայելով և անկախ նկարագրի գիծեր թելադրելով։ Իր դատաստանները այդ մարդերէն չեմ պարներ վերաքննութեան։ Բայց կը յապաղիմ քիչ մը իր իմաստ(ասիրու)-թեան վրայ ուր անիկա այդ կարկտան, թարգմանածոյ սահմանադրութիւնը ծաղրանկարային փոքրութեան մը կը վերածէ։ Իզմիրի դպրոցը, Պոլսի սահմանադրականներուն դէմ աւանդական իր հակառակութիւնը անշուշտ արժանապատուութեան հարցի մը վերածեր էր։ Տեառնք Ոսկանը որ այդ Սահմանադրութեան աշխատաւորներէն Կրճիկեանը ինչ անուշիկ վերագիրով մը որակեց իր թերթին մէջ (Արեւմուտք)։ Գիտենք Մամուրեանը որ այդ Պոլիսը քննադատելը իրեն մենաշնորհ մը ըրաւ աւելի քան քառորդ դար։ Իր Հայկական Նամականին, իր Արեւելեան Մամուլը այդ վերնագիր դերը շատ լըջութեամբ կ'արժեւորեն։ Պոլսեցիներուն հեղինակութիւնը եղող Սահմանադրութիւնը, իր բոլոր թերութիւններովը, անշուշտ որ կ'արժէր աւելի քան Մամուրեանի ողորմելի նամակները և ռոմանթիկ թարգմանութիւնները։ Չիլինկիրեան այդ Սահմանադրութեան թերութիւնները, անյարմարութիւնները, անտեղութիւնը, քնարական աշխոյժով մը կը վերլուծէ, առանց կասկածելու թէ անոր տեղը ի՞նչ ունէր առաջարկելիք այս ժողովուրդին վարչական կարգուսարքը ապահովելու համար հանդիպող փառասէրէն, շահամոլէն, յիմարին հաւանական խանգարումներէն։ Քի՞չ էին ամիրաները, ասոնց արբանեակները, պետական աստիճանաւորները, անոնց ազդեցութեան տակ կծկտած եպիսկոպոսները և պատրիարքները։ Քերականութիւն և տարեցոյց բանագրողները հազիւ քանի մը տարիով կը զատուէին Սահմանադրութեան ստեղծիչներէն։ 1950-ին, յիմար պատմիչ մը թերեւս պիտի երթայ աւելի առաջ ամբողջ հայկական հարցը և ասոր հետեւանք մեր ողբերգութիւնը ծնունդը ընդունելու այդ Սահմանադրութեան։ 1880-ին Չիլինկիրեան արդար զայրոյթն ունի մարդոց խումբի մը դէմ որոնք ասկէ անկէ հաւաքուած, իրենց չունեցած արժանիքները կ'ոսկեզօծեն օրէնսդրական զինանշաններով ալ։ Որոնք կա՛մ կը հայհոյեն, կա՛մ կը քնանան, կամ կը լռեն ու իրենց ուսումնասիրութեան վստահուած հարցերը կը վերածեն ճառախօսական մրցանիւթերու։ Զունիմ առարկութիւն։ Դարձեալ իրեն հետ եմ այդ Սահմանադրութիւնը չհասկնալու կեցուածքի մը մէջ, պայմաններու այն սարիքով որ կը տիրէին անոր ծնունդին, գործադրումին։ Ի՞նչ կ'արժէր ի վերջոյ պրօշիւր մը որ կը բովանդակէր անուշիկ օրէնքներ բայց զօր երկու փաշա կրնային խլել նոյնիսկ պատ-

ըլլարքին ձեռքէն ու պատռելով կրակարան նետել (ըրին ատիկա թուրքերը 60էն առաջ)։ Չիլինկիրեան մեծ լմաստուԹիւն մը կը սպառէ այս պարզ իրողուԹիւններուն հազցնելու համար ընկերաբանական զրահանք։ Ու ատ է որ չեմ ներեր իրեն։ Չեմ ներեր գարձեալ այս ընդդիմադիր հերոսուԹիւնը Մամուրեանին, քանի որ չուներ ինծի ներկայելիք ուրիշ միջոց մը ազգային գործերու մէջ կամայականուԹիւնները սանձահարող։ 1865-ին Ստեփան Ոսկան Իզմիր է։ Իր բարեկամներուն ազդեցուԹիւնը իրեն կ'ապահովէ, ամսական հազար Ֆրանկ, որպէսզի իր երբեք չըրած մէկ գործը, ազգային վարժարանի մը տեսչուԹիւնը չըքաւորէ իր մեծ համբաւովը։ Սրդ, 1860-ին եպարքոսները հպիւ ունէին այդ ամսականը։ Ֆրանսական բառլըմանին անդամները օրական քսան ֆրանք կը ստանային։ Պոլսոյ պատրիարքուԹեան ամբողջ պիւտճէն 1879-ին ամսական քառասուն ոսկի էր։ Ոսկանին Թոշակը կը կործանէ վարժարանը։ Բայց զայն այդ դիրքին հասցնողներուն փառասիրուԹիւնն ալ կը գտնէ իր գոհացումը։ Բաղմապատկեցէք այս կարգի տրտում զեղծումները ամբողջ քաղաքներու, գիւղերու վրայ։ Ու դուք պիտի օրհնէք յիշատակը մարդոց որոնք մտածեցին այս կարգէ չարիքները անկարելի դարձնել։

Չիլինկիրեանի հատորին մէջ աւելի պարկեշտ են, այսինքն իրա՛ւ բարքերէ իր ընդհանրացումները, Թէև կը կարօտին աւելի յստակուԹեան, լոյսի։ Իր Բերան, Բրինքիփոն տեսնուած են գրողի աչքերով, ըսել կ'ուզեմ կը մնան տարտամ, բայց դարձեալ կը յաջողին ընդհանուր գաղափար մը հայթայթել անոնց կերպարանած մոլուԹիւններէն, տրտմուԹիւններէն։ Գոհանա՞լ այսքանով։ Չեմ գիտեր։ Չիլինկիրեան ստեղծագործ միտք մը չէր, բայց հաստատ մարզանքներու մէջ որոշ գիւրուԹիւն ստացած քրօնիկագիր մը։ Կը բաւէր իրեն, փոխանակ Արևելեան Մամուլի հասցուելիք յօդուածով (այդ նամակները նախ երևցան այդ հանդէսին մէջ) խանդավառուելու, պարկեշտօրէն կազմակերպել իր դիտողուԹիւնները, անհրաժեշտ լրացումները տալ այդ գծագրուԹիւններուն, զբաղէր գիտունի հանգարտ, խղճամիտ հետաքրքրուԹեամբ մը՝ ու գոնէ քանի մը կարկառուն հարուածներու վրայ մեզի կտակէր անփոխարինելի փաստաթուղթեր։ Ի՜նչպէս դատել մարդ մը որ գրող, հրապարակագիր՝ գրեթէ տուղեր միայն կը նուիրէ պոլսահայ գրական չարժումին։ Արհամարհա՞նք։ ԱնկարողուԹի՞ւն։ Ի՞նչ գիտնամ։ Այդ ժամանակ մենք մեծ աղմուկ հանող առնուազն հրապարակագիրներ ունէինք։ Մամուրեանի

որդեգրած hautain արհամարհանքը որքան վնասակար եղած է իր աշկերտին։ Չիլինկիրեան Գրչունի մը չէ ստեղծած անշուշտ, այդ դիմակին ետին լրաւ գրող մը պատսպարելու առաջադրութեամբ։ Բայց որքան ծիծաղելի ըրած է զայն, իր անճարակութեանը մէջ երբ պիտի զբաղի կիներէ դուրս, այս անգամ գրական հարցերով։ Այդ Գրչունիին միջոցով յիշատակութենէ կ'անցնին օրուան գրողները (Եղիա, Պէրպէրեան, Չերազ եւայլն) բայց հազիւ քանի մը տող լուսաբանութիւններու արժանացած։ Մարդ ինչպէ՞ս չմտածէ Տիկին Տիւսաբի 3-4 էջ ջատագովականին երբ դեռ Մայտան լոյս ալ չէր տեսած։ Բայց ինչ որ կը ծանրաբեռնէ Ոսկեղջիւրեան է Կ. Պոլիսը, անտանելի ընելու աստիճան, ատիկա կեանքի տողումին տեղ իր խորհրդածութեանց անսպառ կոհակումն է, գրեթէ ամէն էջի վրայ մեծաղաղակ սոնքացող։ Այդ խորհրդածութիւնները, ժամանակին շատ յարգի, խառնուրդն են գրականի և իմաստասիրականին: Չիլինկիրեան իր վարպետներէն փոխուած խառնուրդին (mélanges littéraires et philosophiques) վրայ չի վարանիր պատմական, ընկերաբանական, տնտեսագիտական ծանօթութիւններ ալ աւելցնել, անգամ մըն ալ ծանրաբեռնելով ինքնին դժբախտ գրելու այդ կերպը։ Հրապարակագրական սա անուշ-ջուրի իմաստութիւնը որուն մեծատաղանդ ներկայացուցիչն էր Մ. Մամուրեան, Չիլինկիրեանի մէջ բաւական արմատացած ախորժակներէ վկայութիւն մըն է։ Զուր տեղը չէ որ մենք հանդէս կը խմբագրենք։ Անշուշտ տասը օրը անգամ մը մենք, ամենայն լրջութեամբ մեր ճերմակ բեմէն պիտի խօսինք մեր ընթերցողներուն քիչ մը ամէն բանի վրայ, պիտի տանք անոնց դասեր, պիտի խանդավառենք զանոնք «բարւոյն, գեղեցկին և ճշմարտին» սրբազնասուրբ պատգամներովը։

Չիլինկիրեանի Ծաղիկը 4-5 տարի կատարեց իր շինարար դերը ամենայն լրջութեամբ ու ծառայեց մեր հասարակութեան, ինչպէս կը հաւատան ըրած ըլլալ մեր հանդէսներու շարագիրները (Ոսկանինն է բառը, Հիսարեանինը ըլլալէ վերջ)։ 1860-ին գրականութիւնը առանձին յղացք մը չէ, այլ Զարթօնքի իտէալներուն համագումարին մէջ սանկ թեթեւ, քիչ կշիռով միութիւն մըն է։ Ատ է թերևս պատճառը որ Ոսկան մը այնքան բարձր վարկ ապահովէ, Չիլինկիրեան մը իրեն ներէ յանդգնութիւնը հանդէս խմբագրելու։ Բազմավէպ, Եւրոպա, Նոյեան Աղաւնի, Մասեաց Աղաւնի, Թուղթակ Հայկազեան, Մեղու, Մասիս յիշելու համար քանի մը յատկանշական անուններ, ուրիշ բան չունին ընելիք քան ան զոր իրենց պիտի ներեն Արևմտեան Հայ-

կուսի(*) և Գրիգոր Չիլինկիրեան, այսինքն՝ քարոզ կարդալ իրենց բաժանորդներուն, իւրաքանչիւրը իր խառնուածքին գլխաւոր մղումներուն հպատակ։ Չիլինկիրեան կը պատկանի սա ազնուապետական հով մը ծախող մտաւորականութեան, որուն յաջողակ նմոյշները դուք կը գտնէք Պարոնեանի Ջոջերուն մէջ։ Հայկունի պիտի գտնէ կերպը թարմացնելու չուկային, դպրոցին, ազգային շրջանակներուն կիրքերը, բռնկումները փոխադրելու կիւթիթէմպէրկի դաշտերը, ու պիտի յարձակի աջ ու ձախ, առանց թաքթի, ստեղծելով զօրաւոր ընդդիմութիւն, թշնամութիւն։ Այս վերջինին գաղափարագրութիւնը ժողովրը-

(*) ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՅԿՈՒՆԻ յիշատակութեան արժանի անուն մըն է այդ շրջանէն իր frօնիկներով, fերթուածներով, վէպերով։ Ֆրօնիկները կը յայտնեն խածան, յանդուգն, ոսկանեան խառնուածք մը, օրուան հարցերու մէջ միշտ կոտրող, թափով տրամադրութեամբ մը սպառազէն։ Անոնք չեն բարձրացած ոչ միայն արուեստի (ինչպէս եղաւ քրօնիկը իրապաշտներուն), այլ չեն ալ ազատագրուած, ըսել կ'ուզեմ բանավէճի ծանր հոտ մը կը հոտին, ու կիրքի, ատելութեան զգացումներէ ծնունդ կ'առնեն. զգացումներ՝ որոնք չըլլան հակակշռուած բարձր մշակոյթէ մը (օտար կրթութիւն) մեր մորթին առնուազն փակած, պատչաճութեանց անուտիքով մըն ալ։ Հայկունի իր ժամանակին բոլոր տրտմութիւնները կը բաժնէ սեռէն։ Մի մոռնաք որ կային Կ. Փանոսեանը, Ոսկանը, մանաւանդ Միսաքեանը որոնք իրարու հայհոյելու արարքը գիտէին գրականութեան վերածել։ Հայկունիի քրօնիկները չահ մըն ալ չեն պատմութեան, քանի որ իրողութեանց արձագանգներուն մեր եսին հետ բախման կէտէն կը դունաւորուին ու իբր այդ մեր գոյնը կ'առնեն։ Դարձեալ չունիմ գնահատման խօսքեր իր քերթուածներէն, Թոնով, ոգիով, թէքնիկով գրեթէ կրկնող Ոսկանին տաղաչափութիւնը, բայց անկէ աւելի թափթփած։ Այդ քերթուածները սիրային, հայրենասիրական, բարոյախօսական, զիս չեն զարմացներ սակայն, քանի որ աւելի հանգամանաւոր անուններ (կըրտսեր Ռոմանթիկները) դարձեալ ուրիշ բան չեն ըրած եթէ ոչ Հայկունիի անխնամութիւնները դարմանել, կոկելով տողը, զարդարելով մարմինը, բայց չտառապելով հիմնական պակասը, — բանաստեղծականէն անժառանգ ծնունդներուն ողբերգութիւնը։ Հայկունիի քերթուածներուն լեզուն աշխարհաբար է, Աստուած միայն գիտէ ո՛ր ժողովուրդին աշխարհաբարը։ Կրնային շատ աւելի յաջողութեամբ գրուիլ Բագրատունիի, Հիւրմիւզլի, Զախչախեանի բարբառներով։ Արդիւնքը պիտի ըլլար մէկ ու նոյն կորանքը։ Կը մնայ խօսիլ իր վէպերէն զորս չեմ տեսած։ Ահա Հ. Աստուրի վկայութիւնը այդ մասին։ « — **Փաղիկի** մէջ հրատարակուած է նաև Հայկունիի մէկ վէպը, **Էլիզա**, որ ետքէն յատուկ հատորով ալ տպուեցաւ։ **Էլիզայի** մէջ երևակայութիւն և խանդ չեն պակսիր, թէև այդ գրուածքը գրական տեսակէտով մեծ արժէք մը չունի։ Հեղինակը իր վէպը «իրական դէպք» կը կոչէ և իր անձնական յիշատակներն ալ կը պատմէ հոն։ Կը նկարագրէ իր սէրը Էլիզա անուն Անգլուհիի մը համար որուն հետ կը նշանուի։ Սակայն դժբախտ պարագաներ արգելք կ'ըլլան իրենց ամուսնութեան։ Վէպին մէջ կան ճշմարտանման, ինչպէս նաև անբնական դրուագներ, կան ալ պատմական իրողութիւններ, ինչ-

դավար տրիբունի մը պարզութիւնովը իսկ իրական՝ չէր կրնար ունենալ հետք մը իր ժամանակին վրայ։ Ամէնէն քաղցր մարդերը այդ սերունդին, Օտեանն ու Վարժապետեանը իրեն հակառակորդ ունենալը կը նշանակէ Ռուսինեանին անբախտութիւնը, Ոսկանին բարձրօրակ արհամարհանքը հեռուէ հեռու հետապնդած ըլլալ ու նախանձիլ Օգոէն Խօճասարեաններու, Կարապետ Փանոսեաններու, Յ. Սվաճեաններու մեծակառոյց փառքերուն։

Ունի՞ Հայոց Գրականութեան մէջ այն տեղը Չիլինկիրեանի գիրքը, զոր անոր կը շնորհէ Հրանդ Ասատուր, իրմէ առաջ արեւմտահայ մամուլը։ Իզմիրէն գրեթէ մէկ հատիկ գիրքն է ան

պէս նկարագրութիւնը Սիլստրէի պաշարման, որուն ականատես եղած էր երբ իբր թարգման կը ծառայէր անգլիական բանակին մէջ։ Այս ռոմանթիկ վէպը տեսակ մը ինքնակենսագրութիւն է։ Հոն հեղինակը կ'երեւայ մեզի իր տաք սրտով, աղքատին կարեկից, ազնիւ զգացումներով տոգորուած, երիտասարդութեան առաջին տարիներու տենդոտ տենչանքներովը տրոփուն» (Դիմաստուերներ, էջ 139–140)։ Այս վկայութիւնը ոչ կը շահագործեմ, ոչ ալ կը մերժեմ։ Բայց կուտամ անունը իր երկրորդ վէպին — Թուրմանեա Տիկին, զոր չեմ տեսած. և իր պրակաձև հրատարակութիւնները Ճերմակ կամ Գ. Ս. Փափազեան եւ իր ժամանակը, Պղատոն ի Վոսփոր, Գաղտնիք կղերականութեան: Իր թերթերը՝ Մուսայք Մասեաց (թատերական հանդէս մը), Ծաղիկ (Չիլինկիրեանի հետ Զմիւռնիա), Զայնի մէջ (Մուսայք Մասեաց) կը հրատարակէ թարգմանութիւնը Վարք Յիսուսին (Ռընան), զօրաշարժի ենթարկելով Պոլսոյ բոլոր իմաստունները, և կը հիւրընկալէ Կարապետ Փանոսեանի մէկ գրութիւնը որ կը պաշտպանէր քաղաքական ամուսնութիւնը։ Ներսէս Վարժապետեան, կրօնական ժողովոյ ատենապետ, տետրակով մը (Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին եւ անոր հակառակորդները) հաւար կը փրցնէ Զայնին դէմ։ Ու պատրիարքական կոնդակ մը, Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կը բանադրէ այդ հրատարակութիւնները Հայկունիի։ Պատկերը կատարեալ ընելու համար կուտամ անունն ալ Գր. Օտեանին որ Մասիսի մէջ տպուած նամակով մը կը զանգատի Վարք Յիսուսի թարգմանութենէն։ 1866-ին «Զայնը» լոյս կը տեսնէ ծաղրապատկերով մը ուր «խմբագիրը կը ներկայանայ երկար մօրուքով և երկար մազերով, երկու ոտքերը լայն կօշիկի մը մէջ։ Պատկերին տակը գրուած է. «Արմենակ Հայկունի ճիզմէճեանի երկու ոտքերը մէկ ճիզմէի մէջ է, սակայն չպիտի դադրի Զայնը հանելու մինչև որ կոկորդը պատռի»։ Հայկունի իր կեանքին վերջին օրերը դժբախտութիւններ ունեցաւ և թշուառութեան մէջ մեռաւ 1866-ի վերջերը» (Դիմաստուերներ, Հ. Ասատուր, էջ 141)։ Այս ողբերգական արարածը ծնած էր 1835-ին։ Որով՝ կնիքին տակը Զարթօնքի Սերունդին բախտին ու ճըգտումներուն։ Եւրոպա մը թերևս անկէ Ոսկան մը յօրդարէր։ Նախաձեռնող, յանդուգն, խորունկ սէրերու ու նոյնքան զօրաւոր կիրքերու մարդ մըն էր։ Քալած է բոլոր արտակեդրոն ուղեղներու գլխապտոյտին մէջ։ Ուսուցիչ, գրող, դերասան, ամէն դուռ զարկած է հաւանաբար իր տեղը ճարելու համար իր սերունդին շարքին։ Կը յիշուի իր Պոլսամերձ գեղերու մէջ ուսուցչական տարօրինակութիւն մը, երբ կ'որդեգրէ այդ գեղացիներուն տարազը, անոնց աւելի մօտիկ ըլլալու մտահոգութեամբ մը

ուր մեզի տրուէր մեր բարքերուն չուրջը թէկուզ անբաւարար վկայութեանց բաւիք մը։ Ըսի թէ ինչ հրաշալի պատեհութիւն մը, անօգո՛ւտ ըրած էր ան իր խորհրդածողի փառասիրութեամբը։ Իր վիպողի տարտամ ըղձաւորութիւնները (հաւանաբար իր թարգմանութեանցը(*) ենթարկուող) զայն զառածած են ուղիղ դիտողութեանն որ բարքերով զբաղողի մը ամէնէն բարեբար առաքինութիւնն է ամէն ժամանակներու համար։ Աստր գեղեցիկ փաստը իր սրտառուչ վրիպանքին մէջ իսկ դիս կը յուզէ, այսքան հեռուէն, երբ կը կարդամ Ո՜ղՀորթՒՆՆ ի Կ. Պոլիսին վերջին երեք նամակները։ Զիլինկիրեան հոն բախտաւոր գրագէտ մը իբրև կը մանէ իր նիւթէն ներս։ Առէք օրինակի համար իր Նահ Ի.ը (204-217) ուր ժամանակին ջուրոտ նկարագրութեան բաժինը ճարտարութեամբ սանձահարել դիտցող մարդ մը (եղիա մը, Ջերազ մը, քնարական ղեղումներու հանդէսի մը պիտի վերածէին պատեհութիւնը, վոսփորապեղ գոյներու և կայքերու խառնուրդի մը խառնելով գրական վերյիշումներու անոտիքն ալ), պիտի փառասիրէ պատմութիւնը, քիչիկ մըն ալ հնապիտութիւնը թարմացի մատուցանել ընթերցողին, պահելով համեմատական չահեկանութիւնը, ըսել կ'ուզեմ՝ անցեալին մեծ ոճիրները, տառապանները որոշ հրապոյրով մը ոգեկոչելով, բայց վրիպած է ի հիմնականն, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իր պիտողութեան պարզուած դաշտին բոլոր երեսներով չահագործումը։ Ի՞նչ ընկերութիւն

անշուշտ քան թէ ինքնատիպ սնոպի մը չիլ փառասիրութեանց հաշոյն։ Զեմ կարծեր իր վէպերը պիտի չահագրգռեն գրականութեան ապագայ պատմիչը։ Թէև իր Թուրճանցա Տիկին հրապուրիչ խոստում մը կը թուի ըլլալ։ Գրագէտ մը չկար այդ կատալի հրապարակագրին ետին։ Իր թարգմանութիւնները «Եուկկի չորս գիշերները», «Հէնրիադա», «Հերսիլիա», «Միտսուարաց բարեկամ» (կ'ենթադրեմ) աւելի անորակելի ճաշակէ մը կը խօսին, զուտ օգտապաշտ, չըսելու համար տպագրութիւնը չահարկող ոգիի մը յայտարար։

(*) Թարգմանութիւնը իր բարիքին հետ ունեցած է որոշ անպատեհութիւններ, նոյնիսկ կոթծանարար ազդեցութիւն մեր գրողներուն վրայ։ Իւթիւեան իր քրօնիկներուն մէջ համով պատմող մը, մարդեր camper ընելու ընդունակ գրող մըն էր։ Իր Փասխին մէջ անիկա ի վիճակի էր առնուազն իր չրջանը ցոլացնող գործեր չահելու մեր գրականութեան։ Ջոհուած է թերթոններուն։ Գիտենք ազէտը Հայկ Գիւլազճին՝ արդիւնք Բագրատունիի խոշոր հեչտանքին այդ զբաղանքէն։ Մամուբեանը վիպելու մղող փառասիրութիւնն ալ ուրիշ երակէ մը չի գար ապահովաբար։ Եթէ անոր Թառոնիներ (Սէքիլնից տպաւ Հայլն) ուրիշ փորձանք մը կը խօսին, (զլորցական հանդէսներու պարտադրանքը վարժապետներու վրայ), անոր Վէպերը՝ երեսնահատոր խոշոր փորձանքէն կը ծնին՝ ռոմանթիկ վէպին, զոր թարգմանած է։

համագրուած էր այդ գիւղին մէջ, 1880-ին։ Ահա սքանչելի հաճիք մարդկային ամենազգի նկարագիրներուն, բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը բոլոր բարիքներովը, ախտերովը, չքեղանքովը ու աղբերովը։ Զիլինկիրեանի տասնըչորս գլուխներէն հազիւ չորսը նիւթ ունին այդ զանգուածին տիրական, յատակ սևեռումը։ Տասը՝ կը զառածին, մաս մը՝ պատմութեան, մաս մը արտաքին աշխարհին, մաս մը խորհրդածական hors d'ouvre անդաճմունքներու։ Կայլոն, իր գիտողութեան դաշտին վրայ, միջազգային պերճաղիճները որոնք հնութեան Մեսալիաները, Թէոտորաները, Ֆրինէները, Ասպասիաները վերանորոգ թելադրէին իր նկատառման։ Կայլոն այն մեղքերու վաճառահանդէսները որոնք 1870–80-ի եւրոպական իրապաշտութեան դրամատիրական ախորժակները այնքան ճարտար սքօղումով մը արուեստի վերածեցին։ Կայլոն, կարճ՝ այն խուլ, անասելի անասնութիւնները որոնք Տայսթայովսքիի մը աշխարհը կ'ընեն այնքան մութ, այնքան իրաւ։ 1920-ին այդ Պէօյուք-Տէրէն հասած ժամագրավայր մըն էր, քանի որ կէս դարու ընթացքին բարքերը գլած անցած էին ուրիշները զարմացնող անդունդներն գագաթները։ Ի՛նչ հոյակապ առիթ սակայն 1840-ին իր սկիզբը ընող և 1920-ին իր լրումը ապրող շրջանէ մը, իր կեդրոնական գօտիին լիակատար սևեռումը։ Զիլինկիրեան փոխանակ տեսածները պարկեշտութեամբ, խնամքով գիրի առնելու, պատմութեան մեղքերովը ուզած է կրկնաւորել զանոնք, սխալ հաւատքին մէջը իր վկայութիւնը լրջացնելու։ Կը կարդաք, ուշադիր, այդ բարքերուն ուրուային խաղերը, որոնք կը նստին մեր երևակայութեան մէջ այն ատեն միայն երբ զանոնք սևեռող արուեստագէտը փոխանակ արագութեան, տարօրինակութեան վրայ իր շեշտը չահագիտելու, զայն կը վստահի հանդարտ, ամուր, հաստ գիծերուն։ Ցետոյ Զիլինկիրեան, պատմութեամբ կազմաւորուած գրող, կեանքէն պիտի տեսնէ քիչ մը շատ մշուշ։ Կարճ էջի մը մէջ, Զօհրապ՝ Վէսպասիէնէն, թելադրելու չափ ուժ է գտած ամբողջ արևմտեան քաղաքակրթութեանց ախտերը։ 14 էջի մէջ Զիլինկիրեան ոչինչ է ձգած մեր մտքին մէջ իրմէն վերջը ապրելու սահմանուած։ Հոս ինծի կը տրուի գտնել գրողին և գրագէտին տիրական տարբերութեանց գաղտնիքը։

Երբ այս տողերը կը թելադրուին, Սրևմտահայ Գրականութիւնը դագրած է ըլլալէ ժողովուրդի մը արտայայտութիւնը, դառնալու համար անտարազելի վկայութիւն։ Ոչ իմմիր գոյու-

թիւն ունի, ոչ ալ Պոլիս, որոնք մեր ժողովուրդի մէկ կարեւոր հատուածին հոգին կերպարանքի ձգելին այնքան յատկանշական էջերու վրայ։ Հոն ուր կը մշակուի այսօրուան գրականութիւնը, — Եգիպտոս, Սուրիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, — անշուշտ կան մարդեր, թերևս նոյնքան պատուական կերպով մը հայ որքան էին վիրենք կանխողները, Պոլիս, որոնք յուսակտուր չեն իրենց ժողովուրդէն։ Ու կան դարձեալ ատոնց մէջ ուրիշներ ալ, ի հարկէ փոքրաթիւ, որոնց իմացական հետաքրքրութիւնը պիտի ախորժէր թափառիլ այդ ժողովուրդին նուաճած գեղեցկութիւններու երկայնքին։ Այդ ընտրեալները պիտի սիրեն անշուշտ Արեւմտահայ Գրական արդիւնքէն որոշ բաժիններ, գրեթէ ամբողջութեամբ ծնունդ պոլսահայ գրական ճիգին։ Իզմիրը։ Ի՞նչ ունի հանելիք այդ հետաքրքրութեանց իբր յագուրդ։

Անշուշտ արժանիք մըն է իր մամուլը։ Արշալոյս Արեւելեան, մանաւանդ Աբէլեան Մամուլը, Ծաղիկը իմացական պայծառ ճիգեր են, որոնք լաւ կերպով կը թելադրեն այդ քաղաքին գրական հակումներուն նկարագիրը։ Անշուշտ բարիք մը եղաւ իր բարքմանչական դպրոցը լեզուին ընդհանրացման, մաքրութեան, կանոնաւորման տեսակէտէն (ուրիշ հարց՝ ստեղծագործ ճիգին հասցուցած իր չարիքը)։ Ու, իր կարգին, ընկերաբանական, պատմական, նոյնիսկ լիմաստասիրական հետաքրքրութիւնը այդ մարզոց դպրոցի մը նկարագիրը կը ստանայ երբ համադրական նպատակներու համար առնուի նկատի։ Անցնելով արագ մը ժամանակագրական պատշաճութիւններ, դրէք ձեր հոգածու կշիռը նաև այն շրջանին վրայ ուրկէ ասդին կրկէս են իջած Իրապաշտները, Արուեստագէտ Սերունդը, դուք կը հանդիպիք ուրիշ ալ անուններու, Ռ. Որբերեան, Գ. Պուպլի, Կ. Նաւասարդ, Գ. Շահինեան (որ կ'իյնայ զմիւռնական ազդեցութեան գօտիին, ապրած ու գրած ըլլալով Մաղնիսայի մէջ) ու կ'ընէք հաստատումը պոլսահայ բազմաթիւ գրողներու որոնք Պոլսոյ գրաքննութենէն ազատելու համար իրենց յօդուածները, կ'ապաստանին Աբէլեան Մամուլին որ իրեն յատուկ քաղաքականութեամբ մը կերպը գտած է գրաքննիչը աւելի կակուղ պահելու։ Բայց բոլոր այս անուննները, պարբերաթերթի, գիրքի, գրողի, անքաւական են ատաղձ հայթայթելու ինձի որպէսզի համարձակիմ յօրինել իզմիրեան գրականութիւն տարազին տակ գրուելիք ստեղծում մը, իր սեպհական կնիքովը, նկարագիրներով, ինչպէս ատիկա այնքան կարելի, իրաւ է նոյնիսկ վէնետիկէն մեզի հասած գրական ստեղծագործութեանց համար։

Այս խօսքերը յստակ են բաւական, երկդիմութիւն չարտօնող։ Իզմիրը ոչ մէկ գրագէտ է տուած մեզի, նկատի առնելով նոյնիսկ Մամուրեան Մեծը (տեսնել Մամուրեանի կենսագիրը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻ Բ. հատորին մէջ, Դէպի Իրապաշտները ընդհանուր վերնագրին ներքեւ)։ Իզմիրը մեր գրականութեան չէ կտակած անառարկելի արժէքով գրական իրագործումներ։ Երկու Նամականիները (Մամուրեանի Հայկականը եւ Չիլինկիրեանի Ոսկէբերանը) միջակին չափ մօտիկ, անկէ հազիւ ազատագրուած վկայութիւններ են, հիմնովին անբաւարար՝ համայնքի մը (ան ալ ոչ Իզմիրինը) հանգամանքները ընդմիշտ ազատող կորուստէ։ Իզմիրը չէ տուած մեզի ոչ մէկ քերթող։ Իր ամբողջ ծանրութիւնը ստիպուած եմ ընդունիլ գրականութեան հետ տարտամ աղերս մը պարզող լրագրութեան մէջ։ Կը հետեւի թէ որքան դժուար է արդար ըլլալ վաստակաւոր մարդոց իսկ յիշատակին հանդէպ երբ այնքան բացայայտ կերպով անբաւարար է գործերուն սեպհական, անփոխարինելի պաշտպանութիւնը։

Բայց Գալուստ Կոստանդեան, Ստեփան Ոսկան, Մեսրոպ Նուպարեան, Գ. Չիլինկիրեան, Մատթէոս Մամուրեան ամէնէն առաջ մարդեր են, ծանր, լեցուն, հաստատ՝ հոգեղէն գրութիւն իբրեւ ու իբրեւ իմացական trame։ Գիտեն, կը հասկնան, կը կամենան պոլսեցիներուն չափ, տեղ տեղ ու պահ պահ՝ անոնցմէ նոյնիսկ աւելի։ Իր հայութեան կեդրոններէն հեռու իյնալը չեմ անեցներ, ազգային աւիշէ զուրկ մնացած ըլլալու իրողութեան մը պատճառ ու ազդակ դառնալու։ Անոր հիւանդանոցները, դպրոցները, մամուլը նուաստ կուգան պոլսեցիներուն ստեղծածին։ Բայց ոստանին տիրական իսկ նկարագիրը իր կնիքին տակն է պահած հոն գործելու սահմանուած միտքը, միտքերը։ Վաճառականութեան համար հիմնուած Սրբալոյս Աստուածածինը աւելի քան քառասուն տարի ուրիշ հետաքրքրութիւններու չբացաւ իր էջերը։ Արեւելեան Մամուլը Պոլսոյ կարօտովը այրող վրիպանք մըն է։ Զայն շարագրողը, Տաճինուր կեղծանունով, առաջին տարիներուն, ամէն թիւի մէջ, Իզմիր նստած, Պոլիսը կ'ապրի, կը դատէ։ Անոր մեծագոյն զաւակը Ոսկան չէ յաջողած հոն թերթ մը վարել մեր շահերուն սպասարկու։

Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Իզմիրը մեծկակ փակագիծ մըն է։ Փառքեր ունի գիրքերու կրկէսէն, հրապարակագրութենէ։ Բայց ոչ մէկ անո՛ւն, որ մեր հիացումը պահանջէր իրեն՝ արուեստէ։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Այն քանի մը անուններուն մէջէն որոնք մեր ժԹ. դարու երկրորդ կէսը կը լեցնեն ու իջած են զանգուածներուն (Ալիշան, Խրիմեան, Զէրազ, Մամուրեան), Գրիգոր Օտեան (1834-1887) կը զատուի այլապէս ծփուն, դժուար բացատրելի վարկով մը որ աւելի քան ստոյգ, չի դադրիր խռովելէ Գրականութեան քիչ մը խղճահար պատմիչը։

1880էն անդին, վերը ակնարկուած անունները գտած են որոշ չափով մը իրենց հաւասարակշռութիւնը։ Իրապաշտները չուրացան անշուշտ Ալիշանը, բայց ըրին աւելի պատասխանատու բան մը, թանգարան առաջնորդելով մեծ պենետիկտէնին անձն ու գործը հաւասարապէս։ Երախտագէտ էին անոր, բայց հետը չէին, երբ բանաստեղծութեան, իրաւ պատմումին, իրաւ գիտութեան հարցերու մէջ յոգնավաստակ ծերունիին մշտագործօն ներկայութիւնը ստիպուէին հանդուրժել։ Անոր Հայոց Հէթանոսական Աստուածները, Հայ Բուսակը դիմաւորեցին որոշ ալ քաշքշուքով։ Ալիշան կատարած էր իր դերը։ Նոյնն է պարագան միւս երկուքին համար ալ։ Եթէ երբեք 1901-ին Գահիրէի մէջ կին մը տակաւին բաւական միամիտ է Խրիմեանէն քերթուածներու հատորիկ մը տպագրելու, գրողներու դասակարգը հեռու է հայրենասէր բայց քիչ, հազիւ գրագէտ եկեղեցականէն։ Զէրազ, 1900-ի դուռներուն կը թարգմանէ հայերէն բանաստեղծները ֆրանսերէնի և միայն հաւատաւոր գործիչի մը հանդէպ արդար պատկառանք մը կը միջամտէ որպէսզի մարդիկ անոր երեսն ի վեր չպոռան իր անարժանութիւնը նման դերի մը։ Այս մեծատարած չորս փառքերը անվերադարձ՝ կը վերաբերին պատմութեան։ Ու կը խորհիմ թէ անոնց հոգիները չունին տառապելիք այս վճիռէն։

Այդպէս չէ պարագան Գրիգոր Օտեանի որ չորսին չափ հանգամանաւոր անուն մը, փառք մըն էր երբ կ'ապրէր, ու հողք իջնելէն վերջը, աղօտելու, հեռանալու փոխարէն, տակաւ կ'աճէր, կ'աղուորնար, իր հէքիաթը լաստակերտելով։ Առանց իր մասնակցութեան բարեբախտաբար։ (Մամուրեան, Եղիա, իրենք տարիներով քար առ քար հիւսեցին իրենց հէքիաթները, մէկը յորջորջուելու համար Մամուրեան մեծ, միւսը՝ գրական բոլոր սեռերը փորձող ու ամէնուն մէջ վարպետ մը դուրս եկո՞ղ։) Իրապաշտները խորունկ գուրգուրանք, պաշտամունք մը ունէին

անոր հանդէպ, նոյնութեամբ փոխանցուած 1900-ի մարդոց ո-րոնք անցեալը արժեւորելու իրենց վիճակին մէջ հաւանաբար ազդուած էին Գրիգոր Օտեանի անօրինակ ճակատագրէն։ 1870-ին այս ժողովուրդին ամէնէն մեծ գաւակն էր։ Տասը տարի վերջը Պոլսէն փախստական տարագիր մը՝ որ իր գործին կործանումը հեռուէն դիտելու, հանդուրժելու ողբերգութիւնն ալ ունէր մարսելիք։

Ու ասիկա այսպէս, մինչեւ մեր օրերը։ Ազգին մանաւանդ բարձրագոյն խաւերուն մէջ Օտեանի ողջուցը վայելած վարկը անշուշտ անխառն միութիւն մը չէր, ինչպէս եղած են վարկերը Պէշիկթաշլեանի, Դուրեանի։ Քաղաքական մարդը, գրագէտը, սիրտի մարդը, տառապող հայրենասէրը, մանաւանդ իր անձին անտերիւր շողոքոքումը իրարու կ'աւելնան, կազմելու համար անուշ, ամուր, ամէն չուքէ, արատէ զերծ խորհրդանշական անուն մը։ Նոյն մարդերը, որոնք Հրլիեանը վերածեր էին իր ճշմարիտ տարողութեան, կշռած՝ անոր արժէքը, անոր պատկառելի մօրուքը հոգին չյանձնած տուեր՝ իրենց դատաստանը անոր անձէն ինչպէս գործէն, նոյն մարդերը Օտեանը ըրին հարազատ սրբութիւն մը, աւելի քան իրաւ խորհուրդ մը։ Օտեանին գերեզմանը, Բարիզ, ուխտատեղի մըն էր 1890-ին։ Ի նաև այսօր, յիսուն տարի վերջը։ Հպարտութիւն, գորովանք, հիացում. ահա այն զգացումները որոնք կը յառնեն մեր ամէնուն ներսը երբ այդ անունը, նուիրական ու խորունկ, թափառի համախմբումի վերև, կամ նստի յուշագրութեան մը ներսը։ Սփիւռքը որ ահաւոր արագութեամբ մը մարսեց մեր հին փառքերը, մաքրեց հաշիւը — այնքան անպատկառութեամբ ու լըրբութեամբ — աւելի քան երեք սերունդներու վաստակին, իր ամայաստանին մէջ մոռցա՞ծ է Օտեանը։ Բարի՛զ, հին մարդերը, մեռելոցի օրերուն, ես տեսայ փէր լա Շէզի գերեզմանատան մէջ։ Ծաղիկ չկար անոնց ձեռքը, բայց կը կոխէին ծանր ու խոհուն։ Անոնց քովէն ի վեր տեսայ ուրիշներ ալ, Օտեանին արիւնէն, գրող ու գրագէտ, որոնք խնդացին անոր քարին, թեթեւ, անփոյթ ու անցան անդին, իրենց առջեւ թափառող ձեւերու ետեւէն։

1937-ին, Աստուածածնայ մեռելոցին, ինծի ալ տրուեցաւ հաղորդուիլ Օտեանի խորհուրդին։ Անոր գրական դէմքը յօրինելու համար, ես պիտի օգտագործեմ այն զգայութիւնները, զգացումները, թելագրանքները որոնք ինծի եկան այդ երկուշաբթին, Բարիզի մէջ բացառիկ արեւի մը գողգոջ, գալկահար «ոսկիին» տակ, գործածելու համար բանաստեղծական բացա-

տըրուԹիւն մը։ Անոնք որ չեն եղած այդ գերեզմաններուն մէջ, չեն զգար դառնուԹիւնը քաղքենի այդ հանգստարաններուն։ Մեր Պոլիսին, քաղաքներուն, գիւղերուն գերեզմանոցները, ուր այդ երկուչաբԹիներուն մեզի կուգար կեանքին բովանդակ հասկացողուԹիւնը, լացի ու ժպիտի հետ ճիտ ճիտի։ Մայրը կուլար Թաղուած իր զաւակը, որուն ողջ եղբայրը կը խաղար հողքին փէչերուն, ժպտագին, անուշ, կենսալից։

Պարզ քար մը, անԹուակա՞ն։ Այնքան նման մեր գեղերու քարերուն, նոյնիսկ առանց անունի, Թերևս հօր մը, մօր մը ձեռքերովը այդ ձևերուն մտած։ Գ. հայերէն գիր մը և Odian՝ ֆրանսերէն։ Ջեմ խօսիր մատիտով քիչ մը գորշացած — Բաբիլ Թշնամին է մարմարեայլին, իր ծուխին ու մշուշին սգաւոր շղարշը անպակաս ընելով անոր վրայ, տարիներու ընԹացքին սևցնելու չափ ամէնէն ճերմակ քարը — այդ մեծ ԹուղԹին վրայ խազխզուած յիշատակի գիրերէն։ Ջեմ խօսիր շրջանակէն ալ։ Ջիս հոն առաջնորդողները, պարզ հայրենակիցներ, սիրուքին բախտովը ինկած այդ ոստանը, լսած են Օտեանին անունը, պիս մինակ ձգելու չափ զգուշաւոր՝ մեծ մեռելին հետ։

Նստայ տրտում, երազուն, խռով ու տարօրէն տրամադիր։ Հոգիս կը զգայի իմ մէջս։ Մէկն էր այն պահերէն ուր իմ մարմինին խաւը Թափանցիկ կը գտնէի, ընկալուչ, ներսէն, իմ խորերէն գալիք, ինչպէս դուրսէն, շատ վերերէն իյնալիք ամէն զգայուԹեան։ Կը նայէի քարին որուն տակ պառկողը մէկն էր իմ ժողովուրդին ամէնէն մեծ զաւակներէն։ Եկան, մտքիս, իր էջերը մէկիկ մէկիկ, իրենց տխրանուշ ռոմանԹիզմին բոլոր անբաւարարուԹիւնները սա դամբանին անառարկելի գինովը։ Հազիւ յիսուն տարեկան մարդ մըն էր, առոյգ տարիքին մէջ իսկ վճարած իր սերը, սիրտը, միտքը կրակող զգացումը։ Եկաւ աչքիս, այդ անունին զուգորդ միւս փառքերը, իր սերունդին հաւատաւոր տղաքը, որոնց հետ պտտած էր հաւանաբար այս ստուերաստանը, ու Թերևս ինծի պէս նստած ալ սա հողի կոշտին որ տարիներ վերջ ահա ընդունած էր իր խաղաղարար ծոցին մէջ անոր տառապահար ոսկերոտին։ Ու ինծի երբեմն պատահող իմացական գործողուԹեան մը մղումին տակ կանչեցի գինքը, գո՛ւրս իր գերեզմանէն։ Յիսուս մը չէի անշուշտ։ Բայց քանի քանի հեղ լսեր էի մամաս, հեռու քաղքին գերեզմանատան մէջ, ուր կը տանէր գիս ամէն մեռելոցի, տաճկներուն ծեծին, հալածանքին իսկ գինով — գերեզման տանող ճամբան կ'անցնէր Թուրք գաղԹա-

կաններուն նորահաստատ թաղերէն — ու կը պատուիրէր նստիլ։ Հօրս գերեզմանը ձորէն մեր ձեռքով բերուած քար մը միայն կը ծածկէր։ Ու կը ձգէր մայրս իր անուշիկ ձայնը ու կը կանչէր իմ հայրը, կեցցուկ կեցցուկ հողք իջած, հազիւ անցած երեսունէն։ Կը խօսէր հետը աղբարներէս որոնք կը մեծնային։ Կը խօսէր իմ ալ վրայով։ Այն ատեն այդ քարէն կը բխէր իմ հայրը, անուշ ու երիտասարդ ու կը նայէր ինծի։ . . . 1937-ի երկուշաբթին, ես, այդ ապրումներուն գինովը հաւանաբար, հասնեցի իր գերեզմանէն Կր. Օտեանը։ Պարթեւ էր անոր հասակը զոր հիւանդութիւնն իսկ դժուարացած էր նուաճելու — գրեթէ ոտքի ընդուներ էր մահուան առաքեալը, նստելու, պառկելու անկարող ըլլալուն — ու վիրալից, ջրջրանքի մէջ խոնաւ ու փտած իր մարմինը ազատեցի պատանքին ճերմակ գգուանքէն։ Օ՜, մեր Խորհրդարանին պատկառազդու ասպետը, մեր գրողներուն հիւանդագին տարփաւորը, մեր արուեստագէտներուն իմաստուն ընկերն ու մենտորը, մեր ազգային խղճմտանքին սրբազան արտայայտութիւնը։ Տեղաւորեցի իր մարմինը իր քարին կռնակովը կազմուած բազկաթոռին, շքեղ իր գլուխը հանգչեցուցի իր ծխնիներուն վրայ, ու ինկայ խորը հայու աննման քաղցրութեամբ, սիրտ առնող քաղցրութեամբ աչուըներուն ուրոնք իր լուսանկարներէն իսկ գիտէին, կրնային յուզել։

Տրտում էր անոր դէմքը ու անուշ։ Մահը սրբագրած էր հիւանդութեան «սատափ ու սաթ» ժանգը անոր երեսներէն

... Տես գիարդ գեղեցկացոյց զիս մահ՝ առար տարփելի

իր ամէնէն սիրած բարեկամ-քերթողին այս տողը դողդողաց շրթներուս բայց չեղաւ ձայն։ Կը վախնայի տեսիլքը պղտորելէ։ Այնքան իրաւ էր իր քարին կռնակը հանգստացուցած այդ մարդը։ Կը նայէին, սևեռ, պլպլուն, աննունապէս սրտագրաւ անոր աչքերը, ինձմէ անդին, առանց ըլլալու մեռելներու նայուածքը։ Ու այս տարտամը ընդմէջ օրուան և անհունութեան ես ապրած էի, իմ հաչուոյս քանի մը ամիս առաջ, երբ ելած հոգեառին նաւակը առագաստ բացինք . . . ։ Կը շարժէլՊն իր շրթները։ Շուրջս՝ բարիզեան գերեզմանատուներուն ընթացիկ, քաղքենի տափակութիւնը, ծաղկեփունջերուն սուտը, և գաճաճ թուփերուն, մշտադալար գափնիներուն ամօթը որ ձևը կ'առնէր կեղծիքի. պահապանը, պահակը, սպասողը, Բարիզին բոլոր սրբութիւններուն վաճառականը՝ որ իր ըսած բառին, ցոյց տուած հասցէին, ներկայացուցած ծանօթութեան համար իր ձեռքերը

կը բանայ ամէն րոպէ, չատ սուր կերպով մը յիշեցնելով արեւելքի մուրացիկը։ Անցաւ, թեթեւ մը, ուրախ։ Շտկեց հոս ու հոն կորաքամակ խոտերը, տարտղնուած ծաղիկները ծեր փունջերուն, մատովը սերտելով պարգևը։ Այցելուներ, թեթեւ, պուաըթ, բարի, զոյգ զոյգ — հարկ կա՞յ արդեօք սեռերը ճըշդելու, քիչէն՝ չատ հասկցէք — արագ, թեւանցիկ կամ քով քովի, մռայլ, մտածկոտ, լուրջ։ Բարիզը կ'ապրէր երկրորդ նախապատերազմը որուն հէնքը կը հիւսուէր աղուոր քաղաքին վրան, մահուան մեծ պատանքի մը համար։ Ու այդ ահաւոր ողբերգութիւնը մարդիկ կը կրէին, կը քալէին իրենց հետքերուն ետեւէն։ Նայուածք, քալուածք, խօսք, տակն էին այդ սարսափին։ Կին մը, աղուոր, չնորհալի, պուպրիկ, տարօրէն թափանցիկ, անցաւ մեր մօտէն, հաւանաբար հարաւի գաւառներէն, ու նայեցաւ մերկ քարին, օտարականին զոր ամէն ժողովուրդ կը ճանչնայ, ինքնաբերաբար, բայց որուն մասնաւոր զգայարանքը ունին այցելուներով ապրող երկիրները՝ Իտալիա, Մանաւանդ Եգիպտոսն ու Պաղեստինը։ Ծաղիկ չունէի, խունկն ալ անիմաստ պիտի ըլլար — այդ այնքան անուշիկ բանաստեղծական սովորութիւնը մեր գերեզմաններուն։ Հեռուէ հեռու ձայներ։ Մէկ երկու թռչուն։ Ու հորիզոնին մէջ ինքզինքը երկարող Բաբելոնը, աւրևին տակ իր չողքերը բազմացնող։ Գմբէթներէն լոյսեր կը թռէին ու Բանթէոնի կատարին, մութ թռչունի մը թևին նման՝ եռագո՛յնը ֆրանսացիներուն, ամփոփ, ան ալ տրտում, կարծես մաքսելու համար նոր ծախսուած հողերու արեան գինը, երբ այնքան անխելք անգթութեամբ մը դրախտ մը զիջան աւազակներու։ Ու կը մտմտար խորհրդաւոր թռչունը, ինծի թելադրելով մերձաւոր մեր պատմութիւնը, մեր նոր գրականութիւնը, անոր բոլոր մշակներուն սրտապատառ յարգանքը, տարփանքը բոլոր այն բաներուն հասցէին որոնք սա հորիզոնին տակ մտածուեր, կրկնուեր ու ղրկուեր էին մեզի...։ Խորհրդանի՞շ կտաւը ամբողջ աշխարհ մը պատմական ապրումներու. հարիւր տարուան հասակի մը վրայ, մեծ ու փոքր, իրաւ ու սուտ ժողովուրդներու բարիքին համար կրկէս իջած ջահակիր ազգի մը զաւակներուն արարքներէն իմ մէջ բիւրեղացած։ Ու կ'ըլլար այդ դրօշը մարդը, մարդերը, բանակները որոնք Եւրոպան առած էին ոտքի տակ, միլիոնով երիտասարդներու ողջակէզովը մշուշուած։ . . . Աղերսը այս մտածումներուն ու Գրիգոր Օտեանի, հիմա երբ կը թելադրեմ այս տողերը, յստակ է ինծի համար։ Գրիգոր Օտեան քաղաքական մարդ մըն էր։ Ունեցեր էր իմաստութեան չարա-

գուշակ ալ պահեր։ Իմ մտքէս չէր կրցած ջնջուիլ իր մարգարէութիւնը 61րդ յօդուածի մասին . . . ։

Բարիզի արևը ծիծաղելի ճամբորդ մըն է։ . . . Եղան ամպեր, որոնք ոչ սև էին ոչ ճերմակ։ . . . Ու եղաւ ինչ որ քիչ անգամ պատահած է ինծի — այն լռին ամբոխումը, կոծումը, թրթռումը երբ իմ ներսը, ամբողջ դրութիւններ անճանաչ ուժեղութեան, կը կանգնէին ոտքի։ Ինձի, թուրքերէն հալածուա՜ծ։ Ասիկա փախչիլն ալ չէր, վասնզի Պոլսոյ մէջ, 1915-ին, ամէն փողոցի մուտքն ու ելքը թուրք ոստիկանը իր հանգոյցը ունէր։ Ինձի, որպէսզի ազատես քու խեղճ գլուխը, որուն չես կրնար գտնել մեղքը, բայց զոր գիտես թուրքին սուրին տակ։ Ունել նեղ կամ լայն փորուածքներէն մէկը որ քեզ պատահական ապաստարանը պիտի հանէ։ Ա՞ջ, ձա՞խ, ե՞տ, առա՞ջ։ Բոլոր ուղղութիննե՞րը։ Ու քու ներսիդ ձայնը քեզ կ'առաջնորդէ։ Այդ ապրումները, իրենց կրկնութիւններովը, չարաչուք քաղաքէն, ես ձգած էի խորունկ վերլուծումի։ Իսկա՛նը՝ իմ անծանրութիւնն էր, մարմինէ զերծութիւնը, ամէն վտանգաւոր անցքերէ հովի պէս սպրդումս, ուրականին հետ խօսելու աստուածային պարզութիւնը ու քալելը։ . . . Բարիզին գերեզմանատան մէջ դարձաւ ինծի այդ թափանցիկ հոգեղէն դրութիւնը։ Ու կը տեսնեի։

. . . Գրիգոր Օտեանը, արևելեան ազնուականի իր չքեղանքովը, խելքին ամբողջ ճառագայթումովը, այդ գերեզմանէն ելեք քառորդ դար առաջ։ Որ կը մտնէր մռայլ, կամարակապ սրահներու թրքութենէն ներս, կը բռնէր ձեռքերը մարդասպան ժողովուրդի մը զաւկըներուն, ցոյց կուտար անոնց ճամբան, որ հանէր վտանգներէն անոնց արկածահար վարչութիւնը։ Որուն հմայքը, գլխուն ու հոգիին գեղեցկութիւնը, մանաւանդ անդրանիկ երիտասարդութեան բոլոր չնորհքներովը պսակավառ, ժամանակին մէջ եղեր էին խորհրդանշանական պատգամ։ Մեր ժողովուրդը քիչ անգամ իր մէկ զաւկին վրայ այսքան կատարելութիւն կրցեր էր հանդուրժել, այսինքն խոստովանիլ. մահէն առաջ ու մահէն վերջը։ Իմ մտքին մասնակի կերպերէն մէկն է գրական անձնաւորութիւնները, նոյն րոպէին ու ամանակով, դարձնել իրենց բաղադրիչ տարրերուն, քերթուածը վերածել մարդու, միսի, զգացումներու կտորներուն ու բառերը ընդունիլ իբր խտացած ապրումներ։ Ամէն գրող, այդ յիմար վերարկուին կամ պիտակին տակ մտնելէ առաջ ինծի պէս կտոր մը միս է ինծի համար, այս միսին կապուած բոլոր թշուառութեանց, ողբերգութեանց ու . . . երանութեանց հանդէսովը։ Գրիգոր Օտ-

եանը այն անձնաւորութիւնն էր որուն քիչ բառերը շատ ապրումներու չիրմաքարեր էին։ Մեր մերձաւոր անցեալին բոլոր պայծառութիւնները։ Ու դուք կը հասկնաք թէ ինչ արշալոյս էր մեր Զարթօնքին սկիզբը։ Այդ անցեալին բոլոր յուսապատար ձգտումները։ Ու դուք գիտէք թէ որքան ընդարձակ էր այդ մարդոց հորիզոնին ծիրը, ընդգրկելու չափ քանի մը հազարամեակներու բոլոր կորանքներուն քաւարանը։ Ու այդ անցեալին բոլոր արիւնները, կրակները, անպատմելի դժո՛խքը։ Ո՛վ իմ պատմութիւնը, իր նմանը չունեցող աշխարհի երեսին։ Որուն միայն սա քանի մը հիմնական գօտիները բաւ են որ և է մարդ արցունքի մէջ խեղդելու . . . ։ Գրիգոր Օտեան, բարիզեան այդ խուսափուկ արևին տակ, կը թրթռար մեռելներու ողջ զգայութիւններուն բոլոր աղեղներովը։ Գիտէ՞ք թէ իմ մտքէն անցնող ամէն իմաստի կայծ անոր մէջ կ'ըլլար համազօր բռնկում, չողարձակում։ Ու տրտում, հեշտագին հաճոյք էր, անոր ինչպէս ինծի համար, մեր զանկերուն սա փոխադարձ հաղորդակցութիւնը։ Թրթռում մը, իմ ապրումներէս կը հասնէր անոր անդիմադրելի աչքերուն — ամբողջ գլուխը աչք մըն էր անոր վրայ — ու կը լուսաւորէր հինաւուրց տաճարի մը թափանցիկ գմբէթին նմանող անոր գլուխը։ Ու կը տեսնէի։ Յետոյ լոյս խաղերը քիչիկ քիչիկ անձնացան։ Զայնի փշրանքներ կը թուէին ինծի հասնիլ իրմէն։ Յետոյ խօսքի դարձուածքներ, այնքան իրաւ, բնական որ դժուար էր մտածել մեռելին։ Դարձեալ իմ մտքիս մասնակի կերպերէն մէկն էր մեռելները խօսեցնել, ինչ որ ըրեր էի, այնքան անգամներ, ինծի սիրելի հոգիներու հետ, նայելով անոնց գերեզմաններուն վրայ ու տարուելով անոնց հետ խօսքի, այսինքն շարունակելով մարդկեղէն ապրումը, յաճախ այն կէտէն ուր ընդհատուած էին անոնք այդ փոսին մուտքին։ Ու ինչ որ տրտում էր ու ահաւոր, այդ երազանքին ու իմ իրաւ անձին ընդմէջ փոխանակուող ձայնին ինծի դառնալն էր այս անգամ նիւթեղէն զգայութիւն մը ինչպէս, վասնզի կը լսէի իր ձայնը . . . ։

Ու մեռելը խօսեցաւ։ Ցստակ, տաք։ Զուր տեղը չէ որ ատենաբանի վարշամակ մը իր յիշատակը կը ծածկէր։ Գրիգոր Օտեան, ողջ ու մեռել, չէր կրնար տաք, յստակ, երբեմն խենդ իսկ չխօսիլ։ Մտիկ ընո՞ղը։ Անշուշտ։ Ասիկա չէր խօսած։ Բայց կը հասկնար։

Կուտամ, կրցածիս չափ պարզելով, ամփոփ, այդ խօսքին հիմնական մասերը։ Կը ճշդեմ անցնելէ առաջ անդրադարձումին, որ իմ լսածս որոշ բոն, կարծրութիւն, նոյնիսկ երանգ ունեցող

բայց ձայնական օրէնքներէ ձերբազատ մրմունջ մըն էր, փսփսուք մը, նշուլում մը, որ չուքի ձևով կը բխէր բերնէն ու կ'ըլլար իմաստ։ Անոր կողմէ ինծի հասնող ամէն իմաստ իմ մէջ աւելի էր քան արձագանգը։ Ո՞վ էր մտածողը, ա՞ն թէ ես։ Տարիներ վերջը կը հարցնեմ ու չունիմ յստակ պատասխան։ Բայց մեր այդ լուռ խօսակցութիւնը իմ մէջ արձանագրուած է, վճռական մանրամասնութեամբ։ Նոյնիսկ ձայնին ջերմութիւնը, միւռոնը, իբր քաղցրագին զգայութիւն ես ունիմ. իմ ներսը, անկորուստ, ինչպէս բլագի մը վրայ կը հանդչի ձայնին մարմինը։

«— Բաց են միտքիս բոլոր դրութիւնները իմ աչքերուս առջև։ Ասիկա մեռելներուն գիտութիւնը կամ մենաշնորհը մի կարծեր։ Իմ ժողովուրդին փորձառութիւնն է իր դարերէն որ իր զաւկըներուն ամանց մօտ կը վերածուի այս թափանցումին։ Էի այսպէս երբ կ'ապրէի։ Կը տեսնէի ինչ որ կը մտածէին ուրիշներ։ Այդ խորհրդապետութիւնն էր որ զիս ըրաւ մարգամօտ կամ խրտչուն։ Տուր այս գիտութեան, նոր բառերով ուզուած անունը։ Բան չես փոխեր։ Կը կարդամ հիմա, ինչ որ կը գոյաւորուի գանկիդ տակ, ինչպէս էջի մը վրայէն աչքը կը սահի բայց կը հասկնայ այդ մագաղաթին լուռ պատգամները։ Ցետոյ՝ մեռելը ինչպէս ողջը, ունին երբեմն միւս կարողութիւնը՝ գուշակելու, չրթներու դողէն, խաղէն ամբողջ ներքին չէնք մը զգացումներու, դրութիւն մը մտածումներու։ Մրմունջ մը երբեմն կատարեալ համանուագ՝ անոնց համար որ լսել գիտեն։ Ինձի կը խօսիմ լեզուով մը որ մեռելներունն է ու չէ, մտածումներու ցանցի մը մէջ ուր անփորձ մը պիտի չուարէր մեծ գիծեր որոշել, զառիթափերը երևան հանել մեր արարքներուն — տակաւին սաղմնային կամ կազմաւորուած — որոնց հայրութիւնը երբեմն պիտի չուզէինք խոստովանիլ արձակօրէն բայց որոնք մեր արիւնին հարազատ մարմնաւորութիւնն են։ Մի պռստեր յօնքերդ, կը հասկնամ սարսափդ բառերէ, բնազանցութենէ, ռոմանթիզմէ։ Մեռելը կրնայ քու նայուածքիդ — ներքին ինչպէս արտաքին — ճամբուն հետևիլ, տեսնելու ընդունակ՝ ինչ որ մարմինին բիւրաւոր խորշերուն, բաւիղներուն ներսը կը պատրաստուի, յաճախ ընդդէմ միտքին։ Ասոնք ալ իմ ճշմարտութիւններս, գալէ առաջ քուկիններուդ։ Գերեզմանի վրայ նստիլը ո՛չ բանաստեղծութիւն է, ոչ ալ թատերական տեսարանում մը, դերում մը։ Դո՛ւն ուզեցիր։ Պարտաւոր ես հնազանդիլ։»

«— Ամէնէն առաջ կը մերժեմ, կը հերքեմ մելոտրամաթիկ քու տրտմութիւնը, զիս՝ պա օտար հողերուն ծոցը կորած,

անհեռ անցած գտնելուդ։ Դառնութեամբ կարդացիր քանի մը տողերը որոնք իմ քարը տեղ տեղ կը պղտորեն, աւելորդ նախանձով մը ուրիշներէ, լայն, լեցուն, կեանքի իրաւ էջերու նմանող չիրմագրերով։ Մի վշտանար որ քու ժողովուրդդ, իր մեծագոյններէն մէկը նկատուած մէկ գաւկին ոսկորները տակաւին չէ ապատած օտարներուն ծոցը գերի պառկելէ։ Գիտես որ իմ անունս երբեմն չչուկի պէս պտտեցաւ ու մարդեր հաճոյք գտան գիս տարագիրը, մեծ վտարանդին կոչելով։ Ոչ մէկ ցաւ, այս վիճակէն, ո՛չ քու, ո՛չ ալ իմ հաշուոյս, քանի որ ես նկատի չունիմ առած այդ թեթեւութիւնները։ Ցաւիտեանին առջև՝ լինչ՝ կէս գարու սա գերի քունը։ Կուգայ օրը, — չի կրնար չգալ — որ իմ ոսկորներն ալ կ'արժանանան մեր պապերուն, իմ բառերով՝ մեր նախնիքներուն հանգիստին։ Բայց կայ աւելին։ Իմ վրայ տրտմելով, դուն չես կասկածիր որ քու ցաւդ է որ կը չարունակես։ Ինծի չէ արտօնուած ողջերուն յայտնել բաներ որոնք մեռելներուն կը պատկանին։ Պիտի չըսեմ թէ ո՞ւր պիտի իյնան ոսկորներդ։ Բայց լաւ իմացիր որ անոնց ալ սահմանուած է գերուելիւնը զոր կ'ափսոսաս իմ մասին։»

«— Կ'աղաչեմ, ու չատ, որ հովերուն չտաս դուն քեզի։ Համոզուած եմ որ վախկոտ մէկն ես իմացական արկածախնդրութեանց մարզին վրայ։ Բայց գիտեմ որ իմաստնանալու մենագրութիւն մը խորունկ հեշտանք մըն է, քու տրտմութիւնները, կորանքները, յուսահատական օրերդ դիմակալող։ Կ'ընդունիմ այդ պարագաներուն դերը քու մտքիդ, քեզի դէմ երբ զայն կը գործածես։ Բայց մի ըլլար միամիտ, չըսելու համար նանրամիտ այդ միտքը գործածելու մեր ալ հասկացողութեան։ Դուն անհատ մը չես, քու ժողովուրդիդ արժէքներէն։ Բայց չես կարող այդ ժողովուրդին հարիւրաւոր կերպերը զետեղել քու ըմբռնողութեանը ծիրին ու կը տառապիս մեր հաշուոյն, տառապելու համար աւելի վերջը նաև քու հաշուոյն։ Կը հաւատաս իմաստութեան ու չես վախնար այդ հաւատքէն երբ դատելու ես ձեռնարկած քանի մը սերունդի հանգանակները։ Մեր սերունդը կը հաւատար իր ըրածին, իր խելքին։ Ու դուն մեզի կ'ուրանաս այդ խելքը։ Ջեմ փորձեր քեզի առաջարկել մեռելներու իմաստութիւնը որ առանձին կրթանք մըն է, բոլորովին ազատ՝ ողջերուն յարմարեցումներէն, քանի որ ձրի է։ Ողջերը ոչինչ պիտի հասկնան անկէ։ Բայց տարբեր է քիչ մը քու պարագադ։ Դուն քիչիկ մը մեզմէ ես արդէն։ Կտրած են թևերդ, կտրած՝ միտքիդ ղեկը, կտրած՝ փառասիրութիւններդ, կիր-

քերուդ կիկլոնը, աչխարհի վրայ ամրախարխախ քու վստահութիւնը։ Ջառիր հոգին համը, բայց ուունդերուդ քսուեցաւ անիկա։ Մի հարցներ ուրեմն ինծի ինչպէ՞ս կ'ապրիմ հոգիի գերութիւնը, քանի որ, հարցը ընելէ առաջ չես անդրադառնար պատասխանին, քու ապրումովդ՝ պայմանաւոր։ Տարին, հինգ կամ տասը տարին անգամ մը, երբ քեզի պէս մէկը մոլորի ու գայ մինչև սա քարը, իմ գերութիւնը կը մեղմանայ, կ'ըլլայ հանդուրժելի։ Սպասելը աչխարհի կարգերուն մէջ առաքինութիւն է, մեռելներու կարգին մէջ՝ գեղեցկութիւն, սփոփանք։»

«— Դուն տեղեակ ես որ սա քարին վրայ ուր դրեր ես կործանած չէնքը քու ալ մարմինին, քեզմէ առաջ քանիներ եկան, կեցան մտախոհ ու համարձակեցան իմ աճիւնները խռովել ինչպէս կ'ըսէ իմ բանաստեղծը։ Չէի կրնար չլսել անոնց հրաւէրը։ Քեզի չափ ու քեզմէ իրաւ տառապողներ էին անոնք, մեծ մասով երիտասարդ, հայրենիքին հեռու անկիւններէն փըրթած, անոր հոգիները ինչպէս, ու այդ հայրենիքին համար զոհած ինչ որ մարդերու քաղցրագոյն ապրումներուն գումարը կը կազմէ ձեր աչխարհի երեսին, — տունն ու տեղը, արտն ու այգին, հայրն ու մայրը, կինն ու զաւակը։ Ձգեր էին այդ ամէնը ու ամպարագիծ հաւատքի մը թևերովը կը թափառէին ոստանէ ոստան իրենց երազը պատմելու աչխարհի բախտաւորներուն գութին։ Կը ծռէին իմ քարին ու անոր պաղ մխին մէջէն կը տաքցնէին — կը կարծէին — իրենց տարագիր, ազազուն, փոշիանալու վրայ երազը։ Ի՜նչ յուզիչ էին երբ կը սպասէին իմ ձայնին որ չէր հասներ անոնց։ Ուրախ եմ որ վերջապէս կ'ընեմ հանդիպումը մէկու մը որուն զգայութիւնները յարդարուած են մեր աչխարհին համար ալ։ Ո՞վ ես դուն։ Անոնք միտքի, զէնքի, զոհողութեան հսկայ խորհուրդներ էին։ Գիտէին իրենց պատմութիւնը, մանաւանդ իրենց ներկան մտածել, ու գալարուիլ չըսուած ապառնիին սարսափներովը։ Կրնային իրենց համար ձևերու, պատրանքներու աչխարհ մը յօրինել միակտուր — ինչ որ գրողներու մօտ վարժութիւն է այնքան յաճախ — ու զայն ապրիլ, երգելու համար իրենց փոքր, անձնաւորութիւններուն չփացուած երգերը։ Մեր բանաստեղծները, գրագէտները սպասը ըրին այդ երազին և ոչ թէ իրենց ժողովուրդին։ Դուն ալ՝ մէկը անոնցմէ։ Բայց անոնք որ իբրև միտք, հանդերձուած ու զըրահաւոր եկան իմ գերեզմանին, մեզի յաջորդ սերունդին իմացական ընտրանի՛ն, անոնք առանց թատերականութեան ու առանց ողբի դրին իրենց ուժերը մեր պապերուն երազին, անցած մեզի,

մեզմով իրենց։ Գեղեցկութիւն, խռովք ու անդիմադրելի հրապոյր էր, այդ տղոց աչքերուն առջև, այդ դարաւոր երազը, մարմին դարձած, պատկերին մէջը այդ հայրենիքին զոր կը կրէին իրենց արեան ինչպէս բջիջներուն ամէն մէկին մէջը։ Հիմա քեզի համար այդ հայրենիքը կիրք է ու տարփանք, տրտմութիւն ու տառապանք, կարօ՞տը՝ բոլոր ամուր ապրումներուն որոնք ո՛չ դիրքերուն կը պատկանին ոչ ալ չէզոք տարաշխարհներուն, այլ կուգան օրերէն, թերևս դարերէն որոնց ընթացքին քու մարմինդ չէնքդ իբր ոգի, անկշռելի հեղանիւթ թափառեր էր այդ հողերուն երեսին, նստեր ծաղիկներու բաժակին ու դողացեր հովերուն հետ։ Տղա՜ս, — մեռելները կրնան հայրական չեչտ մը դնել իրենց բառերուն երբ զանոնք կ՛ուղղեն ողջերուն — ինչ աւերակ ու գերութիւն է որ կը հոսին հիմա երակներէդ երբ քեզ կը փորձեմ հաղորդ ընել իմ երիտասարդութեան կախարդ ձայներուն, բոլորն ալ խղդուած իմ ժողովուրդին արեան հեղեղին մէջ։ Ատիկա չէին գիտեր այդ երիտասարդները, այնքան անմարդկային, անաստուած էր զրկանքը որ կը պատրաստուէր իրենց անհուն ծարաւէն, առնուազն արդար հացէն, խաղաղ հողին անկիւնէն, անբռնաբարելի տնակէն, — բաներ որոնց իրաւունքը կասկածի տակ չեն ինկած բախտաւոր ժողովուրդներու համար, բայց որոնք աննահանջ սաստկութեամբ մը գլացուեցան քու ժողովուրդիդ։ Այդ երիտասարդները քեզի չափ կրակոտ, բուռն, իրաւ՝ ատ միայն ուզեցին։ Գացի՞ն։ Բայց ոչ մէկուն ետևէն չտեսայ վարանոտ, անկայուն մշուշը տարակոյսին, մեղադրանքին, պատրուակին որոնք ահա հարցումի գգեստներով կ՛ուրուանան քու շրթներուդ, քեզմէ անկախ։ Գիտեմ որ յիմար մը, ապերախտ մը, սոփեստ մը չես, իմ սերունդը, ասոր յաջորդները, քու իսկ ընկերները մեղադրելու չափ, այն ամէնուն համար զոր զգացինք մեր ու ձեր հաշուոյն, ըրինք, մեր հասկցած, լաւագոյն դաւանած կերպերով։ Օ՛, ինչ անգութ տրտմութիւն ես դուն, երբ կը վախնաս բանաձևելէ փոքրոգի վճիռներուն մեղքը իմ գլխուս։ Օ՛, իմաստուն վատութի՛ւնը մեր կորուստին մէջ մեր անիմաստ փափաքները պատասխանատու բռնողներուն։ Ինչ որ կը գրուի ձեր աշխարհէն, կը հասնի մեզի։»

«— Անոնք որ, նոր հանգանակներու կապոցները անութած, աչքի ակնոցները իրենց չփչփելէն, ու հաստատ, իրապաշտ վարդապետութեանց թանձր պաշտպանութեան տուած իրենց կռնակը, գլխս կանչեցին, սա քարին վրայ, դարձեալ, հաշիւը ուզելու թափուած արիւնին, գրեթէ անէծքներու տարափ մը սպառնա-

գին խաղցնելով սա գլուխին, կը պատկանէին անչուշտ մեր ա-
բլուններին: Մեռելները դիւրագրգիռ չեն սակայն: Կը գայլի որ
վիշտը չիմարեցուցած էր զիրենք, այնքան զոհողութիւն, այն-
քան գեղեցկութիւն, այնքան սրտաճմլիկ տառապանքներ երբ
գտան անարգասիք վատնուած, լղճուած ու կրուած: Ու մեծ
էին իրենց մեղադրանքին բառերը մեր մեղքերէն: Չհարցուցի
իրենց, ոսկի ակնոցներով և պրակային իմաստութեամբ զրահա-
ւոր այդ պարոններուն, քանի մը համալսարանի ալ մագաղաթ-
ներովը պսակաւոր, թէ ի՞նչ էին ըրած, իրենց կարգին, ինծի,
ու իմ միջոցով իմ սերունդին ուղղելու համար այդ դառն որ-
քան ապերախտ խօսքերը: Ի՛նչ ալ փուճկոտ էր իրենց պլուզա-
տոսութիւնը երբ մեր ժողովուրդին կէսին ողջակիզումը կը նե-
տէին մեր ուսերուն, զայն կը գտնէին ծնունդ՝ մեր երազներուն,
ասոնց թելադրած օրէնքներուն: Մեղմով զգացուցի իրենց թէ
քիչ անկեղծ էին, վիշտէն պղտորած իրենց հոգիներէն չէին մաք-
րած լերդացած արիւնը մեր զոհերուն: Ինչպէ՞ս կ'երթար իրենց
բերանը վրայ՝ երբ խորապէս ապրած էին, գէթ իրենց անդրա-
նիկ պատանութեան հզօր, կազդուրիչ գեղեցկութիւնը մեր ու-
զածներուն, միշտ մեր ժողովուրդին արեանը հաշուոյն, սպասին:
Մենք գործեր էինք, գիտէին ատիկա, մեր հաւատքին, խան-
դին, վերանորոգ յոյսին ամբողջ կրակովը, խռովքովը: Տուինք
մեր զաւակներուն իրենց անուշիկ լեզուն, ինքնին անճառելի
հեշտանք, երբ կը թափառէինք անտառներու ծոցը, ջուրերու
եզրին ու մեր քերթողներուն տաղերը կ'ոգէինք, լալու չափ
յուզուած հնչիւններու, գոյներու, քաղցրութեան անձրևէն որ
մեր նոր գրականութեան քանի մը բանաստեղծութիւններուն
ծոցէն կ'աղբերանա՜ր: Դուն, նմաններդ՝ մեր կերտած այդ լեզ-
ուով է որ կը յաջողիք արտայայտել բարձրագոյն ժողովուրդներու
վայել մտածումներ, առանց տառապանքի, ինչ որ առած են
մեր մարմինները, դարերու ճամբով, մեր հողին ընդերքէն: Դուն
հիմա կրնաս, քու տարագրութիւնդ սփոփել, քու բառերուդ
նեարդերէն այդ հոսումները ծծելով ու տարածելով անօթի եղ-
բայրներուդ, այդ ամէնէն: Տուինք մեր ժամանակին կնիքը կրող
կազմակերպութիւններ, մեր ոչխարացած, իր գերութիւնը մխիթ,
ոսկորի վերածած մեր ժողովուրդին թելադրելով, այդ իսկ նա-
խաճաշակով՝ երանութիւնը, արքայութիւնը որուն ամբողջ փառ-
քը կ'ապրէինք, հեռուէն բայց որուն իրականացման անվրէպ
վստահութիւնը մեզ կ'ընէր յօժար ամէն զրկանքի, հերիք էր որ
սրբագրուէր դարերուն ամօթը, մեր զաւակները կենային իրենց

ձեռքերուն վաստակին մէջ, առջև, վրայ, հաւատային թէ ինչ որ այդ մատները կորզեր էին հողէն ու լեռներէն իբր չնորհ, ջերք, բարիք, գեղեցկութիւն, արդար վայելք, հեշտութիւն ու հպարտութիւն, անկորուստ կերպով իրեն ըլլալու էին սահմանուած։ Մեր սերունդին հոգիին խորը այս երազը պայծառ էր քան բոլոր արևներուն լոյսի ծովը միասին։ Ու մեր օրէնքները կը հետապնդէին այս ամէնը, դժուար պայմաններու չարիքին ընդմէջէն։ Գէ՞շ ըրինք երբ կտրուկ սանձ մը դրինք ազգին անունով պաշտօնական, ոսկեզօծեալ, չուրջառաւոր աւազակներու կզակներուն, մեր այնքան սրտայոյզ նուիրման լումաններովը մարմին առած մեր հարստութեանց խնամարկուներէն առնելով իրենց չարաղէտ ախորժակներուն բռնութիւնը, ազգին լուման յայտարարելով անձեռնմխելի սրբութիւն։ Գէ՞շ ըրինք երբ պարտադրեցինք պաշտպանութիւնը դժբախտութեան զաւակներուն, որբին, այրիին, զանոնք խնամարկող գազաններուն ցռուկները դնելով ցանցի մէջ ու այդ պաշտօնականացած յուղկահարութիւնը մէկ հարուածով կործանելով։ Պիտի չէննայինմեր ժամերը, ա՛լ ազատագրուած աս ու ան պարեգօտաւորին կալուածը կազմելու անփառունակ ճակատագրէն. հոն թափուած մեր նուէրները պիտի դադրէին աս ու ան եպիսկոպոսին որովայնը պարարելէ ու պիտի դառնային իրենց հարազատ իմաստին, վերածուելու համար շէնքերու, բարիքներու, մեր տղոց միտքը, սիրտը ազնուացնելու դերի մը յատկացուելով։ Պիտի սփռուէին, ամբողջ հայրենիքի դաշտերուն, աւաններուն, քաղաքներուն վրայ ցանցերը մեր դպրոցներուն, այդ հայրենիքին ամէնէն հեռանկեալ խորշերը մինչև հասցնելու, բաշխելու համար բարիքը մեր օրերու գիտութեան, մեր իրական Աստծուն։ Պիտի տնկէինք այդ սրբազան անդաստաններուն մէջը մեր զաւկըններու միտքին ու հոգիին՝ մանաւանդ հրաշքը ազատագրուած հայրենիքին, նոր աստուածութիւններուն։ Երբ այս բառերը կը խօսիմ քեզի, ինծի կը դառնան քառասնամենի իմ յուզումներս։ Ամբողջ երիտասարդութիւն մը խենդն էր այդ երազանքին։ Այդ հայրենիքը մեր գերագոյն կրօնքն էր, սրբութիւնը, մեր Աստուածոյն կեանքի պատկերը մեր գերութեան դժոխքին վերև պայծառակերպ այգալուսնած։ Պիտի դադրէին մեր գրողները իրենց ամէնէն խոր հպարտութեանց մէջ վիրաւորող նախատինքները, ասոնք անկարելի ընող պայմաններու ստեղծումով։ Պիտի չակէին իրենց կործանած մէջքերը բոլոր անոնք որոնք սորվեցնելու հրայրքը ունէին իրենց ներսը չատ աւելի գօրաւոր քան գրամ դիզելու

կիրքը։ Պէտք քաջալերուէին ստեղծողները, շինողները, կազմակերպողները, մեր ու օտարներու սպասին։ Բայց պէտք տային մեր ժողովուրդին արդի ամէնէն ամուր, ընթացիկ փառաւորանքները։ Գէ՞շ ըլլինք երբ հին ոստաններու մէջ մեր ստեղծող ուժերուն փաստը մարմարին լեզուովը երգելու ընդունակ միտքերու ծնունդ տուինք անուղղակի։ Այն շրջանը ուր իմ երիտասարդութիւնը կը բացուի աշխարհի քաղցրութիւններուն, մենք արեւելքի արիւնազանդ քաղաքներուն մէջ դրինք ձեւին վայելչութիւնը, գոյնին կախարդանքը, քաղցրութիւնները արուեստին։ Մեր նոր ոսկեդա՞րը։ Անոնք որ մեզ կը փորձեն նախատել, թող դառնան պատմութեան։ Ունին սորվելիք մէկէ աւելի հպարտութեանց դասը, իրենց կորակոր, անիրաւ քաշքշուքները հարիւրապատիկ գերազանցող։»

«— Դարձեալ, գիտեմ որ դուն չես նմանիր գիս կանչող ուրիշ մարդոց, անոնք ալ գրչի բանուորներ, քեզի չափ երբեմն ճերմկած, քիչ մը աւելի իրենք զիրենք հաւնող, բիրտ ու պահանջկոտ, բայց որոնց մտահոգութեան բոլոր լարերը կը վազէին կեդրոնական ընդունարանը հանրութեան բարիքին։ Ատոնց ու իմ միջեւ համերաշխ հոգեկանութիւն մը չեմ արժեւորեր աւելի քան իր տարողութիւնը։ Դուն դժուար կը հաշտուիս հիմա ստեղծելու, գործելու եղանակներու հետ որոնց մէջ գերագոյն բարիքը՝ նորութիւնն ու տեւականութիւնը կ'անտեսուին յաճախ, ու իրենց տեղը կուտան աժան, սովորական, չըսելու համար հինցած հրամայականներու։ Մեր գրածները քեզի համար աւուր պատշաճի խօսքեր են, երբ պէտք ուզէիր որ անոնք ըլլային անկէ անդին։ Դուն կը զատուիս գիս հարցաքննողներուն բոլորէն, երբ ինձմէ կ'ուզես հաշիւը իմ այն ապրումներուն ամէնէն աւելի, որոնք իմ անձիս ծիրովը եղան պայմանաւոր։ Խենդն ես մարդկային փաստին։ Ու ատով է որ կը տառապիս երբ չես գըտներ իմ գրածներուս մէջ բաւարար տարր, համոզիչ վկայութիւն, այն ամէնուն շուրջը որով յօրինուեր է իմ հոգեղէն գրութիւնը։ Գրեթէ անիրաւութեան մը գինով գիս կ'առանձնացնես, իմ շատ անձնական զգայութիւններուս հանդէսին դիմաց, իմ սերունդիս ձգտումներէն։ Ամէն մարդ Ռաֆայէլ չի թարգմաներ, անշուշտ։ Ու 1830-ի մարդերը ժամանակ ալ չունէին չէնքշնորհք սիրահարներ ըլլալու։ Բայց իմ սերունդին բոլոր երիտասարդները Ռաֆայէլներ էին, գէթ գրիչ մը շարժելու ընդունակները։ Օ՜, քու հիւանդոտ հետաքրքրութիւնը որ քեզ կը մղէ աւելի խորունկները, հեռուները, մինչեւ հիմա գիս խուզարկողներէն։ Կ'ու-

զես տեսնել իմ հոգիին կտաւը, անոր հիւսքին յարդարանքը, այն ամէնը զոր ծուէն ծուէն ես առի իմ ոստանէն ու նետեցի իմ պապերուն արեան ջուրերուն որպէսզի կերպարանք առնէր իմ գրականութիւնը որուն առեղծուածային տրտմութիւնը կը հաստատես բայց կը դժուարիս հասկնալ: Կ'ընդունիս զայն իրաւ, բայց չես ներեր, այնքան անսովոր է անիկա իբրև կեանք իմ շուրջը հիւսուած համապատկերին ծոցը: Իմ ձգած կտոր փրթուած էջերը քեզի համար պատրուակ՝ որպէսզի բացատրես թէ ե՞րբ մարդիկ անկեղծ են, գործա՞ծ թէ գրած ատեննին: Կը փնտռես աղբիւրը իմ էջերը փաթթող թանձր թախիծին, անսրբագրելի ցաւին, դուն որ ուրիշներու բերնով ու գիրով քեզի հասած վկայութիւններուն գումարովը կը յաւակնիս իմ դէմքը յօրինել: Քեզի կը ներեմ քու կասկածը, արդիւնք՝ քու տեսնելու կերպիդ որ արուեստը, միտքին հեղումը չի յօժարիր կեանքէն անջատել, առանձնացնել, զանոնք պահելով ստրուկ՝ պայմաններու, պահին ու շրջապատին, մարմինին ու պատմական ճնշումին: Այո՛: Ունէ՞ր իրաւունք փառաւոր երիտասարդը, որուն օրերը, ամիսները, տարիները ինչ այլապէս փարթամ գումարներու կը հասնէին, գրելու այնքան մելամաղձոտ, այնքան օդային, այնքան ռոմանթիկ (քուկդ է բառը) տագնապներ, բոլորին վրայ սուգին դրօշը սաւառնագեղ թրթռացող . . . : Այո՛, չես հասկնար զիս իմ պարզած այդ հոգեվիճակին մէջն ու վրան երբ ճիշտ հակառակէն խելամտումներ քեզ կը թելադրէին իմ դիրքը, վարկը, արժանաւորութիւնները (հոգ չէ որ գործածեմ քիչ մը խոշորցուած տարազներ) բոլոր դռները, ճամբաները իր առջին բաց գտնող մե՛ծ անձնաւորութեան մը հէքիաթը: Տղաս, երբ կ'ապրիք, կ'ապրիք ձեր երազը, ձեր իրաւութիւնը, ձեր ճակտի գիրը և ոչ թէ ան զոր մարդիկ իրենց անծակ միամտութեան մէջ կը վայլեցնեն ձեզի: 1860-ի քրոնիկագիրները ինչեր չեն վերագրեր ինծի: Բայց որքան հեռու էի այդ ամէնուն պարունակէն, ես՝ բաժակ մը ջուրի համար դարերով տառապող մարդը, որուն վստահուած ըլլային ակունքները մեծամեծ գետերուն: Ես՝ մարդը որ կը զգար ամբողջ ձգողութիւնը կեանքին. իմ շուրջը վարդ ու ծաղիկ, սիրտ ու արցունք, գեղեցկութիւն ու արիւն, պալատէ պալատ, ծովախորշէ ծովախորշ, կղզիէ կղզի, հովին մէջը ամէնէն հզօր զգացումներուն, դպելով թաւշութիւններու, գրաւչութիւններու, կրելով ծանր կրակներու ճառագայթուն տագնապները ինձմէ դուրս, դէպի ինծի արեւելուած: Դո՛ւն ինչ կը ճանչնաս Պոլիսը, իր արքունիքներուն,

դիւաններուն, եալընեերուն, գերեզմաններուն, ու կիներուն բոլոր վարդարաններէն ցոլացիկ, ամբարձիկ անուշութիւններուն . . . : Ցա՛ւ, այս ամէնը: Ա՛յ: Ցա՛ւ: Ցա՛ւ: Ցա՛ւ: Տղաս: Ես տուեր եմ իմ թևը իմ սերունդներուս, — աղջիկ ու մանչ, տարեր զանոնք անտառէ անտառ ու լացեր անոնց հետ: Մեր. չրթները մոխիրի համ կ'առնէին Աստուծոյ ամէնէն անուշ բարիքներէն: Համբոյր մը մեզի համար մահուան պատգամ մըն էր: Ու մեր ոտքերը ծաղիկներու բաժակին վրայ սիրտեր է որ կը զգային: Ահա թէ ինչու տխուր է եղած ինչ որ մեր գրիչէն ինկած է թուղթի: Այս իրողութիւնը վերածել գրութեան ու մեր ժողովուրդին մեծ թախիծը յատակ գործածել մեր գրականութեան այդ բօճալիքէին, ո՛չ բանպիտութիւն է, ո՛չ ալ հոսհոսութիւն: Մի ձգեր կասկածի տակ իմ ցաւին խորունկ անկեղծութիւնը: Թերևս կը տարուիս իմ պայմաններուս վերլուծումին, ամէնէն նկարագեղ տեսարաններու, ամէնէն հեշտ ապրումներու հանդէս մը յարդարելով իմ օրերուս: Կային ատոնք, բայց կար ատոնք իրը ընելու կանչուած հոգիին ալ առհասական զօրութիւնը: Դարերով «սուգ ծծած» մեր հոգիին բջիջները պիտի չկրնային երկու սերունդի յարաբերական քաղցրութիւններով թափել իրենց թոյնը ու վերածուիլ մարդոց. միջինին պարզուկ խառնուածքին: Դուն ինքդ ալ ապրեր ես այդ հեշտ ոգիին վայրերը, անոնց խորերը թափառող այլապէս սրտառուչ անուշութիւնները, ատոնցմէ հանելու համար ամէնէն տրտում հանդէսը մարդկային ապրումներուն. զի, ինչպէս կ'ըսէ մեր պարզուկ մէկ վարդապետը, մեր երկիրը այն անհասկնալի տեղն է ուր նոյն ծաղիկէն օձը իր թոյնը կը յօրինէ, մեղուն՝ մեղրը: Իմ սերունդին բոլոր տղաքը զարնըւած էին նոյն ցաւով: Մի երթար առաջ, ամէն ինչ ըմբռնելի ընելու աճապարանքիդ մէջ, այդ ցաւերը մկրտելու գրական տարազով: Չէ՞ որ գոյութիւն ունէր մեր պաշտած օտար գրագէտներուն մօտ դարուն ցաւը: Չէ՞ որ մեծ կախարդներէն այդ գրականութեանց՝ մեծ մասը կը տառապէին, տառապէր էին նոյն ցաւով: Ու ա՛ն որ լացեր, լացուցեր էր ամբողջ աշխարհի երևտասարդութիւնը, ինծի պէս եղեր էր քաղաքական մեծ խռովքներու սիրտին: Սիրեցինք Լամարթինը, գիտնալով հանդերձ թէ անիկա ազնուական արիւնի մը կայլակներէն կը յօրինէր իր բանաստեղծութեան ամէնէն տրտում անուշութիւնը: Դիտէինք բայց երբեք մտքէ չանցուցինք անոր ու նմաններուն ցաւերը փոխ առնել: Ի՞նչ տղայամտութիւն պիտի ըլլար ատիկա, երբ մեր ցաւը ծո՞վ էր մեր շուրջը ու մեր արիւնը այդ ծովուն մէկ

մասն էր եղած անյիշատակ ժամանակներէ ասդին։ Գրականութիւն չունէինք, նոր իր առումով, որպէսզի ասոր ցաւը ապրեինք։ Հիմա, երբ կը խօսիմ քեզի այդ օրերէն, ազգմունքին տակն ալ անոնց յաղորդ օրերուն — գերեզմանը թափանցիկ է հոգիին համար ու կը ծծէ հոգին երեսին չրջապայող բոլոր յուզումները, պահելով անոնց մարդկային իսկութիւնն ալ — աւելի մօտ եմ բափանցելու։ Ինծի համար գրեթէ պարզ է այն դժուար ըմբռնելի իրողութիւնը որ հաստատելի է մեր սերունդին բոլոր իրաւ, քիչ իրաւ, նոյնիսկ սուտի հետ չփոթուելու չափ ծեքծեքուն հոգիներուն մէջ։ Ջուր չեն ցաւերը Մկրտիչներուն, Պետրոսներուն։ Աւելին։ Ոչ միայն մենք, այլև աւելի հինները ու աւելի նորերը, առանց ուզելու, նոյնիսկ գիտնալու, մէկ ու նոյն ցաւին զանազանակ երեսներ եղան։ Սխալ. մէջ են անոնք որ կը կարծեն թէ մեր վշտապին չեչտը, մեր լացուկառած զգայնութիւնը մենք ըլլանք փոխ առած գիրքերէն, կամ եղած ենք ունայնամիտ՝ մեր պզտիկ դժբախտութիւնները մեծցընելու, գրական թեմաներու վերածելու համար։ Այդ Պոլիսին յաղթական տէրերը դուն կը ճանչնաս իրենց գրականութենէն ալ։ Որքան տխո՜ւր՝ այդ բանաստեղծութիւնը, իրաւ քերթողներու գրիչէն բխած, որ, հակառակ տաղաչափական աշխարհ մը նանրութիւններու չարիքին, դարձեալ կը հասնի սիրտին։ Որուն անգիմադրելի տրտմութիւնը մանաւանդ կը բռնէ քու չիզերդ երբ ապրիս այդ բանաստեղծութեան ժողովրդային ձևէն քեզի մատուցուածը։ Ըսես ատիկա բխումն ըլլար այդ արևելքին...։ Մեր ցաւը ցաւն էր մեր ժողովուրդին, քանի մը հազարամերու թունաւոր ծորումներէն գոյացած։ Անոնք որ մեր գրականութեան մէջ այդ չեչտը (ցաւին) կ'ենթարկեն յարձակման, հարցուցած ունի՞ն թէ ո՛ր օրէնքով, չըսելու համար իրաւունքով, կը յաւակնին այդ մեղադրանքը կազմակերպել, ու կը տառապին գտնելու համար ա՛ն՝ զոր երբեք չէ ճանչցած մեր հոգին, մեր անմիջական պապերուն հոգին, ու աւելի քան սաստկութեամբ մը՝ մեր նախնեացը հոգին։ Տրտում են անձերը ցմահ, ոչ միայն մահուան երթալու ատեն, այլ մանաւանդ անկէ առաջ։ Կը գառնամ իրականին, իմ իսկ տագնապին։ Մէկն էի որ ունէը իր տրամադրութեան տակ տխուր չըլլալու բոլոր պատճառները։ Բաց էին իմ առջին պալատները, արքունիքները աբևելքին ու արևմուտքին։ Ջարգացուցած էի իմ զգայնութիւնը՝ կեանքին մեծ ու պզտիկ բոլոր իրաւ հոսումներուն տարրերովը, ըլլալով պարզ մարդոց տառապանքին հետ, ըլլալով խոշոր գլուխ-

ներու ներքին չարչարանքներուն հաղորդ, առնելով արցունքը որբին Թարթիչներէն, աղքատին զրկանքը իմը ընելով ու լալով բոլոր վաղահաս մահերուն, անբուժելի հիւանդութիւններուն, անսփոփ անձուկներուն արցունքը, առանց թատերականութեան ու առանց նախանձի։ Ես պուտ մը անխառն վայելք չեմ առած այդ ամբողջ բարիքներէն։ Չէի կրնար։ Չունէի՞ ատոր զգայարանքը։ Բառ ծախել կը նշանակեն ասոնք։ Մեր ցաւը մեծ էր, մեծ է ձեզմէ ու մեր բոլորէն։ Դուն ալ ըսած ես ասոր մօտ բաներ։»

«— Կը զգամ որ աւելի խորունկ հետաքրքրութիւններ կ'ուրուանան գանկիդ տակ։ Քու ալ դժբախտութիւնդ է ատիկա։ Ո՞վ չէ ունեցած իր սրտին հեքիաթը: Բայց զայն պատմելու մէջ մարդիկ դարձեալ կը մնան հաւատարիմ իրենց խառնուածքին: Իմ գրածներս անբաւակա՛ն՝ անշուշտ, որպէսզի անոնցմէ հանէիր իմ վէպը։ Կը նեղուիս որ շատ քիչ բան ձգած են մեր գրողները, իրենց ներքին ալքերէն, ինչպէս կը նեղուիս որ շատ քիչ բառ ինկած է սեւեռմա՛ն՝ մեր ժողովուրդին սովորական ապրումներէն, մեր գիրքերուն մէջ։ Աւելո՞րդ, հոս, քեզի յայտարարել որ ամէնուն կը նմանէր եղնիկը (հէքիաթները կ'ախորժին այս կենդանիէն, արեւելքի մէջ), ու ամէն եղնիկի պէս տրտում պըչրանքն ունէր քալելու, նայելու, վազելու, հեռուներէն լալու ու ըլլալու անհետ Թաւուտներէ ներս։ Գիտեմ որ չես ախորժիր հռետորական ձեւերէ ու կ'ատես այլաբանութիւնը։ Ի՞նչ փոյթ։ Իմ բառերս վերածէ իրենց իսկական պատկերին։ Այն ատեն այդ եղնիկը կ'ըլլայ արեւելքին աղջիկներէն մէկը։ Զայն նկարագրելը կը ձգեմ բանաստեղծներուն։ Բայց ահա աւելի իրաւը։ Չեղայ ուրիշներու պէս ու կարգին, որոնք աղբիւրի մը գլխուն, լճի մը ափունքին, վար դրած պահ մը կեանքին բեռը իրենց ուսերէն, կը կարծէին հանգչիլ, կամ հանգչեցնել իրենց յոգնութիւնը, ծարաւէն հիւծած շրթներուն նետելու համար երկու ափ վայելքին զովութիւնը, սպասելով՝ որ հեռուներէն, իր Թաւուտները յուզելով դառնայ իրենց անուշիկ աչուըներով Երեւոյթը — տուր անոր բուն անունը — նստի ծունկերուդ, մէկդի ընէ Թարթիչներուդ վրայ ծանրացող զրկանքին, տառապանքին դեղին փոշիները, գտնէ հոգիիդ մուտքը՝ բերերդ, անցնի անոնցմէ ներս, անուշ, շքեղ, կսկծագին, խռովիչ ու անդիմադրելի, Թափելու համար հոգիիդ ամայքներուն, սուրբ անդաստաններուն ծոցը անձրեւը կրակէ քաղցրութիւններուն, անպատում սարսուռներուն, կայլակ կայլակ, ինչպէս կայծերը որոնք կը Թուին, կը

մեռնիլ, կը ծնիլ, ու այդ մենութիւնները կոյս անտառներուն՝ կը վերածեն անհուն արշալուսումներու։ Դուն կը դողաս։ Դուն կը թօթուես այդ կրակին բաշերը, տեսնելու համար անսպառ ակունքը անոնց։ Կ'երկարես ձեռքդ, պատրագին, բռնելու համար այդ քուլաները փայլակներուն, ու ... կը գտնես դուն քեզ մինակ։ Հեռո՜ւն՝ թեթեւ փոշին փախչող եղնիկին ոտքերուն։ Չես հասկնար։ Չես հարցներ։ Չես հաւատար, մինչեւ որ պատռի պատրանքը, եղնիկը սուզուի թաւուտներէն, ի՞նչ հարկ գիտնալու՝ իյնալու համար ուրիշին ծունկերուն։ Թող մնայ սիրտը, «խնկարկելու սիրտն անապատ» ինչպէս կը պատկերէ իմ սերունդին մեծ բանաստեղծը։ Թող մնայ ամիսնե՞ր, իմա՝ տարիներ, սպասումին մէջը նոյն լերան, նոյն աղբիւրին, նոյն եղնիկին որոնք կը հաւատաս թէ սահմանուած էին իրարու գալու, միշտ քու մէջդ։ Հէքիա՞թ։ Որո՞ւնը չէր մեր սերունդին, որո՜ւնը, որպէսզի իմս չըլլար։ Բայց ինչ հարկ քեզի պատմել այս տըկարութիւնները, տրտմութիւնները։ Վիպողի քու յօրինողութիւնդ հեշտագին կ'ազդուի, կեանքը այսպէս անիրականացնելու խաղերէն ու երազները մարմնաւորելու ախորժակներէդ։ Ոչ եղնիկ էր, ոչ ալ աղջիկ։ Ոչ կը սիրէր ոչ կ'ատէր։ Ոչ աղուոր էր ոչ ալ տգեղ։ Ջուրերու ծոցին մեր նաւակները իրարու քով կը դողային երկու երազներու նման, առագաստ բացած։ Պիտի չուզէի բռնել թեւէն, վախէն որ կը փրթէին անոնք, այնքան բարակ ու թեթեւ էր անոր ամբողջ մարմինը։ Պիտի չուզէի նստիլ կուշտին, վախով որ կը կործանէր, այնքան զաղփաղփուն էին անոր ոսկորները, մարմնեղէն չէնքը . . . ։»

«— Կը հարցնես թէ սիրա՞ծ եմ։ Վերի հէքիաթէն վերջ, ի՞նչ կ'ուզէիր որ ըսէի քեզի։ Եղանք անոր հետ անտառներու խորը, առանց ժպիտի ու առանց յուզումի։ Ու կը խնդար անիկա չլալու համար։ Այն օրերուն ես թափանցումն ըրի մարդերու սիրտին այն ծալքերուն որոնք ծածկուած կը մնան, երբեմն մինչեւ գերեզման։ Յետո՞յ։ Բայց այո՜։ Տղա՛ս։ Կեա՛նքը. առա՛նց եղնիկներու. չոր, պահանջկոտ, բիրտ. որ զիս առաւ իր ալիքներուն վրայ, նետելու աշխարհի հեռու ափունքներուն։ Ըսի թէ բաց էին առջիս արքենի մեծ դռները։ Ըսի՞ թէ դպայ ու անցայ ծփուն, շղարշային, նուրբ ալ, բաներու որոնք թաւիշ էին ու վարդ էին, կաթի կը նմանէին ու նայուածքի տեղ կրակէ կայլակ։ Կը զգամ որ քեզի հաճելի չեն այս պատկերուն բառերը։ Բայց ընդունէ որ մենք չենք նմանիր ձեզի որոնք յանուն աւելի իրաւութեան, չըսելու համար՝ իրապաշտութեան, կը ձգտին

թանձրացնել այս ծփուն զգայութիւնները։ Ինձի չես ներեր իմ վերապահութիւնը այդ ձև արուեստէն։ Բայց հազիւ կրնաս ըմբռնել որ մենք կիներու նայելու ատեն կը տառապինք այդքան նրբութեան ու քաղցրութեան ճակատագրէն որ ափիս մէջ փոշիացումն էր թիթեռնիկին ոսկի թևերուն, ցօղին ադամանդին ու ջուրին կապոյտ զովութիւններուն։ Ջէինք նեղեր մեր երազը սակայն, ձեզի պէս, անկէ առնելու համար արիւնոտ համերը ու մոխիրին աղը։ Մեր ամբողջ էութիւնը օր մը օրանց չեղաւ ազատուած այդ զգայութիւններուն քաղցր տանջանքներէն։ Ու ամէն բան սէր էր մեր ներսը, նոյնիսկ՝ մեր կիրքերը, մեր ատելութիւնները, մեր վախերը։ Մենք զայն բաշխեցինք մեզմէ դուրս, առատ առատ, հազար ու մէկ ձևերով, ու դուք դժուարութեան մէջ էք զանազանելու այդ զգացումին բիւրաւոր ներքութիւնները։ Սիրեցի, տղաս, չատ աւելի ուժով, խորունկ, տառապագին, որքան չես տար մեր լրջութեան ընել այդ թեթև, ոստոստուն խաղերը։ Բայց ահա չգիտցածդ։ Իմ Մկրտիչը երբ ամէնուն բերնէն վազող չատ անուշիկ երգի մը մէջ, իր սրտին, մտքին, երևակայութեան ամէնէն իրաւ բխումները (գարունը ու իր հովը, վտակը ու իր աւերակները, կոյսը և իր մազերը, թռչունն ու իր քնարը) կը պատկերէ այնքան միամիտ պարզութեամբ, անկեղծութեամբ, բայց չի կրնար զանոնք բոլորն ալ սիրտեն ի բաց չղրկել, (որովհետև անոնք Հայրենիքեն չեն առներ իրենց սուրբ լարերը, ծիլերը, խազերը) տուած կ'ըլլայ մեր սիրոյն կարելի կերպարանքը։ Այո՜, իրապաշտ պարոն, մենք սիրեցիք ամեն բան. նոյնիսկ վեր տրտմութիւնները, միամտութիւնները, մեր անհուն ըղձաւորութիւնները։ Օ՜, ձեր յաւակնոտ բառերը մեր սա վիճակը պատկերող, զայն օտարներէ փոխադրուած պատգամող, ձեր բարբարոս տարազը՝ որով մեր այնքան իրաւ այդ ապրումները գրական յարդարանք, չըսելու համար կեղծիք յայտարարեցիք։ Մենք ծառերուն տերևներուն մէջ համբոյր, մշուշին թևին մէջ շղարշ, թռչունին ձայնին մէջ սի՛րտ կը տեսնէինք, ու դուք այդ ամէնը դրիք կասկածի տակ։ Անիրաւ էիք։ Մեր օրերուն աղջիկները համբուրել՝ հալիլ կը նշանակէր։ Ահա թէ ինչո՞ւ այնքան օտար են ձեզի մեր բառերուն թելադրանքները, քանի որ ձեզի յատուկ վարժութիւններ, ախորժակները գտնել չանացիք մեր մէջը։ Մեզմէ իւրաքանչիւրին տառաման, այնքան ծփուն, սխրագին այդ նուաղումները մեր զգայական կեդրոններուն, ձեզի համար արեան հաստ բռնկումներու ցոյց մը, հանդէս մը, մարտ մը դարձաւ։ Ջեմ

կրկներ եղնիկին հէքիաթը։ Բայց զայն կը չրջեմ։ Նայեցան ե-
տևէս ու չգտան զիս։ Թափառեցան ճամբաներուս ու չհասան
ինծի։ Եղան մտերմութեանս ամայքներուն բայց չմտան ներս։
Թև երկարեցին ու պատրանք բռնեցին։ Գիր ղրկեցին ու պա-
տասխանի տեղ ճերմակ թուղթ ստացան։ Հպարտացան որ տա-
ռապանք էին բարդած իմ սրտին ու չատ ուշ հասկցան թէ ի-
րենց սրտին տառապանքը թեթևցնելու համար ամբողջ երիտա-
սարդութիւն մը զոհելու տրամադիր էին։ Մէկը՝ այս խաղին
հեշտախտաւոր մուրացկանը, տարիներ վերջ, սա քարին պիտի
բերէր ծաղկեփունջի տեղ ճերմկած իր մազերուն պսակը, պիտի
տար իր կուսութեան վատնուած, պատռուած, անպէտք ծաղիկի
մը պէս թոռոմած վերջին աւերակը, փաթթելով իմ քարը, ա-
ղօթելով, հոգիիս խաղաղութիւն հայցելով ու իր զղջումն իսկ
ամչնալով լռելէ . . . ։ Աւելին, անցնիլ. պիտի նշանակէր կեան-
քին սահմաններէն։»

«— Պալատներո՞ւ մէջ։ Վիլլաններու գողտր պարտէզնե-
րուն ամայքի՞ն։ Ջուրերու ափի՞ն։ Հիւանդութեան մահաբեմի՞ն։
Ա.քսորանքի լքումներո՞ւն։ Կարօտին կրակներո՞ւն խորունկը։
Ինչու չէ։ Անշուշտ, մեզմէ որո՞ւ չէ ինկած բաժին մը սա կեան-
քին մութ, առանձին, եսակեդրոն յուզումներէն, երբ ժամերդ
վատնելէ յետոյ ուրիշին, ուրիշներուն, երբեմն ժողովուրդի
բարիքին, կը յոգնիս, կը տկարանաս ու կը փնտռես բանաստեղ-
ծին երգած թաւուտները, քիչիկ մը քու հաչուդ ըլլալու, քի-
չիկ մը ազատելու քեզ օրուան ժանգերէն։ Հին դարերուն մար-
դիկ այդ պահերը վերածեր էին խորհրդային անպատմելի վերա-
ցումներու հանդէսի մը։ Ինչ օրերուդ, ու մանաւանդ հիմա այդ
պահերը դարձան տրտում յոգնութիւններու յաւելեալ բռնավաս-
տակ մը, ջիղերու վրայ բարդուած նոր տանջանք։ Հիմա, այդ
առանձնացումներուն մէջ քու ընկերը աճապարոտ ձև մըն է, որ
կրցածին չափ չուտ պիտի ձգէ քեզ, անցնելու համար ուրիշին։
Իմ երիտասարդութեան, այդ առանձնացումը բաժնող աղջիկը
չէր նմաներ ոչ հիներուն, ոչ ալ ձեր կազմակերպած տիպարին։
Անխորհուրդ ձեռքեր խառնեցին իմ թուղթերը որոնց մէջ ես այդ
պահերէն ապրումներ էի պահի դրած, չորցած ծաղկի թերթիկ-
ներուն նման։ Ու այդ ձեռքերը ըրին աւելի տրտում անիմաս-
տութիւն, յանձնելու համար այդ թուղթերէն փչրանքներ ձեր
թացիկ, թուլիկ հետաքրքրութեան։ Ձեզմէ մէկն էր վէպը ուր-
ուագրողը։ Շինեց դէմք մը, հուրի մը, իր բառերով, զայն
դնելու համար իմ հոգիին պարտէզին խորը։ Յետոյ, տալով ուժ

իր երեւակայութեան թեւերուն, ամբողջացուց ուրուագիրը: Հիմա դուն մտքիդ մէջ ունիս անոր պատկերը: Ոչ սուտ, ոչ իրաւ սակայն այդ վէպն ալ: Եղաւ ճամբաներուս, ու չմօտեցաւ: Մօտեցաւ ու հէքիաթին երկայրի սուրը դրաւ իր ու իմ մէջտեղը: Ուզեցինք խօսիլ ու չկրցանք: Ուզեցինք նայիլ իրարու ու մեր արցունքները պղտորեցին մեր դէմքերը, իրարու ներսը իյնալու անկարող ըլլալով զանոնք: Պալատական պարտէզներու մէջ ես սպասեցի անոր հոգիին որ չէր կրնար խտանալ, բառ, նայուածք, քաղցր յուզում մը ըլլալ: Դարձեալ պալատական սրահներու մէջ կեցանք քով քովի, ոսկիի ու գոհարի տրտում շքեղանքները դիտելու ու մեր սիրտերէն իրարու երկարած լարերը չեղան թրթռման: Օ՜, տղաս: Մեզ զուր տեղը մի մեղադրեր մեր ռոմանթիզմին համար: Ես՝ գիրքերու յօրինո՛ւմ. լաւ, բայց անիկա աղջիկն էր այդ Պոլիսին, որուն մարմինին, կերպարանքին, հրապոյրին բոլոր ծուէնները հաւաքուած էին այդ կախարդական վայրերէն: Եղանք ամայքներու մէջ ալ, ժամերով, միշտ առանց բառի, իրարու հետ նոյն գիծի գալէ զգուշաւոր: Ու այս եղաւ իմ մէկ հատիկ իրաւ վէպը: Դուն, քու գործիդ մէջ, նման վիճակներու մօտեցար ու կը հասկնաս լռուած մասը այդ պատմութեան: Երբ անցաւ կրակներուն մատաղութիւնը ու մոխիրին գորշ ճերմակը կամաց կամաց նստիլ առաւ իմ ջիղերուն ցանցին, այն ատեն միայն զգացի թէ ի՜նչ անանուանելի յիմարներ էինք եղած: Ասկէ անդին պատմութեան կը պատկանի: Դուն ազատ ես այս դրուագը աճեցնելու, քու օրէնքներուդ արտօնած չափովը: Ես ու ան թշնամիներ չեղանք, անշուշտ, երբ երկուքս դարձեալ իրարու հանդիպեցանք: Ես ուժասպառ հիւանդ մըն էի, ան ճերմկելու վրայ թառամում մը: Ու ահա ողբերգութիւնը: Կը սիրէինք մեր աւերակները: Ու դարձեալ չեղանք իմաստուն գէթ մեր կործանումները բացատրելու իրարու: Դուն երկար երկար մտածէ թատերական կառոյցի մը վրայ որուն հերոսուհին աշնանամուտ առտու մը, աշնանահար իր սիրտն ու մարմինը ա՛լ անպէտք դատելով, կ'երթայ ջուրին վերմակը բանալու, առագաստի վերմակին տեղ, ու ... իջնելու: Թափ տուր երեւակայութեանդ: Դիր այդ ափունքին միւսն ալ: Թող ջուրերու երեսին անոնց ձեռքերը իրարու գան առաջին ու վերջին անգամ: Քահանայ մը չըլլայ այդ ողջագուրումը նուիրագործող: Ելլեն ջուրէն ու քալեն, իրարու հակադիր իրենց ճամբան: Գիտես ի՜նչ եղերական է այս պատմումը: Ու պարտաւոր ես ըն-դունիլ անոր խորքին հարազատութիւնը: Այսպէս պէտի վար-

ուինք, մենք յաճախ մեր սիրտին հետ։ Ես իմայ իմ իրաւ գե-
րեզմանը։ Ան իր ճերմակ մազերուն պատանքին մէջ եկաւ
նստելու քու տեղդ։ Ու նորէն բառ չունէինք իրարու։ Ահա
հէքիաթներուն հէքիաթը։»

«— Դարձեալ ուրիշ պատմութի՛ւն, կախարդական այդ աշ-
խարհէն։ Իմ թուղթերուն փշրանքները քեզի կը թելադրեն վե-
րինին մօտիկ փոքր տառամ մը։ Բարիզեան վիլլան։ Ու իրաւ էր
անիկա։ Ծովերէն անդիէն եկող աղջիկ մը։ Ու իրաւ էր ասիկա
ալ։ Արեւելքէն գահազուրկ իշխանազուն մը։ Ու իրաւ էր ան ալ։
Ի՞նչ հարկ երկար վերլուծումներու։ Դուն արագ թափանցում-
ներու մարդն ես։ Կազմակերպէ՛ վէպը։ Բաժնեցի այդ տարագիր
հոգիին հետ իր հիւանդութիւնը զոր կը զգայի քան թէ կը ճանչ-
նայի։ Չէր հազար որպէսզի բանաստեղծական պատրանքը ըլլար
տիրական։ Չէր տաքնար վերջալոյսներուն։ Ոչ արիւն, ոչ ալ
մաշուք։ Բայց անոր դէմքին՝ այն գունատ վարշամակը, որ վեր-
ջէն մեռելինը պիտի ըլլայ։ Բայց անոր աչքերուն մեղմ կար-
միրը որ տենդի մը ցոլքը չէ բայց ներքին կրակէ մը արձագանգ
մը։ Ի՞նչպէս քաշուեցանք իրարու։ Մեր շուրջը ուրիշներ, բա-
րիզեան դէմքերու այն հանգչած, խաղաղ, գոհունակ չէզոքու-
թեամբը որ նստած, մարելու վրայ քաղաքակրթութեանց վեր-
ջալուսային նշաններէն մէկը կը կազմէ։ Մարդեր էին որոնք
պարպուած իրենց կրակներէն, վերածեր էին իրենց օրերը հա-
ւաքուելու նոյն ժամուն, նոյն պարտէզին, նոյն սրահին։ Որոնց
համար ճաշի րոպէները, դաշնամուրին հեծկլտուքը, խօսակցու-
թեան գնացքը կը յօրինէին գոյութեան մը հիմնական արարք-
ները։ Հիւանդնե՞ր։ Բայց ով չէ ատիկա, սա ձեր աշխարհի ե-
րեսին։ Առնուազն հոգիները այդ մարդերուն զարնուած էին
մեզի անծանօթ ցաւերով։ Ծովերու անդիէն եկող աղջիկը կ'ապ-
րէր քսանին և երեսունին միջնարարը։ Արեւելքի գահընկէց իշ-
խանը անցեր էր չատոնց յիսունէն։ Տարիքը երբեմն խմաստ մը
ունի։ Բաժնեց իմ հիւանդութիւնը զոր չէր կրնար ըմբռնել։ Տա-
րիքներու հասկացողութիւն մը կայ, հիւանդէ հիւանդ։ Ես ան-
ցեր էի իր գարունէն, չփուեր իր ցաւերը յիշեցնող ուրիշ սըր-
տառուչ հիւանդներու։ Ան չէր տեսած իր չէնքին մէջ անթերի,
փարթամ մարդը որուն գլխուն վերև կը սպասէր մահուան հրեշ-
տակը, պսակը ձեռքին, քիչ մը աճապարոտ նոյնիսկ։ Ու այս-
պէս մենք մեր չրջապատին պարզեցինք տարօրինակ պատկերը
տարօրինակ զոյգին։ Աչնան իրկուն մը, վիլլայի պզտիկ թաւուշ-
տին խորը, գտայ որ բարակ ու տրտում աղջիկն էր անիկա։ Ու-

նէր քանի մը մասնայատուկ կողմեր ալ։ Ու էր այն տիպարներէն որուն պատկերը կը շինենք մեր մատուըներովը, մեր տղու օրերէն, կը գտնենք աւելի ուշ՝ մեր սրտի խորանին, պատանութեան կախարդ շրջավայրը երբ կը մտնենք։ Հէքիա՞թ։ Անշուշտ։ Այդ իրկունը երբ ինծի տուաւ թաց իր ափը, զգացի որ կը դողար անիկա ու չանդրադարձայ որ իմ դողն էր որ ինծի կուգար այդ ափէն։ Նստանք, մինչև որ մութը ջնջեց անոր տժգունութիւնը, բայց աճեցուց իմ հեւքը։ Անցանք սրահ։ Ան ալ ինծի պէս մատ չերկարեց կերակուրներուն։ Ու դաշնակին առջև, առանց գիտնալու թէ ինչու, անիկա ապրեցաւ իր ամէնէն իրաւ օրը։ Ես կուլայի։ Մարդիկ տեսան զիս ու քաշուեցան։ Գիշերը չունէր ուժ պարտէզ իջնելու։ Իմ առանձնարանին մէջ, յստակ լսեցի իմ ձայնը որ կ'ուզէր այդ հանդիպումին օրը, ոչ այսպէս գերեզմանի մը փէշերուն, այլ այն ոսկի պարտէզներուն դալարիքին մէջ որուն անունն է երիտասարդութիւն։ Ու լսեցի նորէն իմ ձայնը որ այդ փափաքը կը խորացնէր ու կը գտնէր իմ ներսը անայց լռութիւններ, ափունքներ, ընտանի ինծի բայց երբեք կերպարանք մը չառած, որպէսզի չտառապէի։ Յետոյ տրտում, տրտում ինքնադարձումները տարիքին։ Հայրն էի չունեցած զաւկի, զաւակներու։ Այդ աղջկա՞ն։ Բայց ո՛վ կրնայ ճիշտ բառեր գտնել վիճակներու որոնց ճանաչումը կ'ընէ այնքան արագ, անսովոր պայմաններու մէջ։ Անվերադարձ չորցող ակն էր այդ զգացումը ինձմէ ներս։ Ու ահա կը հերքուէր այդ չորութիւնը։ Այն ատեն էր որ վախցայ ես ինձմէ։ Սիրո՞ղը. ձեր բառովը՝ սիրահա՞րը։ Ատ ալ ուժով, որով ոչ հարազատ բառ մըն է դարձեալ։ Դուն վիպասան մըն ես, այսինքն մարդը որ իր ապրումներէն իր կարօտը չառած, չկշտացած, կը թափառի աշխարհի երեսին և ուրիշներուն փափաքները, տագնապները կը նորոգէ իր հաշւոյն։ Այնպէս որ պիտի չտառապիս իմ խոստովանութիւններէն։ Ես ըսեմ ու դուն ճշդէ, որպէսզի տաս իրաւ տարազը, այդ վիճակները պատկերող։ — Կ'ուզէի որ քովս ըլլար, բայց չէի զգար որ քովէս չէր հեռանար անիկա։ Կ'ուզէի որ խօսէր ինծի, երկար, անվախճան բաներ, որոնց մէջ պատահածները չըլլային հակակշռելի, բայց չըլլային ալ անվաւեր։ Հնարէր, պարզէր, բանար այն ամէնէն որոնց ծարաւովը քալեր էի ես իմ տարիները։ Գոյներ, չեշտեր, հեծքեր, տաքութիւններ որոնք երբեմն աչքով, երբեմն լռութեամբ, երբեմն շրթներով կ'ընեն իրենց ճամբան սիրտէ սիրտ, ըլլալու համար մսկոտ վախերը մեր մութ ապրումներուն։ Ու խօսէր մեղմ, ցած, բա-

րակ, կտրատ, առանց կիրքի և առանց յոյզի։ Կ'ուզէի որ մատները ուշանային իմ վէրքերուն վրայ, պալար պալար, գէջ ու տրտում, իմ ներսէն դէպի դուրս իմ ցաւերուս աչքերը, այնքան կարօտ ամօքման ու դարմանի։ Բայց գիտէի որ իր ալ մարմինին գալկութիւնները կարօտ էին արեան, կրակի։ Ու ասիկա այսպէս օրեր, շաբաթներ, ամիսներ։ Համաձայն եղանակներու երանգներուն, համաձայն մեզ ողողող ձայներուն, մինչ ահագին քաղաքը կ'եռար մեզմէ քիչ հեռուն ու ճամբաներէն կը քալէր կեանքը, ազատ, աղուոր, զուարթ, երջանիկ։ Մեր չուրջը մարդիկ կը հասկնային մեզ։ Կը ներէին։ Հիմա կը հասկնամ որ մահուան մօտ ու մէջ կարգ մը ընտանութիւններ նոյնիսկ կիրքեր կը թուին մեզ դիտողներուն համար քիչ վիրաւորիչ։ Յետո՞յ։ Օ՜, քու սա յիմար աճապարանքդ վիպասան ծնած ըլլալու։ Բայց պէտք է պատժել երբեմն։ Պիտի լռեմ ասկէ անդին։ Գիտես որ մեկնեցաւ իր երկիրը։ Առանց իրեն անցած առաջին իրկունը միայն, չափեցի խորութիւնը իմ զգացումներուս, աղէտը որուն դռները կը զարնէի։ Լուսցուցի, որպէս թէ ըլլար կուշտիս, մատները վէրքերուս, ժպիտը աչքերուս դէմ կախարդ շղարշի մը պէս։ Որպէս թէ խօսէր, ըսէր ինչ որ վախցեր էինք ըսելու, ան՝ իր հաշիւներովը, ես՝ իմ ցաւիս ճնշումին մէջ ինքզինքս պրկելու ստիպուած։ Պիտի չներեմ քեզի որ վրաս խնդաս այն քերթուածին համար որ գրի առի, երբ մեծ ալեկոծութեան մը լուրերը խռովեցին մայրաքաղաքը, Ովկիանոսին վրայ։ Դուն այդ քերթուածին մէջ տակաւ ռոմանթիզմ մը միայն կը կարծես գտնել։ Ես գրի իմ մէկ հատիկ սիրոյս ամբողջ կրակն ու քաղցրութիւնը։ Տեսայ զինքը ալիքներուն վրայ, մազերովը գոցած դէմքը, աչքերը, որպէսզի մահուան հետ չունենար բախում...։ Յետոյ առի իր գիրը, իր երկրէն։ Անոր պատասխանեցի։ Գրեցի բաներ որոնք չեն ըսուիր։ Մի աճապարեր այդ թղթակցութիւնն ալ ենթարկելու քու գուշակութիւններուդ, տալու անոնց հովը որ վիպողներուն գանկէն կ'առնէ իր թևերը։ Դուն կ'ախորժիս ծաղրի ենթարկելէ ամէնէն նուիրական սարսուռները մեր սերունդին, զանոնք գտնելով գրքունակ, կեղծ, սուտ, ու չես կասկածիր որ առնուազն անգէտ ես մարդերու սրտին կարգ մը խաղերէն։ Քու սերունդին համար անհասկնալի են այն յուզումները որոնք կ'ուրուանան, բայց չեն թանձրանար։ Դուն չես ըմբռներ քաղցրիկ խռովքները որոնք ինչպէս պարիկի մը թևերէն, կ'արձակուին դէպի քու սիրտը, ջուրի մը ակունքէն, ծաղիկի մը բաժակէն, պուրակներէ ուր ճամբաները ծնէին ու մեռ-

նէին թաւուտէ թաւուտ, ծառի մը ոտերէն որոնք կախուէին, դողային ու լային, հոգ չէ թէ ցօղէն կամ անձրևէն, խոտի մը, գալարիքի մը թաւիչ շրթներէն մեկնող հրաւէրներուն անպատմելի հրապոյրները, դաշնակութիւնները։ Այս ամէնը՝ անպէտք զգայնամոլութիւն քեզի համար՝ մեր սերունդին սխրանքները եղան։ Ու այդ գիծով՝ քու միտքիդ համար կնքեալ պահարան թուղթերու խուրձը, ուր իմ տարիքիս ու հոգեբանութեանս մէջ մէկը պիտի մրոտէր, ճամբու դնելու համար ծովերէն անդին, այդ յուռութքին սպասող աղջկան. ձեզի համար լմնաստ չունին այս կարդի յուզումները. զգացումը՝ որ իր կուշտին կ'ուզէ, իր ցաւին ու երազանքին մօտիկ, այն մշշային կերպարանքը որ ձև ալ չէ, ջերմութիւնը՝ որ չ'այրեր, փափկութիւնը որ ցաւի մը պէս չ'ասղընտեր հոգիդ...։ Ես գրեցի բոլոր այն ապրումները որոնց հետ իր յիշատակը եղեր էր ծաղիկի փունջ կամ լուսնալոյս, ալեակ կամ հովիկ, արցունք կամ երազ, դաշնամուր կամ կոծկոծուն լռութիւնը երկուքով հակուած առանձնութիւններուն։ Աս ալ մեր դժբախտ գրականութիւնը քանի որ քու յիմարութիւնը ի վերջոյ կեանքը կը վերածէ միշտ գիրքի էջի մը։ Ասկէ անդին մեր բոլորին գտնելիքը տրտմութիւն է և ցաւ։ Նայէ հեղ մը ետիդ։ Փրցուր գլխէդ ճերմակ պսակդ, ու դիր մտքիդ գօշտին քու ալ հէքիաթները, աւելի կամ նուազ պայծառ, պղտոր, քաղցր կամ թախծալից, պարզուկ գեղի մը հովիտներէն մինչև բարձր ոստանները մեր քաղաքակրթութեան։ Բոլոր այն կերպարանքները որոնց ուսերուն նետեցիր քու պատրանքիդ ծիրանիները, տարուէ տարի ու դարէ դար ու կեցուցիր կուշտիդ, ծոցիդ, սրտիդ, առնելու համար անոնցմէ ինչ որ կ'առնենք մենք բոլորս, — այսինքն մեծ, անսփոփ պատրանքին յաւիտենական դասը որ միայն կը փոխէ ինքզինքը մէկուն մէջ արցունք, միւսին մէջ վայելք, երրորդի մը մէջ աչխարհներու նուաճում, չորրորդի մը մէջ արուեստի գործ դառնալով։ Ո՞վ խեղճութիւնը քեզ ներչընչող այդ կախարդանքներուն, նոյնիսկ իրենց այգային թարմութեանը կամ պղպաբերձ աչնայնութեանը մէջ։ Հիմա՞։ Այսինքն երբ սիրտին ներկերը թանձրանան ու չուզեն հպատակիլ քու մատներուդ, յօրինելու համար նոր ուրուականներ, նոր ծիրանիներու ակնկառոյց։ Շա՜հը։ Ափ մը հողին տակ այդ ամէնը մեզի հետ բերելու բախտէն իսկ զուրկ ենք ծնած։ Մի նանրամտիր որ գործդ այդ կերպարանքներուն լոյսովը, գոյներովը պիտի ըլլայ աւելի իրաւ, արտայայտիչ, դիմացկուն։ Դարեր վերջը, օր մը երբ մարդեր պատեհութիւն ունենան ձեռք եր-

կարելու ինձմէ ինկած փշրանքներուն, և ուզեն հանգչիլ՝ քու գործիդ հակայ աւերակէն իրենց անպարտելի յոգնութիւնը դարմանելու դիտումով, պիտի խանդաղատին այն փոքր հանգիստին համար զոր այդ ապրումներուն բեկորները պիտի հայթայթեն իրենց: Դուն ես գրողը այս ամէնէն, դուն որ խառնած ես մեր հին ու նոր դրականութեանց բոլոր ալքերը, գտած անոնց մէջ իրաւ ապրումին անմահ փշրանքները, երբեմն հազարաւոր էջերու դերեզմանն իսկ արհամարհող՝ մէկ ու նոյն մարդէն, ու տուած ես անողոք քու վճիռը, վերստին քաշելով խաղարկութեանդ փոշին, ծածկելու համար անդարձ մեռելները բայց կեանքին բերելով փշրանքները: Իմ անլրական, պակասաւոր պատառիկները քու հսկայական աւերակոյտներէն աւելի բախտ ունին օր մը տաքնալու նայուածքէ մը: Մի տրտմիր: Իրաւ խօսքերէն չվախնալն ալ առաքինութիւն է:» .

« — Մտիկ կ'ընես, առանց նեղուելու: Ատիկա կուգայ քիչ մը մեզի պատկանելու հանգամանքէդ: Ինչու տարիքիդ նոր զգայարանքներ կը յարդարուին մարդոց մէջ: Պաղը պարապին տակաւ կը գտնէ քու մէջդ լինքզինքը չափող իր գործարանը: Ջեռքերէդ թափող, թափթփող կեանքին կրակը մոխիրի պէս կը դիզուի ոտքերուդ, կ'ըլլայ մշուշ, վարագուրելու աշխարհը աչքիդ դաշտերէն ու քեզ ստիպելու որ ներս, վար, մէջդ նայիս, հոնկէ առնելու քու կարօտդ կեանքին բիւրաւոր ձևերէն: Ու չես կասկածիր որ, երբ իմ գրածներս կչռելու ատեն ծանր, շատ ծանր կը դատես իմ արտմութիւնը, բացած կ'ըլլաս ակօսն իսկ քու ցաւերուդ: Ինծի այցողներուն մէջ մինակն ես որ չես բերած իմ քարին ծիլ մը ծաղիկ, սովորութեան պատկառանքը, չուկայէն գնուած պսակները իրաւ կամ կեղծ գովեստին, երախտագիտութեան: Դոհ եմ ատկէ, ուշ ստացուած գիտութեան մը գինով: Բայց մի տար դուն քեզի հով, իրաւունք, հեղինակութիւն, իմ սերունդը դատապարտողի, ոչ անոր համար որ՝ նման յաւակնութեան մը պտուղը աւելորդ փուշ-պսակ մը պիտի բարդէր մեզ նախորդողներուն, այլ գլխաւորաբար խորունկ անհասկացողութեան մասին բերած իր մեկէ աւելի փաստերով: Մեր մեղքը չէր մեր արտմութիւնը: Ըսի ատիկա: Բայց մեղք չէր մեր պուտիկ մը պարզսիրտ խանդավառութիւնը զոր ահա խոչորցուցած ես իր չափերէն շատ անդին, ու մեր ծափահարած խաղերուն, մեր թնդացուցած երգերուն, մեր ողջունած սահմանադրութիւններուն խանդալից աղմուկը, արտայայտութիւնները ծանրածանր որակումներու կ'ընես նշաւակ, աւելորդ անգթութեամբ

ու անխելքութեամբ։ Դուն չես կրնար զգալ երանութիւնը, խոր-
րութիւնը, թրթռագին ջերմութիւնը վայելքին, հեչտանքին զոր
իմ սերունդը կ'առնէր իր քերթուածներէն, խաղերէն, երգերէն,
գրական ամէն կարգի յօրինուածներէն։ Պարզուկ, միամիտ բերան-
ներ կը մնային բաց մեր գրողներուն խօսքին հեղեղին դիմաց։
Կուլային բանուորները, բեռնակիրները, ծերն ու տղան երբ
երգ մը բարձրանար ժողովրդական հանդէսներու վրայ, ու
առնէր անոնց հոգիներուն երեսէն, նոյնիսկ պահի մը համար,
ժանգը դարաւոր տրտմութեան։ Ու կուլար խօսողը։ Կուլար
երգողը։ Կուլար գրողը։ Վասնզի քու չհաւնած այդ գրական
արդիւնքները մենք մեզմէ դուրսը միայն կշտացնելու յատ-
կացուցինք։ Կը զարմանամ քու անխմաստ յամառութեանը,
քեզի համար միայն գրած ըլլալու քու բախտդ երբ չես սըրբա-
գրեր, ու կը գոհանաս հազարներու փոխան քանի մը տաս-
նեակ խանդավառելու քու անսրբագրելի պնդամտութեամբդ։
Մենք մենապաշտներ չէինք մեր ստեղծուածներուն մէջ։ Ցետոյ,
դարձեալ, սխալը կ'ընես չըմբռնելու որ մենք գրած ըլլանք
կիրք, բռնութիւն մեր ժողովուրդի հանդէպ մեր սիրոյն մէջ
ու կեանքին մեզի չտուածը, տալ չկրցածը փորձած ըլլանք
գրաւել գրականութեան ճամբով։ Ասիկա թերևս ըրաւ մեր
գործը գրքունակ, մեր նայուածքը պահեց ոսկեզօծեալ մոխիր-
ներու հեչտանքին վրայ յամեցող, մեր յոյզերը բաժին բաժին
ըրաւ, անցեալին, ներկային ապառնիին համար անբաւարար։
Կը հասկնաս որ չատ ուզած ըլլանք, քանի որ կարիքը չատ էր։
Բայց մեր գործերը սուտ չեն։ Մեր գործերը իրենց ժամանակին
ապրումներուն գումարը կը մնան։ Ու դուն լինքդ ես որ կը յայ-
տարարես թէ կը գտնես համաձայն ժամանակներու տեսակարար
ծանրութեան։ Կրնա՞ս մեղադրել Շնորհալին իր սքանչելի երգե-
րուն աստուածաբանական յարդարանքին համար երբ վստահա-
բար գիտես որ պատուական հայրապետը իր դարուն հոգին էր որ
կը դնէր իր այդ երգերուն ներսը։ Ինչո՞ւ չունիս նոյն լայնա-
մտութիւնը մեր սերունդին ալ ժառանգութեան դիմաց ու կ'ընես
անպէտք, ապիրատ խաչակրութիւնը, մեր դէմ փաստ, զէնք
գործածելու մեր հիացումները։ Կը գտնանաս լինձի դէմ որ սի-
րած ըլլամ Ալիշանի մը բանաստեղծութիւնը, օրինակի մը հա-
մար, երբ քու տղայութեանդ քու գեղացի վարժապետդ անոր
ոտանաւորները արտասանած ատեն կուլար յուզումէն։ Սո՞ւտ էր
այդ արցունքը։ Չէ՞, տղաս։ Այդ ապրումները մեր բոլորին ալ
ապրումներն էին։ Հիմա կը հեգնես թէ ինչպէս չորս հինգ բիւրի

համնող մարդոց բանակ մը թրթռացին, ինքիրմէ դուրս կրնար պոռալ Աբէ+ Հայկազուն+ը, ու երգին թափին հետ գրոհ տալ . . . ատուերններու վրայ։ Բայց ես ինքս կեցած եմ գլուխը այդ ամբոխներուն։ Ես ինքս պոռացեր եմ, իմ կոկորդը պատռտելու աստիճան։ Վասնզի այդ յոյզերը մեր սրտերուն հարազատ բխումներն էին։ Ցետոյ քու ախորժակներդ ո՞ր օրէնքով կը դաւանիս աւելի իրաւ, իրական, առանց անդրադառնալու որ յիսուն տարի վերջը քու հողք իջնալէդ, ամբողջ մատենադարան մը գործ քեզմէ, ընկերներէդ, սահմանուած է մերիններուն բախտին։ Պէտք չեմ զգար քեզի սորվեցնելու որ ասիկա գրական խաղարկութիւն է սերունդներու գիծով։ Գրեթէ կ'ուրանաս իմ ընկերներուս սրտապատար աշխատանքը, չգտնելով անոր խորը տարբեր քու գեղեցկագիտութիւնդ գոհացնող, ու գործադրելու համար փխրուն արդարութիւն մը, մեզ կը ղրկես, ազգային պատմութեան դամբարանը, քու թագաւորութիւնդ վերպահելով քիչերու։ Անուաղն նեղմտութիւն է այդքան փոքրել մուտքը, նեղցնել ծիրը որպէսզի չանցնի փաղանգը որ իր ամբողջ հաւատքը, իր էութիւնն իսկ նետեց նժարին մէջ, մարդերու անօրակելի հօտէ մը կերպադրելու համար մեր օրերու որ և է քաղաքաքակիրթ ընկերութեան մը կաղապարը չմերժող հասարակութիւն մը։ Հիմա, երբ հարթուած են արգելքները, հերոսութիւնը, աքաղաղութիւնը դիւրին, զանոնք արժեզրկելու։ Հիմա կը ներես քեզի գրել ինչ որ միտքդ կը թելադրէ քեզի։ Դուն ինչ չուտով մոռցար շրջանը ուր տարեցոյց մը տպագրողը բանադրելու չափ առաջ կրնային երթալ մարդիկ։ Այս ամէնը քեզ կը յիշեցնեմ մերժելու համար քու արդարացումդ որ արուեստի քիչ մը բարդ, չըսելու համար վեր ու օտար հանգանակներու կը վստահի իր դժուարահաճութիւնը։ Մեր օրերուն, ատեն չունէինք բարակ քննելու։ Մեզմէ դպրոց կ'ուզէին ու մենք չէինք տառապեր անոնց քերթողական դիւանները առաքելով։ Մեզմէ կեանք կ'ուզէին մեր խաւարամած եզերայինները ու մենք սովահար այդ ամբոխներուն կը վազցնէինք ինչ որ իյնար մեր ձեռքերուն։ Իմ սերունդին ճիգը այս մտածողութեան մէջէն միայն քեզի պիտի թելադրէր արդարութեան վճիռներ։ Կը մերժեմ քու վեհանձնութիւնդ, երբ մեզ կը վտարես գրականութենէն, ճամբան ցոյց տալով ազգային պատմութեան։ Շնորհակալ ենք մեզի բաշխուած փառքի պատուանդաններէն ալ, մինչ այդ պատմութեան սրահներէն ներս։ Դուն գիտես որ ինծի համար առանձին աշխարհներ չեն ներկայացներ գիրքերն ու արարքները։ Նոյն երեւոյթին

տարբեր կերպարանքներն են։ Միայն կը ցաւիմ, ու դիտել կու տամ որ այդ նեղ կանգունովդ չատերու դերը չափելու մէջ կրնաս պակասաւոր դուրս գալ։ Մի ըսեր թէ քու գործդ (գրականութեան ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ) հասարակաց գերեզմանատուն մը չէ։ Մեռելին մեծն ու պզտիկը չըլլար։ Ուրախ եմ որ գոնէ իմ սերունդիս մէջ կ'ընդունիս մարդեր, նոյնիսկ մեծեր, անոնց պլանալէ վերջը քու հիացումդ արուեստի մարզերով ու հոն միայն պայմանաւոր երախտիքներու հաչոյն։ Բայց կը տառապիմ երբ իմ ամէնէն սիրած քերթողներուն կ'ուրանաս տաղանդ, նոյնիսկ գոյութեան իրաւունք։ Ջեմ կրկներ քիչ առաջուան նկատողութիւններս։ Ինծի չափ համոզուած ես որ երկու ծաղիկ որքան ալ անուշ, գգլխիչ՝ անբաւական են գարուն մը չինելու, թելադրելու։ Մի տրտմիր որ իմ ստուերը քեզի ըսէ այս դառնութիւնները. գէթ ստուերներու խօսքերը զերծ են նախանձէն, չարակամութենէն, ապուշ անհասկացողութենէն, քանի որ իրենց հաչոյն ոչ մէկ փչրանք, գովեստէ, փառքէ, կարող են հետապնդել։ Ցետոյ զիս կը մեղադրես որ գոված եմ միջակութիւններ, անձնատուր՝ ամէնուն հաճելի ըլլալու ազդմունքներու։ Այն ատեն երբ իմ երկու տողս ուժ մը կ'ըլլար գայն ընդունողին, սուզ չեղայ այդ երկու տողէն։ Հիմա, երբ կէս ժամ առող սա խօսքերը քեզի պիտի առթեն տրտմութիւն, դարձեալ կը պահեմ իմ կշիռը։ Անկեղծ էի երբ կը գովէի։ Անկեղծ եմ երբ կը դատապարտեմ քեզ։ Դուն, քու ժամանակէդ մերժուած մը, հալածուած մը, չարափոխուած մը, կարօտը չունի՞ս արդարութեան պարտքի մը։ Ինչո՞ւ չես խորհիր որ քու հեղինակութիւնդ է քու ուրացումը։ Ալ ինչ կարիք զբաղիլ մեռելներով որոնք արդէն ծանր քարեր ունին իրենց թշուառ մարմիններու վրայ, ու իբր թէ չբաւէր ատիկա, ելեր անոնց յիշատակին վրայ կը բարդես ժայռերը, ծանրոցները նոր կշիռներուդ։ Ըսի թէ քու արհամարհած խաղերը, քերթուածները ինչ հսկայ խանդի աղբիւրներ էին մեր չրջապատին, ինչ յուզումներ կ'անցընէինք անոնցմով զանգուածին երակներուն, ինչ քուն, խուփ ակեր կը հանէինք բխումի, ու ինչ կորով, ուժ կը ներարկէինք մեր ժողովուրդի գրեթէ սպառած, ապասերած արեան չտեմարաններուն։ Այսօր կը խնդաք մեր թուղթէ սաղաւարտներուն, մայրիէ սուրերուն և թիթեղէ զրահանքին ծիծաղելին վերածելով օրակարգային իմաստութեան։ Մեր բեմական արքաները ու մեր ոտանաւոր կամ արձակ արտասանող իշխանները կը դնէք առասպելին սայլակը զանոնք «նովին խակ մեղաց» համար կա-

ռափնատ առաջնորդելով։ Բայց պուտ մը արդար խելք պիտի քաւէր մեր չարագործութիւնները։ Դրէք իրերը իրենց տեղը. մարդերը՝ իրենց ժամանակին ծոցը, միտքերը՝ իրենց ընկալչական ընդունակութեանց նախաւոր պայմաններու ծիրին։ Այն ատեն առանց դժուարութեան պիտի ըլլաս արդար իմ սերունդին ճիշին հանդէպ։ Իմ գրականութեանս տեսակարար տարողութեան վրայ պիտի արտայայտուիմ քիչ մը աւելի ուշ։»

«— Քանի քանի անգամներ նեղութիւն, դժգոհանք ես բանաձևած իմ լեզուէն։ կը գանգատիս որ անիկա ըլլալու տեղ մաքուր, անխառն աշխարհաբարը որուն նմոյշները կարդացած ես իմ պատանութեան մէկ քանի կտորներուն և իմ այդ շրջանի ընկերներուն գրածներուն մէջ, է հնաձրոշմ, գրաբարով սեթևեթեալ, գրական դարձուածքներով սպառազէն, թէ այդ լեզուն չէ գտած ինքզինքը, ժամանակն ի վեր, ու կոկուելու, մաքրուելու տեղ պղտորուած է շրջանային ազդեցութիւններով։ Դուն վարժապետները — հեղինակները այդ զառածումին — հարուածելու քու կիրքիդ մէջ կ'անցնիս չափը, ու կը մեղադրես որ սիրած եմ տարբերուիլ, անձնանալ, սեթևեթիլ, անշուշտ ուրիշներու նման ուշադրութիւն կորզելու սնապարծութեամբ։ Կը կեցնեմ քու փաստերուդ շարանը։ Մենք, այսինքն լեզուի աշխատաւորներս, դարձեալ կը մնանք զերծ դատապարտութենէ, քանի որ այդ չարժումին զսպանակը կուգայ մեր մտահոգութիւններէն, — մեր ժողովուրդին լեզուն ունենալու մեր շատ արդար փառասիրութենէն։ Ահա թէ ինչու զիս կը գտնես, շատ մատաղատի, լծուած գործի՝ մեծերու կողքին, ընելու համար մէկ ու նոյն վաստակը։ Ոչ ունայնամտութիւն, ոչ յետադէմ ախորժակներ։ Այլ իրական փափաքը արդի մշակոյթներու ամէնէն մեծ լծակը ստեղծելու մեր կարիքներուն համար։ Բայց քիչ անգամ երևոյթները մանաւանդ այնքան բարդ ինչպէս են լեզուականները, կը հպատակին միայն պարզ կամեցողութիւններուն։ Ինչպէս լռեցնել հզօրագոյն փաստեր, թէկուզ իրաւունքներ, բանաձևուած ու արժևորուած անոնց կողմէ որոնք կը մնային խանդավառ մեր պապերէն մեզի հասած ու մեր օրերուն իր կենսունակութեան ապացոյցները այնքան չքեղութեամբ հրապարակ դրած լեզուին համար։ Իր ամբողջ օրէնքներովը, ներքին յօրինուածութեան փարթամ չնորհներովը այդքան աղուոր ամբողջութիւն մը իբրև ԺԹ. դարու առաջին կիսուն, մեր գրաբարը մենք կը գժուարանայինք զոհել, լեզուի մը որուն ամէն ինչը հաստ, գռեհիկ, փոխառիկ կը ներկայանար մեզի։ Ահա թէ ո՞ւր

էր մեր սերունդին տագնապը, մեր երեսին նետած մեր անկայունութիւնը, «կաղակարկին» քալելու մեր մեղքին սկզբնական զսպանակը։ Անիկա ծնունդ է չատ ուժգին սէրերու, յարգանքներու, պարտքերու, վախերու, պատրաստը զոհելու խղճահարական զգացումներուն և ոչ թէ քերականական սնոտի փառասիրութեանց։ Դուն ունիս վկայութիւններ իմ լեզուէն, աւելի վերջերը, որ եղաւ ինչ որ քանի մը տասնեակ տարիներու խնամոտ հոգածութիւնը յաջողեցաւ իրագործել։ Ես չեմ արհամարհած մեր աչխարհաբարը։ 1880-ին անիկա գրականութեան մը արժանաւոր գործիքը և մեր մշակոյթին մեկ գեղեցիկ փառքն էր։ Յետոյ, ինչ որ ալ ըլլայ որակը իմ լեզուին, այդ թուականէն ալ առաջ, անիկա չենթարկուիր այն մեզադրանքին որուն տակ կը պահես մեզմէ վերջ լման սերունդի մը ձեզի ձգածին կշիռը։ Մտածէ որ Ե. դարուն, մեր լեզուն ունի ներքին ինքնութիւններ, ըլլալով հանդերձ մէկ, այնքան հեռու իրարմէ, որքան չեն մեր օրերէն երկու Դուրեաններուն լեզուները։ Երկու յիսուն տարի վերջը մարդ պիտի չտառապի սակայն սա տարբերութիւններէն, զանոնք վերածելով իրենց իրական իմաստին որ գրագէտներուն անձնական բխումները կը պատկերէ, անոնց տակնդին մութ չողիւններէն կը վկայէ, քան թէ լեզուական բաբեփոխութենէ մը։ Ե. դարուն մէջ երեք չորս լեզու դտնելու սոփեստութիւնն ալ՝ մէ՛կը այս պատրանքներէն։ Կարդա, այս անգամ զուտ լեզուական հետաքրքրութեամբ, իմ փշրանքները։ պիտի գտնես որ անիկա կը զարտուղի, կ'անձնանայ, քու բառովդ կը սեթեւեթէ զուտ քնարական էջերու վրայ, այսինքն արեան ձայներու երբ կ'ըլլայ արձագանգ։ Հոն ուր դատողութիւնը, դիտողութիւնը, կարճ բառով մը՝ իմ միտքը կուգայ առաջին բլանի ու գոյն կուտայ իմ գրածին, դուն պիտի հաստատես անիկա՝ չիտակ, պայծառ պողոտայ մը՝ իմ իմացականութիւնը գահաւորող։ Այնպէս որ 1870-ի մեր գրած լեզուն ալ մեղք մը չէ, այլ գրական քու դատումովդ՝ գէշ ճաշակի մը այսինքն հարազատ գրականութեան համար անատակ մարդերէ ճարճրուած բռնազբօս եղանակի մը պատկերը։»

«— Իրաւ որ ճարտար մէկն ես։ Միշտ կը խուսափիս ինքզինքդ, քու տագնապներդ, փառասիրութիւններդ մէջտեղ դնելէ, զիս խօսեցնելով իմ, իմ սերունդին ու անոր հոգեխառնութեան վրայ։ Բայց կեանքը միայն մեռելներուն սեպհականութիւնը չէ։ Անիկա ձեզի՝ ողջերուդ կը պատկանի։ Դուն քեզի իրաւասութիւններ կը բանաձևես մեր աչխարհէն։ Ես կը չրջեմ

քու ճարտարութիւնները, ու կը գործածեմ վերլուծման քու եղանակդ քեզի դէմ։ Ըսի, սկիզբները, թէ մեռելները գիտեն, ողջերուն չափ ու աւելի անոնցմէ։ Կրնաս ուս թօթուել այդ գիտութեան առջև բայց չես կրնար մոխիկ չընել։ Չես ալ կրնար քու ամբարտաւանութիւնդ պատմուճանող արհամարհանքովդ վիս մղել լռութեան երբ ուզես չահագործել մեր անմասնութիւնը քու գրական հանգանակներէդ, ինչպէս կը պաշտպանես քու մռայլութիւնը, աննշմար անցնելու ատոյգ ճակատագիրդ, քալելով գլուխդ կախ, չզիջելով չորդիդ իսկ նայելու։ Ատիկա ինքզինքը սնափառելն էր մեր չրջանին։ Քու գիւղացիի պարզութիւնդ դժուար կ'իյնայ այդ դատապարտումին տակ։ Չես գրեր ուրիշները զարմացնելու, գրածներուդ աղմուկովը հեշտանալու ոճրային կանխամտածութեամբ մը։ Կ'ընդունիմ։ Բայց չես ալ արդար, երբ քեզի պէս ինքնագլուխ, յամառ, ուրիշներու մօտ կ'ենթադրես քու ատած մտադրութիւններդ։ Ամէնէն առաջ քեզի դէմ բոլոր իմ ընկերներուս մեղադրանքը կ'ըլլամ բանաձևած, երբ յայտարարեմ որ քու գրականութեանդ հոգեկան բաղխահանութիւնը անիրաւ յուսահատութիւն մըն է քու ժողովուրդէդ։ Քեզ չկարդալու արարքը չեմ ընդունիր այդ իրողութեան իրը ծնող ազդակ։ Ատիկա անվայել պիտի ըլլար քու մտադրութեանդ լայնքին զորս ահա կը դնեմ իմ առջև, որպէս իրաւ, անհերքելի պայծառութիւններ։ Մարդն եղար հասակէդ, ուժերէդ, կարելիութիւններէդ անդին ձգտող, անոնց համար աշխատող, ու չվարանեցար սպասարկել այդ մտադրութեանդ, անփոյթ թէ ինքզինքդ կրնայիր կործանել, բոլորովին առանձին գտնելով ինքզինքդ, քու գործիդ հակայ աւերակին դիմաց։ Հերոսութի՞ւն։ Անշուշտ։ Ո՛րը չեղաւ այդ բանը՝ իմ, ինծի յաղորդ ու քու սերունդիդ իրաւ տղոցմէն։ Այս մասին աւելի ուշ։ Հիմնական իմ մեղադրանքս կ'երթայ այդ յուսահատ հոգեբանութեան։ Գոնէ դուն այն քիչերէն ես որ ըրած ըլլան թափանցումը մեր պատմութեան, ո՛չ իրը թիւ ու անուն, թուական ու առածքումի, այլ իրը իրաւ այն աշխարհը ուր իրարու ետևէ հարիւրաւոր սերունդներ աճեցան, արեան և կրակի մէջ, արտադրեցին նոյն պայմաններով, նուաճեցին հողը, դէպքերը, ու մնացին տէր իրենց արդար իրաւունքներուն։ Երբ ես աչքերս բացի կեանքին, այդ պատմութիւնը կը թուէր դիրք փոխել։ Բայց պատրա՛նք։ Իմ ժողովուրդը իր կեդրոնէն հեռացած, ստեղծելու վրայ էր իր հոգեղէն դրութեան մէկ նոր կերպարանքը։ Ու ինչպէս միշտ, այդ երկունքն ալ եղաւ պաշարուած Զարիքին անհամար ուժե-

ըէն։ Բայց չեղանք յուսահատ։ Բոլոր ցաւերուս, տագնապներուս ամբոխումներուն, իմ լաւատեսութիւնը ես երբեք չըաժնեցի իմ ժողովուրդին ճակատագրէն։ Ասիկա մեր նորագիւտ հոգեբանութեան խոշոր մէկ խառնուածքը կը թարգմանէ։ 1870-ին մեր տղայութիւնը խանդավառ էր մեր պատմութեան փառքերով ու կ'երազէր ինչ որ կ'երազէին այդ պատմութեան առաջին տարածիչները։ 1880-ին մեր չափահասութիւնը պատմութեան տեղ դրած էր անմիջական ներկան, անով խանդավառուելու գեղեցկութիւնը, որքան ալ ճիղճ ու նսեմ, գերգնահատելով մեռելներուն փառքէն։ Դուն որ կը ձեռնարկես քու ժողովուրդդ գըլանելու սա խոշոր արկածախնդրութեան, պարտաւոր ես նկատի առնել այս հանգամանքը։ Մենք, մեր բոլոր վէրքերուն, գըրկանքներուն դժոխքին մէջ օր մը օրանց չեղանք յոռետես։ Անշուշտ, դժուար էր կարդալ մերձաւոր իսկ ապագաները։ Բայց ունէինք մեր պատմութեան անհամար իրագործումները, արեան հեղեղները որոնք մէկ դարու մէջ քանի մը անգամ կ'աւլէին մեր հողերուն երեսէն կեանքին բոլոր ծիլերը։ Բայց պզտիկ չունչ մը բաւ էր որպէսզի այդ կեանքը նորէն երևնար, նոյն ակօսներէն, նոյն պարզ, անուշ, սրտագրաւ իր փաստովը։ Մեզի ընելիք միակ մեղադրանքդ այս վերածնունդի կարողութեան վրայ մեր չափէն անդին վստահութիւնն էր։ Պարտաւոր էինք նախազգալ ազէտը որ կը նիւթուէր, մեր ժողովուրդին գոյութիւնն իսկ սպառնալու չնչելու չափ ընդարձակ, անողոք ու ամբողջական։ Հեղեղին ետևէն՝ ամայքը, որպէսզի այդ երաշտին մէջ չորնային աննահանջ ծիլերը։ Մի ըլլար սակայն միամիտ կամ նանրամիտ, չափելու աստիճան յոգնածներուն, տկարներուն, ուժասպառներուն կշիռով ժողովուրդներու արիւնը, այսինքն անկէ կարելի հրաշքները։ Կ'անցնին այս դարերն ալ։ Կը մնայ ողջ քու ժողովուրդդ իր հասկցած, կրցած կերպովը յարմարելու համար իրեն հանդերձուած պայմաններուն որքան ուզեն ըլլան ասոնք դժուարակիր։ Երբեմն անխելք ալ ես, հեգնելու չափ մեր լաւատեսութիւնը, մեր գրականութեան յատկանիշը իսկ մեզի համար անվստահելի դատելով։ Ինչո՞ւ ստորագնահատել մեր հաւատքը երբ անիկա արդիւնաւորեց մէկէ աւելի ձեռնարկներ։ Ինչի՞ կրնայ պէտք գալ քու յոռետեսութիւնդ նոյն իսկ այն պարագային երբ անիկա դառնար անառարկելի, ձեզ պաշարող մեծ լքումներուն, հարուածներուն առջև։ Անշուշտ ինքնագոյց, աճպարար, գուժկան մունետիկ մը չես, ու քու ցեղիդ սրբութիւններուն, անոր ամէնէն իրաւ առաքինութիւն-

ներուն հայհոյելու արարքը չես գրականացներ, ինչպէս կ'ընեն սա քաղաքին նոր դատախազները, յանուն սրամտութեան քու ցեղիդ թերութիւնները աճեցնելով ու զայն չսիրելը օրակարգի պէս բերնէ բերան հրամցնելով։ Ուրախ եմ որ քու սկեպտուԹիւնը քեզ չէ ըրած անմարդկային, ուրանալու աստիճան քու ցեղդ։»

«— Հակառակ մտքիդ առատ տուրքերուն, չես գտած արդար հունձք ու անդաստան։ Ու հակառակ այդ տուրքերը ըսպաննելու համար անպտուղ, դուրսէն ու քեզմէ դաշնակցուած ղեղծանումներուն, դիմացար ու աշխատեցար։ Սրտառուչ էր պարագադ, ու արժանի՝ արգահատանքի, նոյնիսկ երբ աչք առնելով կործանիլ, կխուսած սրտէդ դաւաճանուած՝ կէս ճամբան իյնալ, ինքզինքդ չխնայեցիր քու խոշոր փառասիրութիւններէդ մէկ երկուքը իրենց կատարին ածելու։ Ամուր խմորդ գեղացիի քեզի բերաւ դիմանալու ուժէն դուրս, չչլանալու ինչպէս դասալիք չըլլալու բարիքները։ Ի՞նչ խաչակրութիւն, հայհուչ, հալածանք չնիւթեցին մարդիկ, չմարսելով քու գիւղացիութիւնդ որմէ չամչնալը պիտի չհասկնան յաճախ, բայց պիտի չհանդուրժեն անով փառաւորուելու անլուր յիմարութիւնդ։ Բայց դուրսէն աւելի տառապանք՝ ներսէն ճարեցիր։ Մոռցար որ հակառակ գիւղացի մը ըլլալուդ սնապարծութեան, միտքդ կը գործէր քու ժողովուրդիդ սահմաններէն անդին երկարող փառասիրութեանց սլաքներուն ցուցմունքով։ Ու կեանքդ ըրիր թիւապարտի վաստակ մը, ուսերուդ բեռնաւորելով ծանրութիւններ որոնք միտքիդ թևերը կը կապարեն։ Մեզ դատապարտեցիր որ տարփողը ըրինք օտար գեղեցկութիւններու, մեծութիւններու ու մեր համեստուկ պարտէզին մէջ բարձրացուցինք անդրիները օտար աստուածներու, արևմտեան զաղփաղփուն խոտովքները, զգայնութեանց սարսուռները, գեղեցկութեանց պատգամները եղածին պէս փոխադրելով մեր տունը։ Ի՞նչ է քու ըրածդ, երբ կը խորտակես քու ժողովուրդիդ ճաշակին հաղորդ, յարմար բոլոր կաղապարները ու կը փորձես մեզի խորթ, առնուազն դժուար մատչելի աստուածութիւններ։ Քու ժամանակդ չհանդուրժեց այս սրբապղծութիւնը — որքան ուշ կ'ըսեն երբեմն ձեր ամէնէն սուրբ բառերը — ու պատժեց քեզ չարաչար։ Տխուր էր ճակտիդ գիրը։ Շատեր պիտի տկարանային, հանդուրժելու անկարող այդ աննհանդուրժելի տառապանքը, ու լքէին պիտի իրենց գրիչը։ Ծանդազատագին տեսիլ էր հետևիլ լռութեանդ, երբ ատամներդ խածած, ամբողջ մարմինդ բանտարկած,

հոգիդ փակած քու գործէդ դուրս որևէ համի, վայելքի, հետաքրքրութեան, յամառեցար դիմանալ։ Մտքին ալ ցաւիրներըը իրաւ են։ Գտար ինքզինքդ սփոփելու միջոցներէն ամէնէն ապահովը բայց ամէնէն դժուարը, — միտքի սկեպտուբիւնը որով դիմաւորեցիր պարտաւը, ամբաստանութիւնը, ուրացումը, ու ստեղծեցիր՝ ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու։ Բայց աւելի տարօրինակը ան էր որ այս բիրտ ինքնակրթանքը, ինքնագրկումը քեզ պարտադրեցիր գրողներու համար այնքան կենսական քաջալերանքին, համակրանքին, դրուատիքին ընդդէմ։ Մարդկայինէն դուրս իյնալու աստիճան չորցնելով քու ներսդ այդ կարգի գգացումներուն հաւանական օրկաննները, քալեցիր բիրտ, մռայլ, խենդ գրեթէ։ Անձիդ դէմ ստեղծուած սա հալածանքը անձէ՞դ թէ գործէդ կուգար առաջ, տեղը չէ ճշդելու։ Բայց իրաւ էր հանդէսը։ Եւ եէդ փսփսացին ըսուելիքն ու չըսուելիքը։ Մարդն եղար որուն հէքիաթը ժժգունելու տիղ, ժամանակին հետ, ամբացաւ, ժայռացաւ։ Բայց ողբերգական էր որ ամէնէն ծանր քարերը, դուն առիր քու իսկ գաւկընէրէդ, որոնց միտքին չըղթանները աշխատեցար կտրտել, մատներդ բզիկ բզիկ ընելու աստիճան ու մոռցար թէ սահման մը ունէին մեր ուժերը։ Անշուշտ եղար լքումին չատ մօտիկ, ոչ թէ դուրսէն, այլ քեզմէ։ Տարիներով պտտցուցիր քու հետդ բալի գոյնով պզտիկ կլորակ հատիկներ, որոնք վերջակէտները կը կազմեն կարգ մը կեանքերու։ Տարիներով եղար ճակատ ճակատի մարդոց ամէնէն նուիրական գգացումները կործանելու կարող անարդարութեանց դէմ։ Ատոնք իրաւ են գարհուրելի իրականութեամբ մը։ Բայց ինչո՞ւ չգովեցիր, ինչո՞ւ չշոյեցիր ունայն փառասիրութիւնները։ Էէգէոն էին անոնք որոնք այդ հասարակ եղանակով, քշեցին իրենց էշը, առանց դժուարութեան արժանացան հացի ինչպէս փառքի, նոյնիսկ չքացնելով իրենց ճամբուն երեսէն արգելքները՝ իրենց ընդոծին խօթութիւններով ինկած այդ ճամբուն։ Քեզ հալածողները, ուրացողները որքան քիչով պիտի դառնային քու մեծ պաշտպաններդ, հերիք է որ ուզէիր, գիջէիր . . . ։ Ու հակառակ անոր որ պարզ, համեստ, նոյնիսկ անուշ մարդ մըն էիր, քու մտերմութեանը մէջ, ճիշտ ու ճիշտ գիւղացի մը, քու խօսքիդ բրտութեամբը, անկեղծութեամբը, ուժգնութեամբը, կիրքերուդ թափովը, հիացումներուդ և ատելութեանցդ վայրագ խստութեամբը, քեզի ձրի ճարեցիր դաժան, ծանր, չարագործ համբաւ մը։ Մարդիկ քու՝ անձդ նոյնացուցին ժխտումի Աստուածներուն ու զարմացան որ կրնայիր խանդավառուիլ մեր

արժէքներով, ու իրենց զարմանքը զիրենք ըրաւ իմաստուն, այդ վիճակը բացատրելու։ Եղար այն տարօրինակ մարդը որ դատուեցաւ իր հիմնովին ատած մեղքերը գործած ըլլալու համբաստանութեամբ։ Ասիկա «շրջուած հասկցուիլն էր»։ Ինու բառերով։ Մի թօթուեր ուս, այս դառնագոյն ճշմարտութիւնները երբ կ'ըսուին քեզի, նոյնիսկ մեռելի մը բերանով։ Մի ըսեր թէ անտարբեր ես այս ամէնուն դէմ, ու մի ալ զարմանար թէ ինչու զուտ քեզի յատուկ սա հանգամանքները այսքան լայն կերպով մը կը վերլուծուին իմ բերնէս։ Կ'ըլլան ատոնք վասնզի կ'ընեմ թափանցումը մտքիդ խորագոյն ծալքերուն։ Դուն չե՞ս այն մարդը որ, տակաւին սա քարին վրայ կը չարչարուի հասկնալ ի՞նչն է միջամտողը որպէսզի, մեր գրականութեան այնքան քիչ, քու բառովդ՝ ճիղճ ժառանգ ձգող մէկու մը չուրջը այսքան բարձրորակ, քաղցր գնահատում, հիացում ըլլան իրարու աւելցած, երբ ողջ էր այդ մէկը, ու չարունակեն ճնալ անթառամ, անոր հողք լինելէն շատ վերջն ալ։ Լիմ, յաջորդ, քու սերունդէն աննախանձաբար, սրտագին վճարուած երբ քու հսկայ չէնքդ թուքի ու մուրի ճնացած է նշաւակ։ Դուն իսկ, գերագոյն դառնացուածը, գերագոյն ֆաքիրը, ու անսրբագրելի, անմարդկային ըսուելու չափ ձևերու և պատշաճութեանց պատկերամարտիկ մը, իմ գերեզմանիս տուած սա այցովդ, մանաւանդ զիս դուրս կանչելու, երկար երկար զիս մտիկ ընելու քու տրամադրութեամբդ ատ իրողութեան արդար փաստ մը կ'աւելցընես։ Անխելք մէկը չես որպէսզի աշխարհի բիւրապան արժէքները, ճաշակները բռնի զետեղես մէկ ու նոյն յարգաչափին մէջ։ Ոմանք պիտի սիրեն տան պարտէզներուն խեցեօքիկ ծաղիկները, ուրիշներ՝ ամայքներու սպրիկ ծաղիկները, քիչեր՝ լեռներու ձեղքին չարքաշ ծաղիկները։ Ամէն մարդու՝ ապրի՛լը՝ միտքի հեշտանքներէ, չնորհուած է սա զանազանութեամբ։ Ինչ ետքը պիտի հասկնաս։ Սակայն ատկէ առաջ, դուն ալ մօտեցար քեզի քիչ խօսող օրակարգերու։ Ըսի թէ մեր կրցածէն աւելին ուզեցինք ընել մեր ժողովուրդին։ Ինեզի ալ չեմ մերժած այս լրջութիւնը, այս փառասիրութիւնը։ Բայց պարտաւոր ես ինքդ խոստովանիլ մեր ու քու արդիւնքներուն մէջ տիրական տարբերութիւնը։ Մեր ամէնէն փոքր գործը փուռէն նոր ելած հացի նման անօթիներու սնունդը կ'ըլլար։ Ինու գործերդ անհասկնալի երևոյթներ են, քանի մը վափկաճաշակներուն համար չատ թանկագին, բայց մարդոց միջինին համար առանց հրապոյրի, համի։ Ցետոյ մարդոց անձն ալ ունի տեղ մը, դեր մը իրենց գործին

ճակատագրին վրայ։ Մենք միևնակ մեր գործովը չենք այս ժողովուրդին հետ ու մէջը, այլ, աւելի շատ աստիճանով մը մեր անձնաւորութեանց ամբողջ սարիքովը։ Գիտեմ որ քու սերունդդ ալ չվարանեցաւ իր ամբողջութիւնը տրամադրել իր ժողովուրդին։ Գիտեմ որ սուգը դեռ կ'այրի քու մէջդ ընկերներուդ անթաղ ոսկորներէն, ու կ'ապրիս, գրեթէ ամէն րոպէ, այդ տաղանդաւոր տղոց, անոնց մայրերուն ու հայրերուն, զաւկըներուն ու քոյրերուն վրէն դրուած պողպատին կրակը, քու հոգետուհիդ մէջը։ Բայց անոնց վրայ կսկծագին սա մտածումներու չարանը չէ որ կը լուծէ առեղծուածը։ Մի վախնար։ Հայրենասիրութիւն պիտի չծախեմ քեզի, պիտի չնորոգեմ մեր ճառերը, մեր գրական հռետորութիւնը, մեր խանդավառութեան արդար հանդիսանքը։ Այդ ամէնը մեզի պատանք ենք ըրած։ Այդ ամէնը ձեր օրերուն, մանաւանդ քեզմէ աւելի նորերուն մօտ պղինձ դրամի են վերածուած։ «Այսպէս է կանոնը բնական», կ'ըսէ երգ մը։ Ջեմ տառապիր։ Բայց ահա աւելին։ Նոյնիսկ քու կայսրութեանդ սահմաններուն մէջ, քու 'ամայքիդ ներսը կ'իշխէ օրէնքներուն ամէնէն պարզը, — օրէնքը ամէնուն հետ, քով, եթէ ոչ համար ըլլալու։ Ասիկա ոչ գռեհկութիւն է ոչ ալ քաղաքականութիւն, ընկերաբանութիւն։ Ասիկա իր մէջակութիւնը մարսելու, իր տառապանքը թմրեցնելու, իր վրայ ղըրկըւած զրկանքները քիչ տագնապով դիմաւորելու երջանիկ իմաստութեան է բանալին։ Բախտի՛դ՝ եթէ երբեք այդ օրէնքը յարգելու, անոր յարմարուելու արարքներուն մէջ դրիր քիչիկ մը անձնականութիւն, հով, չըսելու համար բարձրութիւն, բայց առանց ատով իսկ նանրամտելու յիմարութիւն մը զգալի ընելու քեզ չրջապտողներուն։ Մարդիկ միշտ պիտի տառապին ուրիշներուն հասակէն երբ իրենցը չի հասնիր։ Մարդիկ պիտի խմբեն իրենց փոքր ատելութիւնները երբ հասարակաց մեծութիւն մը կտրատելու, կործանելու վրայ է հարցը։ Դուն չես հաւատար մեծութեան առասպելին բայց քանի քանի հեղ կաչիդ վրայ զգացիր փոքրութիւններուն կսկիծը, քեզ դէմ դաշնակցող ճըճիւներուն հակայական ուժերը, երբ կը զարմանայիր այդ զեռուններու գլոհին դէմ, ու կը հարցնէիր թէ ինչ կ'ուզէին քեզմէ այդ բոլորը։ Տուի՞ արդեօք հասկացողութեան փաստ մը քու իսկ վրիպանքդ լուսաւորելու ծառայող։ Եթէ ոչ, ահա ուրիշներ։ Ես խօսեցայ, գրեցի, գործեցի, ամէն օրուան լոյսերուն մէջ, ամէնուն աչքին առջև, ամէնուն ձայնին լուին քաջալերը լինձի ուղեգիծ առնելով։ Մարդիկ լինձի պիտի գլիջէին իմ քիչ

մը տարբեր եղանակները, լինձի պիտի ներէին իմ ճկունութիւնը։ Բայց ես ալ եղայ նշաւակ ճպուռներու, լրագրողներու, չեմ ըսեր՝ նախանձորդներու, այլ թերևս ինձմէ աւելի եռանդաւորներու դատափետումներուն։ Ցաւցուցի՝ խօսքի աքլորները բեմերէն ու բառի մունետիկները թերթերէն։ Բայց այս պահերը բացառութիւնն են իմ ասպարէզին։ Դո՞ւն։ Ըսին թէ չրջապատդ արհամարհել կարենալու կիրքիդ մէջ, անցած ես սահմանները ու կը չահադիտես ապառնիին վրայ։ Ատիկա գիւղացի գրողի մը հասցէին անիմաստ ըրպարտում մըն է երբ այդ գրողը ապառնիի բոլոր ձևերն ալ մաքրած, սրբած է իր մտահոգութիւններէն։ Ըսին թէ կը մեծամտիս, աւելի ծանր արհամարհելու համար ուրիշները, գործակից, ընկեր, պաշտօնակից։ Բայց ես գիտեմ որ պարզ մարդոց չէ տրուած այդ ճկուն, իմաստուն տաղանդը, հերքելով հաստատելու և թշնամութիւններ թելադրելու կերպարանքին տակ բարեկամութիւններ, չահեր հետապնդելու։ Ըսին թէ կը նախանձիս, գձուձ, յաչաղկոտ ու անգութ հաչիւներու անձնատուր, երբ ընդունուած փառքերուն վրայէն կ'անցընես քու խոզանակիդ թաց չրթունքները, սրբելու համար անոնց անհարազատ ներկերը, զանոնք ձգելու համար իրենց մերկութեան մէջ։ Ըսին թէ կը յարձակիս ամէնուն վրայ, արժանաւոր ու չարժանաւոր, տարէց թէ նորածիլ, իրաւ թէ կեղծ անուններուն վրայ, երբ անոնց մօտ չես հաստատեր քու ճաշակիդ գոհացում ճարող տարրեր։ Ըսին թէ կը հարթես տրտում, միջակ կլորութիւններ ու փոչիի կը վերածես ժամանակին մէջ իրենց կաթողիկէները ամբարտակող համբաւներ։ Ըսին, ըսին, ըսին . . . ։ Բայց ես գիտեմ որ մեծագոյն հիացումներուն դիւցազներգակ մունետիկն ես նոյն ատեն. իրաւ փառքեր փառաւորելու մէջ հզօր կիրքեր պարզելէ չքաշուող ու գատաստաններդ կտրուկ, արագ, սուր ու անողոք պատգամած ատենդ, քու գործակիդ, հիացումիդ ամբողջ խռովքն ալ կը հանես նոյն քննարկանութեան։ Անհաւասար, անիրաւ, չարաչուք ու պարզ։ Հակասութեանց հանդէս մը այս որակումները պիտի արժևորէր քեզի համար ալ, առանց տառապելու։ Այս վերլուծումները եթէ չեն բաւ, քեզ՝ քեզի ճանչցնելու, կը խորհիմ թէ բաւ պիտի գան քեզի հասկնալի ընելու իմ վարկը, համբաւը։ Ես չկործանեցի, ոչ անշուշտ ատոր արժանի բաներու պակասէ մը արգիլուած։ Ցիմարութիւնները կը վերջանան վերջին մարդուն հետ, սա մեր աշխարհէն։ Ես չպատկցուցի, ոչ որովհետև քիչ էին սուտ մեծութիւնները։ Մարդիկ միշտ պիտի նմանին մրջիւնին որուն

ամէնէն լրաւ հպարտութիւնը մինարէէն վար նայած ատեն, պտտողները այդքան պզտիկ գտնալը կազմեց, ինչպէս կ'ըսէ առակը։ Ես չհարթեցի քու կիրքովդ ու թատերականութեամբդ մեր օրերուն բոլոր կլորութիւնները հոչակէ, փառքէ։ Ատոնք միշտ պիտի ըլլան։ Այս ժխտականները մի վերածեր քաղքենի առաքինութիւններուն. մեղքէ ազատ մնալը համանիշ չէ արդար ըլլալուն։ Ես հասայ բոլոր անոնց որոնք գրիչ մը բռնել գիտէին։ Մի վրդովուիր, ու քու ըրածդ ալ մի՛ խոչորցներ։ Ծանօթ են մեզի քու կիսադարեան ջանքերդ՝ մեր գրականութեան վաստակաւորները նուիրելու։ Բայց աւելի քան ծանօթ են անոնց մանաւանդ զայրագին ուրացումները քու դործիդ հասցէին։ Ատիկա անշուշտ քեզ չի վրդովեր, բայց մեզ կը թելադրէ տրտմութիւններ, կասկածներ։ Պատասխանեցիր քեզի ղրկուած ամէն խնդրանքի, մեծ, աննեղելի մեղքովը սակայն չիտակը, համոզումիդ փաստը միայն գրելու և ոչ թէ ղրկողին փափաքածը հրամցնելու։ Ու ասիկա մարդիկ չեն մոռնար։ Տուիր անուններ մեր գրականութեան, բայց ատոնցմէ տասնապատիկ աւելի՝ սոփեստներ, որոնք քեզ անարգելու, կործանելու հերոսութեան ու կիրքին մէջ տարօրէն քեզ կը յիշեցնէին։ Քու ձեռնասունները էն քու գտած սա պատուհասումը կազմեց թերևս իրաւ ցաւերէդ մէկ կարևոր մասը։ Ես գովեցի, առանց կեղծիքի, առանց ցուցամոլութեան։ Ու մարդոց մեռելին փուչին իսկ չի մոռնար գովեստի փոքրագոյն իսկ կաթիլը։ Ամէնէն խոնարհ սկսնակէն մինչև ամէնէն պերճ տաղանդը լինի եղան ոչ թէ երախտապարտ — չես հաւատար այդ զգացումին ու լաւ կ'ընես — այլ պարտական։ Ահա թէ ինչու չունենաս առնելիք քու հաշուոյդ ձրի գովեստէն, և ըլլաս խղդուած պարտաւին տակը տալիքներուդ։ Ամէն մարդ քար կը նետէ պտղատու ծառին, կ'ըսէ ազգային առածը։ Քու գլխակորոյս աշխատանքդ, չքեղ ձգտումներդ, մեր գրականութեան մէջ նոր ոսկեհանքերու ետևէն արշաւդ, քու ժամանակդ չչուկի մը պէս ընդունեց։ Մեծ կառոյցներդ դիմաւորուեցան ամէնէն անըմբռնելի անգթութիւններով։ Մեղքցան ոչ թէ ատոնց վրայ արիւնն ու կեանքը վատնող թիապարտին, այլ այդ կառոյցները կերպարանող . . . թուղթերու մթերքին։ Անշուշտ։ Ատեն մը մեր դրողներուն ձեռագիրները գոնէ նպարավաճառին կը ծախէին մարդիկ։ Քու տպագիրներուդ համար քեզի բարեկամ թերթ մը անգամ հասցէ տուաւ անանուանելի տեղ մը, գործածուելու համար նոյնքան անանուանելի արարքներու։ Օ՜, ինչ վաեմ եղար քու վիշտիդ մէջ, բայց չփո-

խեցիր ճակատագիրդ։ Ըսել կ'ուզեմ չիմաստնացար։ Ու հակառակ անոր որ այնքան դիւրին էր ուրիշներուն պէս ըլլալ, գրել գոնէ իրենց ուզածը, սիրածը, չարունակեցիր ճամբադ, ականջներուդ կապար կաթեցուցած, ու աչքերուդ՝ կախ՝ փայտէ լուսարձակը, զոր գեղացին կ'անցընէ ջրհորին անիւը դարձնող գրաստին։ Ու գրաստի պէս ելար քու Գողգոթադ։ Բոլոր այս տըրտմութիւնները, ըսի վերը, քու դժոխքդ եթէ չեն լուսաւորեր, կը ծառայե՞ն գոնէ իմ փառքը բացատրելու։ Կը կրկնեմ։ Ես հասայ բոլոր կարիքներուն, հազարումէկ ճամբաներէ մեզի ներկայացող։ Նոր կեանք մը միայն հինին աւերակը մաքրելու համար պէտք ունէր ահաւոր սպառման։ Ես հասայ ուրիշներու, մեր թշնամիներուն, երբ ատոնց խելքը կը վարանէր նոր պողոտաներու խաչաձեւման դիմաց։ Մի չահարկեր իմ ալ վարձատրուելուս ողբերգական եղանակին վրայ։ Ըսի թէ չեմ ցաւիր տարագիր ոսկորներուս բախտէն։ Ինչով գոհանալը ազգային առաքինութիւն է։ Կը համակրիմ քեզի, երբ, այդ քիչին տեղը դուն գտար բացարձակ հալածանքը բայց առանց յուսահատելու (գրելու արարքին մէջ միայն) չարունակեցիր քու գերութիւնդ ոսկեզօծել, ու գրեցիր։ Քանի քանի անգամ փորձութեան սուրը ծանրացաւ վիզիդ։ Քանի քանի անգամ գրիչը կոտրեցիր, բայց դարձար նորէն քու սեղանիդ, խեղճ ու կրակ կտոր մը տախտակ, որ քու կեանքիդ կէսէն աւելին կրկէսը, հանդիսարանը, խորանը, կառափնատը կազմեց։ Իմ բոլոր ցաւակցութիւնը, համակրանքը, հիացումը։ Ո՛չ արբա մըն էիր, ոչ ալ լրագրող մը։ Վստահ էիր որ պիտի չկարենայիր ընթերցող։ Բայց չեղար դասալիք։ Կը կրկնեմ իմ հիացումս ոչ թէ ողորմելի տաղանդիդ, այլ սրտառուչ, գիւղացի կորովիդ։ Մօտ է որ դուն ալ խառնուիս մեր ատուերներուն։ Քեզի հանդէպ բանաձեւուած բոլոր դատապարտութեան վճիռները տուր կրակին։ Մենք անշուշտ աւելի արդար չենք քան դուք։ Բայց կը զգանք թէ ինչ յիմար կիրքերու կը զոհենք, կեանքի մէջ, մեր ամէնէն նուիրական ըզգացումները։ Քու գործիդ դէմ, անձիդ դէմ, հոգիիդ դէմ, ողբերգական ճակատագրիդ դէմ բունուած սա մոգական հայելի՞ն։ Մի մոռնար այս պահը։ Զգէ յամառութիւնդ։ Գոնէ մտածէ ինքզինքդ տալու քեզի յատուկ գործի մը մէջ։ Եթէ երբեք յաջողեցար, մեր գրականութիւնը միայն գիրք մը պիտի չունենար, այլ մարդկային ամէնէն սրտակեղէք տառման։»

«— Ատեն է որ խօսիմ ինձմէ, այսինքն մեռելներուն ալ կեանքէն որ քիչ կը տարբերի ողջերուն ծամածէն։ Աւելորդ է

անոնց տառապանքը վերլուծել։ Բաւ է հոս իրը մուտք արձանագրել որ անոնց հոդուածոր կեանքին մեծ կերպարանքները, խոռվքները չեն չիջիր դիւրաւ։ Ցետոյ, յաւիտենին համար մաշումը բացատրութիւն մըն է իմաստէ զուրկ։ Իմ կայանիս մէջ (մի խրտչիր այս բառէն ու հանգիստօրէն մի մտածեր որ պիտի պատմեմ քեզի ռոմանթիկ սէրերէ, գրական անուտիքէ, ինչպէս կը դատես իմ քերթողին՝ Մկրտիչին հոգեդարձերը, ոա ձեր աչխարհը) երբեմն կը զգամ որ պզտոր մոխիրէն կը զատուին, կ'անձնանան, կ'աղաւորնան բաներ որոնք ընտանի են ինծի, իմն են եղած։ Ինչ սիրական սովորութիւններէդ է նստիլ գերեզմաններու վրայ ու հոն պառկողը հանել հոդերուն գերութենէն, ապրեցնել միւս ջերմ ու անուշ հոդը որուն անուններէն մէկը՝ մեր կեա՛նքը, իր մեծ հանգրուաններով՝ մանուկ, պատանի և այլն։ Ես ալ կը փորձուիմ այդ խաղէն։ Կարիք չի կայ անպատճառ բարձրանալ հոդին ընդերքէն։ Կը փչէ չունչը ու իմ մարմինին աւազները կը փակին իրարու, զիս ընելու համար պարման կամ երիտասարդ։ Կը զարնեն կայծերը։ Ու ցուրտ աւազակոյտը կը վերածուի չքեղ մարմինին, իմ երիտասարդութեան։ Մեռելին երիտասարդութի՞ւնը։ Բայց անիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ողջին երիտասարդութիւնը։ Հետաքրքիր ես մարդկայինեն, նոյնիսկ երբ անիկա կը տրուի քեզի մեռելներու, ուրուականներու բերանով։ Ինչ գործիդ մէջ ապացուցած ես թէ որքան իրաւ ու արդար է հասկացողութիւնդ անոնց լեզուէն։ Ու հաճոյքով, հեշտանքով կը հետեւիս անոնցմէ քեզի եկած ամէն թելադրանքի։ «Որքան դժբախտ է գրող ըլլալը». դուն ես ասիկա գրողը ու գիտեմ թէ ինչ անհուն ապրումներու, և ասոնց պարտադրուած ինչ անհուն զեղչերու կ'ակնարկես, երբ տողերու, էջերու, հատորներու, այնքան ճիղճ, փակ գերեզմաններուն պարտաւոր ես վստահիլ ամբաւութիւնը քու յոյզերուդ, թէկուզ փոքրիկ կենսաչերտէ մը քու մէջդ մթերուած։ Ուրիշ դժբախտութիւն որ մեռելները չեն կրնար մոռնալ, բան մը որ միակ մխիթարութիւնն է ողջերուն, թերևս զանոնք դիմանալու ընդունակ ընող գերագոյն կարգադրումը։ Ոչինչ որ կորսուի ոչ միայն ձեր աչխարհին այլև մեր աչխարհին մէջ։ Մի մտածեր թէ ձրի, անպտուղ ինքնասիրութիւն մըն է իմ կողմէ վերադարձը սա երիտասարդութեան։ Նոր վէպ մը գրել պիտի նշանակէր վերարտադրել այդ ոսկի գարունքը։ Իմ պատմելիքս, սակայն, շատ քիչ բան է հոս։ Մի կարծեր թէ պիտի կրկնեմ քեզի քու ալ երիտասարդութիւնդ։ Քեզի համար դեռ չէ ջնջուած պատեհութիւնը քու այդ շրջանը

սևեռելու (ըսի՛ թէ պարտաւոր ես գրել Իու վէպը)։ Ես կը գոհանամ քանի մը չատ ընդհանուր դիծերուն փաստովը։ Մենք, քանին և երեսունին մէջտեղը չէինք ան զոր դուն եղար, ո՛չ ալ ան որ հիմա, Սիփիւռքին նահմաստանը կը պարզէ, միշտ այդ քանին և երեսունին մէջտեղէն։ Դիտես որ յուսահատներ չէինք քեզի պէս, անպատմելի մղձաւանջէ մը խուճապահար, ապրելու տեղ խենդեցող։ Ոչ ալ ան անորակելի ունայնութիւնը որ ունիս փուռած քու աչքերուդ, միշտ այդ Սիփիւռքէն, երբ այդ տղաքը տառապիլը, խենդենալը իսկ չեն զգար, այնքան պարպըւած են իրենց զգացական գործարանները մեր ու ձեր ապրումները անդրադարձելու փաստերէն։ Իրաւ է որ մենք ալ երջանիկ չէինք, ինչպէս ատոր որոշ զգայութիւնը կ'առնէինք օտար ժողովուրդներու մօտ մեր գտած պատկերներէն։ Կը մեծնայինք, միշտ մեր գլխուն վրայ լախտին ուրուականը թանձր թանձր զգալով։ Բայց մենք զօրաւոր ու տաք կիրքերու հանդիսարան մըն էինք, պիրքերուն բարբառով՝ ատրուշան մը։ Աւելին։ Ցաճախ այդ տաքութիւնը մեզ կը վերածէր չարժուն, թեթև ալ հրաբուխներու, որոնց արգիլուած ըլլար թափել սակայն իրենց ներքին հուրքը։ Ի՞նչ կ'այրէինք մեր հաչոյն, մեր ժողովուրդին ու մեր ճակատագրին (հանդերձուելիք) հաչոյն։ Անցաւ այդ ոսկեդարը, ես ալ չդիտցայ թէ ինչպէս։ Քերթուած մը, զայն գրելը, տպելը, արտասանելը մեր այդ օրերուն համար հսկայ խռովք մըն էր։ Դարերով այդ ամէնուն կարօտը կարօտցած, մենք չատ ալ պահանջկոտ չեղանք, քեզ գոհացնելու աստիճան։ Բայց դեռ թրթռացին յուզումներ կ'այցելեն ինծի, երբ մտքիս առջին բերեմ ու կեցնեմ մռայլ սրահները, արձակ դաշտավայրերը, խեղճ ու պատառ բեմերը ուրկէ կը թռէին բառերը այդ քերթուածներուն։ Ներկայացում մը ձեր հիմակուան խաչագողութիւնը չէր, կազմակերպուած դերասաններէ, միութիւններէ, հայրենակցականներէ կամ սանկ ու նանկ չիլ հատուածներէ, աս ու ան աւազակին գրպանը լեցնելու, աս ու ան սնանկ ակումբին պիւտճէ ճարելու անփառունակ նպատակներով։ Ամբողջ ընտրելագոյն դասը մեր ժողովուրդին այդ ներկայացումները կ'ապրէր իբր պատմութիւն ու իբր երազ։ Իմ երիտասարդութիւնը դեր չէ խաղացած այդ բեմերուն վրայ, բայց ունեցած է իմ լրիւ քաջալերը, սրտագին նուիրումը։ Ինձմով՝ աւելի վեր կեցողներ, աւելի ետ կամ հեռու ճնացածներ այդ հոգեխառնութենէն, եկած են իրենց ցեղային զգայութեանց գումարին։ Կը խօսիմ հոս ճառերէն որոնք քու հեգնութեանդ նշաւակ

ըլլալէն առաջ, տաք խօսքի պահեր էին, այդ ամէնէն մըշտա-զուրկ մարդոց վայելումին համար։ Ի՞նչ փոյթ ըսելիքները, այդ խօսողները ըլլային խակ, անաւարտ, նոյնիսկ հակասական։ Ա-նոնք ձայնն էին երիտասարդութեան, աչքերը չորս բացած դէպի ամէն յուզում ու ապրում։ Այսպէս քալեցին իմ տարիները։ Օրէնքներու խմբագրում, պաշտօնական թուղթերու յարդարանք, տառապանքի մը թեթեւացումը, առատ առատ, անսպառ ըսուե-լու չափ՝ երազանք ժամանակին վրայ որ բացուելու էր ահա։ Հազիւ քանի մը զուտ անձնական, մտերիմ յոյզեր, անոնք ալ չատ արագ, չատ ծփուն։ Կը զարմանաս որ սպասածէդ չատ քիչ բան կը գտնես այս խոստովանանքին մէջ։ Ու կը հարցնես, գրեթէ կասկածանքով, այն խռովքներէն որոնք տարիքին գինն ու իրաւունքը կազմեցին։ Ո՛չ, տղա՛ս, ոչ։ Մեր սերունդը, եթէ հիւանդ չէր, չունէր սիրելու իսկ ժամանակ, այդ օրերուն բա-ւական բարդ հանդէս մը ասիկա, օրերուն ու տարիներուն տէր ու տիրական դառնալու հանգամանքով մը։ . . . Ու մշուշը որ կերաւ ատոնք ամէնքը, գազանի մը պէս կլափարձակ։ Շատ, չատ վերջը, երբ մահուան անկողինի եզրին այդ կախարդու-թիւնը իմ երիտասարդութեան վերջին անգամ փռուեցաւ իմ մարելու մօտ աչքերուն, քոյրս սրբեց խոշոր կաթիլ մը ջուր, այդ ամէնուն հոգի՛ն. բիւրեղացումը որ կը թափուէր այդ հրաշ-քին, կրակներուն վրայ։ Ի՞նչ անիրաւ ես երբ մեր բանաստեղ-ծութեան այդ օրերը, Պէշիկթաշլեանի և Դուրեանի մօտ կը ձգես կասկածի։ Ըլլար դառնալ, նորէն պիտի հեշտագին սուզ-ուէի այդ պուրակներուն, լոյսերուն, չուքերուն, բուրումներուն ու ալիքներուն խորը։ Անոնք մեր բառարանին բառերը չեն մի-այն, այլ մեր ոսկի երիտասարդութեան ամէնէն անուշ արցունք-ները։ Ցետոյ, մի մոռնար որ դուն ալ անցար այդ արցունքէն, միս մինակ, հովտի մը խորը, ծառիկի մը անաւարտ չուքին, փնտռելով մէկը որ սրբէր արցունքներդ։ Մարդկային է լալը։ Ու մարդկայինէն վեր է երիտասարդութիւնը։»

«— Ըսի թէ կ'այցուէի կայծերէ։ Խօսեցայ չատ չտապ ատոնցմէ մէկուն մասին։ Կ'անցնիմ ուրիշի մը։ Տուր ասոր ալ խորհրդաւոր որակում մը, սէր, օրինակի համար, որ կեանքին չափ իրաւ բառ մըն է։ Հատորներ անբաւական կուգան այդ զգացումին միայն մէկ օրը վերլուծելու։ Գիտես որ որքան բազ-մազանակ են անոր կերպարանքները։ Որքան ալ մաշեցուցած են զայն դարէ դար անոր վրայ չահագործողները։ Ես անկէ վար-չամակուած քալեցի իմ ճամբէս։ Հպարտ չէի։ Անզգած չէի։

Նանրամիտ չէի ոչ ալ փաղփուն, նուաղուն ու հատկտուն ձևերու հեշտախոյզ որսորդ մը։ Սէրը այն քիչ բաներէն է, զոր մարդիկ կը յամառին հասկնալ իրենց ներհակներովը։ Սխա՛լ։ Անիկա առանձին պաշտօնագործում մըն է մեր մարմինին ու մեր մտքին քանի մը թաքուն, գրեթէ անտեսանելի գեղձերէն, օրկաններէն։ Ասոնցմէ անոր այն երանգէն որ ձեր աչխարհին վրայ կը մնայ ամէնէն կեդրոնական կերպարանքը այդ զգացումին։ Ջեմ դառնար ետ։ Ուզեցի, ցաւով, կիրքով, խռովքով նոյնիսկ, որ իմ ժողովուրդին բոլոր զաւակները իրարու համար ունենային այն զոր ես ունէի անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար։ Հայրենիքին մխթիք սէրը, զոր աւելի վերջ իմ հոգ հագնելէս, այդ ժողովուրդին զաւկընները պիտի բերէին երևան, այնքան ահաւոր գեղեցկութեամբ, իմ երիտասարդութեան՝ միգամածային, հազիւ գգալի հոգեխառնութիւն մըն էր, մեր խօսքերուն, թատերական հանդէսներուն, ազգային տօնախմբութեանց հոծ ապրումներովը հազիւ հազ չղարչային թանձրութիւն մը գտնող։ Դարձեալ, մեր հասարակութեան դարաւոր անընկալչութիւնը իրարու հոգիներէ՝ ուզեցի որ հալէր այդ սրբազան հեղանուտին ազդեցութեամբը։ Մարդոց բառերը ըլլային կակուղ, քաղցր, վէրք տալու անընդունակ։ Մարդոց նայուածքները իրարու երթային ու գային առանց սլաքումի ու առանց կրակի՝ ամօթէ ու արհամարհանքէ։ Մարդոց ձեռքերը իրարու երկարէին, կարիքին առջև ու ասոր գոհացումէն վերջ իրարմէ բաժնուելու համար ալ յամենալ, մնալ սորվէին։ Մարդոց փափաքները մնային պարզ, մեղմ, ուրիշներուննը կործանելու կամ անոնցմով զեղծանելու անկարող։ Ապրէին իմ եղբայրները քովքովի, առանց իրար բզկտելու ոչ մարդարէին երազածին նման՝ գայլ ու գառնուկ, այլ մեծն ու պզտիկը, հարուստն ու աղքատը, իմաստունն ու անուս գեղջուկը, զգացման մը, մտայնութեան մը, երանութեան մը մէջ որոնք դուրս չեն կեանքին սահմաններէն։ Կը բաւէր այդ հրաշքին իրագործման համար, որոշ ղիլումներ, քիչ մը զրահանք, պաշտպանութիւն՝ քանի մը թանձր կիրքերու դէմ։ Ասոնք ալ դարձեալ կարելիին ծիրին մէջը։ Կը հաւատամ թէ մարդ կենդանին ընդունակ է ամէնէն ազնիւ, բարձրորակ զոհողութիւններուն հերիք է որ ուզէ։ Ի՛նչ տեղիք՝ բռնութեան, ցաւին, զրկանքին, չարիքին, իրենց բոլոր ձևերուն մէջէն այնքան արագ մեզ ընդոտնող։ Առանց այդ չարաչուք ուրուականներուն կեանքը ինքնին բաւական պժնդակ պարտք մըն է, սանկ իրաւ անկիւն մը դժոխք, ուր իրերուն ճնշումը միս մինակը կը բաւէ մեր հացին

պատառը լեզուի վերածելու։ Ալ ի՞նչ կարիք՝ զայն անգամ մըն ալ տրորելու, սևցնելու, թուղնաւոր ընելու, մեր ներսէն ճարուած սուտ ու փուտ, առնուազն կեղծ հաւատքներուն, հաւատալիքներուն, ոսկեզօծ պատրանքներուն կանանչ ժահրերովը։ Ի՞նչ պատկեր է պատմութիւնը այս ժողովուրդին, նման չընչմունքներու ներքև երբ խեղդեցած կը մռնայ իր մահացու թըշնամիին ու ամէնէն յիմար հարցը կը վերածէ եղբայրը կործանելու ահաւոր մոլուցքին, կատաղութեան։ Ատելութեան կուպրը մեր ո՞ր գործարաններէն կը հանենք երբ աւելի քան ստոյգ է որ նոյն այդ ժողովուրդը պարզած է, միշտ դարերն ի վար, անըմբռնելի քաղցրութեան ցեղային քերթուածը, իրարու հասնելու, իրարու պաշտպան կենալու առօրեայ արարքները վերածելով ազգային նկարագրին որուն գինն իսկ է իր գոյութիւնը, երբ կործանած չէները, քաղաքները վերստին կը բարձրացնէ, իր բազուկները աւելցնելով մերձաւորին ոտքերուն։ Միայն մեր վերջին գոյգ դարերուն, համայնքային մեր հաստատութեանց գոյաւորումը, տնտեսումը, բարգաւաճումը պիտի բաւէր ապացուցանել թէ որքան ամուր էր մեր ներսը այդ զգացումը։ Հարուստները չեն չինած մեր ժամերը, դպրոցները, այլ անոնց դրամին տակը տրոփող սրբազան զգացումը որ այդ նիւթեղէնը վերածած է ոգիի։ Աւելին տակ ու աւելէն դաս առնելով մարդերը կարող էին իրար հանդուրժելու. ցեղերը՝ իրար չփողոտելու, միտքին գինուորները իրար յարգելու։ Ընկերաբանութիւնը, իր յաւակնոտ օրէնքներով թող պղտորէ ձեր միտքը։ Թող աշխարհը դառնայ վայելքին, հաճոյքին, լաւ անուղին, լաւ զգեստին, լաւ հեչտանքներուն տնկարանը։ Կուգայ աղէտը ու կ'աւերէ բոլոր այդ նիւթապաշտ հանգանակները։ Գիտեմ որ հացը, տունը, արձակ վայելքը աւելին են քան ընկերաբաններու կարգախօսային պահանջները։ Պատմութիւնը դառն կերպով կը հերքէ փարթամ քաղաքակրթութեանց թելադրած յաւակնոտ արժէքները։ Հիմա ատենը չէ այդ գաղափարաբանութիւնները քրքրելու։ Սիրոյ մէջ միայն ժողովուրդ մը մօտ է գերագոյն երանութեան և ոչ թէ վայելքի։»

«— Տուր այդ կայծերէն մէկ ուրիշին ալ իմաստութիւն անունը։ Բայց ոչ գրքերուն, դպրոցներուն, բարոյախօսներուն, փիլիսոփաներուն, բոլորն ալ անշուշտ տեղ մը նայող բայց չպատասխանող իմ թելադրել ուզած իրողութեան։ Դժուար, սուղ, անփոխարինելի այն մտավիճակը զոր տղաքը կը ճարեն, իրենք իրենց գլխուն, հաւաքելով անոր հէնքին քուղերը՝ ցա-

ւին ու վայելքին թաւուտներէն, մացառներէն, ու կը կարանեն իրենց համար կախարդ պատմուճանը որով պաշտպանուած պիտի քալեն կեանքին պողոտաներէն։ Նայէ մեր պատմութեան, անոր վերջին երկու դարերուն, որքա՜ն շատ է թիւը այդ տղոց, բոպիկ իրենց գեղերէն մեկնող, իշնալու համար գործօնութեան մեծ դաշտերը, ու դառնալու՝ անկորուստ կոթողներ փառքի և սիրոյ, բարիքի և բարութեան, աննախանձաբար իրենք զիրենք տըրամադրող իրենց հրջապատին, ազգային թէ օտար։ Քու օրերուդ անունք ժպտուն կը թուին, բայց իմ օրերուս անունք հպարտութիւնն էին մեր ժողովուրդին, և օրհնութեան, խաղաղութեան, առատութեան ու հանճարային իրագործումներու աղբիւր օտարներուն։ Գրողներ խօսած են երևոյթէն ու փառաբանած այդ ամէնուն արգանդը եղող իմ ժողովուրդը։ Բայց ես գրապէտ մը չեմ, քու պահանջած ստորագելիներով։ Ես իմ ժողովուրդիս կիրքին ու յիմարութեան մօտէն չփուած ու ասոնք առնուազն անվնաս ընելու համար տառապագին աշխատող մտքի բանուոր մը։ Գիտես որ Բարիզ չեղայ իմ պատանութեան, իմ ընկերներուն պէս ու հետ, այդ խմասութիւնը իւրացնելու։ Բայց իմ ճամբովս, իմ պզտիկ խելքս լարած, մտայ իմ պայմաններէս ներս։ Նոր հովեր կ'անցնէին արևմուտքէն-արևելք, ծանրաբեռն խորունկ, քաղցր, խորհրդաւոր յոյզերով, յոյսերով։ Կը հաւատայինք թէ հասած էր ժամը որպէսզի մեր ժողովուրդին աչուըներէն առնէինք մէկդի զառամութեան վարագոյրը ու բանայինք անոր բիբերը նոր լոյսերուն։ Ունէի՞նք իրաւունք այդ անուշութիւններէն բաժին մը սպասելու, երբ գիտէինք որ մեր հրջապատը, թաղուած կը յօրանար իր խաւարչուտ ճահիճին խորը։ «Հիմա կը խորհիմ վտանգներուն» որոնց ընդմէջէն պարտաւոր եղանք տանիլ մեր երազին տապանակը։ Ինչ ամուր, պարարտ, հզօր փորձանքներ, իմ ժողովուրդի գլխուն, իրմէ ինչպէս դուրսէն։ Անշուշտ լինձի նպաստ բերին իմ մեծ պապերուս աճիւնները՝ իմ արեան մէջ տակաւին պահող իրենց կենսաւնակութենէն մաս մը բան։ Կ'ակնարկեմ այն ոգիին որ մեր վերջին հազարամը կը յատկանշէ, իմաստունին ինչպէս մշակին պանկին տակ իր իսկութիւնը ծորող որպէսզի կատարուէին ապրումին, չմեռնելուն մեծ գործօնութիւնները . . . ։ Ջեմ գովեր իմ սերունդը, որպէսզի ճարեմ իրաւունք ձերը դատապարտելու։ Դիմաւորեցինք կասկածը, ներսէն ու դուրսէն, մերիններէն ինչպէս մեր տէրերէն, անխիղճ, անըմբռնելի հակառակութիւնը որով կը գինուինք մենք, եղբայր եղբայրը կործանելու

մէջ մէկէն կորսնցուցած դարերուն ճնշումը։ Դիմաւորեցինք նախանձը՝ ազգային ահաւոր այս փտախտը, անհասկացողութիւնը զոր պէտք չեմ զգար որակելու, ամուլ փառատենչութիւնները բոլոր փոքր հոգիներուն մէջ դրօշներու խուրձի մը պէս ծածանող, ու չինեցինք մեր տունը, այսինքն մեր վարչական դրութիւնը, մենք կը հաւատայինք՝ հաստատ հողի վրայ։ Ու անյիշատակ դարերէ ի վեր գութով, չնորհով, չատ չատ բարեկամեցողութեամբ կամ չահու յստակ օրէնքներու ճնշումով ողջ ձգուած նախիրը (մեր ժողովուրդին) չանացինք ընել ատակ օգտագործելու նոր հովերով մեզի հասած իմաստութեան սերմերը։ Ջեմ մանրամասներ մեր տուածները, ըրածները այդ ժողովուրդին։ Ինծի չափ դուն ալ ունիս յստակ՝ մտքիդ առջև, պատկերը զոր ան կը պարզէր մեզմէ առաջ։ Եւ, ունիս դարձեալ երկրորդ պատկերը զոր քու մանկութիւնդ, քաղաքին մէջ, ի վիճակի էր ազօտակի զգալու անշուշտ առանց լիուլի հասկնալու փաստը իր փարթամ բնակարաններուն, արհեստներուն, հանրային հաստատութիւններուն, նոյնիսկ թաղերուն որոնք սեպհական կնիքով մը կը զատուէին արևելքի դարաւոր կերպարանքէն, ըլլալու համար առանձին բխում մը։ Ես եղեր եմ, իմ առջի երիտասարդութեան յաջորդ չրջանին, արևելքի բազմաթիւ ոստաններուն մէջ։ Իմ ցեղակիցներուս ոտքին կոխած տեղը հողը կը փոխուէր, ձեռքին չարժած տեղը չէնքը կը փոխուէր . . . ։ Նախիրէն ժողովուրդ մըն էր յառնողը։ Ու մարագէն՝ չէն, չէնշող ապատ մը։ Ու ասիկա գինն էր մեր իմաստութեան։ Ջեմ ուզեր աւելի մանրամասնել, վախով որ իմ խօսքերը կը զառածին դէպի քաղաքական իմաստութիւնը, տեղեակ՝ քու անտրամադիր, նոյնիսկ ատելագին կեցուածքիդ ընդդէմ այդ իրողութեան, անշուշտ արդիւնք քիչ մը միակողմանի իմացականութեանդ և զարտուղի հակումներուդ։ Առնուազն կը թելադրեմ քեզի որոշ, չբսելու համար արդար զիջում մը քեզմէ անհունապէս վեր, անխուսափելի, անառարկելի ստուգութեանց հանդէպ։ Քաղաքական իմաստութիւնը կուսակցական պայքարներու հետ երբ կը չփոթես, հերքած կ'ըլլաս քու պապերուդ խելքը։ Օտարին հետ վարուելու ճկունութիւնը երբ կ'արժեզրկես ու վարկ կը չնորհես մարդկային իրաւունքներու սրբազնութեան չքեղ բայց ողորմելի առասպելին, դարձեալ հերքած կ'ըլլաս ոգին քու պապերուդ որոնք քեզի չյանձնեցին երկիր մը որ իրենցը ըլլար։ Քու իմացականութիւնդ քիչ մը տարբեր կը դատէ թուղթն ու կեանքը, պատմութեան ոսին իմաստութիւնը և ի-

բողոքեանց տարօրէն ատոք փաստերը։ Զպոռացիր երբ կոկորդ-ներու կայսրութիւնը սկիզբ կ'առնէր, ժխժխները բերելու ազ-գային գործերու թատերաբեմին, ու չնանրամտեցար սուլիչներ պատրաստելու կամ ծուլիչներ (փոխադիկ) գործածելու որպէսզի խայտաբղէտ պարը պարէին մարդիկ, իրենց համար անսովոր, գրեթէ անկարելի խորհրդերգութեանց մէջ։ Ձեմ քաղեր դէպ-քերը, որանցմէ որոնք քու պատանութենէդ մինչև ձմեռնա-մուտը ըլլին քու օրերդ ամէնէն եղերական փուշ-պսակը խելք ունեցող մարդու մը գլխուն։ Եղար ընդվզումին շատ մօտիկ, առիր կրակին ու մահուան գործիքները, ինկար լեռները բայց գտար որ այդ բոլորը անբաւական էին խորտակելու ճակատագրին անուրը՝ քու և ժողովուրդիդ վզին դարուց ի դարս ժանգոտած։ Անշուշտ չմարսեցիր որ ազգերը ըլլան այդքան անմարդկային։ Բայց քեզի տրուելիք բոլոր դասերը ապայժմէ, հին կամ ցընո-րական էին։ Ատեն ատեն մտքիդ ցաթեց պապերուդ ալ իմաս-տութիւնը — գերիի, usրուկի բարոյականը — որուն քու մէջդ առթած կսկիծը պիտի կազմէր քու երկու քառորդ դարերուն գողգոթան։ Հոս է որ կը զատուիս մեզմէ որ կը կշռէինք, բայց չէինք այդ կշիռը իբրև դանակ չարունակ դրած մեր վիրաւոր հոգիին խորը, ու այդ լալագին զգայնութեան մէջ ապրիլը չա-րունակած, առանց մատնելու մեր պապերուն մեզի կտակը, թէկուզ փոքր, կրծուած բայց դարձեալ իրական։ Չկրցար մտածել որ այդ գերիներու-տէրերու տիլեման տարին աշխարհի ամէնէն մեծ, բախտաւոր ժողովուրդներու տարօրինակ զաւակներն ալ։ Հիմա քեզի այդ տարօրինակութեան հերքումը չէ որ կ'ընեմ։ Կը հաւատամ թէ ուշ չէ օրը երբ ուրիշ ժողովուրդներու հաշ-ւոյն զոհելով մէկ ժողովուրդ, մեծերուն ստեղծելու յաւակ-նութեան մոլորանքը կը գտուի իր ճշգրիտ իմաստին մէջ։ Մենք, սա օրերէն մօտ դար մը առաջ, չէինք կրնար անգիտա-նալ ահաւոր բայց տարօրէն իրաւ փաստը որուն համեմատ բախ-տը քու ժողովուրդիդ ճակատագիրը կապեր էր տէրերու քրմա-հաճոյքին։ Ա՛լ մի վերլուծեր լինչութիները, մի տեղար գլխուս լինչպէսները, և մի գառնացներ զիս ռոմանթիկ բացագանչու-թիւններովը քու սերունդիդ, որ կրկէս իջաւ սրբագրելու այդ քմահաճոյքը, իրեն հասակէն, տարողութենէն դուրս զէնքերով։ Արդիւնքը մէջտեղն է։ Ձեմ գտեր ձեզ։ Բայց տեղն է որ յի-շեցնեմ թէ մենք գտած էինք լեզու մը մեր տէրերուն հետ, անշուշտ աւելի պատշաճ, աւելի քիչ վիրաւորիչ, այն լեզուն որ եղեր էր մեր պապերունը, իրենց գերութեան նահեմ հազա-

բամերուն, բայց որուն վրայ աւելցուցինք ուրիշ բարիքներ. ատիկա մեր օրերու խելքին, ճիշտ բառով՝ իմաստութեան մեր մթերքէն կուգար ահա։ Կրկնապատկեցինք, խորանարդեցինք մեր գանկին տարողութիւնը, անկէ ճարելու համար նորագոյն ուժեր որպէսզի անոնցմով բաւարարէինք թէ՛ մեզ, թէ մեր տէրերը։ Գաղտնիք չէ որ քու եղբայրներդ, օտարներու սպասին մէջ, կը գտնեն լիուլիութիւններ, չնորհներ, այդ օտարներն իսկ իրենց սեպհական մշակոյթին մէջ գերազանցող երբեմն։ Յօսեցան անոնք լեզուն ուսին ու թուրքին, հարազատութեամբ ու գեղեցկութեամբ, առանց օտարի չեչային, գարմացնելու աստիճան գանոնք։ Բայց չլեցին իրենց։ Եղանք մեր տէրերուն հետ, ինչպէս եղեր էին մեր պապերը իրենց տէրերուն հետ, բայց բարելաւեցինք մեր գերութիւնը, բայց հպարտութեան, ինքնավստահութեան, յոյսին ծուէններն ալ նետեցինք ծլելու մեր ժողովուրդի հոգեդաշտին։ Մեր տէրերուն վայրագ, անմշակ միտքին մէջ, միջնորդովի, մենք տնկեցինք արդի կարգերուն սկզբունքները, տարրական, բայց անհրաժեշտ որպէսզի բարբարոսներու խուժանէն ժամանակակից ազգ մը յարդարուէր։ Կը հաւատայինք ատոր ոչ իբր հրաշք մը, այլ ներշնչուած մեր սորվածէն, արեւմուտքի մեծ կրթանքներու մէջ մեր յաճախանքէն։ Զէ՞ որ մարդը մարդ էր, ըսած էին մեզի մեր վարպետները միշտ այդ արեւմտեան կրթանքէն։ Մենք չէի՞նք ան տարօրինակ ժողովուրդը որ մտածեց գիրով, մշակոյթով օժտել մեր գլխուն կացինը ձեռքին սպասող լեռնական ուրիշ ժողովուրդ մը...։ Մենք բժշկեցինք պերճ ոստաններու կայսերական հիւանդութիւնները, կանոնաւորեցինք մեր տէրերուն դիւանական բոլոր գործառնութիւնները։ Շինեցինք անոնց հաղորդակցութեան մեծ ցանցերը։ Օժտեցինք զանոնք վարչական, կրթական, իմացական կազմակերպութեանց բարիքներովը, ու նորոգեցինք անոնց տափաստանեան, յուղկահարային, գիշախանձ եղանակները կեանքը դատելու, ապրելու։ Բացինք անոնց մտքին նոր պողոտաները արդի մտածումին, ու արդի արուեստին մէկէ աւելի պատգամները մեզմով հասան անոնց վայելումին...։ Երկար ու անսպառ է թուումը բոլոր այն աշխատանքներուն զոր իմ ժողովուրդին միտքը դրաւ իր տէրերուն սպասին։ Այս խօսքերը չեն հետապընդեր աւանդական բարոյականը։ Կը կասկածէի՞նք թէ պիտի ոչնչանային այդ բոլոր արարքներով մեր հետապնդած իսկապէս բարձր տեսակէտները։ Ես իմ մորթիս վրայ չարաչար ապրեցայ այդ կործանումը։ Բայց ահա ազնիւը, ազնուականը եթէ կ'ու-

գեա։ Այն ատեն, ինչպէս հիմա, չեմ ցաւիր մեր վատնումին ու մեր վայրագ վարձատրումին սա ահաւոր հակասութեանը վրայ։ Ժողովուրդները իրենց գերերը գրուած ունին չատ վարերէն, չատ հեռուներէն։ Ի՞նչ գեղեցկութիւն՝ երբ մենք լուծած էինք գրեթէ, տէրերու և ծառաներու բարոյականին առեղծուածը, գերմաններէն գեռ չբանաձևուած, առանց արիւնի, անմոռանալի անգթութեանց, մեղքերու։ Երկկողմանի բարիքներով։ Եթէ մեր վաստակը, զոհողութիւնները, սրտագին միամտութիւնները մեր սորվածներուն վրայ դարձան զուր, ատիկա փաստ մը չէ որ մեր իմաստութիւնը ինքնակամ յիմարութիւն մըն էր, դարձեալ գերիներու հնոցին մէջ դարբնուած զգուելի կեղծիք մը, որ կը յիշեցնէր սողոսկումի դարերը, անպատմելի կործանումները...։ Մեր մտքէն չէր կրնար անցնիլ որ այդպէս հանդերձուած, կերպարանաւոր, նորազարդ, նորոգուած ժողովուրդներ դարձեալ պիտի ըլլային մօտիկ շրջաններու կիսավայրենի զանգուածները, պիտի տային սնունդ՝ վերաստաց սաստկութեամբ, ճոխութեամբ, գերասուր ախորժակներու, կիրքերու, ուրիշներու բնաջնջումին համար։ Տառապագին սա ծարա՜ւը՝ ուրիշներու արիւնէն, բարիքէն, որուն վերերևումը ոչ միայն աններելի ամօթը պիտի կազմէ զայն պարզող ժողովուրդներուն, այլև ամբողջ մարդկութեան։ Ի՞նչ կործանում, ի՞նչ արագ անասնացում, քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ ի՞նչ վատնում այն բարոյական մթերքին զոր հազարաւոր դարեր, ծուէն ծուէն հազիւ յաջողեր էին հաւաքելու։ Ջո՞ւր տեղն էր ուրեմն մարդոց ճիգը, աննահանջ յոյսը, երբ անտառներէ մեկնելու ատեն, իրենց որջերը, խոռոչները պիտի կրէին իրենց արեան կոհակներուն վրայով, իրենց երակներէն, պիտի մոռնալ կարծէին այդ քարայրային հոգեկանութիւնը, պիտի չինէին մեծ ոստանները մեծ մշակոյթներուն որպէսզի երկու խենդի խելագար իմաստութիւնը միջամտէր ու այդ ամէնը դատապարտէր բնաջնջումին, մեզ փոխադրելով անտառներու, քարայրներու հոգեվիճակին։ Իրաւ որ խենդեցած էր աչխարհը։ Ու տեսաք թէ ի՞նչ ահաւոր գազանութիւններու ընդունակ դարձան ժողովուրդներ։ Թուրքին մենաշնորհը չէ ատիկա։ Օ՛, սոփեստութիւնը բոլոր հասարակ ախորժակներուն, ուրիշին արիւնէն ու բարիքներէն վայելելու։ Պատմութիւն կերտելու։ Մշակոյթ կառուցանելու։ Ազգերու Ազգը ստեղծելու, ինչպէս հինները գտեր էին Արքայից Արքան։ Այս մասին խօրագոյն է մեր ու ձեր կսկիծը։ Մեր ժողովուրդին կէսի իջնալը ուրիշ՝ նուէր այդ մտածողութեան։ Ու եղիր մեզի հետ

 324

երբ մեր աղէտին պատասխանատուութիւնը կը դնենք Թուրքէն դուրս, Թուրքը հանդերձող մտածողութեան ներսը։ Վայրագ, կեղծաւոր ու նենգ մտածողութիւնը որ աշխարհի հին մշակոյթին երեսին կը յաւակնի նոր տէրերու կարգեր, հրամայականներ պատգամել։ Ի՛մ ալ համոզումս, թէ՝ առանց այդ մտածողութենէն երես, քաջալեր, ուժ գտնելու, մեր տէրերը այսքան թեթեւսիրտ ու զուարթ (ականջը խօսի բանութեան առաքեալին) պիտի չմտնէին արիւնի, կոտորածի, մահուան քառուղիններէն ներս։ Մեր կործանումին համար մեր յիմարութիւնը քաւութեան նոխազ յայտարարելը անգթութիւն է, առնուազն անճշտութիւն։ Ըլլալէ վերջ անիմաստութիւն։ Իբրև քաղաքական մարդ իմ ըսելիքս անպատ է այս մարզին վրայ։ Նոր, հին, միջակ, սուր՝ բոլոր խելքերը չեն կարող հակակշռել պարզուկ ողջմտութիւնը մեր պապերուն։ Ասիկա բարձրաղաղակ յայտարարէ երբ կը դառնաս Սփիւռքի մայր ոստանին։ Ու բարձրաղաղակ յայտարարէ նաև երկրորդ բարիքը, դարձեալ մեր պապերէն մեզի ժառանգ մնացած. — կենալ կռիւի եզրին, քանի որ կրկէս չենք կրնար իջնել։ Աշխարհի խոշոր յեղաշրջումները մեզմէ անկախ տեղի կ'ունենան։ Մեր իմաստութի՛ւնը՝ այդ յեղաշրջումներուն թափանցումը ընել շատ կանուխէն, ու շատ արագ։ Զգել ատոր իրագործումը մեզմէ մեծերուն, ուժովներուն, հարուստներուն։ Չեմ առաջարկեր պատեհապաշտութիւն, բայց դէմ եմ խենդութեան. հանուր մարդկութեան բարիքին համար զմեզ զոհելուն։»

«— Կը խօսիմ իմ գրականութենէն որուն հանդէպ քու չկամութիւնդ, դժգոհանքդ անարդարութիւն ըլլալուն չափ ցաւմըն է ինծի։ Մի կարծեր թէ գրական նանրամտութեան մը կը մնամ գերի, երբ կը փորձեմ պաշտպանել զայն։ Իրաւ է թէ երբեմն լոյսով կը պտտի մեր ժամանակին, անկէ ժառանգ մնացած աւերակներուն մէջ։ Բայց աւելի յաճախ բիրտ ու բարբարոս, կը կոխես կ'անցնիս բոլոր այն զաղփաղփուն գեղեցկութիւններուն վրայէն որոնց վրայ գուրգուրալը, որոնցմով խանդավառուիլը, ըսի անգամ մը, մասն էր մեր հոգեղէն գրութեան, մեր կարելի հաճոյքներուն։ Ինչ հարկ խստութեան, նոր չափերու բանութեան, նոր յարգերու բաղադրութեանց։ Տեսիր զիս իմ տեղիս, իմ դերիս, իմ պաշտօններուս մէջ։ Բանալ իմ հոգեբանութիւնը, գրողի պարտքերէն առաջ, կը նշանակէ սեղան բերել իմ սերունդին ամբողջ տագնապանքը։ Կը կրկնեմ այս ընդհանրացած տեսակէտը, ու քեզ կը հրաւիրեմ յարաբերական ողջմտութեան, արդարութեան։ Ես գրագէտ մը չեմ

ծնած։ Ձեմ ցաւիր ատոր համար։ Ձեղայ հզօր կլորքերու, մոլի հաւատքներու, այլամերժ պատգամներու սպասարկու, քիչ մը հիւանդ, մենագար տիպարը որ ի պաշտօնէ գրագէտը կը խորհրդանշէ յաճախ, իր չափերուն նախանձախնդիր, կշիռներուն միայն հետամուտ, ասոնցմէ դուրս կտրուկ ժխտումով մը անցնելով մարդոց ուրիշ իրագործումներուն առջեւէն։ Գրագէտը, այսպէս մասնաւորուած, աշտարակուած, ցաւագար մըն է, աւելի վնասի քան թէ բարիքի աղբիւր։ Ես, իմ ժողովուրդին սպասը աւելի արդիւնքով ընել կարենալու համար, ինքզինքս չմերժեցի զբաղանքներու որոնք չէին խօսեր իմ ամէնէն խոր հակումներուս։ Իմ զբաղանքները, ոչ միայն շատ, բազմաբեղուն, այլև էին չափազանց պպառիչ, քամելու չափ ուժերը քանի մը տասնեակ զօրաւոր ուղեղներու, վասնզի կ'ընէին յարդարանքը պզտիկ, թեթեւ, բայց յոգնեցուցիչ կարիքներու, նոր կարգերու ստեղծմանց պահերուն այնքան ալ անխուսափելի։ Փղշտացի, հեթանոս, հերձուածող այդ զբաղանքները զիս ըրին հեասպառ վազող մը, դիւանէ դիւան։ Գրե՞լը։ Մտածելու աբարքներն են անոնց որոնք այդ ամէնուն համար ոչ միայն կարողութիւն, այլև ունին ժամանակ։ Մենք քանի մը շաբթուան մէջ, կուտայինք որոշումը ներկայացման մը, կը հաղորդէինք զայն մեր գրողներուն, զանոնք կը բանտարկէինք սենեակներու մէջ ու կը մղէինք գրելու։ Թաց թաց թուղթերը կը բաշխէինք հոսկէ հոնկէ ճարուած տղոց ու քանի մը փորձէ վերջ կ'ելլէինք բեմ, կը խանդավառէինք զանգուածը ու կը կապէինք անոր ուժերը մեր ձեռնարկներուն, երբեմն ամիսէն առաջ։ Այս օրինակը թող չգրգռէ քու զայրոյթդ ու չչփացնէ քու դատաստանդ։ Մեզի համար այդ ներկայացման պահն էր էականը, և ոչ թէ քու պահանջած, դատախազած արուեստը։ Այսպէս իմացիր իմ կողմէ ամէն գրչի արդիւնքի համար, բոլորն ալ աս ու ան կարիքներուն դիմաւոր, և ոչ թէ դատէ զանոնք հոգեկան անդիմադրելի բխում։ Խօսեր եմ մեռելներու վրայ որոնք մեծ, իրաւ, ազնիւ մարդեր էին, իրենք իրենց համար, իրենց ժողովուրդին համար նոյն չափով։ Խօսեր եմ բեմերու վրայ ուր կը ծեծուէին տարօրէն կենսական հարցեր՝ այդ օրերուն մեր մտահոգութեանց ամբողջ հանդիսանքը ու մեր ձգտումներուն ամբողջ ընդերքը դղրդող, իմ ժողովուրդին միջին խղճմտանքը յօրինող։ Դուն իմ ատենաբանութիւններս կարդալով — հիմնական սխալդ հոդ է սակայն։ Ինչպէս կը

տարբերին իրարմէ ողջ մը և ապոր դիակը, այնպէս կը տարբերին բեմէն նետուած խօսք մը ու ասոր դիակը թուղթին պատանքին մէջ — հիմա կը զարմանաս իմ վարկէս։ Դի՛ր այդ բառերուն ետին մարդը, սա մեռելը, իր բոլոր սիրտցաւ անկեղծութեամբը, խենդ կիրքերովը արդար դատի սպասարկուներուն, մանաւանդ վերադարձուր այդ հարցերուն (որոնց մարմինն են իմ բառերը) այն ահաւոր խռովքը, ապրող տագնապին ամբողջ ջերմութիւնը, այդ հարցերուն կապուած լման ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը, այն ատեն դուն մերձաւոր չափով մը պիտի ընես եթէ ոչ արդարութիւն, առնուազն մարդկեղէն իրաւութիւն իմ գրածներուն, ոչ անչուշտ հռետորական արտօնութիւններով, այլ այդ ամէնուն մէջ իմ դրած ազնիւ զգացումներուն քանակէն ու որակէն ազդուելով։ Բայց աւելի տրտում է քու վերապահումդ իմ ամէնէն հարազատ ապրումներուս հանդէպ։ Զգացիր առաջ այդ վերապահումդ վերածելու քեզի յատուկ բիրտ հերքումը, ուրացումը, մերժումը գործածելով անոնց ներքին արժէքին վրայ։ Ատիկա դիւրին յարձակումն էր։ Բայց ըրիր աւելի տխրագին բան մը, — այդ ապրումներուն թեթեւութիւնը, չըսելու համար ունայնութիւնը գտնել կարծեցիր, իմ քրօնիկներուս ետին ենթադրելով աժան, թեթեւ բառախաղացը, քնութեան մեծ տեսարաններուն առջև իմ սրտապին զեղումները ձգելով մեղադրանքի տակ ու խոչոր ցաւերու արձագանգը իմ տողերուս ներսը յայտարարեցիր չափազանցուած, հռետորական, օտար բառով մը՝ սանթիմանթալ։ Ձեմ դառնար ետ, քեզի ընդունելի ընելու համար այդ կտորներուն խորքին հարազատութիւնը, պարզելու իմ սերունդին հոգեյատակը։ Ըսել քեզի կրկին ու կրկին թէ զուր տեղը չէ որ ուրիշը տասը երիտասարդ այդ կայքերէն, այդ հոգեկան պահերէն հանած ըլլան իրերամերձ տպաւորութեանց հանդէս մը։ Ես իրաւ էի երբ անտառներուն լացընող գեղեցկութիւնը կը ջանայի սևեռել իմ տողերուն վրայ։ Իրաւ էի երբ իմ ամէնէն սիրած մարդոց վրայ կը գրէի ամբողջ խռովքը իմ ժողովուրդին, որ հիմկու ձեր պատրանաթափ, յուսակորոյս ու իմացապէս փարիա (մի վրդովուիր այս որակումէն, ձեր մանկավարժները, դասախօսները, գրագէտները, համալսարանական երիտասարդութիւնը բոլորը մէկ, չեն ծորեր իրենցմէ իմ ցեղին հոգին այն խտութեամբ, իրաւութեամբ որքան ատիկա կ'ընեն աւելի չքեղ չափով իմ օրերու . . . բեռնակիրներուն իսկ համախումբ յուզումները։ Սա ալ իմ վճիռը) զանգուածը չէր բարեբախտաբար, իր հացին, վայելքին, հաճոյքներուն ու հասարակ,

չըսելու համար գռեհիկ բնազդներուն միայն ունկնդիր։ Իմ քնաբական ողբերս կ'արժեզրկես, անոնց ետին իրաւ մարդը քիչ զգալուդ, ինձմէ ինչպէս նիւթէն։ Բայց մենք հակառակ մեր հերարձակ ռոմանթիզմին, արտաքին ապրումներէ, էինք խորապէս զգաստ, հոգեկան իրողութեանց, գեղեցկութեանց ամօթխածութիւնը, պատկառանքը լայնօրէն արժեւորող։ Ահա ինչու իմ ձգած կտորներուն մէջ դուն անբաւական կը գտնես ներքին մարդը ինձմէ ինչպէս նիւթէն։ Մենք կ'ամչնայինք մեր կիրքերը, մեր խռովքները, մեր երազները սաւան սաւան խաղցընելէ։ Ցետոյ, խորապէս իրաւ իմ ապրումներուս արտայայտութիւնը կը փաթթես մատի, հոն սպրդած, փնտռուած ճիգը, զարդարանքը աճեցնելով աւելի անդին քան արտօնելին։ Կը պաշտպանեմ այդ արտայայտութիւնն ալ, քանի որ լեզուական խաղարկութիւն մը ըլլալէ աւելի տրոփիւններ կը գործեն անոր նեարդերուն, հիւսուածներուն ներսը։ Ջես ներեր որ 1880-ին գրաբարաձև, հնադրոշմ լեզու մը, ոճ մը յարգ ունենան իմ մօտ։ Բայց չես ալ մտածեր թէ 1860-ի մարդոց աղքատախնամ ոճը, իր կարգին այնքան քիչ իրաւ, ազնուական էր նոյն ատեն։ Կը յարձակիս իմ չունչին նիհարութեան վրայ, երբ գիտես որ գրելը ինծի համար գործել մը չէր, այլ հանգիստ մը։ Կը յարձակիս իմ փչուած բառերուն, առանց խորհելու որ անոնց ետին միշտ կար իմ սիրտը, անօթ անգին ու սրբազան, ուր ճենճերեցաւ (Նարեկացին միշտ ողջ է) զգացումներուն ամէնէն ելերականը, առանց ինքզինքը ազատագրել կարենալու։ Գոհ չե՞ս որ քու արհամարհած բառակոյտէն — որով կ'որակես իմ սերունդին քերթողական վաստակը — դուն պատեհութիւն ունիս հաստատումն ընելու պատառիկներու ուր ծանր ու խորունկ չեշտեր տակաւին կը բաբախեն, երբ ականջներդ բանաս անոնց, փակելէ վերջը քու օրերուդ աղմուկին, նրբագին նուաղումներուն։ Իմ օրագիրը որմէ հատուածներ հանրութեան սեպհականութիւնը ըրին անխոհեմ ձեռքեր, բռնուած չէր սակայն հրատարակութեան համար։ Բայց վստահ եղիր որ հոն ուրուագրուած հոգեկան վիճակները տարօրէն հարազատ ապրումներու արձագանգն են, իրենց օրին՝ լեցուն այն թուխպ մշուշով որ այդ մառախլապատ երկիրներուն բխումն է ինքնին, չէնչող Պոլիսէն վերջ, ու մեզ կը տպաւորէ այնքան սև խռովքներով։ Գետ մը երբեմն անհուն դիակ մըն է. բլուր մը՝ մեռելի գանկ մը. ու պղտոր ջուրին տակ տոժկացող արտը՝ փտութիւն ու գարշահոտութիւն։ Ձգեր եմ ուրիշ ալ էջեր, քաղաքական ու

գրական ցանկութիւններով։ Ձեմ գործածեր իմաստասիրականը՝ չգրգռելու համար ապացուցուած վայրոյթդ անհիմն յաւակնութիւններու դէմ։ Բայց գրականին ու քաղաքականին խառնուրդն ալ հանդուրժելի չէ քու նեղձիր անընկալչութեանդ։ Ինչո՞ւ չես անգրագառնար որ կարդալը, իմ օրերուն ամէնէն քաղցր փառասիրութիւնն էր, միջին մարդոց, ըլլալէ ետքը գրողներուն մենամոլութիւնը ու ըլլալէ առաջ օգայինն, ապարժէք զբաղումը քու օրերուդ։ Իմ մտքին ու սրտին տէրերը, իմ պատանութեան ուրիշ բան չեն ըրած գրելու արուեստին մէջ, եթէ ոչ այդ երկուքին ճաշակով, նրբութեամբ, գեղեցկութեամբ իրարու չաղապատումը՝ հասնելու համար տիեզերական հռչակի։ Ինչ հարկ անուններու։ 1848-ի հանրապետութիւնը ծնունդն էր բանաստեղծներու և պատմագրողներու։ Իննադատ մը չեմ, այդ իրողութիւնը դատապարտելու համար։ Կը վկայեմ միայն որ այդ մարդիկը քեզի պէս քանի մը տասնեակ կարդացողներու սիրոյն, ախորժակներուն յագուրդին չէին յատկացուցած իրենց աշխատանքը։ Միլիոններ կը լափէին անոնց գործերը։ Կրկին կը հաստատեմ իմ անկեղծութիւնը. — իմ գրածներուս ետին դրեր եմ ինքզինքս ամբողջ։ Մեղադրանքդ պարտաւոր ես ուղղել ուրեմն իմ անձին և ոչ թէ գրականութեանս դէմ։ Դո՛ւն, յաւակնոտ պարոն, որ քու ժողովուրդիդ ներկայացուցչական անձնաւորութեանց հանդիսարան մը կը ձեռնարկես, ու հոն ընդունուելու ապարոզութիւնը ծանրագոյն չափով մը կը կապես արուեստի բացարձակ վկայականներու, ընդունած ես թէ ներկայացուցչական մարդը միշտ լաւ գրողը չէ։ Լաւ մտածո՞ղը։ Լաւ գործո՞ղը։ Անթարթ ինքզինքը զոհո՞ղը։ Անդուլ աշխատո՞ղը։ Սրվեցնո՞ղը։ Փորձանքներէ ազատո՞ղը։ Աղուո՞րը։ Մե՞ծը։ Կը տեսնես թէ որքան չատ են կերպարանքները։ Եթէ, այդ օրերուն մեր սերունդին հոգին համապրաւուած էր այդ գեղեցկութիւններով, պարագան պէտք չէ մեղադրանք մը դառնայ ձեր օրերուն ուր ուրիշ գեղեցկութիւններ — վայելք, հեշտանք, կիրք, ատելավառ յոյզեր, խոշոր խոշոր երազներ, մեքենայ, թիւ, գիտութիւն, բժշկութիւն, բանուորութիւն, մարդկային չահագործումը ու դեռ նման չատ մը բաներ — տէրն են ձեր հոգիներուն։ Իսկանը՝ իմ ձգածներէն, իրենց անկեղծութիւնն է, զիս արտայայտող վկայութիւնն է, ու բախտը՝ իմ ու ընկերներուս ըղձաւորութեանց հետ հաշտ, արդար, հարազատ ըլլալու։ Մեզի համար գրելը ո՛չ կիրք մըն էր՝ հանճարային այլանդակութեանց կենդանակերպին տակ, ոչ ալ ունայնամտութիւն մը՝ օրուան չուտիկ փառասիրու-

թեանց ծնունդ։ Գրելը մեզի համար մեր իմացական շատ սեղմըւած, խեղդուած ուժերուն քաղցր թուլացումը, գործնական նացումը նկատեցինք, և երբե՛ք՝ քու ըրածիդ պէս ու չափով՝ տաժանագին, թիապարտական, բարբարոս ճգնաւորութիւն մը, գաղիացիք կ՚ըսեն affres, այդ վիճակը բացատրող։ Ատ է պատճառը որ հանգանակներ, օրէնքներու արձակումներ, գըրական արխապատոններ գրեթէ չունեցանք։ Մեր վէճերը՝ քաղաքական, ազգային, ընկերական, չճանչցան գրականին նանրալից թշուառութիւնը։ Ոչ ոք արժեզրկեցինք։ Աւելին, այդ ապարքը հիմնովին անգիտացանք։ Ինչ է մեր սերունդէն ձեր ժառանգածը։ Ճիշտ է ասիկա դժբախտաբար։ Բայց քեզի հետ չեմ, երբ այդ քիչին որակը կը նկատես զանցառելի։ Ի վերջոյ, Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն խռովիչ դէմքերը, ամէնէն իրաւ քերթողները կը պատկանին իմ փաղանգին։ Երեք քառորդ դար կը ծանրանան Մ. Պէշիկթաշլեանի գերեզմանին վրայ։ Բայց ինծի հետ չե՞ս, խոստովանելու համար որ այդ օրէն ասդին մեր գրականութիւնը չունեցաւ այդ տղուն քերթուածները գերազանցող (ոչ ամէնքը անշուշտ, այլ սանկ տասը, տասնըհինգ հատը) իրաւ յաջողութեամբ։ Այս անունին յիշատակումը հոս թող ծանր չկշռէ քու նկատառմանդ մէջ։ Ան, մահէն առաջ միակտուր փառք ու գեղեցկութիւն ըլլալէ ետք, հանդիպեցաւ անողոք ուրացումի մարդոց կողմէ, այլապէս արժէքաւոր բայց բանաստեղծական զգայարանք մը անժառանգ ձնած։ Ճետոյ, գրականութեան վրայ ամէն խօսք կը նմանի հէքիաթին կտաւին որ կը հիւսուի ու կը քակուի, անդուլ ու անվախճան։ Ու սերունդէ սերունդ այդ խօսքը իր կարգին կը հագնի ուրիշ ալ տրտմութիւններ։ Դուն սկսար գրական կեանքդ, կործանելով, քեզի տեղ բանալու առաջադրութեամբ, ու փշրեցիր մեծ կուռքեր։ Վարձատրեցին քեզի քեզմով սնածները քեզ կտոր կտոր ընելով։ Այնպէս որ ջուրի ձայն է մեռելները պաշտպանելու համար թափուած խօսքերուն հեղեղը։ Կարճ պէտք է ըլլալ։ Կէս դար յետոյ շատ բան, սա պղտոր դատումներէն, կը հանգչի, կը յստակի։ Մեր դէմ քու բանաձևած մեղադրանքը իր կարգին կը մեղմանայ, հետզհետէ չոգիանալով, մինչև որ ստեղծուի ցեղային երանգը, ժամանակին կնիքը աւրող, ու տևողութեան, չըսելու համար յաւիտեանին գոյնը պարտադրող մեր ու ձեր ստեղծագործական ժառանգութիւններուն։ Այս իրողութիւնը՝ աւելի քան պայծառ, դուն ինքդ գտած ես մեր հին մատենագրութեան մեզի ձգածներուն մէջ։ Կորիւնն ու Փարպեցին նոյն ժամանա-

կին մարդերն են։ Բայց ո՛րքան իրաւ է անոնց տարբերութիւնը, ուշադիր դիտողին համար մատչելի, բայց հեռուէն՝ միակտուր արդիւնք մը թելադրող՝ այդ ժամանակէն։ Այն ատեն, մեր ժառանգութիւնը կը գտնէ իր իսկական իմաստը ցեղին հաւաքական արժէքներու սրբարանին մէջ, հաւասար եթէ ոչ գերազանց այն միւսներէն որոնց հանդէպ այլևս չի ներուիր տարակարծութիւն։»

« — Ունիմ վերջին քանի մը խօսքեր ալ, իմ ամէնէն սիրած նիւթին չուրջը։ Ատիկա իմ ազգն է։ Մի ծամածռեր դէմքդ։ Ոչ պատրիարքարան կայ, ոչ ազգային ժողով, ոչ հոգային հարց, ոչ ալ վաթսունըմէկերորդ յօդուածի մը եղերա-կատակերգական ֆանթոզը։ Ատոնցմէ առաջ՝ այդ ազգը մեր սերունդին մտքին ու սրտին ամէնէն սրտառուչ մեծութիւնն էր, մեզի ներելի փառասիրութիւնը, մեզ սխրալի հոգեկանութեան մը մէջ թաթախող գեղեցկութիւնը, գրեթէ նիւթական ցաւի մը պէս իրաւ՝ մեր սերուն ներսը, տաք՝ մեր երակներէն իր վազքովը, ու կսկծագին տրտմութիւն՝ մեր աչուըներուն դաշտին։ Ձեզի համար ահաւոր կործանում, առնուազն ամօթանքի ազդակ այդ ազգը, մեզ կը յուզէր մոխիրներէն վերանորոգ իր յարութեամբը, մեզ անմիջապէս կանխող մարդոց խուզարկութիւններով լոյսին վերբերուած։ Ջայն սիրելը, անոր վրայ խենդենալը ոչ միայն մեր կիրքն էր այլ և կարելի հպարտութիւնը։ Դուն քիչիկ մը կը հասկընաս այս մոլեռանդութիւնը վասնզի մանկութիւնդ հասաւ ծծելու այդ ճառագայթումէն վերջամնաց կայլակներ։ Հիմա անիկա ողբ մը անգամ չէ քեզմէ վարերուն հոգիին համար։ Նետուած չորս ծագերու, ձեր դիմաւորած դժուարութեանց, ձախորդութեանց մեղքն ալ չէք վարանիր անոր ուսերուն բառնալու, ու ձեր արժանիքներուն անպտուղ փտտիլը ձեր գանկին տակ կամ մատուրներուն հանգոյցին, կը վերածէք ձեր արեան սթիկմաթներուն։ Մենք ալ անցանք այս նուաղումներէն, կասկածանքէն, մեր ժողովուրդին անցեալին առջև, ու ըրինք չարաչուք հարցումը. — ինչո՞ւ այսքան քամրախտ էր այս ժողովուրդը որուն կարողութիւնները իրականութիւն էին մեր աչքերուն առջև և որուն անսպառ կորովը, ինքզինքը վերագտնելու հերոսական յամառութիւնը, ընելու էին զինքը առնուազն ինքնավստահ, տէ՛ր՝ իր հողերուն, իր մշակոյթին, ընդունակ՝ ճակատաբաց հանդուրժելու իր դարերը, համաձայն իր տուրքերուն։ Մենք ալ տուեր էինք եղերական հարցումը. — ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մեր գեղերէն, քաղաքներէն ներս ցաւը, դժբախտու-

թիւնը ըլլային մեզմէ աւելի իրաւատէր, խօսէին մեզմէ բարձր՝ վիրաւորիչ, սպաննող իրենց տրամաբանութիւնը, խառնուէին մեր շնչած օդին ու խմած ջուրին, ու թաթխէին լեղիի մէջ մեր հացը զոր կը հանէինք մեր քրտինքէն, երբե՛ք ուրիշին արտէն հասկ մը բան նետելով մեր արդար արդիւնքին։ Դուն ալ մեզի հետ ես, երբ կը հարցնես այս ամէնը։ Բայց չես ընդունիր որ մեր բարբարոս կամքը մենք դրած էինք սալին վրայ այդ ամէնը փոխելու։ Մեզմէ վերջ ուրիշներ այդ կամքը վերածեցին արեան հանդէսի։ Ազգին զգացումը հոմանիշ մահուան։»

«— Քեզմէ պզտիկ՝ իր ապրածովը, տեսածովը, ձեր բոլորէն աւելի մեծ սա ուրուականը, սա րոպէին պարկեշտ է գէթ, այս ողբերգութեան վրայ գալիքը յօրինելէ զգուշանալով ու կը ճնայ զուսպ՝ այդ գալիքին զսպանակները չվերլուծելու մեր թերութեանց հանգոյցներուն խորը։ Որքան շատ է իմ ըսելիքը բոլոր սուտ մարգարէներուն, իրողութիւնները մեկնաբանող մուննետիկներուն հասցէին, նոյնիսկ մեր պայմաններու կրկէսէն։ Ու որքան դառն՝ իմ մեղադրանքը, դարձեալ այն քաղաքակրթութեան հասցէին որ մարդերը աւելի երջանիկ, ազատ, եղով ու մեղրով յագ ընելու զուր նիւթապաշտ հրամայականները վերածեց, պիտի վերածէ ոսկեզօծ աւազակութեան մը։ Ըսի թէ քարայրներու հոգեբանութեան տուրք մը կ'ուրուանայ մեծ ազգերու ամէնէն հսկայ միտքերուն ցուցմունքներովը գլխաւորուած։ Սփիւռքը նահմութիւն մըն է։ Այս գաղափարագրութեանց անդրադարձը այդ կործանած աերունդին վրայ դժուար չէ հասկնալ։ Մարգկութիւնը զարնող մեծ տագնապներուն դուռն ենք։ Սակէ հարիւր տարի վերջ կա՞յ իմ ժողովուրդը։ Ահա մտատանջութիւններուն հզօրագոյնը։ Ու ձգած այս աղէտը, իրարու յօնքին չիւղերը գերան կը տեսնենք։»

«— Գիտեմ թէ որքան քիչ խօսեցայ քեզի։ Որքան հարցեր, տագնապանք։ Որքա՞ն երազ ու կորանք, իմ մէջ կը ըսպասեն ձեզի պարզուելու համար։ Բայց ողջերուն պատգամները կուգան ուրիշ փողերով։ Գնա՛, ու մի վհատիր։ Ոչ ալ նախանձէ ոսկորներուն հանգիստին, զգացում՝ որ կրնայ ծնունդ ըլլալ քիչ մը գէշ դասաւորուած պայմաններու։ Կեանքին ամէնէն նիհար, ամէնէն սև կաթիլն իսկ արժէք մըն է, դուն ես գրողը։ Մի արհամարհեր մեռելները, բայց մի դներ վստահութիւն անոնց օգնութեան։ Մեռելները յարգելը, անոնց երբեմն երբեմն վերադառնալ մը՝ ազնուութի՛ւն։ Բայց անոնցմէ նպաստ մուրալը՝ տկարութիւն, եթէ ոչ ամօթանք։ Ելիր։ Կեցիր անգամ

մը ամուր՝ ոտքերուդ վրայ։ Թօթուէ քեզ զարնող հարուածին չարաչուք դատապարտութիւնը ճակտիդ։ Տուր ինծի պատեհութիւն՝ տեսնելու. որանները երազներուդ, որոնցմով ծանրաբեռն՝ ըրիր մեծ մասը ճամբուդ, և որոնք անիմաստ կերպով մը, նաւակիդ մէջ բեռ քիչ ունենալու համար դէպի յաւիտենականութիւն, նետած ես մէկդի ու կը մտածես մեռելներուն գանկովը։ Այդ երազներէն մէկ հատին իսկ իրագործումը կ'արժէ աւելի քան բաժակները իմ վրայ թափուելիք արցունքին։ Նախ քեզի համար ըրէ սրբագրութիւնը։ Մենք սուտ չենք կրնար խօսիլ։ Ունիս ընդարձակ դաշտեր ուր գրիչիդ խոփը պիտի գործէ ու պիտի պատրաստէ գեղեցկութիւններ, եթէ ոչ փառքեր։ Մեր միտքը ոչ ինձմով կը վերջանայ և ոչ քեզմով։ Ունիս գումարը մեր կորանքներուն, համապատկերը ժողովուրդիդ չնորհներուն։ Ունիս մտատեսութիւնն ալ այդ չնորհներով իրագործելի բարիքներուն։ Ժամանակը մի կանխէք։ Ինչպէս կեանքի փոքրագոյն իսկ կաթիլը կ'արժէ աւելի քան կէս յաւիտեան մը մահուան, նոյնպէս ժամանակի փշրանք մը մեր հոգիին մէջ օգտագործելի տարր մըն է։ Մի յարձակիր քուկիններուդ, դուրսիններուն, մեր վրայ գործադրուած անհուն եղեռնը հասկնալու ճիգիդ մէջ խենդեցած։ Զգաստ ու արի։ Ցուսալից ու հպարտ, թէկուզ գերութեան վիրապներուն։ Պապերուդ պէս։ Ըսէ իմ բերնով, «ստուերի և արցունքի մէջ» նստողներուն, որ հաւատան իրենց աստուածներուն, սրտագին, առանց երկբայանքի։ Ու մանաւանդ սիրեն, իրենց անձէն աւելի, կատաղի ու աննահանջ, երազը որ ՀՈՂՆ էր, իրենց մօտ ու հեռու պապերուն հոգեդաշտերուն, երկիւղն էր, որուն վրանին տակ հանգչեցան ու պիտի հանգչիք դուք ալ, բոլորդ։ Կատարա՞ծ ես պարտքդ։ Ես չէ որ կը հարցընեմ . . . »

Օրը մօտ էր չրջելու։ Խաղաղ մեռելը լուծուեցաւ թեթև լոյսի մէջ։ Չէի լացած։ Այդ մարդը կատարեր էր իր պարտքը։ Ցետո՞յ։ Իր ըսածնե՞րը։ Մեր սերունդը չէ ախորժած դաս առնելէ։ Քանի մը օր անոր լուռ խօսքերուն արձագանգը ապրեցայ իմ ներսը։ Ցետոյ՝ կեա՞նքը որ թաղեց։

Հիմա, առանց յաւակնութեան, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ Գրիգոր Օտեանը կը պատրաստուիմ երբ կենդանագրել, ստիպուած եմ սրտայոյզ իր պատգամներն ալ հեռացնել, գէթ պահի մը համար, ու կենալ իր պատկերին հետ, առանձին, այնպէս ինչպէս անիկա եկած է մեզի, իր ժամանակակիցներէն, թուղթե-

բէն, իր շուրջը ստեղծուած երկրորդ կեանքէն որ պատմութիւնն է մեր բոլորին, մեզմէ ետքը։

Գրիգոր Օտեան Զարթօնքի Սերունդին ամէնէն յատկանշական անձնաւորութիւնն է։ Այս հաւաստումը կը պաշտպանուի իրարմէ ամուր փաստերով, բոլորն ալ իր կեանքէն, ժամանակէն, մեզի ձգած գործէն արտահանելի։ Զեմ պատմեր անոր ուսանողութիւնը զոր չէ ունեցած, այնպէս ինչպէս ունէին իր ընկերները։ Բայց կը ծանրանամ կանխահաս իր տուրքերուն։ Տասնամեայ պզտիկ, անիկա պատրիարքներու ներկայութեան կ'աւետեանաբանէ։ Ժամանակին լրագիրները տպած են այդ մանուկին աւետեանաբանութիւնը որ մէկէ աւելի իրաւ մտածումներ կը պարունակէ։ Բսանէն(*) բաւական վար, անիկա իրեն կը ներէ Առաջարկութիւն մը լեզուի վրայ, լոյս տեսած Յ. Հիսարեանի Բանասէր հանդէսին մէջ, ու յետոյ առանձին՝ գրքոյկի ձեւով ալ։ Ու կեա՛նքը։ Այսինքն երկու խոշոր իրականութիւններու դիմաց երիտասա՛րդ մը, զոր միայ կրցաւ մինչեւ իր վաղահաս վախճանը, առանց ծերութեան, խօթութեան, մտքին ամբողջ փայլին մէջ։ Առաջինը այդ իրականութեանց, բուրժ կայսրութիւնն է, շատ տարբեր մեր գիտցած իր բազմաթիւ կողմերուն վրայ, անշուշտ խորքին մէջ մէկ ու նոյն միայու բախտով մը։ Երկրորդը՝ իր իսկ ժողովուրդը։

Զարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները, իրենց կարգին ծառայած են այդ կայսրութեան։ Զեմ կրկներ ուրիշներու առիթով ըսուածները, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին մէջ։ Գր. Օտեանը կայսրութեան սպասը կ'ընէ բացառիկ չնորհներով։ Իր զարգացումը, դուք գիտէք ատիկա, չառաւ մասնագիտական նկարագիր, ըստ այնմ ուղղելու համար իր չնորհները։ Թուրքերը քիչ անգամ քրիստոնեայ կը գործածեն բանակին և դիւանագիտական ասպարէզներուն մէջ։ Գ. Աղաթօն, Կրճիկեան, Ալբօ բացառութիւններ են, յիշելու համար քանի մը ուշագրաւ անուններ։ Գրիգոր Օտեան իր ո՞ր արժանիքներուն համար իրեն կը բանայ դիւանագիտական ասպարէզը։ Կարծողներ՝ թէ անոր ազգային

(*) Կը կենամ երևոյթին առջև։ Զերազ, եղիա, Օտեանի նման կանխահաս տաղանդներ, վարած են հանրային կարծիքը, գրական ճաշակը, դժուար բացատրելի հեղինակութեամբ մը։ Երեքն ալ այդ կանխահասութիւնը վճարած են բաւական սուղ։ Եղիայէն հատոր մը ապրում։ Զերազէն՝ քանի մը վիպակ։ Օտեանէն՝ քանի մը քրօնիկ։ Մեր գրականութեան բախտն էր կարծես իր հարազատ տաղանդները բըռնավաստակի մղել ուրիշ մարզերու համար։

չրջանակներու մէջ չահած ժողովրդականութիւնն է պատճառ որպէսզի հեռացուի Պոլսէն Ռուսճուգ, կարծողներ են միայն և ուրիշ քիչ բան։ Իրականութիւն է որ 1850էն մինչև 1876, քառորդ դարու չրջան մը հայ ժողովուրդին լաւագոյն զաւակները կ'աշխատին, ինչպէս վերը թելադրուեցաւ, երկու ճակատի վրայ։ Իրենց օրը, ուժը ամբողջութեամբ անոնք տրամադրած են պետութեան որ դարաւոր սովորութիւններու փաթաթները պարտքին տակն էր թօթուել նետելու։ Արդիացումը թուրքերը իրագործել մտածեցին ատոր ամէնէն ընդունակ ու իրենց ընտանի տարրերով։ Ու չսխալեցան։ Վերանորոգման բոլոր աշխատանքներուն մէջ թուրքին կամքը միացաւ հայուն խելքին։ Շրջանն է պէյերու, փաշաներու, ազնուաչուք էֆէնտիներու, որոնք այդ նորոգումի չանքին մէջ կը դնեն իրենց ցեղին յատուկ վայելչութիւն, ճկունութիւն։ Երբ 1878-ին Համիտ Բ. կը գահակալէր, պատրաստ էին պետական, վարչական, տնտեսական, կրթական մեծ գաղրօնները։ Թուրքերը զանոնք պիտի առնէին քիչ քիչ ետ, քրիստոնեաներէն։

Փր. Օտեան և իր ընկերները այդ սպասարկութեան մէջ պարկեշտ էին խորապէս։ 61րդ յօդուածէն առաջ մեր աւագանին կը հաւատար թուրք կայսրութեան, անոր մէջ մեր ժողովուրդին հաւեմատական ապահովութեան, չունենալով վախերուն վախը՝ ձուլման վտանգը, կրօնական խտիրով մը հեռացած անմիջականէն։ Թուրքերը սակայն կասկածներ ունէին այդ կայսրութեան կարելիութենէն։ Այդ կասկածն էր որ այնքան արագ աւլեց ԺԹ. դարու երրորդ քառորդին բարենորոգչական ամբողջ արդիւնքը։ 1880էն ասդին նախարարութեանց ոգին տաճկացաւ, ձևը պահելով հանդերձ։ Անկէ առաջ օսմանին կայսրութիւնը կենդանի յղացք մըն էր թուրք հայրենասէրներու մտքին մէջ։ 1930-ին, թուրքերը կը հայհոյէին ո՛չ միայն կայսրութեան, այլև անոր դարաւոր անունին, Օսմանին, իրենց երկիրը թըրքացնելու իրենց ճիգին մէջ չատ առաջ երթալով։

Ջեմ պատմեր Օտեանի պետական գործունէութիւնը։ Բաւէ հոս արձանագրել որ անոր անձնաւորութեան վարկին ու հեղինակութեան կշիռին մէջ մեծ տեղ մը կը գրաւեն անոր պաշտօնները։ Սիրելին է իրարու յաջորդող եպարքոսներու։ Սերվիչէնին, Ռուսինեանին հետ անիկա այդ բարձր պալատականներուն մօտ կը ներկայացնէ արևմտեան միտքը, վարչական մտածողութիւնը, արդիացումին անհրաժեշտ գործելակերպը։ Սիրելին ու խորհրդատուն է, Միտհատ փաշայի որ խմբագրած է

թուրքերուն անդրանիկ Քանունը Էսասին (1876), սահմանադրութիւնը։ Համիտի պետական հարուածով գործադրութենէ արգիլուած այդ օրէնքներու խմբագրումը պիտի արժէր գլուխը զիրենք մտածողներուն։ Օտեան, 1880-ին, կը զգայ իր գլխուն ալ վտանգուիլը և կ'անցնի Եւրոպա, ուր կը մնայ մինչև իր մահը, մերժելով Պոլիս դառնալու հրաւէրները, կատարուած Համիտի գործակալներուն կողմէ։ Իմաստուն մարդ մըն էր ու մանաւանդ չափազանց ռոմանթիկ, հաշտուիլ կարենալու համար ապրելու ձևի մը ուր մտքին ու լեզուին անկախութիւնները կը խղդուէին ամէնէն առաջ։

Կա՞ր այս մարդուն մէջ իր ասպարէզին անհրաժեշտ յատկութիւններու գումար մը։ Դիւանագէտին վերլուծումը ուրիշ աշխատութեան մը մէջ ներելի, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ համար գառածում մը կը նկատեմ։ Լեզունե՞ր։ — Ունէր ֆրանսերէնը։ Ճարպերութիւննե՞ր։ — Ունէր եպարքոսները՝ օտարներէն, մերիններէն՝ ազգին բարձրագոյն խաւերը։ Թափանցողութի՞ւն՝ որ կը հանդերձէ վարիչները, օրէնսդիրները, մեծ հաստատութեանց հաստիչները։ — Դէթ իր երկու ձեռնարկները՝ երկուքն ալ ժողովուրդներու համար օրէնքներ խմբագրելը, պսակուեցան արդիւնքով։ Բայց ասոնք խոշոր գիծերը միայն կուտան տիպարին։ 1870-ին դիւանագէտը բացառիկ արարած մըն է, խորունկ հաչիւներու, խնամուած նենգութեան, ծածկամտութեան առաքեալ մը։ Որ չի խօսիր բայց կը լսէ իր rayon-ին ինկող ամէն չչուկ։ Որուն ձեռքը կ'երկարի քիչ մը ամէն ուղղութեամբ, չքաչուելով կեղտէն, աղբէն ու մեղքէն։ Որ պարտաւոր է սուտը հագնիլ վայելչութեամբ, կողոպտել, այսինքն ատոր միջոցները արդարացնել, ազնուազգի նրբութիւններով, ու յաջողցնել ապօրինի կամ օրինաւոր ձեռնարկներ։ Ասոնք ալ տիպարին լռելեայն առաքինութիւններէն մէկ քանին։ Պատմութիւնը Օտեանին համար չունի այս կարգի վերագրումներ, տիտղոսներ։ Այն ատե՞ն։ Ո՞վ է այս հայու կտորը որ առանց բարձր ուսում մըն ալ ունենալու, կը թափանցէ կայսրութեան մը բարձրագոյն շրջանակներուն։ Հարցումին հետ, ինքնաբերաբար մտքիս կը ներկայանան Ժթ. դարու պետական, գինուորական մեծ դէմքերը, ոմանք մեծ կայսրութիւններ վարելու բացառիկ ընկալչութեամբ (Մեհիմոփ), ուրիշներ՝ յետանկեալ երկիրներ արդիացնելու ճարտարութեամբ (Նուպար), որոնք իրենց ցեղը չմոռցան անշուշտ, բայց եղան իրենց հայրագրուած երկիրներուն, առաւելագոյն աստիճանով մը։ Եւ անո՛նք դարձեալ՝ որ Օսմ. կայսրութեան

մէջ, ամիրաներու սերունդին չիյուսէն վերջ, արդի ըմբռնումով պետական մարդոց փաղանգ մը կազմելու չափ բազմաթիւ եղան։ Գր. Օտեան, իր իսկ նկարագրին գինովը արկածախնդիր մը իբրև չզարկաւ բախտին ու գործողութեան մեծ, վտանգաւոր դռները։ Մէկն էր որ ներսէն կը կշռէր իր դերը։ Իր հակումները հայեցողական, ստեղծագործական, չըսելու համար գրական տիպարի մը հակումները մնացին գրեթէ կեանքին մինչև վերջը։ Կը սիրէր ատենաբանելը, այո՛, բայց կը սիրէր գայն իրեն յատուկ չըլանակի մը մէջ։ Կը սիրէր մտածել ժողովուրդներու բարիքը, այսինքն ամբողջ մարդկութեան երջանկացումը։ Ատ է թերևս պատճառ որ չըլլայ անցած խորհրդականի, յարաբերութեանց մարդու դերերէն անդին։ Անհուն էր իր հեղինակութիւնը իր չըլանի թուրք պետական մարդոց վրայ։ Բայց մտքէն չանցուց այդ հեղինակութիւնը արժևորել ուրիշ ալ արարքներու վրայ։ Նախարարութիւն մը, գէթ Միտհատ փաշայի կարճառօտ դահլիճին մէջ, ո՛չ անկարելի, ոչ ալ մեծ փառք մը պիտի կազմէր անոր արժանիքներուն համար։ Աւելի առաջ ու աւելի վերջ երբ սուլթաննները եւրոպական դահլիճներուն հետ կարգադրելիք բարդ հարցերու կծիկը ունին առջևնին և կամ աս ու ան վսեմաշուք հիւրը հաճեցնելու նուրբ քաղաքագիտութիւնը կ'ուզեն առանց թրքվարի քաղաքավարութեան գործադրել, պիտի չթերանան անոր ընդունակութիւնները չահարկելու։ Ֆրանսայի պետական մարդոց մտերմութիւնը կը վայելէ անիկա։ Ու ասիկա ձրի չենք չահիր։ Օտեանի վրայ քաղաքական մարդու սա չնորհները երբ այսքան արագ կ'առնեմ նկատի, տիպարային կողմերու արտահանումէն աւելի, այդ չնորհներուն ցոլքը հետամուտ եմ երևան բերելու իր գրական վաստակին վրայ։ Բարձր էջեր չեն անշուշտ իր Բարիզ եւ Լոնտոնը, Կամպէթթան, բայց հաւասար են գէթ, այդ սեռին մէջ որևէ պետական քրօնիկագրի մը իրագործումներուն՝ այս անգամ օտարներէն։ Անշուշտ գրագէտը քիչ մը չատ է այդ քրօնիկներուն մէջ, բայց ատիկա դարուն ճաշակին կը մնայ պարտական։ Իր աստուածը — այդ գրական ճաշակին մէջ — Համարթի՛նը՝ որմէ բանաստեղծը երկար ատեն տառապեցաւ, քաղաքական անձնաւորութեան մը դերովը։ Ոչ միայն 1848-ին այս քերթողը վարեց Ֆրանսայի ճակատագիրը, այլ գրեց քաղաքական ալ պատմութիւն, ու մի մոռնաք, նոյնիսկ թուրքերուն պատմութիւնը, որ անշուշտ փորձիչ է բաւական որևէ բանաստեղծի երևակայութիւնը բռնագրաւելու աստիճան, պայմանաւ սակայն որ պաշտօնական պատմիչի դեր մը չըլլայ

իրեն պարտադրուածը: Օտեան, երկրին արտաքին քաղաքականութեան մէջ սիրեց գործել, առանց երևալու: Իր ժողովուրդին ներքին քաղաքականութեան համար ալ ասոր մօտիկ եղանակ մը գործածեց: Միտհատ փաշայի հետ իր Ռուսճուգ գործակցութիւնը, խորունկ գիծերով, մնաց իր ներքսը: Բայց 1868-ին երբ Ազգային Սահմանադրութիւնը կառավարութեան կողմէ կախակայուած է ու ներքին խլրտումներ ծայր կուտան, Օտեան որ գործած է, կը միջամտէ ու կառավարութեան մօտ աւելի արդար տրամադրութիւններ ստեղծելով, կը յաջողի ետ բերել այդ կախարդական օրինագիրը: Իր ժողովրդականութիւնը, որ կարօտ չէր նման ծառայութիւններով կշռուելու, կը գլէ կ'անցնի այդ սահմանները: Ու մինչև իր տարագրութիւնը, աւելի քան տասը տարի, միշտ քիչ երևալով, անիկա կը վարէ ազգային ժողովը, ազգային հարցը, կ'առնէ պատասխանատու քայլեր (կ'ըսեն թէ մեծ է իր դերը 61ոդ յօդուածի խմբագրումին մէջ), գերազանց հայրենասէրի իր հակումներուն ունկնդիր և անձնատուր: Շքեղ գործունէութի՛ւն մը՝ ամբողջ այդ տասնամեակը, ամէնէն փորձանուտ օրերու, երբ թուրքերու կայսրութեան ներսը հակայ խմորումներ, իսկապէս արդար ցանկութիւններ և ամենաըստորին, առհասական կիրքեր գուպարի են ելած իրարու հետ, ու մեր մէջ ալ խօսքին, ճառին, երեսփոխանութեան խենդութիւնը կը ճարակի ահաւոր, անձակ երջանկութեամբ մը: Դարն է ճպուռներու, վարժապետներու, անձնախնդիր կիրքերու ասպետներուն, դաւադիրներուն ու գործելու մարմաջին մէջ ամէն ինչ կոտրող-թափողներուն: Գտնել միջին գիծը ուր կարենային իրարու հանդիպիլ, եթէ ոչ միանալ, գէթ իրար չչեզոքացնել այդ ասպետներուն յիմարութիւնները, ճամարտակութիւնները, հանճարային արարք մըն է: Օտեան գրեթէ միշտ յաջողած է այդ անդրանիկ Հայ Սորհրդարանին արտակերպ ցանկութիւնները, ծիծաղելի խոկութիւնները վերածել նուազագոյն չարիքին: Դէմ է Նար-Պէյին որ այն ատեն մեծագոյն ուժն է եկեղեցականութեան, ու կը տապալէ անոր փառասիրութիւնը, պատրիարքական գահին համար: Դէմ է գրական – վարժապետական խմբակին որ միշտ տաւը կը հասկնայ, ոգին գոհելու գինով: Դէմ է ազնըւաչուքներուն որոնց համար Ազգային ժողովոյ մէջ պաշտօն մը luxe-էն անգին չանցնիր և կամ անցած պարագային, կ'ընէ ասիկա խոշոր կորուստներու գինով: Սերվիչէն 1866-ին, երեսփոխանական ժողովոյ մէջ յուզուած կիրքերը մեղմելու համար, կը գործածէ իր ազդեցութիւնը, պետական միջոցներով,

կախակայել տալով Սահմանադրութեան գործադրութիւնը։ Երկու ամսուան դադարը, վերաքննութեան պատրուակին տակ, կը վերածուի երկու տարիի։ Սահմանադրութիւնը կրնայ բնաւ չվերադառնալ ազգին։ Սերվիչեն անցած էր սահմանեն: Օտեան կը գտնէ կերպը հաճեցնելու պետական շրջանակները։ Սահմանադրութիւնը կը դառնայ ազգին։ Օտեանի աստուածացումն էր։

Կը գրեմ այս ամէնը, ազգային պատմութեան մէջ ստնձգութեան վախէ մը զերծ ոգիով։ Օտեան ազգայինով խանդավառ ռոմանթիկ գործող մը չէ սակայն, ինչպէս պիտի թելադրէին իրմէն մեզի եկած գրական պատառիկները։ Զգօն, խոհեմ, շըրջահայեաց, գործնապաշտ կ'որակէին մեր պապերը գործունէութիւնը այն պատրիարքներուն, եպիսկոպոսներուն, առաջնորդներուն, կաթողիկոսներուն որոնք եղանակը գտած էին իրենց խնամքին յանձնուած ճշուառ բազմութիւններուն գլուխէն փորձանքը, զարհուրանքը հեռացնելու։ Նոր դարու մը, այդ փորձանքները ունէին անշուշտ գոյութիւն։ Օտեան չտեսաւ մեր վերջին կոտորածման նախանշանները։ 1890-ին իր ողջութիւնը պիտի կրնա՞ր բան մը փոխել մեր ճակատագրէն։ Կը կասկածիմ։ Քաղաքական մարդոց դժբախտութիւնն է ժամանակին մէջ միայն պայմանաւորուիլ։ Ինքն է որ կը գրէ Կամպէթթային համար «Ասկէ մինչեւ տարի մը առաջ ամենայն ինչ էր Կամպէթթա Ֆրանսայի մէջ, ասկէ ամիս մը առաջ գրեթէ ոչինչ էր» (Կռիզէզ)։ Ու վստահ եմ որ իր Ֆրանսա փախուստէն յետոյ գրուած այս քրոնիկին մէջ որ լոյս տեսաւ Մասիս թերթին մէջ, Վահրամ կեղծանունով (Օտեան ստորագրած է երբեմն Սիասի ալ), այս տողերուն հետ անիկա թափած էր իր արցունքը՝ սեպհական, այնքան անաւոր ստուգութեամբ մը զայն թելադրող իր էջին վրայ։

Գրիգոր Օտեան, իր գործօնութեան ամէնէն տաք շրջանին պիտի արգիլուէր իր ժողովուրդին մէջ մնալէ։ Ուրիշ պաշտօնատարի մը համար սա տրակոնական արգելքը թերեւս պիտի չունենար եղերական այն արդիւնքը զոր կը հաստատենք այնքան անհերքելի կերպով մը Օտեանին վրայ։ Իր յանցանքը՝ իր գլուխն էր անշուշտ. ու անիկա գիտէր թէ մեծ մեղքեր մենք կը ներենք, բայց շատ քիչ անգամ պիտի ներենք ուրիշի մը միտքին գերազանցութիւնը։ 1878-ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը տապալող դաւադիր վեհապետը, ամէնէն առաջ ջանքն էր վատնած այդ սահմանադրութեան հեղինակները տարտղնելու։ Միտհատ փաշա Պաղտատ կ'աքսորուի ... իբրեւ կուսակալ ու կը մահացուի։ Ուրիշներ կ'արժանանան նոյն բախտին։ Գէորգ Սաման-

ճեան, կերպը կը գտնէ, գաղտագողի, Օտեանը Պոլսէն Ֆրանսա փախցնելու։ Կը յիշեմ հոս Տանթոնին խօսքը որ պատասխան մըն է վինքը փախուստով կիյյեօթինէն ազատելու խորհուրդ մատուցանողներուն «— Կարելի՞ է հայրենիքն ալ փախցնել հետս»։ Օտեանին հայրենիքը Պոլիսը չէր անշուշտ։ Բայց այդ Պոլիսը կազմեր էր անոր հոգիին ամբողջ զօրութիւնը։ Հոն անիկա կը ձգէր կայսրութիւն մը զոր կը սիրէր, ժողովուրդ մը որուն բոլորանուէր պաշտամունքը կը կազմէր իր գերագոյն զբաղանքը։ Առանց ազգային մարմիններու, Ազգային Խորհրդարանին, ազգային գրականութեան Օտեանին համար ապրիլ մը չատ ալ դիւրաւ ըմբռնելի չէ։ Ամէն կեդրոնական անձնաւորութեանց տկարութիւնն է ասիկա։

Իր տարագրութեան Բարիզը։ Յուզիչ է որքան տրտում։ Առջի տարիներուն անոր զբաղանքը հաւանաբար կազմեցին մշակոյթի այդ մեծ ոստանին բիւրաւոր գեղեցկութիւններուն վայելումը, աչքէ, ականջէ, միտքէ ստացուելիք տպաւորութիւններու քաղցր համանուագը որ արթուն ու տրտում իմացականութիւնները կը պարուրէ։ Ջեմ խորանար, քանի որ տուեալները քիչ են։ Իր հոգին հոն չվուժի եկած է սակայն նոր ապրումներու հետ, գլխաւորաբար գրական հեշտութիւններու ակօսներէն։ Հրանդ Ասատուր որ այցելած է անոր 1882-ին, կը խօսի իր բնակած վիլլայէն, անոր պարտէզէն, զայն շրջապատող մարդոց խումբէն։

Տարագիր, դէպի յիսուն առագաստ բացած, անսփոփ ու անսրբագրելի կերպով թախծահար այդ մարդը կը պահէր այդ Բարիզին փոքր շրջանակին մէջ այն հրապոյրը, պատկառանքը, շուքը որոնց համախառնուրդ գումարը կը կազմէր Պոլիս իր անձնաւորութիւնը, պետական դիւաններու, դահլիճներու մրթնոլորտին, ինչպէս ազգային իշխանութեանց պաշտօնարաններուն ներսը։ Կը սիրէին վինքը օտարները, քաշուելով իր համայքէն, ինչպէս իր արտակարգ անուշութենէն։ Բարիզի նախարարական կայքերուն մէջ, խորհրդարանական վիճաբանութեանց առջև, Գրիգոր Օտեան ապահովաբար կը տառապէր տառապանքը շղթայուած Պրոմեթէոսին։ Զինքը կը յարգէին օտար քաղաքագէտները, այս անգամ անպաշտօն, այսինքն իրաւ յարգանքով։

Ի՞նչ հարկ այս վերլուծումներուն։ Այդ վիլլային մէջն է որ Օտեան քիչ քիչ պիտի նուաճուի իր հիւանդութենէն։ Բայց այդ նուաճումին քովն ի վեր պատմութիւնը արձանագրած է հովուերգութիւն մը, գրեթէ տրամայի մը տրտմութեամբը։ Հրանդ

Ասատուր տեսած է Մայրան, ամերիկացի աղջիկը, ապահովաբար հիւանդ, թերևս «բարակ»ով, որուն թղթակցութիւնը ըլլալով հանդերձ խոովիչ, Օտեանի հետ, իր մեկնումէն վերջ Ամերիկա, կը պարզէ սիրտի որոշ տագնապ մը։ Ի՞նչ մարգկային է սակայն սա պատմութիւնը։ Տարիք, վիճակ, հոգեկան յօրինուածուքիւն, արիւն, բոլորը կը միաբանին որպէսզի այս հոգինները իրարու համար չըլլան գրուած։ Բայց ճակատագիրը կ'ուզէ իր ուզած կերպով։ Երուանդ Օտեան հրատարակած է այդ թղթակցութենէն մաս մը բան (Մասիս, 1893) ուր դժուար չէ կարդալ Օտեանին զգացումներուն հարազատ տարողութիւնը։ Իր երիտասարդութեան մէջ անգամ պարտուած, Գրիգոր Օտեան ի՞նչ հոգեխառնութեամբ ընդունած է այդ տրտում, սլացիկ, քիչիկ մը վեհ (և հաւանաբար ցուրտ) աղջկան ընտանութիւնը։ Իր նամակները, հայրական՝ն, պարզ։ Աղջկան պատասխանին աւելի արձակ, աւելի թելադրական։ Ազատ էք հովուերգութիւնը զարգացնելու։ Բաւ է. ինծի հոս չիշել աղջկան նամակներէն հատուածիկ մը ուր անիկա կը խոստովանի թէ կ'ուզէ Օտեանը բայց ոչ քովը։ կը մտածէ վրան բայց չի գիտեր ինչու։ Երջանիկ է սակայն իր վրայ մտածել կրնալուն ու ասիկա այսչա՛փ։ Ամերիկացի աղջկան և հայ մեծ մարդուն միջև սա գրուագը գրուագէ մը աւելին է։ Անոր նուիրած ալ է ամէնէն երկար ոտանաւորը։

Յետո՞յ։ Աւազ, հիւանդութի՛ւնը։ Օր օրի անիկա պիտի տկարանայ։ Պոլսէն, զինքը խնամելու համար, քոյրը Եւփիմէ Օտեան (իր կարգին մեր գրականութեան մէջ քաղցրիկ վաստակաւոր մը, իր թարգմանութիւններով) կը հասնի Բարիզ։ Վերջին տարին անոր մարմինը ուռած է, արգիլելով իրեն նստիլ, պառկիլ, քնանալ։ Ոտքի, առաւօտէն մինչև իրկուն, իր պատուհանին առջև ծալլած իր ձեռքերուն վրայ գլուխը դրած, դիտելով դուրսը, վանդակի թռչուններըը։ Այդպէս պիտի փակէ, քիչիկ մը հանգչելու համար, իր աչքերը իբր քուն։ Կը ծակծկեն իր մարմինը, ջուրը առներու համար։ Ու այդ ծակերն ալ պիտի գոցուին գերեզմանին հողովը, տեղն է կրկնել՝ «դամբանին մուտրովը»։ Մեր ամէնէն նախանձելի մարդը գրուած էր որ տառապէր, իր փառքին գափնիներուն ալ ներքև։ Ասոնք կուտամ իրեն։

«Ահա իմ վիճակս։ Ջուրերու, ղղղանքի մէջ կ'ապրիմ, գիշեր ու ցորեկ, զզուանք, գանելանք։ Դուրսի ուռեցքներս չատիլած են, իսկ այտուցն ներքին գործարանաց կարծեմ թէ նոյն առջի վիճակին մէջ։ Կը հևամ, կը թասամ։ Չեմ հազար գրեթէ բնաւ, դի չեմ մսիր. մէկ ու կէս տարի է տանը մէջ փակուած

եմ և լման վեց ամիս է և ոչ մէկ անգամ սենեակիս դռնէն դուրս ոտք կոխած, ի՛նչպէս մխիմ։ Ու հիմա քսան օրէ իվեր կրնամ երբեմն նստիլ, երբեմն պառկիլ, այլ հեղձումներս ալ չեն դադրած։ Եւ այս այսպէս եմ, մէկ ու կէս տարիէ իվեր, ի բաց առեալ տագնապի ժամերը որոնց վերջինը սաստկագոյնն եղաւ։ Իսկ թէ ինչպէս կը համբերեմ, կը տոկամ, այդ մասին մեծ admirateur մը ունիմ, բժիշկը, j'étais malheureux, j'étais navré et je vous admirais de supporter tout cela sans vous plaindre, կ'ըսէր երէկ։ Ամէնուն կը գովէ զիս»։

Կարճ այս տողերուն մէջ՝ հատոր մը լեցնելու բաւող տառապանք։ Անոնք որ ուսումնասիրած են սիրտի հիւանդութիւնները, կը մտապատկերեն, առանց ճիգի, երկար հոգևարքը որ տարի կը տևէ, մահէն առաջ մեռցնելով մանաւանդ հոգին։ Օտեան ինքզինքը պատուհանէն վար չէ նետած, ապահովաբար իր հաւատքէն սրտապնդուած։ Իրաւ, Նուրբ, ազնուական այդ քըրիստոնեան, այդ հայը, Նահատակի իր մահիճին եզրին, ինչե՛ր ունեցաւ, վերջին իր րոպէներուն, աշխարհին պատմելիք կամ իր Աստուծուն տանելիք։ Կան բաներ որոնք լաւ կ'ընենք չհարցնել, նոյնիսկ մեր առանձնութեան։

. . . Ու, վարագոյրը։

Գրիգոր Օտեան մեր գրականութեան ձգած է ատենաբանութիւններ, դամբանականներ, քրօնիկներ, տպաւորապաշտ էջեր, օրագրի փշրանքներ, յառաջաբաններու մէջ գրական-քննադատական նշմարներ, քանի մը քերթուած: Ասոնցմէ դուրս ունի նամակներ, ոմանք լոյս տեսած, ուրիշներ անտիպ։ Ընտանեկան օրագիրի մը յիշատակութիւնն ալ, անտիպ, մաս կը կազմէ իր գրական վաստակին։ Մ. Կազմարարեան անունով մարդ մը կրցածին չափ հաւաքած է ասոնցմէ, ու հրատարակած երկու գրքոյկներու մէջ։ Հրանդ, առաջին գիրքին սկիզբը գրած է լրագրական բնոյթով բայց բաւական կենսատարր պարունակող երկու յօդուածներ։ Աճառեան իր Պատմութիւն Հայ Նոր Գրականութեան հատորին մէջ նուիրած է անոր սովորական տասնեակ մը էջեր։ Չեմ գործեր սրբապղծութիւնը հոս յիշելու Հ. Սիմոն Երեմեանին բաջաղանքը։

Այս վաստակը արժեւորել կարելի արդարութեամբ, անաչառութեամբ, անկասկած՝ դժուար պարտականութիւն մըն է։ Որքան սրտայոյզ է, գրողին ինչպէս կարդացողին համար անոր կեանքին յեռումը, նոյնքան տառապագին զգացումներու մէջ կը գտնէ ինքզինքը մէկը երբ այսքան ճոխ այդ ապրումներէն մեզի մնացածը կը չափէ, առանց նախապաշարումի։

Իր վաստակէն, ուղղակի Արեւմտահայ Գրականութիւնը չահագրգռող էջերը թէեւ ոչ առատ, բայց կը նկատեմ բաւ, որպէս զի արագ ու ամփոփ վերլուծումի մը մէջ կատարուի անոնց հանդէպ արդարութիւն։

ա) — Իր քրօնիկները։ Ասոնցմէ անոնք որ Պոլիսը ունին միջավայր ու օրուան հարցերը (Սահմանադրութեան վերաքննութիւն, պատրիարքական ընտրութիւն, լրագրական յարձակումներու պատասխան) իբր նախանիւթ, չեն պատկանիր գրականութեան։ Անոնց մէջ Օտեան կ'երեւայ քաղաքական մարդու մը կիրքերովը, ազգայինճի մը խանդովը տարուած։ կը գրէ, առանց մտածելու գրածին, քանի որ այդ կտորներուն մէջ իր հետապնդածը իր ճշմարտութիւնն է։ Ցետոյ քիչ մը տարօրինակ է որ ամբողջ քաղցրութիւն ապրած այս մարդը, այդ հակաճառութեանց մէջ իրեն կը ներէ արտայայտութեան կերպեր որոնք կանայք են քիչ մը, վիրաւորիչ, ուրիշ Օտեան մը ուրուագրելու աստիճան։ Կ'արձանագրեմ փաստը ու կը չանամ հասկնալ այդ օրերու հոգեբանութիւնը։ Քաղաքական կիրքը, թէեւ ծիծաղելի, բայց գերագոյն բռնութիւններու կ'առաջնորդէ մեզ, շատ շատ անգամներ։ Հանդարտութեան պահուն դուք դժուար կ'ըմբռնէք ուրիշը խօսքով իսկ վիրաւորելու արարքը, բայց այդ կիրքին մէջ չէք անդրադառնար որ ձեզի կը ներէք ամէնէն վայրագ մղումները։ Ահա թէ ինչու գերագոյն անգթութիւնները, վայրենութիւնները մենք կը հաստատենք քաղաքական հալածանքներու մէջ։ Քաղաքացիական կռիւը ամէնէն մահացուն է։ Օտեանը լաւ կ'ընեմ այդ քրօնիկներէն դուրս հանելով, տեսնելու համար այն միւսներուն մէջ, ընդհանրապէս Պոլսէն հեռու տեղերէ թելադրուած, որոնք թէ' իբր մտածում, ապրում ու գործադրում գրական էջեր կը մնան։ Ասոնցմէ են Վահրամ ստորագրութեամբ Բարիզէն Պոլիս ղրկուածները։ Օտեան, այդ տարագրութեան Բարիզը վայելեցուցած է իր սգաւոր ու վիրահար հոգեբանութեան։ Զատիկը, Բարիզ եւ Լոնտոնը, Միտք եւ Հոգին, Աղօթքը, Վիսպատը կը պատկանին գրական քրօնիկներուն։ Ասոնց մէջ Օտեան նախաճաշակը կուտայ Իրապաշտներու կողմէ գրականութեան բարձրացած այդ համեստուկ սեռէն (քրօնիկ) քանի մը իրական յաջողուած քներու։ Ասոնցմէ Զատիկը, Աղօթքը Օտեանի հոգիին խորագոյն ակունքէն փրթած զեղեցկութիւններ են, առանց յաւակնութեան ալ զրի առնուած։ Իր պապերուն ու անդրանիկ պատանութեան վերջամնաց բայց ատով աւելի հարազատ արտայայտութիւնները։ Ո՛չ հանդարտ, ճարտար յորինո-

ուածքը Արփիարեանի քրոնիկլին, ոչ ալ Թոյլ, բայց ներքին ջերմութեամբ մը թրթռուն անկեղծ խոստովանանքը Եղիայէն։ Կը զգաս որ կեանքը թիզ առ թիզ չափած, շատ վէրերը սաւառնած ու գետին ինկած բարձր հոգի մըն է իր ապրումները այդ կաղապարներուն յանձնողը, բանաստեղծութեամբ, յուզումով, քաղցրութեամբ համակ բաբախուն ու իրա՛ւ։ Այդ քրոնիկներուն մէջ հայու հոգի մը զգալը ներելի հպարտութիւն մըն է, անոնց գրուելէն յիսուն-վաթսուն տարի վերջն ալ ինքզինքը հարկադրող։ Միւսները՝ Բարիզ եւ Լոնտոն, Միտք եւ Հոգի, Կռիզէլ, Մահ Վ. Հիւկոյի, Լամարթին, Վիպաստ և հաւանաբար տակաւին քանի մը ուրիշներ զորս տեսնելու պատեհութիւնը չեմ ունեցած, Օտեանին սեպհական կնիքովը գրութիւններ են, իրենց նմանը — ոչ անշուշտ իբրև գրական գեղեցկութիւն, այլ իբրև իւրայատուկ յօրինուածութիւն — չունեցող Արևմտահայ Գրականութեան մէջ։ Հոն մեր գտածը գրագէտ մըն ալ չէ, երբ այս բառին տակ դուք ուզէք տեսնել գրելու արուեստին մէջ մասնագիտացած գործաւորը։ Մա՛րդ մը, — ու հարկ չի կայ շեշտելու՝ ինչ մարդ — իր հիւանդ հոգին ու մարմինը կը պտտցընէ օտար մշակոյթներու, կայքերու, տեսարաններուն ներսը։ Տարիքին լլութիւնը, հոգեկան յարդարանքը, արևելքը որ անոր ոսկորներուն բաւիղները կը բնակի, կարօտը՝ կեանքին քաղցրագոյն համերէն, գրկանքը՝ որ հարկադրուեցաւ անոր մտքին, զգայարանքներուն, շէնշող քաղաքը, աւելի շէնշող անոր մարդերը, իմացական իր անյագուրդ փառասիրութիւնները — բոլորը կը միանան որպէսզի Օտեանի Բարիզը ըլլայ եղերական բան մը, մեր գրողներէն քիչին վիճակուած։ Մօտեցուցէք ասոր, Պարթևեանի խուլ, կրքոտ, գրեթէ անասնական Բարիզը ու դուք պիտի զգաք թէ ինչ անդունդներ կը պառկին երկու գրողներուն բարեխառնութեանցը ընդմէջ։ Աս է պատճառը թերևս այդ քրոնիկներուն գրեթէ անիրական մթնոլորտին, անիրապաշտ հովին, նոյն ատեն անոնց տարողութեան տեսակին։ Լման Բարիզ մը, լման Լոնտոն մը չեն գար մեզի այդ քրոնիկներէն, կ՚ընդունիմ։ Բայց եկածին վճռական, ցայտուն նկարագիրը մեզ կ՚երաշխաւորէ դիտողութեան շատ սուր շնորհներ։ Ցայտնի է որ 6-7 տարիներու ընթացքին, Գրիգոր Օտեան վստահած է միայն ներշնչման պահերու, մտքի այդ մեծ ոստանին համար իրական անշուշտ։ Ծանրանալ այդ քրոնիկներուն ներքին արժէքին, պիտի նշանակէր դիւրաբեկ ապակիէ քանակէ մը սիւնի մը տոկունութիւնը պահանջել, ինչպէս թերևս հակասել ալ սեռին նկարա-

գրին որ օրուանը, պահինը ունի առաւելակշիռ ձեռվ մը նկատի։ Ծանրանալ այդ քրօնիկներուն մէջ անոր զգայնութեան, խառնըւածքին, իմացականութեան փաստերուն, պիտի նշանակէր մարդը վերստին յօրինել։ Անոնց մէջն է Օտեանին հոգին, պարզ, թեւարձակ, քաղցր ու հաղորդական, մոռցնելու չափ ուրիշ հանգամանքներ որոնք քրօնիկ մը կը հանդերձեն, օրինակ՝ Արփիարեանի մօտ։ Այդ հոգին մէկէ աւելի կտորներուն ներքին ձայնն է, ուր զանակներ, քուղեր ունենայինն աւելի հեռու, մութ, խորունկ ուրիշ ալ հնձիւններ։ Ով որ, առանց նախապաշարման, ուշադրութեամբ կը կարդայ Զատիկը, չի կրնար չայցուիլ հեռու, բարակ սօսաւիւններէ, պապերուն ճամբովը զաւկըներուն արեան մէջ անձրեւուած։ Կուգան քեզի օրեր, ուր տղայ էիր, հայ էիր, ու կ'ապրէիր ինչ որ քու նախնիքդ ապրեր էին սանկ աւելի քան հազար տարիներ։ Ով որ, միշտ պարզ ու վստահ զիջումով մը, կ'աւարտէ Աղօթքը, չի կրնար չյիշել օրերը, պահերը որոնց մէջ մեզի տրուած է իրաւ հաղորդակցութիւնը զգալ երկինքին ու երկրին, առանց մեծ հաւատքի ըմբռնելի այն ոգեղինացումը որուն խելամտումը կ'ընենք մեծ խռովքներէ առաջ կամ մեծ արցունքներէ վերջ։ Աղօթելը բանաստեղծել է։ Ու Գրիգոր Օտեան իբր բանաստեղծ ապրած է, փառքին ինչպէս կորանքին մէջը։ Այդ քրօնիկներուն մէջն է մանաւանդ Օտեանի իմացականութիւնը, պայծառ, հաստատ տուեալներու հետամուտ, քաղաքական իրադարձութիւններու դասերովը ըզգօնացած։ Տարողութի՞ւնը այդ մտքին։ — Ապահովաբար ամէնէն ընդարձակներէն, քաղաքականին համար մասնաւոր ալ առաձգութեամբ օժտուած։ Ու մանաւանդ անոնց մէջն է անոր խառնուածքը, ազնուական սիրտը, մարդկայինին խորունկ հասկացողութեամբ մը, համակրանքով մը թրթռագին, երա՛նգ՝ որով կը զանազանուին արեւելքի վերլուծողները արեւմուտքի բութ, շեշտ ընդհանրացնողներէն։ Ձուր տեղը չէ իր հիացումը ամէնէն հաղորդական քերթողներուն վրայ։ Իր Վիսպատը գրեթէ քերթուած մըն է, հաւանաբար վոսփորեան տեսիլներու յաճախանքը իր կարօտակէզ հոգիին վերև սաւառնաթև ու թրթռուն։ Մեր ռոմանթիկներուն համար այդ արտաքին աշխարհէն ապրումները գրական ըլլալնուն չափ, ներքին ալ հաղորդումներ են։ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Իրապաշտները այդ Պոլիսը պիտի ընեն աւելի իրաւ, իրական, բայց պիտի կորսնցնեն անոր անթարգմանելի, անփոխարինելի հրապոյրը ուր փրփուրը, թաւիշը, գալուկը աղջիկներուն ու գեղձը կիներուն կը խառ-

նըւին իրարու։ Յիշեցէք Դուրեանը, Պէշիկթաշլեանը։ Առանց պոլսական այդ զգայնութեան, ասոր թափանցումին՝ դժուար է արդար ըլլալ այդ երկու բանաստեղծներուն հանդէպ։ Լուսահոգի Ադոնցը երբ չի հասկնար Պէշիկթաշլեանը, ոչ անլրաւ է ոչ ալ անխելք, այլ աղքատ՝ այն ապրումներէն որոնք մեր ըզգայարանքներով են պայմանաւոր։ Գրական գոհարնե՞ր՝ — այդ քրօնիկները, ինչպէս ճամարտակօրէն մարդիկ սանկ կ'ըսէ դար մը յորջորջելին զանոնք։ Երբե՛ք։ Քրօնիկի մը կատարելութիւնն իսկ չի փրկեր զանոնք, մինչեւ որ Արփիարի ըրածին նման, ասնոր շարքը, յաջորդական կերպարանքները, ժամանակին մէջ ստանան միութիւն, նկարագիր, ու պարզեն, այդ իսկ բարիքով, առաքինութիւններ, այս անգամ վեր գրականէն, օրէն։ Օրուան կեանքը (Արփիար Արփիարեան), քանի մը հատի մէջ, չէր կըրնար բարձրանալ այն լմաստին զոր այժմ ունի մեր գրականութեան մէջ, երեսուն ու աւելի տարիներու վրայ երկարաձգուող պատկերացում մը իբրեւ։ Յետոյ, լրագրողը Օտեանի մէջ մնացած է շատ նախնական։ Միշտ մտածում մը ձերբակալելու հետամուտ, Օտեան չէ մտահոգուած ձեւին վայելչութեամբը։ Իրաւ է որ չենք անդրադառնար ասոր թերութիւններուն, այն աւազ պատճառով որ ծանր ապրումներ միշտ յատակը կուտան հատուածին, բայց նոյնքան իրաւ է որ չենք ալ կըտանար վանդի բոլոր իրողութիւնները, քանի մը սիւնակի վերածելու տագնապը կը միջամտէ անդադար, վարելով գրողին ներշնչումը։ Առանց գրական գոհարներ ըլլալու, Օտեանի քրօնիկները հաճելի, սիրուն, երբեմն տաք կտորներ են, գրուած մանաւանդ առանց յաւակնութեան, հոծ զգայութիւններու իբրեւ արձագանգ, մարդու մը կողմէ որ կը վազէր իր ողբերգութեան, առանձին, յուսակորոյս, մոլորեալ, բայց հաւատքովը չանալով այդ տրամադրութիւնները այլափոխելու։ Իր մեծ հոգիին հեղումովը բաբախուն՝ այդ կտորները այն ատեն ըրին արիւնոտ տպաւորութիւն մը երբ լոյս կը տեսնէին։ Ժամանակը չորցուց արիւնը։ Բայց հետքը ապրեցաւ։ Օտեանի ստեղծագործութեան ամէնէն լուրջ մասէն բաժնուելու ատեն չեմ կրնար ընթացք չտալ մէկէ աւելի հակամարտ մտածումներու։ Ատոնցմէ առաջինն է fանակի հարցը։ Ով է մեր գրողներուն մէջ այն անունը որ ունենայ Օտեանին փորձառութիւնները, դիտողութեանց մթերքը, չփումներու ընդարձակ բարիքը քանի մը չատ իրարու հակադիր քաղաքակրթութիւններէ։ Անիկա ապրեցաւ Թուրքը, անոր ամէնէն յատկանշական շրջանին երբ այդ ժողովուրդը — գէթ իր բարձ-

բագոյն խաւերուն մէջ — մորթ, չըսելու համար հոգի կը փոխեր: Անոր բարեկամները, թուրք աւագանիէն, հաւանաբար մարդեր էին որոնք իրենց թրքութիւնը այսօրուան սպայութեան նման աստուածացնել մտքէ չանցուցին: Ատկէ չամչցան անշուշտ, բայց ատով հպարտանալը, ատով աշխարհին նիզակ ճօճելու ռոմանթիզմը չներեցին իրենց: Ժողովուրդներու հոգին իր պարզագոյն ձևերը կը գտնէ երբեմն այդպէս հզօր վերիվարումներու processusին ընդմէջէն: Այն խումբը որ Սուլթան Ազիզը ոսկի վանդակի մը մէջ նետեց, անոր երկարելով ոսկի մկրատը որպէս զի իր երակները կտրէր գահազուրկ կայսրը, անշուշտ կը տարբերէր միւսներէն, սանկ յիսուն մը, հարիւր մը տարի առաջ, երբ ճաշատ — որովհետև ածխլուած — ու բաց գլուխով, մինչև ակռաները զինուած խուժան մը կուգար արքունիք, ձողերու գլխուն ճօճելով կառափները յօշոտուած փաշաներուն, եպարքոսներուն, և պահանջելով նուիրական գլուխն ալ Մարգարէին չուքին ու յաղորդին . . . : Օսմանին գահին պատմութիւնը այս կարգէ ոճիրներու մէջ. առաջնութիւնը հազիւ թէ կը զիջի կեսարներու Հռոմին և վասիլոսներու Բիւզանդիոնին: Օտեան եղա՞ծ է այդ խումբին հետ, մէջ: Պաղտնիք: Բայց Օտեան թուրքը ճանչցած է ահաւոր խորութեամբ մը: Իր քրօնիկը այդ մասին խլուրդի մը չափ լուռ է դժբախտաբար: Դարձեալ, Օտեան լայն չփումներ է ունեցած արևմուտքի բարքերուն, առնըւազն դիւանագիտական շրջանակներուն հետ: Ոչ մէկ քաղաքական մարդու կենդանագիր (եթէ չհաշուենք Կամպէթթան, Կռիզէլին մէջ, ու քանի մը ուրուագիծ իսկ չեղող անգլիացիներ Բարիզ եւ Լոնտոնին մէջ), ոչ իսկ կիներու թերաստուերներ, այնքան չահեկան, դիւանագիտական ասպարէզներու վրայ իրենց խորունկ նշանակութեամբը: Ի՞նչ անուն տալ այն վերապահութեան որ գինքը կը կաշկանդէ երբ պիտի խօսի ամերիկացի աղջկան մը վրայ (սահմանուած մասը կազմելու Աբբա Քոնըլանէի յառաջաբանին բայց վերցուած), այս անգամ խոր ծանօթութեան, երկար մտերմութեան, թերևս սիրտի ալ ձայներու բարիքներովը նպաստաւորուած, ու մեզի կը ձգէ սովորական երկու էջ անէքդոտիք խօսք միայն: Օտեանի քրօնիկները կը տառապին դարձեալ հայեցիութեան անդարման պակասով մը: Հազիւ Զաթիկը մեզի կ'ընդգծէ այդ անկորնչական իսկութենէն պզտիկ մը բան: Իր Պէշիկթաշլեանին, Պէրպէրեանին, Եղիային և ուրիշներու ուղղած նամակները, թէևաւոր ու հասցէ ունեցող քրօնիկներ ասոնք, աւելի տարտամ ու քիչ բան կ'ըսեն մեզի քան իր

թուուցիկ նօթերը Լամարթինի, Հիւկոյի վրայ։ Եւ որովհետեւ գրական շատ ինքնատիպ, շատ յաջող ձեւ մըն ալ չի պաշտպաներ խորքի սա թերացումները, մենք կը տառապինք ռակէն ալ։ Օտեանի քրոնիկները անբաւական են այսօր անկէ գրագէտի դէմք մը պարտադրելու մեզի։ Չեմ ըսեր թէ հանդիպող հրապարակագիր մը պիտի կրնար ստորագրել Միտք եւ Հոգի քրոնիկը։ Բայց կ'ըսեմ որ ամէն գրիչ բռնող և խելք ունեցող ու մանաւանդ ապրած մարդ ի վիճակի էր նման արարքի մը հեղինակը դառնալու։

Բ) — Իր նախաբանները, որոնցմէ մէկը Ռուսինեանի Դաւաֆէր Փէլէոֆայոոբէանը բացող, ուշագրաւ է անտարակոյս։ Կը յիշեմ Աբբա Բօնաբանբէնի յառաջաբանն ալ։ Մնացեալները աւուր պատշաճի խօսքեր են, հիացումներու, աղաչանքներու փոխվճար (Եղիայի, Ալ. Փանոսեանի եայլն ուղղուած դրուատալից խօսքեր։ Չեմ զբաղիր ասոնց վարկաբեկիչ իմաստովն ալ)։ Ռուսինեանի յառաջաբանը Օտեան գրած է 1879-ին։ Կատարուած է թրքական սահմանադրութիւնը կործանող պետական հարուածը, քշուած են հրապարակէն Թուրք աւազանիէն բոլոր ազատական իր Թուրք բարեկամները։ Համիտը հիմերը կը նետէ իր բռնակալութեան։ Գոյութիւն ունի 61րդ յօդուածը, ու Թուրքերուն մըտքին մէջ տիրական կերպով մարմին է դարձած մեր ժողովուրդին հանդէպ կասկածը, անվստահութիւնը։ Չեն գործեր կանոնաւոր կերպով ազգային մարմինները։ Բուրդերու կողմէ արեւելեան սահմաններուն վրայ կայսրութեան (1878-ի պատերազմը ռուսօ-թուրք) գործադրուած ահաւոր սպանդը Թուրքերը ոչ միայն կ'իւրացնեն, կ'արդարացնեն, այլ կ'որդեգրեն, առանց այլեւայլի, պալքանցիներուն դասը չմոռնալ ուխտելով։ Վարժապետեան կը վարէ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը բայց ազգին աւազանին մտահոգ է թրքութեան ներսը արթնցած զգացումներէն, մեզի հանդէպ։ Ու նահա՞նջ։ Օտեան հոգեբանական այդ տրամադրութեանց մէջ գրի է առած այդ յառաջաբանը։ Լիութեան մէջն է իր միտքին։ Կը տառապի ցաւը իր ժողովուրդին, որ այնքան քաղցր երազանքով մը հետեւեր էր ռուս բանակներու յաղթանակին։ Պերլինի Վեհաժողովէն դարձողները ողբասացներ էին։ Ու Օտեան, բոլորէն աւելի կը զգար այդ արարքին ամբողջ տարողութիւնը։ Ն. Ռուսինեանը իրեն համար պատեհութիւն մըն է, իր սերունդին հաւատոյ մասունքը խմբագրելու։ Արդարեւ, ճարտարութեամբ մը որուն երկրորդ օրինակը չենք գտներ Օտեանէ ստորագրուած որեւէ էջի մէջ, անիկա պիտի տայ

այդ սերունդին ամբողջական կերպարանքը, զայն կանխող բարեխառնութիւնը, մանաւանդ այն միւս բարեխառնութիւնը որ իրեն էր, իրենցն էր սանկ 10 – 15 տարի, վաղամեռ Ն. Պալեանին հետ Ազգային Սահմանադրութեան երկունքի օրէն մինչև անոր ծնունդին, ամման առաջին շրջանը լեցնող միջոցը, ուր ամէն բոպէ հարուածը կը պտտէր իրենց գլխուն ու վտանգը իր ցանցերը կը լարէր, ներսէն ու դուրսէն։ Ռուսինեանի առիթով ես փորձեցի այս տագնապանքը տեսնել կեսարացի բժիշկին հոգեբանութեանը մէջ։ Օտեան իր բարեկամին վրայ իր վերլուծումներուն մէջ — ուրիշ բան չէ նախաբանը Փիլիսոփայութեան Դասագիրքին — այդ տագնապը կը պատկերէ, իրեն յատուկ ժուժկալ և զգոյշ ճարտարութեամբ մը։ Ուրեմն գիրք մը նախաբանել Օտեանի համար առիթ մըն է կեանքը հասկնալու և այդ հասկացողութիւնը ընդհանրացնելու։ Արդարև, ի՞նչ արագ բայց վստահ հպումներով անիկա 1848-ի ֆրանսական հոգեբանութիւնը կը յաջողի խտացնել քանի մը էջի վրայ, լայն գաղափարներ գործածելու, անոնց հետ իյնալ ելլելու արարքը վերածելով լրջութեան, պատկառոտ յարգանքի, երբ այդ հերոսութիւնը իրեն ժամանակակիցներէն շատ շատին համար փառասիրութիւն մըն էր եթէ ոչ սնափառութիւն մը։ Եղիա պիտի խաղայ գաղափարներու հետ անորակելի անպատասխանատուութեամբ մը։ Մամուրեան անոնց վրայ պիտի չահագիտէ իր վարկը, թերթը հիմնաւորելու, Պէրպէրեան՝ իր վարժարանը և ուսուցումին եղանակը պիտի չանայ ոսկեզօծել։ Օտեանն է որ գաղափարները — օտարներու ապրանք ու օտարներու համար — զգուշաւոր ու զգաստ գործածութեան մը մէջ կը դնէ իրենց ճշմարիտ դերին։ 1848-ի սկզբունքները գործադրելի՞ էին արևելքի ամէնէն չիմար ոստանին մէջ, մանաւանդ այդ ոստանին ընդերքին թաղուած, կորսուած ոչխարներու հօտի մը վրայ որ իր ժողովուրդն էր 1850-ին։ Գործադրելի՞ էին անոնք թուրքերուն իսկ շրջանակէն ներս։ Օտեան օբէնսդիր մը չէ՝ Ռուսինեանին պէս, թուղթի, ասոր վրայ խազխզուած նշաններով խանդավառ տեսաբան մը։ Հոս է արդէն իր նկարագրին, խառնուածքին, լմացականութեան ամէնէն ինքնայատուկ կողմը։ Անիկա մարդերու լայն ճանաչող մը, կարելիութեան, յարաբերականութեան զգայարանքով առատաձեռն ու որակեալ եղանակով մը օժտուած արևելքցի մըն է ու կը հասկնայ թէ որքան դժուար կը փոխուին մեր մէջ նախապաշարումները, անգամ մը ստացուած թերութիւնները, աւանդութեան յօրինած խելքի դրութիւնները։ Կը մեղադրէ Ռուսինեանը.

1.— Անոր լեզուական բարեկարգութեան ծրագիրներուն համար, առանց անդրադառնալու որ ատոնք իր խորհուրդին, հաւանութեան արժանացած իրողութիւններ էին։ Ինք ալ ատեն մը գրած էր Ո–ղղախօսո–ղնեան սկզբունքներով։ Իր գատաստանները լեզու ըսուած երեւոյթին վրայ 1860-ի բանասիրական դպրոցին (արեւմտեան Եւրոպա) տեսակէտները կը պարզեն։ Թէ լեզուն անձնական ճիգէն վերծ է միշտ, ինքզինքը կը չինէ, օրէնքները կ'իւրացնէ իրեն յատուկ տրամաբանութեամբ մը, — գաղափարներ են որոնք այդ օրերուն անհերքելի ճըշմարտութիւններ կը թուէին։ Եւ որովհետեւ Ռուսինեանի բարեններգչական ձեռնարկը ամէնէն աւելի կը չօշափէր ուղղագրական դրութիւնը, կը հասկցուի թէ որքան խախուտ, անապահով էին այդ տուեալները, Ռուսինեանը պաշտօնապէս կործանելէ վերջ, անոր յիշատակն ալ հարուածել չարունակելու։ Ըստ իր տեսութեան՝ լեզուի մը ուղղագրական սարիքը խորհրդաւոր, եթէ ոչ անբացատրելի հրաշքներէն մէկն էր, գրեթէ յայտնութենական տարողութեամբ։ Ու 1860-ին ոչ ոք՝ որ յանդգնէր ֆրանսական ուղղագրութեան յիմարութիւնները կասկածիլ, ուր մնաց՝ գարմանն առաջարկել։ Փորձը ցոյց տուաւ որ հարիւրաւոր խեղկատութիւններ այդ լեզուին ուղղագրական, համաձայնական օրէնքներէն բարեփոխուեցան, մաքրագործուեցան առանց որ ֆրանսերէնը տկարանար կամ մեռնէր։ Աւելին, 1900-ին ոչ ոք՝ որ մտքէն իսկ անցընէր թէ, քսան տարի վերջ, ձեռնարկու թուրք մը, միս մինակը պիտի յաջողէր թուրքերէնէն վտարել ոչ միայն օտար տարրերը (արաբ, պարսիկ բառակոյտը), այդ լեզուներուն յատուկ համաձայնական նրբութիւնները, այլեւ պիտի ընէր անկարելին, — գիրն իսկ փոխելով եւրոպականով։ Մէկ հարուածով հինգ հարիւր տարուան աւանդութեամբ, սընապաշտութեամբ, մեծամտութեամբ ազգային ամէնէն բարձր խորհրդանշանը նկատուող փառքը վերածել մոխիրի։ Այդ հարուածէն դուրս եկած թուրքերէնը պարզ գործիք մըն է, այնքան ընտել, մօտիկ որ տղան չունի ոչ մէկ հետաքրքիր, ոչ միայն գայն սորվելու — պէտք ալ չունի այդ յիմարութեան քանի որ իր բերնովը գիտէ արդէն — այլեւ գործածելու։ Արեւմտեան լեզուաբանութեան նրբանուրբ օրէնքները, եզրակացութիւնները, հաւատոյ հանգանակները ամառուան ամպերու նման անհետացան։ Ռուսինեանի օրէնքները՝ լեզուին վրայ, կրնայի՞ն տեղ մը ունենալ։ Կը կասկածիմ, ոչ թէ Օտեանէն բանաձեւուած տեսութեանց հիմովը, այլ մեր յիմարութեան, չատ-գիտցուկութեան,

անիշխանութեան օրէնքներուն ճնշումովը։ Հրեաները գի՛ր ու լեզու ստեղծեցին Պաղեստինի մէջ, քանի մը յամառ, խենդ փառասիրութեանց շնորհիւ։ Մօտ է օրը երբ ֆրանսերէնը կը մաքրուի իր սնոտիքէն որուն վրայ կը դողդղային մեծ արքաներն ու մեծ գրագէտները կանխող դարերուն։ Կը հաւատամ որ հեռու չէ օրը երբ դարձեալ զօրաւոր ձեռք մը կը միջամտէ մեր ալ լեզուին, մանաւանդ անոր ուղղագրական յիմարութիւններուն և կը լուծէ տագնապը, թերևս աղեքսանդրեան միջոցով մը։ Օտեան մարգարէ մը չէր։ Թուրքերուն լեզուական բարենորոգումը գուշակելու չափ։

2. — Բացի Ուղղախօսութենէն Ռուսինեան կը մեղադրուի, Օտեանի վերլուծումին մէջ, իր օրէնքներուն համար ալ։ Հոս ալ անպաշտպանելի է իր դատը։ Այդ օրէնքներուն խմբագրումը եթէ Ռուսինեանին գործը կը նկատենք, բայց վստահաբար գիտենք որ անոնց յղացումը մեծ չափով կը պատկանի Օտեանին, Պալեանին։ Այն ատե՞ն։ Եթէ երբեք 1860-70-ի շրջանին մեր ազգային գործերը չառին իտէալ գնացքը որուն հաւատքը ունէին Սահմանադրութեան հեղինակները, զառածումին և թերացումներուն պատասխանատուն Սահմանադրութիւնը չէր, այլ մեր իսկ մտայնութիւնը։ Ազգային Սահմանադրութիւնը օրէնքներ կ'առաջարկէր, արդար և տրամաբանական, այնպիսի մարդոց որոնք դարերով ապրեր էին ապօրինութիւն, անխելքութիւն, բռնութեան տակ միայն ընդունելու կարող որ և է թելադրանք, ան ալ օտարէն։ Ազգային խորունկ թերութիւնը — իրար չհանդուրժելու — հեղինակն էր մեր գործերուն վատ ընթանալուն և ոչ թէ զանոնք կանոնաւորել ձգտող օրէնքներուն։ Ռուսինեան մեղադրելի է երբ կը հաւատայ թէ ազգին գործերը, ղեկավարուելու համար, կարօտ են դրամի։ Այդ դրամը մենք պիտի հայթայթենք, յօժարակամ, ինքնամատոյց, առանց որ ուզուի՛ անիկա։ Այս եղջերուաքաղի մօտեցող մտածումը նոյնիսկ, իր տարօրինակութեան մէջ, հաւասար է սակայն Ազգային Սահմանադրութեան միւս հիմնական տրամադրութիւններուն։ 1840-ին Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռը բարձրացող եպիսկոպոս մը չէր կրնար մտքին մէջ տեղ տալ սա գաղափարին որ ազգին եկամուտները իրը չէին, այլ ազգինը ու անոնց գործածութեան վրայ հսկողութիւն մը, աշխարհականներու կողմէ աներևակայելի յիմարութիւն։ Բայց 1869-ին այդ գահը բարձրացող եպիսկոպոսը (Խրիմեան) երդումով ուխտեց հնազանդիլ այդ հսկողութեան (ուրիշ խնդիր՝ ատիկա ընելու իր

անկարողութիւնը)։ Այս քանի մը նկատումներէն դուրս դասագիրքին յառաջաբանը խորունկ էջ մըն է մանաւանդ ինքնավերլուծման։ Յուզիչ են Օտեանի հոգեկան տառապանքները։ Իր վախերուն ստուերը տեսակ մը եղերական բան ալ կ'աւելցնէ պատկերին մելամաղձոտ իրականութեան։ Իր բարեկամը յօրինելու ատեն, Օտեան, առանց անդրադառնալու, զայն բաշխած է, բաժնած է հաւաքական այն հոգեբանութեան որուն ընդմէջէն է որ արդէն արժէք ու թանձրութիւն կը ստանան մարդոց արարքները։ Կէս դարէ աւելի ժամանակ է անցեր այդ էջերուն վրայէն։ Անոնց հինցած մասերէն իսկ սակայն, այսօր կրնանք օգուտով խօսիլ։ Այս բարակրաֆի մուտքին ես ըսի որ այդ յառաջաբանը Օտեանի իմացականութեան, գրական ըմբռնողութեան ամէնէն հարազատ հանդիսարանն էր։ Այսինքն՝ Արևմըտահայ Գրականութեան այն յատկանշական անկիւնը ուր մեզի կը տրուի շատ ստոյգ կերպով մը ճանաչումն ընել այդ գրականութիւնը ընող սերունդին հաւատոյ հանգանակին։ Հոն, Հիւգօ կը նկատուի իմաստասէր, Թիէռ՝ մեծ, շատ մեծ գրագէտ։ Բէնէ, Պէրանժէ մեծ միտքեր։ Բոլոր այս անունները հազիւ թէ յիշատակութիւն իսկ ունենան այսօր ֆրանսական գրականութեան պատմութեան մէջ։ Կան տակաւին Քուզէնը, Միշլէն, որոնցմէ առաջինը իր ահաւոր համբաւին մեղքը կը քաշէ իր գռեհկացուցած (գեղեցիկը, ճշմարիտը, բարին) տարազէն մինչև այսօր ինքզինքը ազատագրած չըլլալուն։ Օտեան, Պէրպէրեանէն առաջ, հեշտագին, կը զառածի այդ բառերուն սնոտիքովը։ Ասոնք այսօր սրբագրուած յիմարութիւններ են։ Աւելին, Օտեան կը հաւատայ որ Հիւկօ, իր Քրոմուէլի յառաջաբանով կը յեղաշրջէ ֆրանսական թատերգութիւնը, և իր խաղերովը, որոնք Քօռնէյն ու Ռասինը կ'արժեն, իւրաքանչիւրը, ֆրանսացիներուն հանճարը աւելորդ անգամ մըն ալ կ'անմահացնէ։ Այսօր գիտենք որ Հիւկօ, թատրոնէն այնքան կը հասկնար որքան իր դռնապանը։ Բոլոր այս տրամութիւնները Օտեանի գրչին տակ, սեպհականութիւնն են 1860-ի մեր մտաւորականներուն։ Ու մօտիկն եմ, այս տողերը գրած պահուս, հասկնալու գրեթէ, ինչո՞ւ մեր ռոմանթիզմը մեզի չէ ձգած գործեր որոնք արժանի ըլլային շրջանի հոգիին։ Շրջանի հոգին, այս ժողովուրդի տարեգրութեանց մէջ մէկն էր ամէնէն յուզիչներէն, վսեմներէն։ Ամբողջ ազգ մը կ'արթննայ բազմադարեան մահանըման թմբիրէ մը, կը գտնէ ազրումին անմահ զարկը դարձեալ, ու կը նետուի կրկէս, բարմ, աղուոր, յանդուգն ու աւելի բան երիտասարդ։ Այսինքն՝ մեր

տնտեսականին բարգաւաճումը, մեր միտքին արևմտացումը, մեր կարելի լեզուն, մեր իրրև ժողովուրդ կազմակերպումը։ Ո՞վ կոր-ծանեց այս սքանչելի բնութիւնը։ Պատասխանը պատրաստ է. — Ի՛նքը՝ չարժումը։ Ահա մեր յիմարութեան չափանիշը։ Այդ խո-շոր իրողութիւնները կործանած մեծ լեռներու կը նմանին ժո-ղովուրդներու կեանքին մէջ։ Ժամեր, օրեր, ամիսներ մշուշը, փոշին, ամպ կապած, կ'առնեն կը կենան, ծածկելու համար իրո-ղութեան բուն իմաստը։ Կէս դարը անբաւական է երբեմն այդ մառախուղը փարատելու։ Դատապարտել Ռուսինեանը ֆրանսա-ցիներուն տրամաբանութիւնը օգտագործելով (Օտեան ուրիշ բան չէ ըրած), կը նշանակէ մշուշը դատել։ Կուգայ սերունդը, երբ ժամանակը ըրած է իր սրբագրութիւնը։ Կը տեսնէ աւերակը։ Կը սկսի իր պեղումները։ Կը հասնի հիմունքին ու կը գտնէ իրակա-նութիւնը։ Իմ մասիս, կը յայտարարեմ որ անկարող եմ նման հերոսութեան մը։ Բայց Օտեանի գրական գաղափարներուն իա-կական մթերքը և յատկանշական տարողութիւնը մենք կը գըտ-նենք Աբբա Ֆռնլանդինի յառաջաբանին մէջ, նամակի մը ձևով, ուղղուած քրոջը, որ թարգմանողն էր այդ վէպին։ Հալէվիի գործը 1870 ական թուականներու ճաշակն ու նորոյթը արտա-յայտող միջակ, չըսելու համար անկէ ալ վար վէպ մըն է, ճիշտ ու ճիշտ Ֆ. Ֆէօյլիէի Աղեսպ Նիքոպոպըէ մը Պոպոնիէնը աշխատա-սիրութեան սեռէն ու կաղապարէն։ Ինձի անծանօթ է Աբբա Ֆռնլանդինի բախտը ֆրանսական վէպին մէջ, բայց աւելի քան ծանօթ՝ Ֆէօյլիէի գործին առասպելական բախտը (1858) որ քա-ռորդ յետոյ պիտի վերածուի «տափակ» տապանագիրի մը, ինչ-պէս կ'որակեն զայն գրականութեան պատմիչները։ Օտեան ի՞նչ է գտած այդ Աբբա Ֆռնլանդինին մէջ, իր ներբողը հիւսելու հա-մար այդքան զեղուն քնարականութեամբ մը։ Ո՛չ բարքերու խղճամիտ ուսումնասիրութիւն, ո՛չ տիպարներու պարկեշտ յօրի-նում, ո՛չ ալ դէպքերու ճշմարտանման ագոյց։ Միակ առաւելու-թիւնը՝ մթնոլորտին տարօրէն հաշտ ըլլալն էր Օտեանի խառնուած-քին որ, անկարող Ռաֆայէլը (երկու անգամ ձեռնարկած է թարգ-մանել ու չէ աւարտած) իր ժամանակին բերելու, պիտի խան-դավառի այդ վէպին աշխարհը, ասոր աղօտ թելադրանքները պարունակող, մօտիկ, խնամի գործերով։ Աբբա Ֆռնլանդինը կը դասուի մեր ռոմանթիկ թարգմանութեանց շարքին, ու կը խոր-հիմ թէ 1890 էն առաջ մեր մէջ թերթօններով մուտք ըրած սան-թիմանթալ վէպին հայացումը ըլլալէ զատ, ուրիշ արժանիք մը չունի։ Օտեանի դատաստանները շատ դիւրաւ կը փոխակեր-

պըւին Օտեանի զգայնութեան փաստերուն։ Նոյն փափկութիւնը (délicatesse), նոյն անիրականութիւնը, նոյն պարզութիւնը որ խորունկ պարկեշտութեամբ մը (հոգիի ու մտքի) ըլլար պաշտպանուած, այդ վէպէն յառնող յատկանշական ցուցմունքներ, կը պատկանին նեարդ առ նեարդ նաև Գր. Օտեանին։ Կինեբու վրայ իր դատաստաններըը, կիներէ խուսափող մարդու անհասկացողութեան, անբաւարարութեան մեղքն ալ ունին։ Օտեան քրօնիկ մըն է որ կը գրէ այդ թարգմանութեան իբր նախամուտ։ Ու մտածման սա զուգադրութեամբ, հոս ինձի կ'այցելեն իր Լամարթինը, Վ. Հիւկոն, Միտք եւ Հոգի քրօնիկները։ Գրական ամբողջ պաշարը անիկա գործածած է այդ կտորներուն մէջ։ Տխուր որքան անտեղի՝ քննադատական էջերու քննադատութիւնը ընել։ Կը բաւականանամ միայն իր հիացումները վերածելով իրենց ժամանակին, իբր հասարակաց զգայնութեան մը հաղորդ իրողութիւններ։ Իր սրտմտութիւնն ալ իրապաշտ վէպին դէմ տարբեր աղբիւր մը չունի։ Զօլան ծաղրելը, անարգելը 1880-ին ոչ միայն մտքի բարձրութեան փաստ մըն էր, այլև ալնուականութեան տիտղոս մը։ Վ. Հիւկոն աստուածացնելն ալ բարքի ուրիշ վկայութիւն։ Արդ, ժամանակը որ միշտ չի քնանար, իր ճիշտ չափին տարաւ երկու հեղինակները վիպական տաղանդը։ Զօլայի վէպը ֆրանսական գրականութեան մէջ իրողութիւն մըն է, անխորտակելի վկայութիւն մը, ինչպէս Պալզագինը, Բրուտինը։ Հիւկոյի վէպը հակառակ իր լաւ մասիկներուն՝ թերթօն մը, ոչ աւելի ոչ պակաս։ Օտեանին ո՛չ գնահատանքը, ո՛չ ալ հիացումը Հայ Գրականութեան մէջ դեր(*) մը ունեցան, հայ վէպը ստեղծելու համար։ Ընդհակառակն։ Թերևս քաջալերեցին ալ Տիւսաբները, Ծերենցները։

(*) Տրտմութիւն է, բայց պարտք նոյն ատեն խօսիլ Օտեանի միւս գնահատականներէն, օրուան նոր դէմքերու գործերուն վրայ։ Զայրոյթի մօտ զգացումով մը անկարելի է չհամակուիլ երբ մարդ կը կարդայ Բիւզանդ Քէչեանի ուղղուած չորս էջ գովասանքը, գրչին տակ մարդու մը որուն հանդէպ համոզումը ունինք առնուազն հոսհոսութենէ վերծ, անշահախնդիր անձնաւորութեան մը։ Ախա՞լ կը տեսնէր, թէ ներողամիտ աչքով կը կարդար։ Որն ալ ըլլայ զինքը զառածողը, մենք երբեք չենք ներեր որ ճշմարիտ գրագէտը այդչափով տկարանայ հասարակ լրագրողի մը դէմքը ճիշտ չկշռելու աստիճան։ Եղիայեին, Պէրպէրեանին, Ալ. Փանոսեանին, Րափիւսօնին, Լամարթինին, Միսաքեանին ուղղուած նամակները գրական էջեր չեն անշուշտ, բայց նամակ ալ չեն։ Հոս է որ կը խօսիմ անոնց վրայ։ Իր հիմնական բարութի՞ւնն էր հեղինակը այս թուլութիւններուն, թէ իր իմացական անբաւարարութիւնը գրական իրողու-

գ) — Դամբանականները որոնք իբրև խօսք անշուշտ չէին կրնար վիս մղել գիշուամի, եթէ երբեք 1860-ի մարդոց ըմբռնողութեան, աշխարհայեացքէն ինչպէս անոնց գրական գծայրանքէն, ճաշակներէն, լեզուէն չունենալին լայն վկայութիւններ։ Խաչատուր Պարտիզպան, Նիկողոս Պալեան, Բարունակ Պէյ Ֆէրուհեան, Գ. Աղաթօն վերնագիրներու տակ Օտեան գրած ու խօսած է իր լաւագոյն արձակները։ Աւելցուցէք Ողբ ի վերայ բարեկամինը, գրուած Բարիզէն, Տքթ. Քեաթիպեանի եղերական մահուան առիթով, ու դուք կ'ունենաք Օտեանի ամբողջ վաստակը մեռելներէ։ Այս գրուածքներէն առաջին երկուքը յիշատակի յօդուածներ են, այսինքն դագաղի մը գլխուն չեն խօսուած, այլ կսկիծին մէջը թարմ հողակոյտին, օրեր, ամիսներ վերջը երբ գրիչը կ'առնենք ու մեր շատ սիրելի յիշատակները կը քրքրենք, ոգեկոչելով շիլած կեանքը, ասոր խուլ ու խորունկ յուզումները։ Միւս երկուքը դագաղի վրայ արտասանուած են։ Ողբը արձակ քերթուած մըն է։ Անտեղի է խօսիլ այդ մարդոց վրայ հանգամանօրէն։ Բաւ է դիտել տալ որ անոնք Օտեանի սերունդին ամէնէն մաքուր, գեղեցիկ, ամուր աշխատասէրներն են, փառքերը նոյնիսկ, եթէ լայնէք քիչ մը ձեր չափը։ Անոնցմէ առաջինը ուսուցիչ մըն է, գիտուն մը, գրասէր մը, բայց ատոնցմէ աւելի գործնապաշտ հաւատաւոր մը, իր ժողովուրդին յարութեան գործաւորներէն մէկը։ Երկրորդը մեծ արուեստագէտ մըն է, նոյն ատեն մեծ սիրտ մը։ Միւս երկուքը իրեն պէս պետական պաշտօնատարներ։ Գեաթիպեան ուղղակի աւանդութիւն մըն է, հայ բժշկական տարեգրութեանց մէջ անմահ յարգանքի մը արժանաւորութեամբը, ինչպէս իր սերունդին մեծ ուժերէն մէկը։ Օտեան ճառախօս մը չէ, ասիկա պար-

---

թեան հանդէպ։ Օտեան չատ սիրուն, spontané էջեր ունի Պէչիկթաշլեաներին, Մայրային, քրոջը, եղբայրներուն, մօրը, մանաւանդ եղբօրորդիին (ապագայ երուանդ Օտեանը) ուղղուած, նամակներու ձեւով։ Անոնք իր գրականութեան վրայ ո՛չ բեռ են, ո՛չ արատ, ոչ ալ պոակ։ Իր մասին թեթեւ, հաճելի վկայութիւններ են անոնք։ Պէչիկթաշլեանին ուղղուած նամակը գրեթէ կը վիրաւորէ սակայն իր վարկը, տրուած ըլլալով իր ուրանաստեղծին մտերմութեանց աստիճանը։ Տքթ. Թորգոմեան, Ռուսինեանի վրայ ուսումնասիրութեան մէջ Օտեանէն ունի բաւական երկար նամակներ, զարմանալ անբաւարար թէ՛ իբր ձեւ, թէ իբր խորք։ Մեծ մարդերուն մօտ սա նուաղումները սակայն պէտք չէ խոչորցնել։ Օտեան իր նամակները չէր սահմանած տպագրութեան, ու ատկէ՝ անոնց անխնամութիւնը։ Ձեմ գիտեր՝ հակառակ պարագան բան մը պիտի փոխէ՞ր անոնց ճակատագրէն։

տաւոր ենք ընդունիլ, — ըսել կ'ուզեմ չէ այն մարդը որ խնամքով ըլլայ ուսումնասիրած խօսքի արուեստը, արհեստը՝ աւելի ճիշտ ըլլալու համար, ու գրական չնորհներով, թերևս բեմական ալ առաքինութիւններով ու տուրքերով դիմագրաւէ մեռելներու վրայ խօսքին կեղծիքն ու զօրաւոր, անկեղծ գեղեցկութիւնները։ Անիկա իր խառնուածքին մէջ իսկ կ'ապրի իր candeurը, զգուշաւոր, աղմուկէ փախչող մարդու complexeով մը պայմանաւոր։ Ատ է պատճառը որ Պալեանի և Պարտիզպանի վրայ իր գրածները ըլլան նախնական essaisներ, քիչ մը ընդարձակ բռնուած քրօնիկներ, համակ լրագրական բայց տակաւին չաժանցած, խմբագրականին մեղքերէն անմասն։ Օտեան անյայտող է, մարդեր յօրինելու արուեստին համար անհրաժեշտ խղճմտանքը, համբերանքը չունենալուն։ Մէկն է անիկա որ իր տիպարը չի տեսներ, իր մասերուն, երեսներուն համեմատական յարաբերութեանցը մէջ, այլ միակտուր, ամբողջական տեսութիւնով մը զայն կ'ապրի, նուաճուած, տարուած իր ըսելիքէն աւելի չըսուածին հուրքէն, հմայքէն։ Այդ երկուքը, մանաւանդ Ն. Պալեանը, իրեն համար ոչ միայն գրուածք մը, գիրք մըն է, այլ թերևս ամբողջ պատմութիւն մը։ Ու առանց անդրադառնալու սա հարստութեան վտանգին, — մեր նիւթերը երբեմն վտանգաւոր են մեր յօրինումին՝ ճիշտ այս պատճառով — անիկա կը ձեռնարկէ մեզի իր տիպարին ներկայացումը, միշտ պզտորուած՝ տեսիլքին չքեղ արժանիքներէն։ Շատ լոյսը նոր չէ որ կը չլացնէ։ Ու մենք կ'ունենանք կցկտուր պատառիկներ, սրտառուչ, իրաւ անշուշտ, բայց խառնիխուռն։ Կարգաւորման սա թերին այդ սրտէ եկած խօսքերը կը վտանգէ ուրիշ ալ անբաւարարութեամբ մը։ Օտեան միշտ թաքուն փառասիրութիւնն է սնուցած, իր սերունդին ուղեղը, մտածողը, խորհրդատուն ըլլալու (մի մոռնաք իր պետական պաշտօնը որ խորհրդականինն է) ու ի պատօգնէ պարտաւոր կը զգայ ինքզինքը խորհրդածելու . . . մահուան վրայ։ Աւելորդ է այս զառածումը իջեցնել մահաբարբառ սեռին իսկ օրէնքներուն։ Հասարակ տեղիքը որքան ալ իրաւ, միշտ հասարակ տեղիք է։ Անկէ խուսափելու համար, մեզի կը մնայ մեր կապը ընդմիշտ կտրել անոր հետ։ Այսօր մեզի համար լաւ է որ իրաւ ապրումներու այդ մթերքը, այդ էջերուն մէջ քովքովի կենան ամէնէն հասարակ մտածումներուն հետ։ Ծետոյ, եթէ չուզենք արժեւորել սա հասարակութիւնը, իր կարգին իբր ժամանակի նշան մը, սերունդի մը իմացական ախորժակներէն փաստ մը, պարտաւոր ենք մեր դժգոհութիւնը բա-

նաձևել ճպուռներու սեռին վրայ, այսինքն խօսքի արհեստին վրայ որ մանաւանդ Զարթօնքի Մշակներուն գերագոյն վայելքը կը կազմէր։ Ո՞վ, այդ գրոց-բրոց մարդոց մէջէն ա՛ն՝ որ խօսքին փառասիրութիւնը չըլլայ ցուցադրած։ Թէ՛ Պալեանի, թէ՛ Պարտիզպանի վրայ Օտեան հազիւ թէ կը յաջողի կարկառի հանել քանի մը տիրական գիծեր, առաքինութիւններ, որոնք ժամանակին անկարող եղան դիմանալու։ Ո՞ւր է Գրիգոր Օտեանին ընդօծին պերճախօսութեան վարկը, խելքին փայտը, գրականին մէջ իր վայելչութիւնը, — իր ժամանակէն իրեն լայն լայն չնորհուած բարեմասնութիւնները։ Այս ամէնը նոյնիսկ ուրուագին չեն երևար այդ գրուածքներուն մէջ։ Իրաւ է թէ առաջին երկուքը կը զուգադիպին անոր անփորձ երիտասարդութեան (Պարտիզպանինը 1856, Պալեանինը 1858, այսինքն երբ Օտեան դեռ քսանըհինգն ալ չէ գտած)։ Իրաւ է թէ մեռելներու վրայ գրելը մարդոց միտքէն անգամ չ'անցնիր տակաւին։ Բայց միւսները կը վերաբերին անոր հասունութեան չրջանին։ Անոնց մէջ խուսափուած են լեզուական անփութութիւններու տկարութիւնները (առաջին երկուքին մէջ այնքան ակնբախ) բայց չեն չահուած միւս արժանիքները։ Գ. Ալպաճօն մեծ մարդ մըն է, հսկայ մը իր սեռունդին մէջ, կայսրութեան մը ընդարձակ գործառնութիւնները տիրակալօրէն վարող, նոյն ատեն իր ժողովուրդին սպասին մէջ այդ բարձր խելքը օգտագործել փափաքող։ Ուրիշ գեղեցկութիւն՝ Ֆէրուխանը։ Անոնց դագաղին առջև, ուր հաւաքուած ալ են Պոլսոյ բոլոր ազգերէն ամէնէն ընտիր անձնաւորութիւնները, (թաղումներու հանդիսաւորութիւնը ազգային մենաշնորհ մը դժուար չէ նկատել) ու պատկառանքին մէջէն իսկ հանգչողին որ գրեթէ միշտ ոչինչէն մեկնած տղեկ մըն է, ու իր ժամանակին բոլոր փառքերը նուաճած է արի, աննահանջ կրունկներովը քալելով պարտքին ու փառքին ճամբաներէն, Գր. Օտեան չէ գտած իրաւ, խորունկ քանի մը ապրումներ, որոնց վերլուծումը բաւերով չըլլար պայմանաւոր, այլ կեանքն իսկ դառնար, մատուցուած հոդ խմբուած մարդոց ընկալչութեան, պարզ, իրաւ, հաղորդական ու անառարկելի։ Գրիգոր Օտեանի յուզումը, կանացի զգայնութիւնը, ներքին ամօթխածութիւնը, չուքի սիրահար խառնուածքը վինքը անյարմար կ'ընեն նման տեղերու։ Օտեանի այդ չորս «գոհարները» կը վերածուին, այս իսկ թելադրանքներով, իրենց իսկական արժէքին որ գոհարեղէն չէ այս անգամ, այլ իրաւ խօսք, որ գարձեալ կշիռ մը ունի։ Զեմ բաղդատեր զանոնք Պէրպէրեաններու, Եղիաներու խօսած մեռելա-

կան ճառերուն որոնց մէջ իշխողը գրական է դժբախտաբար, այսինքն ամէնէն անճահ եղանակը մարդերը ներկայացնելու դաղափն խորքէն: Ողբ ի վերայ բարեկամինը ունի սրտագին չեշտ մը, տեղտեղ յուզումի վերածուող: Բայց չի դադրիր սեռին մեղքերը այդքան անփառունակ կերպով պատկերելու չարիքէն նուաճուած մնալէ: Կը կարդաս այդ կշռաւոր տողերը, կը սիրես անոնց լեզուն (միւսներուն, մանաւանդ առաջին երկուքին լեզուական անկատարութիւնը, թէև ժամանակի կնիք, բայց գարձեալ բաւական ծանր կը կշռէ մեր տպաւորութեան վրայ), դաշնաթաւալ պատկերները, զգացումներուն յորդ ու իրաւ հանդէսը, բայց կը տառապիս բառերու այդ կառաչարային աղմուկէն քիչ քիչ, ու կը փնտռես մարդը, անոնց տակ, ներսը: Ու այդ մարդը միշտ կը խուսափի: Ասիկա անոր համար որ Օտեան վրիպած բանաստեղծ մը իրրև, պիտի տառապի, իր անձէն դուրս, ուրիշներու հետ երբ հարկադրուի պարկեշտ ըլլալու: Դամբանականներուն մէջ յաջողակ մասերը անոնք են գարձեալ ուր իր անձին չեմ ըսեը ցուցադրումը, բայց այդ անձը պարզութեամբ հանդէս բերելու առիթ մը կը ներկայանայ: Օտեան պարկեշտ է սակայն, ինքզինքը պարտկելէ աւելի աստիճանով մը: Ջերազ մը այդ դամբանականները պիտի վերածէր «գրական փորձերու» նախաբանին:

դ) — Ատենաբանութիւնները, որոնք գարձեալ գրականութեան չեն պատկանիր, ըստ սեռի, ինչպէս ուրիշ մասնաւոր հանգամանքով մըն ալ: Անոնք ամփոփուա՛ծ են հաւանաբար, ու դիւանադպիրին ոճին կնիքը կը կրեն: Ջեն հերքեր անշուշտ Օտեանը բայց չեն ալ նկատուիր անոր բանին հարազատ պատկերը: Ինծի չի ներուիր զբաղիլ այդ խօսքերը մատուցանելու առարքով որ սակայն տիրականն է խօսելու արուեստին մէջ: Կազմարարեան որ Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ ընդարձակ հատորին հաւաքածոյէն հանած է Օտեանին բերնէն ելած բոլոր խօսքերը, գործած է ահաւոր անպատասխանատուութեամբ մը: Իր այդպէս կազմած հատորիկին հարիւր յիսուն էջերը ոչ միայն չեն ծառայեր Օտեանի դէմքին յօրինման, այլ կ'ընեն չարաչուք աշխատանքն ալ զայն նեմատացնելու, գրեթէ սպաննելու: Մարդ ատոնք կարդալէ յետոյ չի կրնար չհարցնել — ա՞ս է Օտեան ըսուած ատենախօսը: Ո՛չ մէկ հիմնական հարցի մէջ մեզի կը տրուի անոր թափանցող իմացականութեան հետ չփումի մտնել: Զգալի է անոնց մէջ տրամաբանելու որոշ դիւրութիւն, վայելչութիւն: Գարձեալ խորունկ իր լրջութիւնը, հայրենասիրութիւնը, աչխարհ

ճանչնալու aisance մը, արտայայտութեան անխնամութեան իսկ կը յաղթեն երբեմն: Բայց ոչինչ՝ որ արդարացնէր մեծ, ազդեցիկ տրիբունի մը վարկը, — ինչ որ պատմութիւնը երբեք կասկածի տակ չէ ձգած: Յետոյ կազմարարեանի հաւաքումը կ'ընէ ուրիշ ալ չարիք մը: Անիկա չի տար réplique-ները և մենք կը նեղուինք որ մեր սպասածին ներհակ խօսող մը կ'ուրուանայ երբեմն, այդ տողերուն ընդմէջէն, նեղսիրտ, քաշքշող, կրքոտ ու խիստ ատենաբան մը: Ենթադրելի է որ այդ զգայութիւնները մենք կ'առնենք հարազատ իրականութենէն: Ով գիտէ ինչ յամառութիւններ, յանձնապաստանութիւններ կ'աճէին Ազգային Ժողովի անդաստանին մէջ, աշխարհի ամէնէն անուշ մարդն իսկ այդպէս թթուեցնող:

ե) — Նամակները, օրագրի փշրանքներ, թարգմանութիւններ: Օտեանի նամակները իր անունին անարժան խօսքեր են, աւուր պատշաճի, անկնիք ու հասարակ ալ յաճախ: Ոչինչ՝ այդ նշխարներէն որ ծառայէր, օգուտով, առնուազն իր ճանաչումին, ուր մնաց չրջապատին վրայ բարիքով լոյս սփռելու մեր սպասումին: Ալ չեմ հարցներ ինչո՞ւն: Ուրիշ տառապանք՝ անոնց մէջ զգալի տրտմութիւններուն ալ չուքը, — գովեստ, չփացում, ինքնապարզում, բոլորն ալ անոր ծփուն անձնաւորութեանը կնիքով: Չեմ երթար առաջ, այդ չատ յատկանշական փշրանքները օգտագործել այդ անձնաւորութեան վերջնական պատկերը կազմելու արարքին համար: Քաղաքավարութիւն, ձեւակերպական sարազներ, հիացումի փոխարէն շփացումի պարsք, ընթացիկ զգացումներ: Ասոնք անշուշտ անխուսափելի դժբախտութիւններ են երբ մենք կը գրենք հեռուէ հեռու ոչ թէ կեղծ, նենգ հաշիւներով, այլ մեր վարկը, դիրքը միշտ առաջին գիծի պահելով: Անտանելի հով մը կայ, գռեհկութիւն մը նոյն իսկ, Ռուսաճուգէն Ռուսինեանի գրուած նամակին մէջ (զոր տուած է Տքթ. Թորգոմեան Ռուսինեանի վրայ իր ուսումնասիրութեան մէջ): Ի րոլը, մօրը ուղղուած նամակներուն թերևս պարտադիր տափակութիւնը ծանր կը դատեմ հոս: Բայց գիտեմ որ ինքզինքը խնայելու իր հիմնական ախորժակը այլապէս կ'անդրադառնայ այն էջերուն որոնք բացառաբար այդ անձով կը սնանին: Նեղիչ է, ըսի անգամ մը, կարդալ Պէշիկթաշլեանի ուղղուած նամակը, վաստկի հասարակ զգացումներու և հասարակ մըտածումներու հանդէս մըն է: Այս տողերուն հետ անշուշտ չեմ ոգեկոչեր Դուրեանի նամակները: Բայց իմ արդար սպասումին մէջն եմ, երբ, բարձրագոյն մարդ մը բարձրահամբաւ բանաս-

տեղծի մը հետ դէմդէմի գտնելուս առիթը վերածեմ բացառիկ իմացական վայելքի մը։ Այմէն մարդ Օտեան մը չէր, ո՛չ ալ Մ. Պէշիկթաշլեան մը։ Կարդացէք այդ նամակը ու գտէք այդ երկուքին հոգիէն ինչ որ մեր իրաւունքն էր ակնկալել, այսինքն քանի մը մեծ, իրաւ, հզօր զգացումներ, քանի մը հեռահաս, խոր մտածումներ և ոչ թէ հասարակ խօսքերու թոյլ հանդէս մը։ Երուանդ Օտեանի ուղղուած նամակներէն ոմանք ունին ոըոշ հրապոյր։ Նամակները Օտեանին պարտքին կողմը կ'արձանագրեմ ու կ'անցնիմ իր օրագիրներուն, մէկէ աւելի։ Հրանդ, իր յառաջաբանին մէջ, ընտանեկան գաղտնիքներէ կը խօսի, օրագրի մը ակնարկելով ու այդ անտիպ տետրակէն փշրանքներ մըն ալ մատուցանելով։ Դուրս է այդ ընտանեկան յիշատակարանը մեր դատումէն։ Ունինք Ռուսճուգէն իր օրագիրը։ Ան ալ իր կարգին գրականութիւնը ոչինչով հետաքրքրող ռոմանթիկ զգայութիւններու, զգացումներու տողանց մը։ Չեմ ծանրանար՝ Օտեանին համար իմ տածած յարգանքէս ազդուած։ Երուանդ Օտեան Մայրայի հետ թղթակցութիւն մըն ալ յիշած է Մասիսին մէջ։ Դարձեալ անկշիռ խօսքերու հանդէս։ Ասոնք կը գրեմ անշուշտ տառապանքով, վասնզի կը հաւատամ թէ իրենք զիրենք գրական գործերու մէջ չկերպադրած մարդեր, իրենց ոչ-պաշտօնական յեղուածներուն մէջ բարձրօրէն չահեկան են, իրենց անձնաւորութեան հետ ուղիղ համեմատութեամբ մը։ Օտեան աւելի էր քան համբաւ մը։ Անկէ մեզի հասած ամէն նշխարի մէջ մենք կը սպասէինք այդ համբաւին արդարացումը, և ոչ թէ սանկ ու նանկ պատառիկներ։ Մեր Գրականութիւնը սխալ է ըմբռնած օրագրի մը իմաստը։ Անկանգնելի տափակութեանց հանդէս մըն է, գէթ իր լոյս տեսած մասիկներէն դատելով՝ Տիկին Տիւսաբի օրագիրը (Թէոդիկ թարգմանաբար տուած է քիչ մը բան ֆրանսերէն բռնուած այդ մեծահամբաւ հասարակութենէն), զիս խորապէս տառապեցնող, վասնզի Օտեանին նման, ան ալ կը պատկանի մեր ընկերութեան բարձրագոյն խաւերուն ու իբր այդ indiqué մէկն էր այդ ընկերութեան ներքին, վաւերական ապրումներէն մեզի կտակելու անփոխարինելի վկայութիւններ։ Ի վերջոյ, ապագան իր իրաւունքին մէջն է միշտ, երբ կը հետաքրքրուի մարդերու ամէնէն խուլ, հեռու աշխարհին անձուկ-ներովը։ 1870-ին, Գրիգոր Օտեան չքեղ երիտասարդ մըն էր, Օր. Սրբուհի Վահանեան նոյնքան չքեղ երիտասարդուհի մը։ Պոլսոյ մէջ քիչ հայերու վիճակուած պատեհութիւններով ալ այլապէս բախտաւորուած։ Տիկին Տիւսաբ յիմարներ միայն դրած

է իր վէպերուն մէջ, սուտ ու փուտ յոյզեր, բոլորն ալ իր ապրումներուն բիւրեղացումը իբրև, քանի որ արուեստագէտը, մանաւանդ երբ տառապի բնածնունդ ծուլութեամբ մը, անգործօնութեամբ մը, միշտ պիտի չահագործէ սեպհական մթերքը զգայութիւններու։ Գրիգոր Օտեան վէպի չէ մտածած։ Զարիք մը անշուշտ։ Բայց ապրած է 1870-ի մարդոց ամբողջ խանդովը, հոծութեամբը։ Իր օրագիրները հիմնովին կ'անգիտանան սակայն զանոնք։ Աւելորդ է այս դատախազականը երկարել։ Իմ ցաւս է որ այսքանն ալ չեմ կրցած հոս լռելէ։ Օտեանի թարգմանութիւնները (Ռաֆայէլը երկու անգամ, թէև չէ հրատարակած։ Չեմ գիտեր գոյութիւն ունի՞ ձեռագիրը։ Նմոյշ մը ատկէ տուած է Երուանդ Օտեան, Մասիսին մէջ 1893) ժամանցներ են և ոչ թէ գրական կիրք, կամ պահանջ։ Զուներին Պէչիկթաշլեանի մօտ նեբելի, արդարանալի հանգամանքներն ալ։ Յետոյ, յատկանշական իրողութիւն, անոնք ընտրուած են Լամարթինէ, Հիւկոյէ։ Քաղաքական մարդու մատենադարանը կը խորհիմ թէ բանաստեղծներէ աւելի ուրիշ իրաւ մտածողներու ժամադրավայր մը պարտաւոր էր հանդիսանալ։ Ու կուգամ Օտեանի վրիպանքը բացատրող հիմնական փաստին. — Գրիգոր Օտեան բանաստեղծ մըն է որ ապրած է իբր քաղաքական գործիչ մը։ Այսինքն չէ կրցած ըլլալ ո՛չ մին և ոչ միւսը։ Իր ժամանակը իրեն յատուկ չռայլութեամբ մը երկու կրթանքներն ալ վայլեցուց իրեն ու երկուքին մէջ ալ տուաւ անոր առաջնակարգ արժանաւորութիւններ։ Քաղաքական գործիչը կը մնայ ենթակայ եթէ ոչ սըրբագրումներու, գէթ յաւելումներու, ամբողջացումներու։ Ի՛նչ որ առանց տարակոյսի կրնանք հաւատալ իր մօտ իբր իրականութիւն, ան ալ հմայք (charme) ունեցող անձնաւորութեան մը օրինակն է։ Դարձեալ կը հաւատանք որ խորապէս պարկեշտ, իրաւ հայ մըն էր, ու թուրքերու ծառայութիւնը կրցաւ վերածել քաղաքական ուղեգիծի մը պարտքին։ Ըսել թէ անիկա դէմ էր յեղափոխական, բուռն միջոցներու, կը նշանակէ ընդունիլ անոր մօտ առհաւական եթէ ոչ իմաստութիւն, գէթ թելադրանք։ Ըսել թէ անիկա կը վստահէր թուրք կայսրութեան ապագային, կը նշանակէ իր ռոմանթիզմը ոսկեզօծել։ Ինք ամէնուն չափ ու աւելի պատճառ ունեցաւ իր հաւատքին հերքումէն գոյաւոր ցաւը ապրելու։ Օտեանին մօտ քաղաքական մարդու վերլուծումը կը նշանակէ սեղանի վրայ դնել հայ և թուրք յարաբերութեանց ողբերգութիւնը։ Այդ ողբերգութեան վերջին վարագոյրը իր տակ կը ծածկէ մեր մխիթարը զանցող անմարդկութիւններ։ Բայց

1915 էն առաջ, առաջ նոյնիսկ 1895 էն, մեր պապերը այդ ողբերգութիւնը հաշտեցուցած էին իրենց ճակատագրին։ Արթնցնել այս ժողովուրդը, անոր ներշնչելով ժամանակակից մշակոյթին կարգ մը գեղեցկութիւնները, հրաշքները, բայց անկարող ըլլալ բարեփոխելու անոր չրջապատը, կեանքին պայմանները, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ տառապանքներուն գերագոյնը հանդերձել։ Մեր ամիրաները, մեծ հոգևորականները այդ տառապանքը գիտէին մարսել, մեր պատմութեան մեծ դեղթափները օգուտով գործածելով։ Օտեանի Սահմանադրութեան սկզբունքներով աճած երիտասարդը չէր կրնար հանդուրժել։ Ու ահա տուամ՛ն, իր բոլոր զարհուրագին պատկերաշարքով որուն վերջինը Սփիւռքն է, իմ աչքերուս։ Ո՞վ մեղադրել, Օտեա՞նը, իր ընկերնե՞րը, իրենց օրէնքնե՞րը։ Այդ ամէնէն անմասն, բոպիկ ժողովուրդները, մեզի բախտակից, գերեկից, այսօր գեղեցիկ միութիւններ են, ազգերու ընտանիքին մէջ։ Մեր ժողովուրդին կէսէն աւելին չնչուած է, ամէնէն անարգ եղանակներով։

Այս քիչ մը լայն բռնուած վերլուծումը ատեն է որ յանգի իր վախճանին։ Զեմ գղջար կամ ցաւիր մեր գրականութեան մէջ չատ սակաւաթիւ էջերով իր անունը հազիւ պահել կրցող դէմքի մը նուիրուած սա կենդանագրին համար։ Փր. Օտեան չփացուած, ձևազեղծուած դէմք մըն է։ Այս մասին տակաւ կ'ընդհանրանայ հասարակաց դատաստանում մը։ Բայց իր իմաստը՝ ամբողջ աւանդութիւն մը։ Հետաքրքիր խուզարկու մը, իր առիթով մօտիկն է գրեթէ նուաճելու մեր պատմութեան ամէնէն դժնդակ, ինչպէս լուսաւոր մէկ չրջանը։ Ան որ օր մը այս ժողովուրդին պատմութիւնը պիտի գրէ, գէթ նոր ժամանակներու (այսինքն Պոլսոյ առումէն սկսող չրջանէն ասդին) պարագրկումը փորձած ատեն պիտի չունենայ դժուարութիւն։ Միշտ նոյն խումբն է մարդոց, անտէրունչ ու տառապող, Մերձաւոր Արևելքի քառուղիներուն, ձգուած բոլոր չարիքներու ժանիքին, բայց ներքին խոր վստահութեամբ մը չմոռնալով երբեք կեանքին, ապրելուն գիտութիւնը, այնքան բազմաձև խելամտութիւններով լինքզինքը պարտադրած իր միջին խղճմտանքին։ Այո՛, թուրքէն բանաձևուած հօտն է (ոչխարներու) անիկա, ինչպէս յոյնէն ու արաբէն արհամարհուած ու դաւաճանուած գերիներու ամբոխը։ Բայց, ատոնցմէ դուրս, լինքն է դարձեալ, դարէ դար, լինքզինքը հաշտեցնող իր օրերուն խուլ, անողոք պատգամներուն հետ, պատմիչին պարզելու չափ՝ անընդմէջ չարանը իր վրայ խուժող եղելութիւնները իւրակերպելու։ Մենք ունինք այդ վկայու-

թիւննները, Լաստիվերտցիէն մինչև Դարանաղցին, մինչև Երեմիա Չէլէպին ու տասնըուեթերորդ դարու քրօնիկագիրները։ Նոյն այդ պատմիչը ինքզինքը պիտի զգայ սակայն երկրակորոյս (dépaysé) երբ հասնի, միամիտ ու հաստատ, 1850-ին։ Այդ թուականէն ասդին իր գտածը, այդ ժողովուրդէն ոչ միայն նորօրինակ, այլ և հիմնովին հակասական իսկ պիտի թուի իր դատաստանումին առջև։ Ջեմ լայննար։ Հասկնալու իր ճիգին մէջ պատմիչը կըրնայ նուաղիլ, չհասնիլ արտաքին դժուարութիւններէն անդին մնայուն յատակին որ մեր հոգին է միշտ, ուր որ ալ ըլլանք։ Մենք չքեղ վերածնունդ մը ապրեցանք ԺԹ. և ԺԹ. դարերուն, Տաւրոսի ստորոտը, չինարար տուրքերու զուգորդելով առնական ուժ և գեղեցկութեան զգացողութիւն։ ԺԹ. դարուն, այդ կորիւններուն ճետէն ուրիշներ, այս անգամ աւելի արևմուտք ու աւելի հիւսիս, նոյն տուրքերով՝ որոնց վրայ աւելնային նոր ժամանակներու պահանջածներն ալ։ Անշուշտ որ այդ ԺԹ. դարու կէսին ապրող պատմիչը, որուն զգայնութիւնն ու հոգին ըլլային կազմուած առաջին չիսնամեակին այդ դարուն, պիտի ձգէ ձեռքէն գրիչը, դէպքերու չարայարումը ընելու տակաւ անընդունակ զգալուն ինքզինքը։ Ու պիտի հարցնէ ինքնիրեն թէ 1860-ի պերճ, փարթամ, գեղանի ու անճանաչելի տարազներու տակ իր աչքերուն առջև դարձող, դարձդարձող տիկիններըը, չքեղ էֆէնտիները, պէյերը, փաշաները թուռնե՞րն են իրեն ծանօթ ոչխարահօտին։ Գրիգոր Օտեան, այդ երկու սերունդներու իրարու հանդիպման կամ իրարմէ բաժանման կէտին ամէնէն առեղծուածային տիպարը պիտի ըլլար, առանց տարակոյսի, այդ պատմողին համար։

Ի՞նչ իրարմէ տարբեր հարցեր կը դրուին սեղանի, այդ մարդուն առիթով, բացի գրականներէն, որոնց վերլուծումը կատարուեցաւ կանխող էջերուն։ Ատոնցմէ ամէնէն խոովիչը հայ-թուրք յարաբերութեանց problèmeն է, ապահովաբար։ Ատոնցմէ ոչ նուազ ուշագրաւը՝ մեր ժողովուրդին ընդունակութիւնը՝ պետական, վարչական պաշտօնագործութեան։ Ատոնցմէ ուրիշ մըն է խորունկ հմայքը, պարկեշտ, առաքինի զգայնութեան, խառնըւած քին իրականութիւնը, միշտ գերիներու այդ դարաւոր նախիրին մէջ։ Բանալ գանոնք, անշուշտ որ ինծի չատ սիրելի և ընթերցողին ալ թերևս հաճելի աշխատանք մըն է։ Բայց ինծի չէ ներուած այս ամէնուն հասնելու բախտը։ Մեր պետական, գրական անձնաւորութիւններէն ոչ մէկը՝ որ այդ Գրիգոր Օտեան կոչուած վրիպած գրագէտին ու նոյնքան վրիպած քաղաքագէտին աստիճանովը պարզէր համադրողին համար դառն, սուղ, խորունկ,

հեռահայեաց թելադրանքներ։ Այս արժևորումը ոչինչով է կամայական։ Իմ տողերը կուգան իմ ամէնէն անկեղծ համոզումներէն։

Կա՞յ կարիք, այս ամէնէն վերջ, համադրական լայն պատկերացման մը մէջ գծելու իր տիպարը, քիչիկ մը խոշորցուած, ինչպէս կ'ըսեն։ Ձեմ կարծեր։ Մենագրութեան մը արժանի մարդ մըն է ան։ Ուրիշ սերունդ մը, կը հաւատամ, պիտի ընէ այդ զոհողութիւնը, վերակազմելու համար, իր բոլոր խռովիչ ազդմունքներուն մէջ այդ մարդուն ու ընկերներուն դերը, մանաւանդ վերակոչելու ապրումներու այն գումարը որոնց ճանաչումը, թէև աղօտած, ժամանակին ընդմէջէն, պիտի ըլլայ բաւական տաք, ջերմացնելու համար մեզմէ վերջ գալիքներուն blasé կամ խանդավառ փնտռտուքները, մեր անցեալէն։

Կը փակեմ այս էջերը, խորունկ բեկումով մը, այս անգամ Օտեանին ինչպէս ինձմէ վեր ազդակներու արգասիք։ Այսքան խելք, խաղդ, աշխատանք, հաւատաւորութիւն, այսքան շնորհ, ազնուազգի տուրքեր, ճկունութիւն, պարկեշտութիւն, կեանքէ, արուեստէ, գեղեցկութենէ, ոգեղէն ու մարմնեղէն վայելչութիւններէ ընկալչութիւն, կ'անցնին անշուշտ սոսկական անհատի մը ընդունակութեանց գումարը, տարածուելու համար մէկ մարդու մէջ այս ամէնը դնող ու ծնող ժողովուրդին։ Ու վստահաբար կը գրեմ որ չեմ զառածիր։ Այնքան ակնբախ է այս ամէնուն սպասող վախճանական ճակատագիր մը, Օտեանէն ինչպէս իր ժողովուրդէն։ Ու կ'աւելցնեմ. չխենդենալու համար պարտաւոր ենք դիմել այդ անհրաժեշտ ընդհանրացման։ Այս ամէնը աւերածի, կոտորածի, մոխիրի ու արեան վերածող, փոխակերպող ո՞ւժը։ Անշուշտ։ Զարկաւ այդ թաթը չքեղ գրագէտը ու տապալեց։ Նոյն թաթը զարկաւ դարձեալ այն չքեղ երևոյթը որ մեր ժողովուրդն էր քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակին։ Խորհած ունի՞ք թէ ի՞նչ կը մնայ այդ գեղեցիկ, փարթամ, հրեշտակային Պոլիսէն, ըսել կ'ուզեմ անոր հայութենէն։ Երկուքին համար ալ տիրակա՞ն նոյն ճակատագիրը։ Մեր գրականութիւնը մեր ժողովուրդն է ամէն բանէ առաջ։ Ահա թէ ինչու անոր բոլորանուէր սպասարկու, վաւերական տաղանդ մը այնքան քիչ բան կրցած է ձգել այդ ժողովուրդի սրբութեանց թանգարանին։

Իր յիշատակին հետ անկարելի է չտրտմիլ։ Իր գործին առջև դարձեալ անկարելի է չցաւիլ։ Բայց իր ճակատագրին հետ չհաշտուիլ մը — որ համազօր է անոր գրականութիւնը արժեզրկելու — մեղանչել պիտի նշանակէր Հոգւոյն Սրբոյ դէմ որ հոս իմացականութիւնն է, առանց վերադիրի։

* * *

Ահա սերունդը։

Թերեւս ընթերցողը, իր տպաւորութեանց վերադարձ մը երբ փորձէ, պիտի տառապի անբաւարարութեան, սակաւութեան չատ յայտնի զգացումով մը։ Այդ վիճակին դէմ կանխահոգութիւն մըն էր ներկայ հատորին մուտքի յայտարարութիւնը որուն համեմատ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կը ձգտէր աւելի անդին քան հմտութիւնը։ Ո՛ւ կը հրաւիրուիք մտածել դիրքերուն փոխարէն մարդոց իրաւ ապրումներուն վրայ նմանօրինակ գործողութիւն մը։ Վերածեցէք իր բաղադրիչներուն Նահապետ Ռուսինեանի մը կենդանագիրը, օրինակի համար։ Իրաւ ըլլալ, կը նշանակէ այդ բաղադրիչներէն իւրաքանչիւրը վերակազմել ձեր հաշւոյն։ Ու գրականութեան պատմիչը նիւթական անկարողութեան առջեւն է իր վրայ խուժող կեանքի հեղեղը խողովակելու։ Գիրքերու անուններ, կեանքի թուականներ արհամարհելի չեն, բայց որքան քիչ՝ իրենց կշիռը, երբ բռնուին բուն իսկ կեանքին հոսանքին դիմաց։ Վէ՞պ՝ Արեւմտահայ Գրականութիւնը։ Դուք գտէք բառը։

կը փակեմ հատորը ձեր ուշադրութեան յանձնելով

ա) Գործերուն քիչ թիւը.

բ) Անոնց հազիւ գրական նկարագիրը.

գ) Գործաւորներուն սրտառուչ մեծութիւնը.

դ) Իրագործումներուն այսօր պարզ բայց իրենց օրին ահաւոր բարդ հանգամանքները.

ե) Վաստակին երախտիք թելադրող մեծութիւնը։

Մարդեր էին, իրենցմէ աւելի, բայց մանաւանդ մեզմէ քանի մը պատիկ աւելի։ Տառապեցան իրենց կիրքերուն, սընափառութիւններուն, իրաւ ցաւերուն, մեծ երազներուն փոփոխակ սլաքներուն ներքեւ։ Իրենց գործին գրական տարողութիւնը մի փաթթէք մատի։ Գրականութեան սկզբնական չրջաններուն նկարագիրն է սա ընդհանրականութիւնը։ Մի չափէք զանոնք, իրենց յաջորդներուն արդիւնքին գագաթէն։ Ժամանակին մէջ անոնցմէ աւելի վար, տեսողական գիտութեան (optique) օրէնքներով, կը թուին աւելի տարտամ, քիչ, պզտիկ։ Զիրենք սիրելու համար, ըստ արժանւոյն գնահատելու համար, իջէք իրենց օրերուն։ Այն ատեն պիտի համակուիք տրտում լրջութեամբ մը, երբ նայիք ձեր չուրջը ուր մարդիկ կը գրեն զիրար անպատուելու, անորակելի նանրամտութեամբ։

Ըսի՛ թէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը ծնունդ էր Սփիւռքի հոգեբանութեան մը։

Կը մատուցանեմ իր հասարակութեան, ուրեմն, ձեռնարկին առաջին հատորը, նկուն որքան յուսաւէտ հոգիով մը։ Հայ Գրականութիւնը վեր է, մեծ է իր հատուածներէն (Արեւմտահայ Գրականութիւնը, հարկ կա՞յ յիշեցնելու, հատուած մըն է անկէ) ու իբր այդ այս ժողովուրդին հայրենական ամէնէն անկորուստ ժառանգութիւնը։ Կը մատուցանեմ, այս առաջին հատորը, դարձեալ, ուրիշ զգացումէ մը խռոված։ Հոն տիրական բարեխառնութիւնը՝ փառաւորումն է իմ ժողովուրդի արժէքներուն։ Ու այս աշխարհին մէջ ո՞րն է արժէքը ուր չըլլային խառնուած սակաւարժէն, ապարժէն, վաւերական արժանիքին։ Եղէք անկեղծ ձեր տպաւորութեանց հետ ու այն պարագային որ ասոնք ձեզ նեղեն այս կամ այն փառքին սուտին դիմաց, մի յամառիք այդ զգացումին համար ամչնալու։ Արեւմտահայ Գրականութեան սկզբնական շրջանը ստեղծումի շրջան մը չէր կրնար ըլլալ, մեր պայմաններուն մէջ։ Անիկա եղաւ սկսելու խանդ մը, մոլուցք մը։ Զարթօնքի մարդերը գործօնութեան առաքեալներ իրրեւ երբ կ'արժեւորէք, ըրած կ'ըլլաք սրտագին հասկացողութիւնը իրենց մեծութեան, գեղեցկութեան։

Ցաջորդ հատորները ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐին ձեզի պիտի բերեն ձեր ժողովուրդին ապրումները, աս ու ան գրողին ընդմէջէն։ Մի մտահոգուիք գրող մը իր գործերուն անուններովը, պարունակութեամբը ճանչնալու փափաքով։ Որքան ալ մանրակրկիտ, որեւէ մատենագիտութիւն, բառարան մը կ'ըլլայ այդ ոգիով խմբագրուած։ Գրողներուն կեանքն ալ ենթակայ է այս աղաւաղման։ Համակերպիլ անխուսափելիին որ հոս կը նշանակէ գոհանալ կեանքին խոշոր թելադրանքներովը։ Եթէ դուք, այս հատորին մէջ Օտեանին նուիրուած բաժինը ձեր աննախապաշար ընկալչութեամբը դիմաւորեցիք, ատիկա բաւ է որ հատորին վրայ վատնուած աշխատանքը, սիրտը, կիրքը, յուզումները ներէք աշխատաւորին որ իր կարգին այդ ամէնը ապրած է իր տողերէն առաջ, իր տողերուն վրայ, ու կը հաւատայ թէ կ'ապրի երբ այդ տողերը իրմէն կ'անցնին . . . ուրիշներուն։

Ցտեսութիւն։

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻՆ

ՅԱՆԿ

	Էջ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ	Գ
ՄՈՒՏՔ	1

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սկզբնական նկարագիր	31
Հայ Հոգին	36
Գրական յղացքը եւ լեզուն	44
Ընկերային վիճակ	51
Քաղաքական վիճակ	60
Տնտեսական վիճակ	66
Գրական վիճակ	68
Ազդեցութիւններ՝ Մխիթարեան	69
» » Արեւմտեան	87
» » Թրքական	96
Ազատագրումը Արեւմտահայ Գրականութեան	114

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՋԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Տարողութիւնը յղացքին	121
Տէրոյենց Պատուելի	136
Խաչատուր Միսաքեան	147
Նիկողոս Զօրայեան	168
Նահապետ Ռուսինեան	186
Յովհաննէս Հիսարեան	216
Ստեփան Ոսկան	240
Գրիգոր Զիլինկիրեան	257
Գրիգոր Օտեան	273
ՅԱՆԿ	366

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՋՈՐԴ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՎ

ՌՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ. — Մուտ, Հ. Ղ. Ալիշան, Մ. Պէշիկ-թաշլեան, Պետրոս Դուրեան:

ՆՐՏՍԵՐ ՌՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ. — Թ. Թէրզեան, Յ. Սէքեան, Մ. Անէմեան, Ռ. Պէրպէրեան:

ԴԷՊԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ. — Մուտ, Յ. Պարոնեան, Խրիմեան Հայրիկ, Գ. Եպս. Սրուանձտեանց, Նար-Պէյ, Եղիա, Մ. Չերազ, Մ. Մամուրեան, Ծերենց, Տիկին Տիւսաբ:

ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ. — Մուտ, Գ. Զօհրապ, Տ. Կամսարական, Լ. Բաշալեան, Ա. Զօպանեան, Հրանդ, Սիպիլ, Հրանդ Ասատուր, Ա. Արփիարեան:

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ. — Մուտ, Եղիճէ Պտրճ. Դուրեան, Դ. Վարուժան, Տիկին Եսայեան, Վ. Թէֆէեան. — Թորգոմ Պտրճ. Գուշակեան, Թլկատինցի, Երուխան, Ի. Զարդարեան, Ս. Պարթեւեան, Գեղամ Բարսեղեան. — Տ. Զրաֆեան, Սիամանթօ, Լ. Սեղբոսեան, Եր. Օտեան, Տ. Չոկիւրեան, Ռ. Սեւակ, Ռ. Որբերեան, Ա. Յարութիւնեան, Վ. Մալէզեան, Ա. Անտոնեան, Միխայէլ Կիւրեան, Մ. Մեծարենց, Վ. Թաթուլ:

ՍՓԻՒՌՔ. — Մուտ, Համասեղ, Կ. Զարեան, Շահան Շահնուր, Հ. Զարդարեան, Շաւարշ Նարդունի, Օշական:

Մօս ասենեն Մամուլին պիտի յանձնուի երկրորդ Հատորը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ: Կը բովանդակէ Մուտ մը եւ երէք մեծ դէմքերը Ռոմանթիկ Սերունդին՝ Հ. Ղ. Ալիշան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան եւ Պետրոս Դուրեան:

Վերոյիշեալ սերունդներուն ընդհանուր նկարագիրները եւ զանոնք կազմող դէմքերուն կենդանագիրները պատրաստ են իբրեւ ձեռագիր, իրենց կարգին հատորի վերածուելու համար:

ՊԱՂԵՍՏԻՆ՝ 60 Պ. ԴԱՇԵԿԱՆ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ՝ 70 » »